

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

**PRILOZI
CONTRIBUTIONS**

REDAKCIJA:

Robert J. Donia, Center for Russian & East European Studies, University of Michigan, Ann Arbor, USA

Tomislav Išek, Institut za istoriju, Sarajevo

Dževad Juzbašić, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Ibrahim Karabegović, Sarajevo

Vera Katz (sekretar), Institut za istoriju, Sarajevo

Vera Kržišnik-Bukić, Inštitut za narodnostna vprašanja, Ljubljana, Republika Slovenija

Dubravko Lovrenović, Filozofski fakultet, Sarajevo

Enes Pelidija, Filozofski fakultet, Sarajevo

Mirko Valentić, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

Glavni i odgovorni urednik:
HUSNIJA KAMBEROVIĆ
(husnijak@bih.net.ba)

Naučna gledišta u pojedinim prilogima odraz su stavova autora, a ne nužno i Redakcije časopisa.

Ovaj broj *Priloga* štampan je uz finansijsku podršku Ministarstva za obrazovanje i nauku Vlade Federacije Bosne i Hercegovine i Fondacije za izdavaštvo – Fondacije za nakladništvo, Sarajevo.

SADRŽAJ

Riječ redakcije..... 7

ČLANCI I RASPRAVE

1. Pejo Čošković, *Fridrik II. Celjski kao pretendent na bosansko prijestolje* 11
2. A. Latif Armağan i Neşe Özden, *Procjena raznih epidemija kuge u balkanskim i zapadno-anadolskim krajevima Osmanskog carstva u 18. stoljeću* 31
3. Sonja Dujmović, *Između tradicije i modernizacije – “Bosanska vila” u prvoj godini izlaženja (1886)* 45
4. Seka Brkljača, *Stanovnici gradova u Bosni i Hercegovini 1914-1941.* 61
5. Vladan Jovanović, *Interministerijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljenju “neslovenskog elementa” u Tursku (1935)*..... 105
6. Denis Bećirović, *Značajnija obilježja procesa mobilizacije radne snage u industriju na području tuzlanske oblasti (1947-1952)*..... 125

HISTORIJSKA GRAĐA

1. Vera Katz, *Nekoliko dokumenata o stvaranju državne svojine u Bosni i Hercegovini 1945-1946. godine* 141

POLEMIKE

1. Esad Kurtović, *Paralelna historiografija (O nekim devijacijama u historiografiji: Povodom knjige: Siniša Mišić, Humska zemlja u srednjem veku, Beograd: DBR International Publishing - Filozofski fakultet, Biblioteka Znamen, Knjiga 10, 1996)* 171

2. Mesud Šadinlija, *Nepopravljivo poglavlje o zastavi* (na: Pål Kolstø, *Odgovor Mesudu Šadinliji*, Prilozi, 34, 2005, 283-286)..... **201**

IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA

1. Enver Redžić: *Svijet i mi 1945. i 2005.* **209**
2. O glavnim problemima historije Bosne i Hercegovine..... **217**

OSVRTI

1. Mesud Šadinlija: Evan F. Kohlman, *Al-Qa'idin džihad u Evropi: afganistansko-bosanska mreža*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2005..... **245**

PRIKAZI

1. Naučni skup: *Modernizacija društva u Bosni i Hercegovini*, Dijalog historičara Bosne i Hercegovine, Neum, 10.- 12. septembar 2004. (Edin Radušić) **257**
2. Đorđe Stanković, *Istorijski stereotipi i naučno znanje*, Plato, Beograd 2004, 311. (Sonja Dujmović)..... **259**
3. Latinka Perović (ur): *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka. 4. Žene i deca*, Beograd : Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji. Biblioteka Helsinške Sveske br. 23, 2006, 452. (Vera Katz)..... **264**
4. Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek / naslov originala: The End of History and The Last Man*, (preveli sa engleskog Branimir Gligorić i Slobodan Divjak), Clio, Beograd 2002., 373. (Amra Šaćić) **269**
5. Branka Raunig, *Umjetnosti religija prahistorijskih Japoda*, Djelo CBI, LXXXII/knj.8, ANUBiH, Sarajevo 2004, str. 301; K.1-7; Tab.1-51. (Melisa Forić)..... **272**
6. Stjepan Čosić – Nenad Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države (Salamankezi i sorbonezi)*, HAZU – Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb – Dubrovnik 2005, 232. (Amila Pustahija) **275**

-
7. Theodore Spandounes, *On the origin of the Ottoman Emperors*, Translated and edited by Donald M. Nicol, Cambridge University Press, 1997, 161. (Hatidža Čar – Drnda)..... **279**
8. Philippe Gelez, *Petit quide pour servir a l'etude de l'islamisation en Bosnie et en Herzegovine; avec le recueil des sources connues, ainsi qu'un commentaire sur l'utilisation qui a été faite de calles-ci*, Istanbul, Les cahiers du Bosphore, XXXVII, 2005, 237. (Ramiza Smajić)..... **282**
9. *Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740-1752): (1740-1752) / prijevod i obrada Hatidža Čar – Drnda /*, Orijentalni institut, Sarajevo 2005, 153. – Tomus undecimus; Serija 5. Sidžili; knj.1 (Ramiza Smajić)..... **286**
10. *Maglajski sidžili 1816-1840*. Prevele i i priredile Dušanka Bojanić – Lukač i Tatjana Katić, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića, Sarajevo 2005, 690. (Enes Pelidija)..... **288**
11. Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Drugo izdanje, Naučnoistraživački institut "IBN SINA" Sarajevo, Sarajevo 2005, 551. (Edin Radušić)..... **291**
12. Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941.*, Beograd 2005, 458. (Senija Milišić)..... **297**
13. Gordana Krivokapić – Jović, *Oklop bez viteza. O socijalnim osnovama i organizacionoj strukturi Narodne radikalne stranke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1929)*, Institut za noviju istoriju Srbije, knj. 19, Beograd 2002, 493. (Sonja Dujmović)..... **302**
14. Goran Miloradović, *Karantin za ideje: logori za izolaciju 'sumnjivih elemenata' u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1922*, Institut za savremenu istoriju, Beograd 2004, 377. (Senija Milišić)..... **306**
15. Adnan Jahić, *Hikmet – riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini*, BZK Preporod – Općinsko društvo Tuzla, Tuzla 2004, 206. (Edin Veladžić)..... **311**
16. Tomislav Dulić, *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-42 (Studia historica Uppsaliensia 218)*, Uppsala 2005, 402. (Iva Lučić)..... **316**
17. Ladislav Hladký: *Bosenská otázka v 19. a 20. století*. Brno : Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity v Brně, 2005, 388. (Petr Stehlík)..... **320**
18. *Pobeda nad fašizmom – 60 godina kasnije*, Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945, Beograd 2005, 154. (Senija Milišić)..... **323**
-

19. Richard J. Crampton, <i>Balkan posle Drugog svetskog rata / naslov originala: The Balkans since The Second World War</i> , Pearson Education Limited 2002, prevela sa engleskog Ksenija Todorović, Clio, Beograd 2003, 510. (Dženita Sarač)	328
20. Igor Duda, <i>U potrazi za blagostanjem (O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-tih i 1960-tih)</i> , Srednja Europa, Zagreb 2005, 166. (Hana Younis)	333
21. Norman M. Naimark i Holly Case (ur.): <i>Jugoslavija i njeni povjesničari. Razumijevanje balkanskih ratova u 1990-im</i> . Zagreb : Srednja Europa, 2005, 229. Preveli Krešimir Krnic, Draženka Kešić i Silvije Devald. (Husnija Kamberović).....	335
22. Dragoljub Todorović, <i>Knjiga o Ćosiću</i> , Treći milenijum, Beograd 2005, 368. (Safet Bandžović).....	338
23. Živorad Kovačević, <i>Srbija i svet: Između arogancije i poniznosti</i> , Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2004, 327. (Safet Bandžović).	346
24. Suad Ćupina, <i>Izdaje i odbrana Hercegovine '91 - '95</i> , Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo 2006, 674. (Senija Milišić).....	351
25. Ibrahim Alibegović, <i>U potrazi za istinom o ratu u Bosni</i> , Ljiljan, Sarajevo 2004, 430. (Safet Bandžović).....	355
26. Azra Junuzović, <i>Sarajevske ruže: Ka politici sjećanja (Sarajevo Roses: Towards politics of remembering)</i> , prevela Azra Junuzović, Sarajevo: Armis Print i Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu i Hercegovinu, 2006, 286. (Vera Katz).....	361
27. <i>Gračanički glasnik – časopis za kulturnu historiju</i> , broj 20, Gračanica, maj 2005, 220. (Enes Pelidija).....	365
<i>Indeks autora</i>	369
<i>Upute saradnicima</i>	371

RIJEČ REDAKCIJE

Ovim brojem *Priloga* nastavljamo već uobičajenu koncepciju časopisa zadržavajući sve rubrike, ali uz otvaranje sve većeg prostora za polemičke rasprave. U rubrici *Članci i rasprave* objavljujemo ukupno šest rasprava, pri čemu smo nastojali objaviti tekstove koji “pokrivaju” sva povijesna razdoblja (od rasprave Peje Čoškovića o *Fridriku II. Celjskom kao pretendentu na bosansko prijestolje* do rasprave Denisa Bećirovića o *Značajnijim obilježjima procesa mobilizacije radne snage u industriju na području Tuzlanske oblasti od 1947. do 1952. godine*). Dvoje turskih historičara (A. Latif Armağan i Neşe Özden) pišu o *Epidemijama kuge u balkanskim i zapadno-anadolskim krajevima Osmanskog carstva u 18. stoljeću*, a dvoje historičara iz Instituta za istoriju u Sarajevu (Sonja Dujmović i Seka Brkljača) o *“Bosanskoj vili” u prvoj godini izlaženja (1886) u kontekstu odnosa tradicije i modernizacije*, te o *Stanovnicima gradova u Bosni i Hercegovini od 1914. do 1941. godine*. Vladan Jovanović sa Instituta za noviju istoriju Srbije u Beogradu piše o *radu tzv. Interministerijalne konferencije o iseljavanju “neslovenskog elementa” u Tursku*, koja je održana u Beograda 20. septembra 1935. i koja je rezultirala konkretnim prijedlozima o iseljenju.

U rubrici *Historijska građa* Vera Katz prezentira *nekoliko dokumenata o stvaranju državne svojine u Bosni i Hercegovini 1945-1946. godine*, dok Mesud Šadinlija u rubrici *Polemike* nastavlja raspravu sa Pål Kolstøm o bosanskoj zastavi. Redakcija ovim Šadinlijinim tekstom završava ovu polemiku, zaključujući da su oba autora sasvim jasno iskazala svoje stavove. Međutim, ovim brojem časopisa tekstom Esada Kurtovića povodom knjige Siniše Mišića *Humska zemlja u srednjem veku* otvaramo novi polemički dijalog želeći doprinijeti kritičkom i ozbiljnom vrednovanju naše prošlosti.

U rubrici *Izlaganja sa naučnih skupova* objavljujemo tekst Envera Redžića, koji je bio pripremljen za konferenciju koju je Institut za istoriju u Sarajevu organizirao 12. i 13. maja 2005. povodom 60 godina od završetka Drugog svjetskog rata. Referati sa toga skupa su objavljeni u posebnoj Zborniku, a ovdje objavljujemo referat akademika Redžića, koji je iz tehničkih razloga ispušten iz navedenog Zbornika. Drugi prilog u ovoj rubrici su kratka saopćenja sa skupa što ga je Institut za istoriju u Sarajevu organizirao 16. decembra 2005. o temi *Glavni problemi historije Bosne i*

Hercegovine. Na skupu su učestvovali historičari iz Bosne i Hercegovine i Hrvatske (Husnija Kamberović, Pejo Čošković, Enes Pelidija, Galib Šljivo, Zijad Šehić, Tomislav Išek, Safet Bandžović, Budimir Miličić, Azem Kožar, Salih Jalimam, Boro Bronza, Dževad Juzbašić i drugi historičari iz Sarajeva). Ovdje objavljujemo dio saopćenja koja smo uspjeli dobiti, a dio ćemo objaviti u nekom od narednih brojeva.

Na kraju, slijedi osvrt Mesuda Šadinlije na knjigu Evan F. Kohlmana o *Al-Qa'idinom džihadu u Evropi*, te rubrika *Prikazi*, u kojoj objavljujemo ukupno 27 prikaza knjiga, časopisa ili skupova.

Želimo otvoriti časopis za saradnju što širem krugu historičara iz zemlje i inozemstva, te njegovati polemičke rasprave koliko god je to moguće. Naravno, ističemo da autori priloga odgovaraju za naučna gledišta, koja nisu uvijek odraz mišljenja Redakcije časopisa. ■

ČLANCI I RASPRAVE

UDK: 929.7 Fridrik II Celjski
94(497.6) "14"

Izvorni naučni rad

FRIDRIK II. CELJSKI KAO PRETENDENT NA BOSANSKO PRIJESTOLJE

Pejo ČOŠKOVIĆ
Filozofski fakultet u Sarajevu

Abstrakt: O popunjavanju bosanskog prijestolja u XV. st. odlučivali su vladar i vlastela okupljena u državnom saboru. Njihove radnje u tom pogledu nisu tekle istodobno, kralj je za života mogao pokušati riješiti pitanje svog nasljednika, poput Tvrtka II. 1427. ili preporučiti vlasteli kandidata iz kruga vladajuće dinastije, kao što je postupio isti kralj na samrti kad se odlučio za Tomaša, mlađeg sina kralja Ostoje. Vlastela je to mogla prihvatiti ili odbiti. Oko Tomaševa izbora vlastela se podijelila, većina ga je prihvatila, a manjina s moćnim vojvodom Stjepanom Vukčićem Kosačom pristala je uz starijeg Ostojinu sina Radivoja, koji je već nastupao kao protukralj. Takvo držanje Bosanaca pothranjivalo je vladarske ambicije kneza Fridrika II. Celjskog s čijim je ocem Tvrtko II. svojedobno pokušao riješiti pitanje nasljednika bosanskog prijestolja i krune. Mladi Celjski je doista poduzimao neke korake kojima je ugrožavao kralja Tomaša koji se zbog toga žalio rimsko-njemačkom caru Fridriku III.

Ključne riječi: Bosansko Kraljevstvo, Tomaš Ostojić, Radivoj Ostojić, Stjepan Vukčić Kosača, Herman II. Celjski, Fridrik II. Celjski, Sigismund Luksemburški, Bosanci, Ugri, Osmanlije, bosansko prijestolje, sabor, vlastela.

Abstract: In the 15th century, it was the ruler and the aristocracy, assembled in the national assembly, that decided on who would be sitting on the Bosnian throne. Their activities in that respect were not undertaken simultaneously; the king used to try to solve the issue of his heir, as it was done by

King Tvrtko II in 1427. Alternatively, he would recommend to the country's aristocracy a candidate from the ranks of the ruling dynasty - as King Tvrtko II, indeed did, opting for Tomaš, the younger son of King Ostoja. The members of aristocracy could either accept or reject the king's proposal. In this specific case, they were divided on the issue of Tomaš, whereby most of them accepted him, while a small minority, led by powerful Duke Stjepan Vukčić Kosača favoured Ostoja's older son Radivoj, who had already acted as viceroy. This attitude of Bosnians nurtured the ruling ambitions of Prince Frederic II of Celje, with whose father Tvrtko II once tried to solve the issue of heir to the Bosnian throne and crown. Indeed, the young ruler of Celje did undertake certain steps threatening King Tomaš, who complained to Frederic III, the Holy Roman Emperor and the King of Germany.

Key words: *Bosnian Kingdom, Tomaš Ostojić, Radivoj Ostojić, Stjepan Vukčić Kosača, Herman II of Celje, Frederic II of Celje, Sigismund of Luxembourg, Bosnians, Hungarians, Ottomans, Bosnian throne, Assembly, aristocracy.*

Bosanski su vladari udajama i ženidbama stupali u rodbinske veze s mnogim dinastijama i velikaškim kućama, kako onima iz bližeg susjedstva tako i onima iz udaljenijih zemalja. To je bila uobičajena praksa toga vremena u kome se više pazilo na društvenu i stalešku pripadnost, a nerijetko i političku korist, nego na uzajamne osjećaje budućih supružnika. Do takvog povezivanja bosanskih vladara s drugim dvorovima dolazilo je vrlo rano, a pouzdano se takve veze mogu pratiti od vremena bana Kulina čija je sestra bila udana za zahumskog kneza Miroslava Nemanjića, uz napomenu da brojnije vijesti o toj temi potječu tek iz XIV. i XV. st.

Iako ta tematika nije bez značaja za razumijevanje nekih prekretnica u srednjovjekovnoj bosanskoj povijesti, mi se njome nećemo opširnije baviti. Umjesto te problematike u cjelini, ovom prigodom zanima nas isključivo tek jedna nedovoljno zapazena epizoda iz koje se jasno vidi kako su rodbinske veze mogle poslužiti kao podloga za rješavanje dinastičkih pitanja, točnije za popunjavanje prijestolja pod svim određenim okolnostima. U tom pogledu pomišljamo na posljedice ženidbene veze dinastije Kotromanića s velikaškom obitelji Celjski, koje su uspostavljene još 1361. udajom Katarine, kćeri bosanskog bana Stjepana II. Kotromanića za Hermana I. Celjskog.¹ Ta udaja nije nagovještavala da bi se mogla razlikovati od drugih sli-

¹ Opširnije o Katarini Kotromanić, ženi Hermana I. Celjskog pisao je **И. Руварац**, *Катарина кћи Твртка I. бана (од 1353-1377) и од 1377-1391. краља босанскога*, Гласник Земаљског ►

čnih kojima je rješavan status nekog člana dinastije ili velikaške obitelji, jer njome nije utvrđivan nikakav politički odnos između dviju strana kome bi sklopljeni brak trebao biti jamac i talac njegove nepromjenljivosti i trajnosti. Čak ni rođenje potomaka, sinova Ivana, koji je umro 1372. i Hermana,² nije najavljivalo nikakvu promjenu u tom pogledu. Naprotiv, izgledalo je da svaka strana ide svojim posebnim putem zaokupljena vlastitim ambicijama i planovima koji se ni u jednoj interesnoj točki nisu dodirivali.

Ipak, kako su se postupno mijenjale političke prilike tako su aktualizirane rodbinske veze između Kotromanića i Celjskih. Tako je započelo njihovo približavanje u nepovoljnim okolnostima po bosansku dinastiju koja se stala suočavati sa sve većom turskom opasnošću i miješanjem Turaka u odnose među njezinim podanicima te sve većim utjecajem i moći Celjskih knezova³ kojih su se posjedi u prvoj polovici XV. st. protezali od austrijskih i slovenskih zemalja, preko hrvatsko-ugarskog teritorija do Bosne.⁴ Podlogu za ostvarenje te ideje pružale su Hermanu II. zasluge stečene na strani kralja Sigismunda. Prvo je spasio kralja u bitki kraj Nikopola 1396. u kojoj je kršćanska vojska bila teško potučena, a Sigismund dopao u životnu pogi-

muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 4(1892) 3, str. 205-211; **Isti**, *Katharina, die Tochter Tvrtko's I, 1353-1377 Banus und 1377-1391 Königs von Bosnien*, Wissenschaftliche Mittheilungen aus Bosnien und der Hercegovina, II, Wien 1894, 173-178. **M. Koc**, *Историја Словенаца од досељења до петнаестог века*, Београд 1960, 325 (dalje: **Koc**, *Историја Словенаца*); **L. Thallóczy**, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München-Leipzig 1914, 288 (dalje: **Thallóczy**, *Studien*), piše da je ta Katarina bila kći kralja Tvrtka I. Iako se podloga za takvo mišljenje može naći u *Celjskoj kronici*, GZM IV, 1892, 205-211, ono je u historiografiji odbačeno kao netočno, jer Tvrtko u to doba nije mogao imati kći za udaju.

² Usp. **J. Orožen**, *Zgodovina Celja, II. Srednjeveško Celje kot središče državotvornega streljenja: doba narodne samostojnosti, Savinjska marka, knezi in grofje Celjani*, Celje 1927, 52 (dalje: **Orožen**, *Zgodovina II*). Herman II. nije mogao biti rođen oko 1360, kako navodi **M. Švab (M. Šb.)**, *Celjski, Herman II*, u: Hrvatski biografski leksikon, 1989, 625, jer je bio drugorođeno dijete Hermana I. i Katarine Kotromanić, koji su brak sklopili 1361, a po *Celjskoj kronici* 1362.

³ U historiografiji je raspravljano o naslovu Celjskih, koji se najčešće nazivaju grofovima, a N. Klaić je branila tezu da su oni bili knezovi, uostalom taj naslov priznao je Fridriku II. i njegovoj braći i car Albrecht, usp. *Celjani v slovenskem in srednjeevropskem prostoru* (okrugli stol), Zgodovinski zbornik, Ljubljana, 37(1983) 1/2, str. 94.

⁴ **T. Raukar**, *Grofovi Celjski i hrvatsko kasno srednjovjekovlje*, Historijski zbornik, 36(1983), Zagreb 1984, str. 124 (dalje: **Raukar**, *Grofovi Celjski*); usp. **F. Baš**, *Celjski grofi in njihova doba*, Celjski zbornik, Celja 1951, 10 (dalje: **Baš**, *Celjski grofi*).

belj iz koje ga je knez Herman II. spasio.⁵ Drugi put je zasluge stekao 1402. u vezi s oslobađanjem zatočenog hrvatsko-ugarskog kralja koga su nezadovoljni plemići zatvorili u gradu Siklósu.⁶ Za te usluge kralj je 14. kolovoza 1397. poklonio Hermanu II. grad Varaždin, a 9. rujan 1398. potvrdio tu svoju darovnicu⁷ te 27. siječnja 1399. Zagorje,⁸ koje je ušlo u njihov naslov te su se otada nazivali knezovi Celjski i Zagorski.⁹ Položaj Hermana II. još se više učvrstio, a posjedi povećali kad je nakon zaručka devetogodišnje kćeri Barbare za kralja Sigismunda 1405, dobio od njega Međimurje s gradom Čakovcem,¹⁰ zatim pravo da kao upravitelj Zagrebačke biskupije postavlja njezina biskupa te čast slavonskoga bana.¹¹ Tako su Celjski knezovi postajali sve moćniji i utjecajniji na ugarskom dvoru i u državi, dok se istodobno bosanska dinastija suočavala sa sve snažnijim vanjskim pritiscima, braneći zemlju najprije od ugarskih presizanja, čak i uz pomoć turskih četa, a potom pokušavajući se zaštititi od rastuće opasnosti doskorašnjih saveznika i njihova prekomjernog miješanja u unutrašnje odnose među bosanskim podanicima. Rastuća turska opasnost smanjila je u Bosni strah od ugarske prevlasti, što je za kralja Tvrtka II. bio dovoljan razlog da potraži oslonac svojoj vanjskoj politici na budimskome dvoru te tako pokuša sačuvati vlast i zaštititi zemlju. U tim nastojanjima naišao je bosanski kralj na puno razumijevanje u Ugarskoj kojoj nije moglo biti svejedno koga će imati za su-

⁵ **I. Voje**, *Odnos Celjskih grofova prema političkim prilikama u Bosni i Hercegovini u XV vijeku*, Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Izdanja Muzeja grada Zenice III, Zenica 1973, 56 (dalje: **Voje**, *Odnos*); usp. **Ф. Шишић**, *Битка код Никопоља (25. септембра 1396)*, Гласник Земаљског музеја у Босни и Херцеговини, Сарајево, 8(1896) 1, str. 79-80; **Orožen**, *Zgodovina II*, 58; **Кос**, *Историја Словенаца*, 326; **N. Klaić**, *Zagreb u srednjem vijeku*, 1, Zagreb 1982, 138 (dalje: **Klaić**, *Zagreb*).

⁶ **Orožen**, *Zgodovina II*, 60; usp. **Voje**, *Odnos*, 56. **Klaić**, *Zagreb*, 131; **Ista**, *Medvedgrad i njegovi gospodari*, Zagreb 1987, 124 (dalje: **Klaić**, *Medvedgrad*).

⁷ **T. Smičiklas**, *Codex diplomaticus regni Croatiae, Dalmatiae et Slavoniae*, XVIII, Zagrabiae 1990, 244-247, 364-366 (dalje: **Smičiklas**, *Codex diplomaticus XVIII*); usp. **Кос**, *Историја Словенаца*, 326; **Klaić**, *Zagreb*, 138.

⁸ **Smičiklas**, *Codex diplomaticus XVIII*, 413-418; usp. **Klaić**, *Zagreb*, 138; **М. Спремић**, *Деспот Ђурађ Бранковић и његово доба*, Београд – Бања Лука 1999², 203 (dalje: **Спремић**, *Деспот Ђурађ*).

⁹ **Voje**, *Odnos*, 56-57.

¹⁰ **Klaić**, *Zagreb*, 138; usp. **Спремић**, *Деспот Ђурађ*, 203.

¹¹ **Orožen**, *Zgodovina II*, 63; usp. **Voje**, *Odnos*, 57; **N. Klaić**, *Zadnji knezi Celjski v deželah sv. Krone*, Celje 1982, 36 (dalje: **Klaić**, *Zadnji knezi*); **Ista**, *Zagreb*, 138-139; **Ista**, *Medvedgrad*, 124.

sjeda. Kad već nije ostvario svoju davnu želju da se okruni bosanskom krunom radi čega je potkraj XIV. i na početku XV. st. vodio više vojnih pohoda južno od Save, Sigismundu se neočekivano pružila povoljna prilika da Bosnu tješnje veže uz Ugarsku, što hrvatsko-ugarski kralj nije želio propustiti. U prilog njegovim nakanama išle su trenutne okolnosti u kojima se nalazio bosanski kralj. Osim što je bio pritiješnjen turskim provalama i upletanjima u bosanske prilike, u drugoj polovici dvadesetih godina Tvrtko II. još nije imao nasljednika. Ta činjenica otvarala je hrvatsko-ugarskome kralju realne izgleda da utječe na popunu bosanskoga prijestolja. U tražanju za prikladnim Tvrtkovim nasljednikom prijedlog se sveo na kneza Hermana II. Celjskog, koji je širinom političkih koncepcija nadmašio sve druge velikaše u Hrvatsko-Ugarskom Kraljevstvu. Sve je izgledalo lako izvedivo, jer se Hermanov dolazak na bosansko prijestolje mogao opravdavati njegovim krvnim srodstvom s bosanskom dinastijom, budući da je bio praunuk bana Stjepana II. Kotromanića. Sigismundov pak interes u Bosni osiguravao je njegov brak s Hermanovom kćeri Barbarom. Tako bi se postigao željeni cilj i sačuvala priznavana zakonitost promjene vladara i dinastije. Bez mogućnosti velikog izbora Tvrtko II. pokazao je želju da se približi Ugarskoj, što je u prvoj polovici 1425. rezultiralo sklapanjem formalnog mira između njega i kralja Sigismunda. Ono što je za našu temu puno važnije odnosi se na nastavak pregovora o određivanju nasljednika, ako bosanski kralj Tvrtko II, koji tada nije imao djece, umre bez muškog potomka. Kralj je 30. kolovoza 1426. izdao uputu svojim izaslanicima, Andriji sinu Petra de Ztanch i slavonskom banu Pavlu Bissenu de Ezdege, koje je slao po nekom poslu u Bosnu.¹² Tom prilikom su, prema J. Radoniću, uz druga problematična pitanja, izgleda, vođeni i pregovori o nasljeđivanju bosanskog prijestolja.¹³ S tim u vezi valja upozoriti da su u svibnju te godine vođeni pregovori i postignut sporazum u Tati između hrvatsko-ugarskog kralja i despota Stefana Lazarevića. Sporazumom je utvrđeno da despota naslijedi sestrić Đurađ Branković, a Ugarskoj pripadnu Beograd i Golubac na Dunavu te Mačvanska bano-

¹² “Quia Andreas filius Petri de Ztanch, familiaris magnifici Pauli de Ezdege, alias regni nostri Sclavonie bani, unacum eodem domino suo in legationibus nostris in regnum nostrum Boznense de commissione nostre maiestatis speciali accessuro asseritur fore profecturus, igitur fidelitati vestre firmiter precipiendo mandamus”, **E. Kammer**, *Codex diplomaticus domus senioris comitum Zichy de Zich et Vásonkeő*, VIII, Budapestini 1895, 303. O toj misiji usp. **J. Radonić**, *Zapadna Evropa i balkanski narodi prema Turcima u prvoj polovini XV. века*, Књиге Матице српске, број 11 и 12, Нови Сад 1905, 48-49 (dalje: **Radonić**, *Zapadna Evropa*); **Klaić**, *Zadnji knezi*, 35.

¹³ **Radonić**, *Zapadna Evropa*, 48-49; **Isti**, *Der Grossvojevode von Bosnien Sandalj Hrančić-Kosača*, Archiv für slavische Philologie, XIX, Berlin 1897, 454.

vina¹⁴. S obzirom na Sigismundove planove i moguće dalekosežne posljedice ti iznimno važni pregovori vođeni su do 2. rujna 1427, kad je bosanski kralj Tvrtko II. proglasio rođaka Hermana II. Celjskog svojim nasljednikom te mu u svom stolnom gradu Bobovcu izdao odgovarajuću ispravu kojom je njemu i njegovim muškim potomcima darovao čitavo Bosansko Kraljevstvo u slučaju da ne bi ostavio zakonitih muških potomaka. Tvrtko II. je naglasio da to čini zbog osobitog prijateljstva, ljubavi i vjernosti, koje je ljubljani rođak i brat njegov Herman II, celjski i zagorski knez te ban slavonski vazda iskazivao i iskazuje prema njemu i Bosanskomu Kraljevstvu te zbog osobitih radnji koje je spomenuti knez poduzimao kod kralja Sigismunda u prilog Bosne i njezinih stanovnika i napokon, jer mu je rođak.¹⁵ Iz Tvrtkova pisma, a ni iz pratećih dokumenata, ne može se dokučiti što je to njegov rođak doista činio za Bosnu i njezina kralja da bi mu mogli pripasti bosanska kruna i prijestolje. Celjski su stekli grad Krupu na Uni, koju je kralj Sigismund najprije založio, a 1429. i predao potpuno u vlasništvo knezu Fridriku II, Hermanovu sinu.¹⁶ Tako ih je taj grad trebao približiti Bosni i tamošnjim prilikama te učvrstiti njegov položaj u tim krajevima. Ugovor iz 1427. nije, međutim, ostavio ravnodušnim glavne aktere na bosanskoj političkoj sceni, ali ni zemlju nije gurnuo u građanski rat. Nezadovoljstvo koje su pokazivali vojskovođe Sandalj Hranić i Radoslav Pavlović stižalo se do polovice 1428. Brzo smirivanje nesuglasica upućuje na pomisao da je Tvrtko II. računao da se svi uvjeti iz spome-

¹⁴ U novije vrijeme o tom sporazumu pisao je opširnije **I. Prlender**, *Sporazum u Tati 1426. godine i Žigmundovi obrambeni sustavi*, Historijski zbornik, Zagreb, 44(1991) 1, str. 23-41; usp. također **M. Perojević**, *Stjepan Tvrtko II. Tvrtković po drugi put kralj*, Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463. Sarajevo 1942, 471 (dalje: **Perojević**, *Tvrtko II*); **M. Динић**, *Српске земље у средњем веку. Историјско-географске студије*, Београд 1978, 54, 338; **J. Калић**, *Доба привидног мира*, Историја српског народа, 2, Београд 1994², 215; **Спремић**, *Деспот Бураж*, 109-110; **J. Калић**, *Срби у позном средњем веку*, Београд 2001², 115-116.

¹⁵ **S. Katona**, *Historia critica regum Hungariae stirpis mixtae ex fide domesticorum et exterorum scriptorum concinnata*, XII, Budae 1790, 477-478 (dalje: **Katona**, *Historia critica XII*); **G. Pray**, *Annales regnum Hungariae ab anno Christi 997 ad annum 1564*, II, Vindobonae 1774, 293; **G. Fejér**, *Codex diplomaticus ecclesiasticus ac civilis*, X/6, Budae 1844, 900-901 (dalje: **Fejér**, *Codex diplomaticus X/6*); usp. **Orožen**, *Zgodovina II*, 63-64; **Perojević**, *Tvrtko II*, 472; **Кос**, *Историја Словенаца*, 328; **Воје**, *Однос*, 57; **Klaić**, *Zadnji knezi*, 60, bilj. 277; **P. Ćošković**, *Bosanska Kraljevina u prijelomnim godinama 1443-1446*, Banjaluka 1988, 25 (dalje: **Ćošković**, *Bosanska Kraljevina*).

¹⁶ Usp. **Ć. Truhelka**, *Naši gradovi*, Nada, Sarajevo, 8(1902) 23, str. 313; **Isti**, *Naši gradovi. Opis najljepših sredovječnih gradova Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1904, 18; **Orožen**, *Zgodovina II*, 81; **R. Lopašić**, *Bihać i Bihaćka krajina. Mjestopisne i poviestne crtice*, Zagreb 1943², 166; **Воје**, *Однос*, 57; **Klaić**, *Zadnji knezi*, 43-44.

nutog dogovora neće ispuniti te da prijestolje i kruna neće pripasti strancima. U priglog tome govori i činjenica da je bosanski kralj već u prvoj polovici 1428. pokušavao na više strana tražiti sebi suprugu i našao ju je u Doroteji, kćeri pokojnoga mačvanskog bana Ivana Gorjanskog.¹⁷

Nakon tih za razumijevanje naše teme važnih događaja, stvari su krenule svojim tokom ne mareći puno za želje i očekivanja zainteresiranih strana. Prvo je u 13. listopada 1435. u Požunu umro knez Herman II, nesuđeni bosanski kralj,¹⁸ čime je bilo nagoviješteno izbjegavanje mogućih zapleta i nesporazuma između Celjskih knezova i Kotromanića. Dvije godine poslije, 9. prosinca 1437. smrt je u Znojmu odnijela i kralja Sigismunda, začetnika i glavnog zaštitnika tog sporazuma.¹⁹ Uskoro se, međutim, pokazalo da su ta dva događaja nakratko probudila tek varljivu nadu koja je potkraj rujna 1438. pokopana s kraljicom Dorotejom.²⁰ Tada je postalo jasno da kralj neće imati nasljednika te da smjena na prijestolju nakon njegove smrti neće proći bez potresa. U takvim okolnostima Tvrtkov sporazum s Hermanom II. iz 1427, pokazat će skori događaji, nije bio bez važnosti, iako se za njega u samoj Bosni nije puno marilo. Razlog tome leži u činjenici što su u zemlji poduzete određene radnje koje su trebale osigurati dolazak na vlast izdanka dinastije Kotromanića koji je bio prihvatljiv većini bosanskog plemstva, pa i samome kralju Tvrtku II. Tako je izbor pao na Tomaša, izvanbračnog sina kralja Ostoje,²¹ koji se za prijestolje ipak morao boriti s dvojicom pretendenata i njihovih pristaša.

¹⁷ Opširnije o kraljici Doroteji pisao je **P. Andelić**, *Bosanska kraljica Doroteja Gorjanska*, Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine u Sarajevu, Arheologija, Nova serija XXVII-XXVIII (1972-1973), str. 377-395 (dalje: **Andelić**, *Bosanska kraljica*): usp. **C. Ђирковић**, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 260; **P. Živković**, *Tvrtko II Tvrtković. Bosna u prvoj polovini XV stoljeća*, Sarajevo 1981, 121-125 (dalje: **Živković**, *Tvrtko II*); **Ćošković**, *Bosanska Kraljevina*, 25-27.

¹⁸ O vremenu Hermanove smrti opširije je pisala **Klaić**, *Zadnji knezi*, 62-63; usp. također **Koc**, *Историја Словенаца*, 328.

¹⁹ **V. Klaić**, *Povijest Hrvata od najstarijih vremena do svršetka XIX. stoljeća*, 3, Zagreb 1980, 171 (dalje: **Klaić**, *Povijest Hrvata III*); **J. de Turocz**, *Chronica Hungarorum*, II. *Commentarii*, 2. *Ab anno 1301 usque ad annum 1487* (sastavio E. Mályusz), Budapest 1988, 288.

²⁰ Kraljica je umrla između 19. i 24. rujna 1438, usp. **Andelić**, *Bosanska kraljica*, 383.

²¹ “Г(ОСПО)^(И)НЬ КРАЛЪ СТЕФАНЪ ТОМАШЪ МНОГѠПОЧТЕНѠГА СПОМЕНЪТѠ СЛАВНОГѠ КРАЛА ѠСТОЕ СИНЬ И НАСЛѠДНИКЪ”, **Љ. Стојановић**, *Старе српске повеље и писма*, књ. I. *Дубровник и суседи његови*, други део, СКА, Зборник за историју, језик и књижевност српског народа, Прво одељење, Споменици на српском језику, књ. XXIV, Београд-Ср. Карловци 1934, 115 (dalje: **Стојановић**, *Повеље и писма II*); **F. Miklošič**, *Monumenta* ▶

Unutrašnji bosanski zapleti i sukobi podijelili su politički Bosnu na dvije suprotstavljene strane, onu većinsku koja je pristajala uz mlađeg Ostojina sina Tomaša i onu koja je podupirala Tomaševa starijeg brata Radivoja, u tadašnjoj bosanskoj javnosti poznatog od početka tridesetih godina XV. st., kad je u više navrata nastupao kao protukralj.²² Glavni oslonac toj stranci bio je vojvoda Stjepan Vukčić Kosača, najmoćniji pojedinac u zemlji. U historiografskoj literaturi ti su događaji u novije vrijeme opširnije opisani, a pojediniosti smještene u pripadajući politički okvir.²³ Naprotiv, o nastupima drugog Tomaševa protukandidata, kneza Fridrika II. Celjskog ni danas se ne zna puno. Na njegovo držanje prema bosanskim prilikama baca slabo svjetlo tek odgovor rimsko-njemačkog cara Fridrika III, koje je uputio novoizabranom, ali osporavanom bosanskom kralju Tomašu. Pouzdano se može reći da su Celjski nakon smrti Tvrtka II. doista poduzimali neke korake u namjeri da se domognu bosanske krune i prijestolja, ali se ni danas zbog oskudice izvornih podataka ne može reći u čemu su se sve njihovi nastupi sastojali i koliku su stvarnu opasnost predstavljali po novoizabranoga kralja, koji se zbog toga žalio caru Fridriku III, čiji su podanici bili. Car se u svome odgovoru kratko osvrnuo na Tomaševe zamjerke upućene na račun neprijateljskog držanja kneza Fridrika II, bez prevelikih obećanja ni u pogledu brzine ni u pogledu mjera koje namjerava poduzeti.²⁴ Da bismo sve to

Serbica spectantia historiam Serbiae Bosnae Ragusii, Graz 1964², 427 (**Miklošič**, *Monumenta Serbica*).

²² Potpunije o Radivoju Ostojiću pisao je **Thallóczy**, *Studien*, 79-109, a o njemu kao protukralju usp. **Živković**, *Tvrtko II*, 164-181; **Isti**, *Iz srednjovjekovne povijesti Bosne i Huma*, Osijek 2002, 125-149.

²³ Usp. prikaz prvih godina Tomaševe vladavine i njegova nastojanja da se održi na vlasti **Čošković**, *Bosanska Kraljevina*, 24-101; **Isti**, *O dolasku Stjepana Tomaša na vlast i njegovom međunarodnom priznanju*, Istorijski zbornik, Banjaluka, 5(1985) 5, str. 7-35 (dalje: **Čošković**, *O dolasku*);

²⁴ “quia vero idem nuntii tui de illustri principe comite Cilie, fideli nostro dilecto, mentionem fecerunt, eundem favere tuis emulis nuntiantes, parati sumus juxta petitionem nuntiorum tuorum partes nostras interponere et omni conatu niti, ut inter tuam fraternitatem et dictum comitem bona vicinitas et mutuus amor reintegretur, sperantes, eundem comitem in hac parte nobis complaciturum esse, ad quam rem, quam primum occasio se prebuerit, operam dabimus et sane juxta possibilitatem nostram omnia faciemus libenti animo et voluntario corde, que ad regni tui prosperitatem et pacem ac honoris augmentum tui pertinere noscimus”, **R. Wolkan**, *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, I. Abteilung: *Briefe aus der Laienzeit (1431-1445)*, II. Band: *Amtliche Briefe*, *Fontes rerum Austriacarum, Diplomataria et acta*, LXII. Band, Wien 1909, 166 (dalje: **Wolkan**, *Briefwechsel II*); **Čošković**, *Bosanska Kraljevi-* ►

moгли bolje razumjeti, pokušat ćemo u nastavku to pismo analizirati i njegov sadržaj smjestiti u pripadajući politički kontekst.

Kada se smrću Tvrtka II. potkraj 1443. srednjovjekovna bosanska država našla na dinastičkom raskrižju, na vlast je stupio kralj Tomaš, koji je svoj vladarski položaj morao braniti diplomacijom i oružjem. Jedan od prvih koraka koje je novi i osporavani kralj poduzeo, bilo je upućivanje izaslanstva susjednim vlastima u Dubrovniku, Mlecima, Budimu, Beču te Rimskoj kuriji u Rimu.²⁵ S obzirom na temu ovoga rada našu pozornost privlači Tomaševo obraćanje caru Fridriku III, koji je potom odgovorio na misiju bosanskog izaslanstva, a srećom pismo je sačuvano i danas dostupno javnosti.²⁶ S razlogom se može pretpostaviti da su i drugi vladari i vlasti kojima je novoizabrani bosanski kralj uputio svoje izaslanstvo da im javi o svom stupanju na prijestolje također pismenim putem izrazili svoje zadovoljstvo tom promjenom, prihvaćajući Tomaša kao Tvrtkova nasljednika na prijestolju Kotromanića. Za našu temu najvažniji je, međutim, odgovor koji je novom bosanskom kralju uputio car Fridrik III. Budući da to carevo pismo nije datirano teško je utvrditi kad je nastalo, a u skladu s tim ne može se pouzdanije odrediti ni vrijeme upućivanja bosanskih izaslanika u Beč. Na temelju sadržaja careva pisma moglo bi se s razlogom pretpostaviti da je ono nastalo u proljeće 1444. te da je novoizabrani bosanski kralj uskoro

na, 189; usp. **Isti**, *O dolasku Stjepana Tomaša na vlast i njegovom međunarodnom priznanju*, Istorijski zbornik, Banjaluka, 5(1985) 5, str. 9, bilj. 8 (dalje: **Ćošković**, *O dolasku*).

²⁵ Ta njegova nastojanja prikazao je **Ćošković**, *O dolasku*, 7-35; **Isti**, *Bosanska Kraljevina*, 24-43.

²⁶ Carevo pismo objavio je u cijelosti **R. Wolkan**, *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, Band II. *Briefe aus der Laienzeit (1431-1445)*, Fontes rerum Austriacarum, Diplomataria et acta, LXII. Band, Wien 1909, 165-166 (dalje: **Wolkan**, *Briefwechsel II*), a po njemu **Ćošković**, *Bosanska Kraljevina*, 188-189, ali s pogrešno navedenom zbirkom, **O. Raynaldus**, *Annales ecclesiastici ab anno 1198, ubi desinit cardinalis Baronius*, IX, Luciae 1752, 427, iz koje je pismo preuzeto, što sad ispravljamo. U historiografskoj literaturi pismo je bilo poznatije u izdanju koje je pripremio **N. Jorga**, *Notes et extraits pour servir à l'histoire des croisades au XIe siècle*, III, Paris 1902, 113 (dalje: **Jorga**, *Notes III*). Iako se za njega u historiografskoj literaturi odavno znalo, usp. **Радоњић**, *Западна Европа*, 181; **С. Ћирковић**, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, САНУ, Посебна издања, књ. CCCLXXVI, Одељење друштвених наука, књ. 48, Београд 1964, 72, билj. 7 (dalje: **Ћирковић**, *Херцег Стефан*), ipak nije u dovoljnoj mjeri iskorišteno, jer su se istraživači služili nepotpunim tekstom objavljenim u Jorginim ispisima, usp. **Ćošković**, *O dolasku*, 16-17; **Isti**, *Bosanska Kraljevina*, 37-38.

po stupanju na prijestolje o tome obavijestio i cara, a ne samo susjedne vladare.²⁷ Da Tomaš doista nije oklijevao izvijestiti susjedne dvorove o smjeni na prijestolju Kotromanića posvjedočuje raspoloživa izvorna građa prema kojoj se o tom događaju u Dubrovniku znalo već 5., a u Veneciji 20. prosinca 1443. Ne znamo, nažalost, koje je poslanike Tomaš ovlastio da caru prenesu njegove poruke i predaju mu vjerodajno pismo. Možda je riječ o istim osobama koje su po tom poslu trebale posjetiti i hrvatsko-ugarskog kralja Vladislava I. Jagelovića i Ivana Hunyadija. Unatoč zauzetošći hrvatsko-ugarskoga kralja i njegova prvog vojskovođe ratnim pripremama za navalni rat protiv Turaka, u prvoj polovici 1444. rješavana je i vladarska sudbina novoizabranog bosanskog kralja u Ugarskoj, pa nema razloga ne pretpostaviti da je vjerojatno od istih Tomaševih izaslanika i car Fridrik III. bio obaviješten o promjenama na prijestolju Kotromanića. U svakom slučaju bosansko je izaslanstvo boravilo u Beču, gdje je predalo caru kraljevo vjerovno pismo te održalo govor, prije prve polovice 1445, kad je Fridrik II. Celjski postao banom čitave Slavonije, jer ga car u svome pismu naziva knezom.²⁸ Fridrik III. je nadalje od bosanskih izaslanika doznao da je Tomaš nakon smrti svoga prethodnika postao kraljem. Taj podatak je vrijedan pozornosti jer se u njemu izričito tvrdi da su ga po posljednjoj želji Tvrtka II. za kralja izabrali velmože, baruni i ostalo stanovništvo Kraljevstva.²⁹

Kurtoazne su pak bile izjave bosanskih izaslanika o Tomaševoj naklonosti prema caru i darovi koje mu je poslao, baš kao i careva čestitka novom bosanskom kralju na dolasku na vlast te isticanje uvjerenosti u njegove vrline kojima je obdaren, što je veliko jamstvo da će znati dobro vladati povjerenim kraljevstvom. Iz stilizacije tih misli neodoljivo se nameće pomisao da je bosanskom kralju više bilo stalo do careve naklonosti, koju su trebali pobuditi poslani darovi, nego što je bilo stalo Fridriku III. do bosanskog kralja od koga ništa nije očekivao, a njegova ga zemlja nije zanimala. U taj nas dojam uvjerava i nastavak pisma, gdje car izjavljuje da u Bosnu ne kani

²⁷ Nastanak nedatiranog careva pisma kralju Tomašu pokušao je, **Wolkan**, *Briefwechsel II*, 165, dovesti u vezu s pismima pape Eugena IV. od 29. svibnja 1445, a istom ga godinom datira i **Jorga**, *Notes III*, 113. Po sadržaju tih pisama jasno je da ona nisu odgovor Rimske stolice na izjavu Tomaševih izaslanika o njegovu stupanju na vlast nego se bave drugim, u očima Katoličke crkve, ozbiljnim pitanjima. Na neosnovanost Wolkanove datacije Fridrikova odgovora upozorio je **Тиркович**, *Херцег Стефан*, 72, bilj. 7; **Čošković**, *O dolasku*, 18, bilj. 34.

²⁸ "...nuntii tui de illustri principe comite Cilie, fideli nostro dilecto, mentionem fecerunt, **Wolkan**, *Briefwechsel II*, 166; **Čošković**, *Bosanska Kraljevina*, 189.

²⁹ "teque per proceres, barones et alios regnicolas juxta voluntatem et desiderium ultimum prefati Steffani in regem esse assumtum", **Wolkan**, *Briefwechsel II*, 166; **Čošković**, *Bosanska Kraljevina*, 188; usp. **Čošković**, *O dolasku*, 16; **Isti**, *Bosanska Kraljevina*, 29.

slati svoje izaslanstvo, kako je to predlagala bosanska strana, da bi ga izvještavala o prilikama u zemlji i Tomaševu položaju.³⁰ Svoju odluku car objašnjava uvjerenjem da je Tomaš po preuzimanju vlasti sposoban sam pravedno vladati svojim kraljevstvom. Čini se da se u tom odgovoru naziru problemi koje je novoizabrani bosanski kralj imao u zemlji, pa i vani, da bi se održao na vlasti. O njima je bosansko izaslanstvo očito upoznalo cara, ali se on u to nije želio miješati, uskrativši Tomašu potporu koju je na carskom dvoru tražio i očekivao. Takav carev odgovor potpuno je u skladu s razvojem prilika u Carstvu, jer se Fridrik III. nije želio sukobljavati s najmoćnijim svojim podanicima s kojima je i sam imao problema, koje je u ljeto 1443. riješio sporazumom i to ne bez ustupaka.³¹

Nezainteresiranost cara Fridrika za upletanje u bosanske prilike postaje razumljivija kad se poveže s pritužbom koju su mu Tomaševi ljudi iznijeli, a odnosila se na držanje kneza Fridrika II. Celjskog, kome su Bosanci zamjerali naklonost prema kraljevim protivnicima.³² Tko bi bili ti Tomaševi protivnici, iz careva se pisma ne može dokučiti. Umjesto toga, sama stilizacija navedene izjave upućivala bi na pomisao da Fridrik II. Celjski nije vodio nikakvu svoju politiku niti da je pokušavao osigurati svoja nasljedna prava na bosansko prijestolje. Ako bi se na tu izjavu tako gledalo, moralo bi se neizbježno kneza Fridrika II. dovesti u vezu s pristašama pretendenta Radivoja i vojvode Stjepana Vukčića, ali nam ni o tome izvorna svjedočanstva ništa ne govore. Kad bi se o Fridrikovim nastupima razmišljalo u tom smislu, ostalo bi neobjašnjeno zašto bi moćni knez Celjski odustao od dinastičkih ambicija i pretendentskih prava na prijestolje Kotromanića te pristao uz stranu koja je to pravo nastojala osigurati drugom kandidatu, a ni u samoj Bosni nije imala većinu. Fridrik II. je doista polagao prava na bosansku krunu i prijestolje na temelju porodičnog ugovora sklopljenog između njegova oca i bosanskog kralja Tvrtka II. 1427. Istina, okolnosti su se ipak unekoliko promijenile utoliko što je s povijesne scene nestalo Hermana II. Celjskog, koji je umro 13. listopada 1435. Međutim, spomenuti je ugo-

³⁰ “nec existimamus in presentiarum opus esse, per nos aliquem mitti ad partes illas, qui de conditionibus patrie et tuo statu informatus nobis relationem efficiat prout idem nuntii postularunt”, **Wolkan**, *Briefwechsel II*, 166; **Čošković**, *Bosanska Kraljevina*, 188-189; usp. **Isti**, *O dolasku*, 17.

³¹ Usp. **Klaić**, *Zadnji knezi*, 64; **Koc**, *Историја Словенаца*, 330; **Voje**, *Odnos*, 58; **M. Švab (M. Šb.)**, *Celjski, Fridrik II*, u: Hrvatski biografski leksikon, 1989, 624-625.

³² “quia vero idem nuntii tui de illustri principe comite Cilie, fideli nostro dilecto, mentionem fecerunt, eundem favere tuis emulis nuntiantes”, **Wolkan**, *Briefwechsel II*, 166; **Čošković**, *Bosanska Kraljevina*, 189; **Isti**, *O dolasku*, 17.

vor predviđao da on i njegovi potomci postanu Tvrtkovim nasljednicima, ako bi ovaj umro bez zakonitog muškog poroda.

Osam godina poslije, u studenom 1443. umro je, kako se očekivalo, bosanski kralj Tvrtko II. bez nasljednika. S obzirom na te okolnosti bosansko prijestolje i kruna, prema ugovoru iz 1427, trebali su pripasti dalekim rođacima bosanskih Kotromanića izvan Bosne, točnije Celjskim knezovima, jer je pokojni bosanski kralj u svojoj ispravi od 2. rujna 1427. izrijekom naveo da je spomenutomu knezu Hermanu II. Celjskom i svim njegovim muškim nasljednicima i njihovim potomcima svjesno darovao čitavo Bosansko Kraljevstvo i njegove podanike, tvrđave i utvrde, gradove i varoši, sela i posjede sa svim pripadnostima ako bi umro bez muških potomaka te da u tim okolnostima Herman II. ili njegovi nasljednici mogu preuzeti i posjedovati Bosansko Kraljevstvo sa svime što mu pripada.³³ S obzirom na to da su se Tvrtkovom smrću 1443. stekli uvjeti koje je sam propisao o prijenosu Bosanskog Kraljevstva na rođake Celjske, tvrdeći da je to učinio svjesno (*scienter*), oni su po više put spominjanom ugovoru iz 1427. polagali puno pravo na krunu i prijestolje Kotromanića te u tom pogledu njihova baštinska prava nije mogla umanjiti ni činjenica da je rođak-pregovarač umro prije rođaka-darovatelja. Takvu mogućnost dinastički ugovor nije predviđao. Tvrtko II. je u potpunosti isključivao mogućnost da ga na prijestolju naslijedi netko od potomaka Kotromanića iz Bosne te je pitanje popune prijestolja rješavao između eventualnih svojih potomaka i rođaka Celjskih. U historiografskoj literaturi se to objašnjavalo time da je na taj način želio onemogućiti dolazak na vlast svog političkog protivnika i turskog saveznika, protukralja Radivoja, starijega sina

³³ “praefato Comiti Hermano Ciliae et universis suis haeredibus masculini sexus, ex nomine Comitem Ciliae procreandorum, dictum regnum nostrum et regnicolas, castra, fortalitia, civitates, oppida, villas, possessiones cum universis pertinentiis dicti regni nostri Bosne donavimus, et donatione firma praescripsimus, damusque et donamus ipsis etiam dictum nostrum regnum Bosniae integraliter, et cum universis suis pertinentiis scienter et vigore praesentium nostrarum literarum omni dolo et fraude penitus remoto — — — — — tali sub conditione, si contingeret, quod absque legitimis haeredibus decederemus, quod Deus avertat, vel quod si legitimos haeredes post nos relinqueremus, et demum dicti haeredes etiam sine haeredibus legitimis decederent, quod tunc praefatus frater et consanguineus noster dilectus Comes Hermanus Cilie — — — vel haeredes sui — — — dictum nostrum regnum Bosnae, cum universis suis pertinentiis recipere et possidere, et de eodem uti, frui et gaudere possint et debeant, quomodo ipsis melius videbitur ad beneplacitum ipsorum”, **Fejér**, *Codex diplomaticus X/6*, 901; **Katona**, *Historia critica XII*, 478; usp. **Thallóczy**, *Studien*, 288-289; **М. Ј. Динић**, *Државни сабор средњовековне Босне*, Српска академија наука, Посебна издања, књ. ССXXXI, Одељење друштвених наука, нова серија, књ. 13, Београд 1955, 68; **Čošković**, *O dolasku*, 8-9; **Isti**, *Bosanska Kraljevina*, 25.

kralja Ostoje.³⁴ Očito je da se tada u Bosni nije ozbiljno razmišljalo s Tomašem kao budućim kraljem, iako je on bio u dobrim odnosima s kraljevskim dvorom.³⁵ Njegova povučенost i pravo prvorodstva (*ius primogeniturae*) kao da su mu unaprijed zatvarali put do krune i prijestolja, uz napomenu da ni on u to doba nije bio više tako mlad budući da je bio oženjen čovjek.

Što je Tvrtko II. više stario, a političke prilike u Bosni i njezinu susjedstvu se mijenjale, to se na odredbe dinastičkog ugovora iz 1427. u zemlji sve manje mislilo. Štoviše, čak je i sâm kralj napustio zamisao o povjeravanju Bosanskog Kraljevstva svojim rođacima Celjskim knezovima te se, prema izjavi njegova nasljednika, na samrti pobrinuo da nađe nasljednika prijestolja među najbližim Kotromanićima u zemlji. Tvrtko II je, doista, imao razloga da pri tom zaobiđe najstarijeg Ostojinina sina, kneza Radivoja s kojim je bio u dugogodišnjem neprijateljstvu zbog njegovih nastupa kao protukralj. Obično se kao argument protiv pretendenta Radivoja navode njegove veze s Osmanlijama, iako nam se čini razložnim pretpostaviti da su puno jači bili osobni razlozi. U osobi Tomaša Ostojića poklopile su se dvije pogodnosti, bio je prihvatljiv i kralju i većini bosanskog plemstva koje ga je na saboru prihvatilo za kralja, pa je rukovodeći se svojim razlozima istodobno ispunilo posljednju Tvrtkovu želju. Osim toga, malo kojem od najmoćnijih pojedinaca na bosanskoj političkoj sceni ne bi se moglo prigovoriti da nije održavao veze s Osmanlijama i koristio se njihovim uslugama, što je vrijedilo i za Tomaševa prethodnika. Izborom mlađeg Ostojinina sina Bosna je nastavila politiku oslanjanja na Ugarsku i formalnog neprijateljstva s Osmanlijama. Ipak, sâm početak vladavine novoizabranog i osporavanog kralja protekao je u tom pogledu vrlo uzdržano. Tomaš, naime, nije sudjelovao u “dugoj vojni” 1443-1444. koju je vodio hrvatsko-ugarski kralj protiv Turaka na Balkanu, ali su se u Bosni ti događaji pratili, a pojedinci su čak u njima i sudjelovali.³⁶

³⁴ **V. Klaić**, *Poviest Bosne do propasti kraljevstva*, Zagreb 1882, 268 (dalje: **Klaić**, *Poviest Bosne*).

³⁵ O tome svjedoči isprava kralja Tomaša kojom je 19. veljače 1459. obdario Pavla, Matiju i Jurja, sinove Ivanca Jurčinića, za koga sâm kralj navodi da “**НАМЪ ПОСАЖИ В ВРИМЕ ПРИСВИТЛОГА Г(ОСПОДИ)НА КРАЛА ТВОТКА НА ВСОРИ КАДА НАСЪ ИЗБАВИ РЕЧЕНИ ИВАНЦЪ ОДЪ ВЕЛНКЕ ТЕШКОЛЕ КАДА НАСЪ БИХЪ ВСТРОИЛИ ПОДЪ ПЕЊМИ**”, **П. Кајер** i **В. Вулетић-Вукасовић**, *Листина Стефана Томаша од 19. фебруара год. 1450 [!]*, Glasnik Zemaljskog muzeja u Bosni i Hercegovini, Sarajevo, 17(1905) 1/4, str. 253; usp. **M. Perojević**, *Stjepan Tomaš Ostojić*, Poviest hrvatskih zemalja Bosne i Hercegovine od najstarijih vremena do godine 1463. Sarajevo 1942, 546-547, bilj. 181 (dalje: **Perojević**, *Stjepan Tomaš*).

³⁶ “... venit etiam ad eundem ex Bossna quidam vayvoda vocatus dominus Petrus Cohacz cum equitibus 600 vel 700”, **R. Wolkan**, *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, I. Abteilung: *Briefe aus der Laienzeit (1431-1445)*, I. Band: *Privat Briefe*, Fontes rerum Austri-

Nakon što je Tomaš uredio svoje odnose s ugarskim dvorom i stekao naklonost vojvode Ivana Hunyadija, ljutog protivnika Celjskih knezova, dijelio je s njim njihovo neprijateljstvo te ono više nije moglo ozbiljnije ugroziti njegov vladarski položaj. Upadljivo je da je Tomaš i u svom pismu za vojvodu Hunyadija također isticao kako je došao na prijestolje Kotromanića po odredbi “slavnoga spomenuća kralja Tvrtka, našega predragoga strica” te postao gospodarom “gradova i krunskih posjeda Bosanskog Kraljevstva”.³⁷ Iz Tomaševih nastupa je očito kako je za njegov dolazak na vlast bila presudna volja ne bosanskog plemstva nego njegova strica, kralja Tvrtka II. Ona je bila ključni argument koji je novoizabrani bosanski kralj dosljedno ponavljao braneci svoj vladarski položaj pred zahtjevima druge dvojice pretendenta. Time kao da se željelo poslati poruku zadovoljnoj i nezadovoljnoj domaćoj i okolnoj javnosti da je tako posljednjom vladarskom voljom htio njegov prethodnik na prijestolju Kotromanića odrediti sebi nasljednika, iako je u teškim okolnostima u tom smislu na sebe ne bez rizika preuzeo 1427. obvezu koju, čini se, doista nije bio spreman već od početka provesti u djelo. Naime, na odbacivanje dinastičkog sporazuma s Celjskim knezovima kao da upućuje fraza *quod Deus avertat*, kojom je Tvrtko odbacivao mogućnost da bi mogao ostati bez zakonitih muških potomaka.

U ulozi ključnog argumenta kralj Tomaš je putem svoga izaslanstva i pisma naveo i caru Fridriku III. gotovo istim riječima okolnosti pod kojima je došao na vlast. Car, čini se, nije imao u tom pogledu nikakvih prigovora, budući da novom bosanskom kralju nije ništa predbacivao, iako mu je to bila zgodna prilika da brani interese svoga podanika, kneza Fridrika II. Celjskog. U tom kontekstu nameće nam se pomisao kako je vladar mogao bez obveza i posljedica određivati svoga nasljednika u situacijama kada popunjavanje prijestolja nije moglo biti obavljeno uobičajenim putem. Tako je, naime, postupao i bosanski kralj Tvrtko II, koji je s Bosanskim Kraljevstvom postupao kao da je u pitanju bilo njegovo vlasništvo, određivši prvo 1427. jedne nasljednike, a na samrtnu drugu osobu koja ga je i naslijedila. Protiv vladareve volje moglo se tek oružjem i ratom, pri čemu priželjkivani ishod ni jednoj strani nije bio unaprijed zajamčen. Odlučivala je volja i moć oružja, odnosno snaga njihovih pristaša. To je oprobala i iskusila i Bosna nakon Tvrtkove smrti, kad je novoizabrani kralj Tomaš Ostojić branio svoj vladarski položaj na koji je došao “poslje-

acarum, *Diplomataria et acta*, LXI. Band, Wien 1909, 282; **Jorga**, *Notes III*, 109; usp. **Perojević**, *Tvrtko II*, 502; **Čošković**, *O dolasku*, 19; **Isti**, *Bosanska Kraljevina*, 12; **М. Спемџић**, “Дуга војна” и обнова државе, *Историја српског народа*, 2, Београд 1994², 256; **Истри**, *Десном Ђурађ*, 325.

³⁷ **Thallóczy**, *Studien*, 366-368; usp. **Klaić**, *Poviest Bosne*, 285; **Klaić**, *Povijest Hrvata III*, 231; **Perojević**, *Stjepan Tomaš*, 506-507; **Čošković**, *O dolasku*, 21.

dnjom voljom” svoga strica Tvrtka II. i izborom od strane većine bosanskog plemstva na bosanskom državnom saboru te snagom oružja svojih pristaša pred zahtjevima druge dvojice pretendenata, svoga starijeg brata Radivoja, koji je na svojoj strani imao pravo prvorodstva (*ius primogeniturae*) i neke bosanske velikaše na čelu s vojvodom Stjepanom Vukčićem Kosačem te rođaka kneza Fridrika II, koji se pozivao na odredbe dinastičkog ugovora iz 1427. do koga u Bosni nitko više nije držao. Njegove izgledne umanjivala je i činjenica da je imao više neprijatelja nego saveznika, a ni politički podijeljeni Bosanci nisu ga željeli. U takvim okolnostima nastup Celjskog kneza predstavlja samo pokušaj da se izvana utječe na promjenu vladarske dinastije, koji nije imao izgleda na uspjeh, te ostaje više kao zanimljiv nego kao dalekosežan i važan događaj s obilježjima prekretnice u političkom životu srednjovjekovne bosanske države dvadesetak godina prije nego je i ona nestala u kovitlacu velikih promjena na Balkanu izazvanih turskim osvajanjima. Ideju da se bosansko prijestolje prenese na udaljene rođake bosanskih Kotromanića izvan zemlje, dobro pozicioniranih u bližem i daljem bosanskom susjedstvu aktualizirale su i nametnule jedne političke okolnosti kakove su bile u polovici dvadesetih godina XV. st., a odbacila ju je kao neprihvatljiv koncept druga politička stvarnost, koja je okosnicu vlasti tražila i našla u samoj Bosni.

*
* * *

Ugovor o nasljeđivanju bosanskog prijestolja i krune sklopljen 2. rujna 1427. između kralja Tvrtka II. i kneza Hermana II. Celjskog odavno je poznat u historiografskoj literaturi i spominju ga gotovo svi pregledi povijesti srednjovjekovne bosanske države. Isto je tako dobro poznata promjena na prijestolju nakon smrti Tvrtka II. kojom je na vlast došao kralj Tomaš Ostojić. U vezi s tim gotovo je potpuno zanemarivano pitanje kako su se prema tim događajima držali Celjski knezovi, točnije Hermanov sin i nasljednik Fridrik II.

Sačuvano pismo rimsko-njemačkog cara Fridrika III. upućeno kralju Tomašu otkriva da njegov podanik nije mirno gledao na dinastička nadmetanja u Bosni nego da je i sâm u njima sudjelovao zauzevši neprijateljski stav prema novoizabranome kralju uz kojega je stala većina bosanskih velikaša. Pojedini iz tog repertoara ostaju, međutim, približe nepoznate. Pretpostavljamo da je o svemu tome bosansko izaslanstvo podrobno upoznalo cara, ali on u svom uopćenom i kurtoaznom odgovoru tim pritužbama nije pridavao veću važnost. Takav njegov odgovor postaje puno jasniji kad se dovede u vezu s činjenicom da su se potkraj 1443. izmirili Fridrik III.

i Celjski knezovi, te da u tim okolnostima car nije namjeravao postignuti sklad dovesti u pitanje zbog zahtjeva novoizabranog bosanskog kralja, koji je ionako imao ozbiljnih protivnika u samoj Bosni.

Pretendentski nastupi Fridrika II. nisu ozbiljno ugrožavali Tomašev vladarski položaj, a ublažavalo ih je i neprijateljstvo između Celjskih i Ivana Hunyadija³⁸ s kojim je novi bosanski kralj do početka lipnja 1444. uspostavio dobre odnose uz godišnju isplatu 3000 zlatnika.³⁹ Nakon iscrpljujućega građanskog rata Tomaš je obranio svoj vladarski položaj, izmirivši se s vojvodom Stjepanom Vukčićem čijom se kćeri potom oženio. Uspostavljena sloga i mir između zeta i punca, odnosno između kralja i njegova najmoćnijeg podanika nije dugo trajala, pa su neprijateljstva više puta nastavljena i prekidana. Na njihove odnose Celjski nisu imali nikakva utjecaja, iako se u toku pedesetih godina XV. st. približavaju Kosači. ■

³⁸ Usp. **M. Kos**, *Celjski grofovi*, Hrvatska enciklopedija, 3, Zagreb 1942, 669; **S. Pavičić**, *Hrvatska vojna i ratna povijest i Prvi svjetski rat*, Zagreb 1943, 49; **Koc**, *Историја Словенаца*, 331; **Voje**, *Odnos*, 58; **Raukar**, *Grofovi Celjski*, 130.

³⁹ **Thallóczy**, *Studien*, 366-368; usp. **Ćošković**, *O dolasku*, 21.

PRILOG I.

Pismo cara Fridrika III. bosanskom kralju Stjepanu Tomašu [Beč, 1444].

Illustri principi Thome Stefano, regi Bozne, fratri nostro carissimo, salutem et fraterne dilectionis augmentum.

Honorabiles, religiosos tue fraternitatis nuntios, cum litteris credentialibus per hos dies ad nostram presentiam venientes, et coram nobis sermonem habentes, tuo intuitu libenter audivimus. ex his nanque intelleximus, post obitum beate memorie Steffani, regis quondam Bozne, regium fastigium in tuam fraternitatem devenisse teque per proceres, barones et alios regnicolas juxta voluntatem et desiderium ultimum prefati Steffani in regem esse assumptum. retuleruntque nos iidem nuntii, fraternitatem tuam non param affectum erga gerere magnasque tui ex parte nos oblationes fecerunt, pro quibus fraternitati tue pleno corde regratiamur, offerentes vice versa quidquid per nos ad honoris et status conservationem fieri postest, congratulamurque plurimum de tua ad predictum regnum sublimatione, sperantes, quod propter singularem tuam prestantiam et virtutes precipuas, quibus ex alto dotatus es, regnum ipsum bene gubernabitur et felicioribus dietim prosperabitur augmentis. nec existimamus in presentiarum opus esse, per nos aliquem mitti ad partes illas, qui de conditionibus pa-

Svijetlomu vladaru Stepanu Tomašu, kralju bosanskome, našem predragome bratu pozdrav i obilje bratske ljubavi.

Po tvojoj nakani rado smo saslušali tvoje bratske časne i poštovane glasnike koji su ovih dana došli k nama s vjerodajnim pismom te govorili pred nama. Od njih smo, naime, doznali da je nakon smrti blage uspomene Stjepana,* nekoć kralja bosanskoga, kraljevsko dostojanstvo prešlo na tebe brate te da su te po posljednjoj želji spomenutoga Stjepana, vlastela, baruni i stanovništvo uzvisili za kralja. Isti su nas glasnici obavijestili da ti brate prema nama ne malu ljubav iskazuješ te da si sa svoje strane velike darove poslao na kojima ti od svega srca zahvaljujemo, darujući ti za uzvrat nešto od sebe što bi moglo biti na čast i očuvanje tvoja položaja, a ponajviše ti čestitamo na uzvišenju na rečeno Kraljevstvo u nadi da ćeš poradi svoje naročite vrline i kreposti kojima si odozgo obdaren, samim Kraljevstvom dobro vladati i svakodnevno raditi na uvećanju blagostanja.

Za sada ne držimo potrebitim da sa svoje strane šaljemo u te krajeve nekoga tko bi nas pouzdano izvještavao

* Riječ je o kralju Tvrtku II. Tvrtkoviću.

trie et tuo statu informatus nobis relationem efficiat prout idem nuntii postularunt. nanque, cum tua fraternitas regnum illud in se suscepit, nichil ambigimus, quin illic omnia et juste fiant et prospere procedant. solum fraternitatem tuam hortamur, ut te ipsum et tuas virtutes imiteris, cum enim, sicut accepimus, virtus tua generis claritatem sequatur, nichil est, quod monitione indigeas, qui pro tua singulari prudentia et te et subditos tuos optime gubernaturus existimaris. quia vero idem nuntii tui de illustri principe comite Cilie, fideli nostro dilecto, mentionem fecerunt, eundem favere tuis emulis nuntiantes, parati sumus juxta petitionem nuntiorum tuorum partes nostras interponere et omni conatu niti, ut inter tuam fraternitatem et dictum comitem bona vicinitas et mutuus amor reintegretur, sperantes, eundem comitem in hac parte nobis complacitum esse, ad quam rem, quam primum occasio se prebuerit, operam dabimus et sane juxta possibilitatem nostram omnia faciemus libenti animo et voluntario corde, que ad regni tui prosperitatem et pacem ac honoris augmentum tui pertinere noscimus.

o prilikama u domovini i o tvome položaju, kako su to tražili glasnici. Naime, kad si ti brate preuzeo na sebe to Kraljevstvo, nimalo nismo sumnjali da se tu u svemu neće pravično postupati i sretno vladati. Potičemo te brate da samo nasljeđuješ samoga sebe i svoje vrline jer, kako smo saznali, tvoja vrlina slijedi slavu roda, te ni u čemu ne trebaš savjeta ti za kojega se poradi osobite tvoje razboritosti drži da ćeš ponajbolje vladati sobom i svojim podanicima.

Pošto su pak tvoji glasnici spomenuli svijetloga poglavitoga kneza Celjskog, našeg ljubljenog podanika, izjavivši da je on naklon tvojim protivnicima, spremni smo prema molbi tvojih glasnika posredovati i svakako nastojati da se između tebe i spomenutoga kneza uspostave dobrosusjedski odnosi i uzajamna ljubav. Nadamo se da će nas spomenuti knez poslušati, pa ćemo u toj stvari posredovati čim se za to pruži prva prigoda. Doista ćemo rado i draga srca učiniti sve prema našim mogućnostima što će, znamo, biti za napredak, mir i povećanje tvoje časti.

R. Wolkan, *Der Briefwechsel des Eneas Silvius Piccolomini*, I. Abteilung: *Briefe aus der Laienzeit (1431-1445)*, II. Band: *Amtliche Briefe*, *Fontes rerum Austriacarum, Diplomataria et acta*, LXII. Band, Wien 1909, 166, 165-166.

FREDERIC II OF CELJE AS THE PRETENDER TO BOSNIAN THRONE

Pejo Ćošković

Summary

The treaty on the heir to the Bosnian throne and crown, concluded on September 2, 1427 between King Tvrtko I and Prince Herman II of Celje, has been known to the historiography for quite a time; it is mentioned in almost all the accounts of the history of medieval Bosnia. The succession on the Bosnian throne once King Tvrtko II died, and once King Tomaš Ostojić came to power, is also widely known. In this context, however, the issue of the position of the princes of Celje - more precisely, that of Herman's son and heir Frederic II, has been completely neglected.

The letter sent by the Emperor of Holy Rome and the King of Germany, Frederic III to King Tomaš shows that his subject did not sit still in the midst of dynastic rivalries in Bosnia, but rather participated in them, showing hostility towards the newly-elected king, who was supported by the majority of Bosnian aristocracy. The details of this rivalry, however, have remained unknown to this day. We assume that Bosnian emissaries informed the Emperor on all the developments, yet, in his rather general and courteous answer, he does not pay any significant attention to those complaints. His answer gets even clearer in the context of the fact that - towards the end of 1443 - Frederic III and the princes of Celje reached reconciliation. In such circumstances, the emperor had no intention to jeopardize the newly attained harmony for the sake of claims made by the newly elected Bosnian King, whose opposition in Bosnia was virtually non-existent.

Frederic II, with his pretensions to the throne, did not seriously threaten Tomaš's position as the ruler, while they were mitigated by the hostility that prevailed between the princes of Celje and Ivan Hunyadi, with whom the Bosnian King established good relations by the beginning of June 1444, having agreed to make annual payment of 3000 gold coins. After an exhausting civil war, Tomaš defended his ruling position; he reconciled with Duke Stjepan Vukčić, whose daughter would become his wife. The newly established harmony and peace between the in-laws, i.e., between the King and his most powerful subject did not last for long, however, since their hostilities kept repeating sporadically. The rulers of Celje did not have impact on their relations, although during 1450s, they established closer relations with Kosača. ■

**60 GODINA OD ZAVRŠETKA DRUGOG
SVJETSKOG RATA – KAKO SE SJEĆATI
1945. GODINE**

ZBORNİK RADOVA

INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU
Sarajevo, 2006.

UDK: 616.981.45 (496.02) "17"

Izvorni naučni rad

PROCJENA RAZNIH EPIDEMIJA KUGE U BALKANSKIM I ZAPADNO-ANADOLSKIM KRAJEVIMA OSMANSKOG CARSTVA U 18. STOLJEĆU

Latif A. ARMAĞAN i Neşe ÖZDEN

University of Ankara/Turkey,

Faculty of Language-History and Geography, Department of History

Abstrakt: Ova studija analizira epidemije kuge koja su izbile u nekim od gradova, okruga i sela zapadne Anadolije i Balkana (osobito u administrativnim jedinicama vezanim za pokrajinu Rumelija, među njima Niğbolu, Selanik/Solun, Silistre, Köstendil, Çirmen, itd) kroz primjere epidemija kuge između kraja 17. i prve polovine 18. stoljeća. Razmatrat ćemo ekonomske prilike ovih regija, kako su se one odražavale kroz zahtjeve njihovog stanovništva u pogledu poreza i odgovor Države, uz spominjanje pritisaka na demografsku strukturu koja je bila rezultat umiranja i privremenog ili trajnog migriranja u druge kadiluke i sela. Ovaj tip dokumentacije uglavnom je prikupljen u Osmanskom arhivu predsjedništva vlade (BOA) u Istanbulu.

Ključne riječi: kuga, zapadna Anadolija, Balkan, ekonomske prilike.

Abstract: This study analyzes the plague epidemics that occurred in some of the cities, districts, and villages of western Anatolia and the Balkans (particularly in the administrative units connected with the province of Rumelia, among them Niğbolu, Selanik/Thessaloniki, Silistre, Köstendil, Çirmen, etc.) by giving examples from the outbreaks of plague between the end of the 17th century and the first half of the 18th century. The economic conditions of the regions will be examined, reflected in the requests of residents regarding taxes and the State's response, together with an analysis

of the changes in demographic structure that were a result of deaths and temporary or permanent migration to other kazas and villages. This type of documentation is chiefly drawn from the Ottoman Prime Ministerial Archives (BOA) in İstanbul.

Key words: *Plague, western Anatolia, Balkan, economic conditions.*

Osmanski izvori, koji sadrže definicije i podatke o kugi, uz spisak perioda njenog djelovanja, bili su izuzetno korisni u toku ovog istraživanja. Usto će biti korišteni radovi ranijih istraživača koji su proučavali temu kuge u kontekstu ove studije.¹

U osmanskim izvorima se koriste dva termina kada se opisuje ova pošast: *taûn* i *veba*. Termin *veba* se koristi za označavanje trenutačnog i fatalnog oblika kuge, ali je moguće korištena i u vezi s drugim zaraznim bolestima. Što se tiče *taûna*, taj naziv se izgleda koristio specifično za žljezdanu kugu.² Vremenom su se počeli koristiti i drugi nazivi za razne bolesti te je termin *veba* korišten samo za označavanje kuge. Stari izvori razlikuju ova dva termina uz sljedeće tumačenje: *taûn* je jedan tip *vebe*, dok se svaki slučaj *vebe* ne može nazivati *taûn*.³

Kuga (zarazna bolest koja kod žrtve izaziva otok pazuha i prepona te nesnosne bolove) imala je sve do sredine 18. stoljeća vidno drastičan efekat na mortalitet – ne samo tokom datog perioda, već i tokom cijelog Srednjeg vijeka - sa krupnim efektima na evropskom kontinentu općenito. Sredinom 14. stoljeća smrtonosna kuga raširila se iz Kine u zapadnu Aziju a potom u Evropu, koseći stanovništvo u relativno kratkom vremenu.⁴

Epidemiju žljezdane kuge sredinom 14. stoljeća prenijeli su glodari – brodski pacovi – te je bolest zarazila i pobila milione ljude u Evropi. Dok je već u Srednjem vijeku teško pogodila političku i socioekonomsku strukturu evropskih zemalja i osmanskih pokrajina, značajna epidemija kuge bitno pogađa Osmansko carstvo od početka 17. stoljeća, a njen pogubni utjecaj nije zaustavljen sve do sredine 19. stolje-

¹ Primjerice, rad Daniela Panzaca, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700–1850)*, (u turskom prijevodu Serap Yılmaz), Tarih Vakfı Yurt Publishings, İstanbul 1997, str. 16, 32; Za simptome kuge, vidjeti članak A. Süheyl Ünver, *Türkiye'de Veba (Taûn) Tarihçesi Üzerine (O povijesti kuge u Turskoj)*, off-print, İstanbul, Ahmed İhsan Press, 1935, str 7.

² Panzac, vidjeti 1, str.15.

³ Ünver, vidjeti 1, str.3.

⁴ Panzac; vidjeti 1, str.39.

ća⁵. Ovdje treba reći i to da je epidemija kuge koja je izbila na Balkanu i u Anadoliji trajala sve do sredine 19. stoljeća, nakon čega kuga nestaje iz Osmanskog carstva.⁶ Nakon epidemije u Anadoliji 1843, te u Egiptu 1844. godine, u istočnom Sredozemlju zadugo nije došlo do izbijanja ove bolesti.⁷ Međutim, nekoliko manjih epidemija kuge u raznim dijelovima svijeta zabilježeno je čak i u 20. stoljeću. Tako je, recimo, 1935. godine ova bolest pogodila 48.000, a ubila 42.000 u svijetu; 1936. godine je 20.000 od ukupno 33.000 slučajeva završilo smrću. Od tih slučajeva, 72% se pojavilo u Indiji, a neki su zabilježeni čak i u Australiji. Što se tiče Turske, jedna epidemija kuge pogodila je Istanbul i neke druge lučke dijelove zemlje nakon 1. svjetskog rata, a neke krajeve u Sredozemlju krajem 2. svjetskog rata. Uslijed mjera predostrožnosti preduzetih u lukama i pograničnim krajevima, bolest se nije raširila u unutrašnjost Turske te je posljednji put izbila 1947. godine u gradu Urfa u Akçakaleu.⁸

Turci Osmanlije su na Balkanskom poluostrvu napredovali sredinom 14. stoljeća, odmah nakon fatalne epidemije kuge koja je poharala Evropu. Nakon osvajanja Balkana u 14. stoljeću, Osmansko carstvo je podijeljeno na velike pokrajine (*ejalete*). Rumeljski *ejalet* uključivao je teritorije osmanskih pokrajina u Evropi i bio dalje podijeljen na manje administrativne jedinice zvane *sandžaci*, kao i na manje jedinice, dijelove *sandžaka - kadiluke* (sudske okruge) i *nahije* (male gradove). Mada je nekoliko *sandžaka* činilo jedan *ejalet*, postojao je i jedan primjer *sandžaka* zvanog *Paşa Sancağı* koji je bio pod direktnom upravom *ejaleta*.

U 18. stoljeću, osmanske teritorije su bile pogođene ne samo čestim bolestima koje su pogadale mase stanovništva (poput kuge, tuberkuloze, kolere), već su ih podrivali ratovi, hajdučija, i razni drugi simptomi političke i vojne slabosti. Od kraja 17. i tokom cijelog 18. stoljeća dešavaju se goleme promjene, kako unutarnje tako i vanjske, jer Osmansko carstvo počinje usvajati novu politiku prema Evropi i jednu novu perspektivu, koja se razlikovala od one u ranijem, klasičnom Osmanskom periodu (1300-1600) kad je Carstvo dostiglo vrhunac moći. Tad je, tokom dugih ratova

⁵ Sabri Yetkin, "İzmir'de Veba Salgını (Mayıs-Ağustos 1900)", (The Plague Epidemic in İzmir, May-August 1900), *Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi (Journal of Contemporary Turkish Historical Studies)*, Dokuz Eylül University, tom 1(3), (İzmir 1993), str. 371. Vidjeti i M. W. Flin, "Avrupa ve Akdeniz Ülkelerinde Veba", (u turskom prijevodu Necmiye Alpay), *Tarih ve Toplum (History and Society)*, broj. 39 (mart 1987), str. 26.

⁶ Panzac, vidjeti 1, str. 1.

⁷ Panzac, vidjeti 1, str. 233-4. Godine 1842. bilježi se kraj epidemije kuge na teritorijima pod utjecajem Osmanskog carstva. (Flin, vidjeti 5, str. 30).

⁸ *Sıhhiye Mecmuası (Health Journal)*, tom XIV, broj 93, Ankara 1938, str. 318; *Sağlık Hizmetlerinde 50 Yıl (50 Years in the Health Service)*, Ankara, Ayyıldız Press, 1973, str.100-1.

u 17. stoljeću protiv najjačih evropskih sila, Evropa postala superiorna dok osmanska moć počinje slabiti.

Sa Karlovačkim mirom 1699. godine, koji je okončao gotovo 350 godina dugu osmansku ekspanziju na evropskom kontinentu, vojna nadmoć Evrope bila je vidljivi podsjetnik na to da je moćna Osmanska država započela svoj stoljetni polagani i postepeni pad. Godine 1683. Turci su napredovali sve do Beča i držali ga pod opsadom; uz pomoć drugih evropskih sila, međutim, Austrija je porazila Osmanlije i njena armija počinje napredovati duboko u balkanske krajeve Osmanskog carstva, čiji su stanovnici tada masovno stradavali od kuge.

Krajem 17. stoljeća, Osmansko carstvo se moralo nositi sa razornim efektima kuge, kao i sa političkom nestabilnošću, brojnim unutarnjim pobunama i vojnim nećakama. Nakon poraza od Austrougarskog carstva, Osmansko carstvo nije imalo drugog izbora do da potpiše Sporazum u Požarevcu (1718), čime su određene nove granice između Osmanskog i Austrougarskog carstva, koje će zadugo potom ostati nepromijenjene. Te nove granice su prerasle u svojevrsnu karantenu, tzv. *cordon sanitaire*, s ciljem sprečavanja širenja bolesti ili drugih neželjenih dešavanja s jedne strane na drugu stranu.

Uspostava tog *cordon sanitaire* u 18. stoljeću bila je važna, budući da, dok su česte epidemije još cijelo stoljeće pogađale mnoge dijelove Osmanskog carstva, nije bilo velike epidemije kuge duž bilo koje od sjevernih i zapadnih granica sa Poljskom.⁹

Epidemije koje su izbile početkom 18. stoljeća još jednom su pokazale da je kuga obično napadala lučke gradove, gusto naseljena područja i trgovinske puteve koji su povezivali Evropu sa Azijom, kao i siromašnije dijelove lančano povezanih gradova gdje su cvjetali ne higijenski uslovi i bijeda. Pokušamo li klasificirati – u općim kategorijama – ljude koji su bili podložniji zarazi od kuge, vidimo da su to bili manje zaštićene društvene klase; ljudi niskog prihoda čiji su životni uslovi bili daleko od zdravih. Dokumenti iz tog perioda navode prljavštinu kao jedan od glavnih uzroka kuge, te vele da su gradovi sa dobrim higijenskim uslovima manje stradali te bili na nju otporni.¹⁰ Najstarija među različitim mjerama predostrožnosti protiv ši-

⁹ Tolga Ersoy, “Bulaşıcı Hastalıklar Tarihinde ‘Türk Kimliği’ne Kısa Bir Bakış” (“A Short Glance at the “Turkish Identity” u knjizi “History of Infectious Diseases”), *Reports of the 5th Congress of Turkish Medical History*, Ankara University; GATA (Gülhane Military Academy of Medicine); Institut za tursku medicinsku povijest, Ankara, The Ankara University Press, 1998, str. 565, 567; Flin, vidjeti 5, str. 29.

¹⁰ Yetkin, vidjeti 5, str. 371, 376-7; Panzac, vidjeti 1, str.13-4, 39; Şevket Pamuk, “Kara Ölüm Orta Doğuda (The Black Death in the Middle East)”, *Tarih ve Toplum*, Issue 40 (April 1987), ►

renja kuge bila je nametanje karantena zaraženim područjima. Zbog toga su se ne samo lokalni administrativni zvaničnici, već i visoki vjerski dostojanstvenici, poput *šejh-ul-islama*, uključili u kampanju te preuzeli na sebe dužnost sprječavanja epidemije kuge koja je dovela do veoma visoke stope smrtnosti i ekonomskog haosa.¹¹

Prema osmanskim dokumentima iz periodâ 1695-1696. i 1729-1730. jedna epidemija kuge nepoznatog porijekla prvo je 1695. godine pogodila kadiluk Hotaliç u sandžaku Niğbolu na Balkanu te rezultirala smrću mnogih stanovnika. Selo koje je najviše stradalo od te epidemije bilo je Hirve, gdje je preko jedne trećine mještana pokosila smrt; dio preživjelih je napustilo selo. Oni su otišli *kadiji* (sudiji koji je presuđivao prema islamskom pravu i upravljao kadilukom), te su, nakon što su mu opisali svoje teške prilike i nesposobnost da plaćaju poreze, tražili od njega da im umanje dažbine. Kada je *kadija* Hotaliça, Es-seyyid İbrahim-efendi, prenio tu situaciju relevantnim vlastima, broj *avârizhana* (domaćinstva koja su imala obavezu plaćati *avâriz*, vanredni osmanski porez) pao je sa 8 na 5.¹²

Slijedeće, 1696. godine, kuga je pogodila i *kadiluk* Vodina u *sandžaku* Selanik (Solun) te rezultirala velikim brojem umrlih i masovnim iseljnjem. Kao rezultat zahtjeva stanovnika ovog kadiluka smanjen je porez mještanima područja najteže pogođenog kugom - sela Ortakob,¹³ Iste godine kuga se proširila na selo Lülü u kadiluku Cisir-i Ergene (Uzunköprü); većina je stanovnika umrla.¹⁴ Također je zabilježeno da je te godine mnogo ljudi pomrlo od epidemije kuge u blizini mjesta Pravadija na Balkanu¹⁵.

Kuga je izbila i 1696. godine u kadiluku Göynük u sandžaku Hüdâvendigâr (Bursa) u Anadoliji i tu su zabilježeni znatni gubici. Tako je, naprimjer, u selu Boyalica ostalo samo troje ljudi, pošto su ostali ili pomrli ili pobjegli u strahu od bo-

str. 41; Ünver, vidjeti 1, str. 4.

¹¹ Primjerice, *Şeyhülislam* Ebu'ssuûd Efendi naglašava potrebu za borbom protiv kuge, objavom fetve kojom se narodu nalaže da se ne zadržava u kugom pogođenim krajevima. Ünver, vidjeti 1, str. 3-4.

¹² BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 120 (H. 11 Rebî'ü'l-evvel 1107/M. 20 October 1695). Vidjeti također Ünver, 1, str. 6.

¹³ BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 135 (H. Şaban 1107/M. mart 1696).

¹⁴ Zbog masovnog umiranja, ljudi su se obraćali *kadiji* navodeći da nemaju sredstava da plate dio poreza te je, pošto bi Cisir-i Ergene Naibi İbrahim Bey prenio njihove žalbe administrativnom središtu, došlo do smanjenja broja *avârizhana* u ovom selu. BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 173 (H. 5 Zi'l-ka'de 1107/M. 6. juni 1696).

¹⁵ Ünver, vidjeti 1, str.7.

lesti. Mještani tog sela su spominjali krajnje siromaštvo i potpunu nesposobnost da plaćaju poreze te su, na način sličan prethodno opisanim slučajevima, tražili porezne olakšice. Kad je *kadija* Göynüka izvijestio nadležne, taj je zahtjev prihvaćen od strane Države.¹⁶

Godine 1697. epidemija kuge izbila je u sandžacima Aydın, Saruhan, Menteşe u zapadnoj Anadoliji, kao i Alâiye (Alanya) južno od Antalije. U ovim je sandžacima, oprosteno 97 od približno 376 kuruša duga iz prethodnih godina, stoga što ih ljudi nisu bili kadri platiti.¹⁷

Iste godine je epidemija kuge pogodila *kadiluk* Keşan u regiji Edirne u Trakiji; više od polovine mještana sela Arnavudlar u ovom kadiluku izgubilo je život, a neki su bili primorani napustiti selo.¹⁸ Edirne su potom izvjesno vrijeme bilo jedno od najteže pogođenih mjesta u rumelijskom dijelu Anadolije. Velika epidemija kuge pogodila je 1698. godine kadiluke Yanbolu, Viranşehir, Mandıca (Mandıçe), Zağra-i Atik, Gölhisar, te Hamid i regiju Cisir-i Mustafa Paşa blizu Edirne te izazvala masovno umiranje.¹⁹ Epidemija je usmrtila brojne stanovnike nahije Cisir-i Mustafa Paşa u Edirnama, dok je mnogo stanovnika pobjeglo da bi preživjelo. Pošto je bolest ostavila tamošnji živalj u veoma teškim prilikama, oni su zahtijevali smanjenje regionalne *avârızhane*, te je njihovom zahtjevu dijelom bilo udovoljeno.²⁰ U regiji Edirne kuga je tokom 1698-1699. pogodila i kadiluke Edirne, İpsala, Gümülcine, Cisir-i Ergene, te Çırpan u *sandžaku* Paşa; tu je i dvogodišnja epidemija u selu Manastır-ı Kebir u regiji Manastır kod Edirni. Većina mještana tog sela je podlegla tako da je selo sa 100 kuća svedeno na 40.²¹ U epidemiji kuge koja je pogodila nahije Sahra u kadiluku Gümülcine, te kadiluke İpsala, Cisir-i Ergene i Çırpan, mnogo je ljudi pomrlo; ostali su napustili sela kako bi izbjegli zarazu.²²

Između početka 1698. i februara 1699. godine epidemija kuge je pogodila četiri sela kadiluka Razlık u sandžaku Paşa; većina je stanovnika podlegla. Preživjeli su živjeli u bijedi te su im vlasti dale jamstva da će im smanjiti poreze.²³ U kadilu-

¹⁶ BOA, Cevdet-Sihhiye, br. 1204 (H. 21 Şaban 1107/M. 26. mart 1696).

¹⁷ BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 122 (H. 13 Şevval 1105/M. 5. april 1697).

¹⁸ BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 136 (H. 27 Ramazan 1108/M. 19. april 1697).

¹⁹ BOA, İbnü'l-Emin, br.125 (H. 27 Ramazan 1109/M. 24. mart 1698); BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br..137 (H. Evâil-i Zi'l-ka'de 1109/ M. maj 1698); Ünver, vidjeti 1, str.7.

²⁰ BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 138 (H. 25 Şaban 1110/ M. 26. februar 1699).

²¹ BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 128 (H. 22 Şaban 1110/ M. 23. februar 1699).

²² BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 113 (H. 12 Safer 1111/ M. 9. avgust 1699).

²³ BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 159 (H. 15 Şaban 1110/ M. 16. februar 1699).

ku Yanbolu sandžaka Silistre te kadiluku Viranşehir u sandžaku Bolu, zbog očajnih prilika u kojima su mještani živjeli, porezi su 1698. godine također bili smanjeni ili ukinuti.²⁴ Iste te godine, epidemija kuge zadesila je kadiluk Zağra-i Atik u sandžaku Paşa i dovela do umiranja i iseljavanja. Ljudi su zbog bolesti živjeli u veoma teškim uslovima; na njihov zahtjev u ovoj regiji se primjenjivao manji porez.²⁵

Početak 1699. godine kuga je izbila u kadilucima Karadağ i Karaferye u sandžaku Selanik, kadiluku Dubnice u Köstendil (Kyustendil) sandžaku, te u kadiluku Eğribucak u sandžaku Manastır. Kuga je tu trajala sve do sredine te godine, posebno u Karadağu, u nahiji Çarşamba-i Sarıgöl u kadiluku Karaferye, te u *kasabi* (gradiću) Cuma u kadiluku Dubnice i u kadiluku Eğribucak, odnijevši brojne živote i izazivajući masovno iseljavanje.²⁶ U drugoj polovici iste godine, uslijed epidemije kuge, bi-lježe se slična dešavanja u sandžacima Çirmen i Selanik.²⁷

Kako se primiče 18. stoljeće, da se zapaziti naglo pogoršanje životnih i ekonomskih prilika stanovnika ove regije. Epidemija koja je pogodila kadiluk Misuri 1702. godine rezultirala je ekonomskim gubicima kao i brojnim ljudskim žrtvama. Naprimjer, količina ječma zadržanog za nabavku stoke za Istabl-ı Amire u *kışlaku* (zim-ske vojne kasarne) u Edirnama pala je sa 3500 na 2500 *kila*²⁸. Godine 1704. epidemija kuge pogodila je kadiluk Yenipazar te selo Mürselli u kadiluku Şehirköy (Şarköy) u sandžaku Gelibolu; mnogi su tamošnji stanovnici podlegli dok su drugi izbjegli u nezaražena područja.²⁹

Godine 1705. kuga se proširila na kadiluke Gümülcine, Yenice-i Karasu, Ahiçelebi, i Çağlayık u sandžaku Paşa; veliki broj poreznih obveznika-nemuslimana (tzv. *raja*) podlegao je a neki su promijenili boravište, ponijevši sa sobom svoje dokumente o *džizji* uzete od *džizjedara*). Tako 680 od 3000 dokumenata o džizji nije distribuirano, uslijed smrti ili odsustva vlasnika te je ostalo u rukama nekog čovjeka zvanog Musa, džizjedara zaduženog za prikupljanje poreza. Odlučeno je da se razdi-jele među selima koji su spadali u navedene kadiluke³⁰.

²⁴ BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 137 (H. Evâil-i Zi'l-ka'de 1109/M. maj 1698).

²⁵ BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 124 (H. 24 Cemâziye'l-âhir 1109/ M. 7. januar 1698).

²⁶ BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 108 (H. 20 Zi'l-hicce 1110/M. 19. juni 1699).

²⁷ BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 114 (H. 28 Rebî'ü'l-âhir 1111/M. 23. oktobar 1699).

²⁸ BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 133 (H. 23 Cemâziye'l-âhir 1111/M. 14. novembar 1702).

²⁹ BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 149 (H. 23 Ramazan 1115/M. 30. januar 1704); BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 140 (H. 18 Zi'l-ka'de 1115/M. 24. mart 1704).

³⁰ BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 141 (H. 15 Zi'l-ka'de 1116/M. 11. mart 1705).

Tokom 1713. godine, kuga je zadesila kadiluk Dimetoka, gdje je izazvala smrt gotovo svih stanovnika sela Kozluca; samo je osmero mještana preživjelo.³¹ Godine 1719. epidemija je pogodila regije Yenişehir, Tırnova i Bakrac, gdje su mnogi pomrli a brojni drugi osiromašili. Neki stanovnici su pobjegli u susjedne kadiluke i okruge. Ukupno 1800 dokumenata o džizji umrlih ili izbjeglih iz zaraženih krajeva ostali su kod čovjeka po imenu Sadullah, čija je dužnost bila prikupljanje poreza u tom kraju. Naređeno je da se ti dokumenti bez odlaganja raspodijele na stanovnike Izdina, Tırhale u drugim mjestima uvezanim u *Cizye Kalem*³². Epidemija kuge koja je zadesila ostrvo Kretu 1729. godine također je uzrokovala masovno umiranje i preraspodjelu dijela dokumenata o džizji koji su pripadali toj regiji.³³

Ovdje treba spomenuti da su uslijed masovne epidemije balkanski dijelovi Osmanskog carstva sve do najzapadnije pokrajine Carstva – Bosne – poharani u 18. stoljeću. Strah od bolesti u Bosanskom ejaletu jasno se vidi iz zapisa bosanskog hroničara iz 18. stoljeća, Mula Mustafe Bašeskije. Bašeskija spominje iznenadne smrti izazvane kugom u Bosni, navodeći mjesta i imena umrlih od kuge u Bosni i drugdje, u okviru općeg spiska umrlih za godine 1759-1796.³⁴ Pored značajne Bašeskijine hronike, informacije o broju umrlih u toj regiji te mjerama predostrožnosti u borbi protiv bolesti mogu se naći u arhivskim dokumentima te u brojnim bosanskim časopisima i novinama.³⁵

Uz brojna navedena mjesta koja su stradala od kuge, ova je bolest pogodila i grad Izmir, privredno središte i lučki grad u zapadnoj Anadoliji. Unatoč tome što zaraza nije bila velika u samom gradu, bolest je ipak ozbiljno pogodila te ostavila teške posljedice na njegov društveni život, što je, opet, dovelo do društvenih i ekonomskih promjena.

³¹ BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 144 (H. 14 Muharrem 1125/M. 10. februar 1713).

³² BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 182 (H. 27 Şaban 1131/M. 15. juli 1719).

³³ BOA, İbnü'l-Emin-Sihhiye, br. 191 (H. 10 Receb 1142/M. 29. januar 1730).

³⁴ Bašeskija bilježi da su ulice bile pune mrtvih životinja te da se uslijed bolesti narod našao u nemogućim prilikama. Godine 1762, naprimjer, prva smrt u Sarajevu desila se na Vratniku a umrli se zvao Čabrić (Kabrikogli); umro je od kuge 23. jula 1762. godine; 20 dana kasnije, Čabrićev brat također umire od kuge. Mula Mustafa Bašeskija, *Ljetopis (1746-1804)*, drugo izdanje, Sarajevo 1987, str. 52, 55. Vidjeti također kratki prijevod Riza ef. Muderizovića pod naslovom 'Sarajevski nekrologij Mula Mustafe Bašeskije' u *Nizam ul Alem*, (prijevod Safvetbeg Bašagić), Sarajevo 1919, str. 40-57.

³⁵ Vidjeti, naprimjer, članak Rudolfa Zaplate pod naslovom 'Velika kuga u Sarajevu 1862. godine' u časopisu *Jugoslavenski list* od 13.1. 1933.

Bolest je imala negativan utjecaj na ekonomski i komercijalni život Izmir. Tokom epidemije broj brodova koji su pristajali u luku, baš kao i uvoz i izvoz, u znatnom su padu.³⁶ Kao rezultat kuge, grad je doživio glad, rast životnih troškova, pojavu crne berze, što je sve izuzetno otežavalo život njegovih stanovnika. Trgovci su najviše stradali od epidemije. Zbog nametanja karantene – čija je svrha bila da se ljudi zaštite od bolesti a bolest sama stavi pod kontrolu - oni nisu mogli obavljati svoje uobičajene trgovačke aktivnosti te su u nekim periodima postajali nelikvidni. Stoga su trgovci počeli kriti da je izbila kuga; katkad bi tvrdili i da bolest nema razmjere epidemije, te da stoga nema potrebe za karantenom.³⁷ Drugim riječima, kako spominje i Panzac, kako je u Osmanskom carstvu imao status važnog industrijskog i komercijalnog centra, lučki grad Izmir je bio veoma dobro mjesto za praćenje širenja kuge. Bez obzira na to koji je dio Anadolije bio pogođen, kuga je neizbježno stizala i do luke Izmir³⁸. U periodu od 1707. do 1800. godine grad su pogodile 54 epidemije kuge različitog intenziteta; među njima je bilo osam ozbiljnih (1709, 1728, 1735, 1741, 1759, 1762, 1771. i 1788) te pet izuzetno teških epidemija (1740, 1758, 1760, 1765. i 1784)³⁹. U prvoj polovici 18. stoljeća, u Izmiru je bilo oko 100.000 stanovnika; uslijed epidemija kuge, 1709. godine podleglo je 10.000 ljudi a tokom 1724. još 12.000.⁴⁰ Epidemije kuge krajem 18. stoljeća (1791, 1792. i 1793) dovele su do toga da se zbog nedovoljnog broja bolnica na kopnu zaraženi liječe na brodovima u luci. Kuga je i dalje pogubne utjecala na Izmir u prvoj polovici 19. stoljeća a počela se povlačiti tek nakon epidemija 1826. i 1835. godine, koje su odnijele 5000 života.⁴¹

Zaključak

Pogubna epidemija kuge koja je izbila u Osmanskom carstvu početkom 17. stoljeća okončana je tek sredinom 19. stoljeća. Ova bolest je imala ne samo katastrofalne posljedice na mortalitet, već je njome izazvano pomjeranje stanovništva utjecaj-

³⁶ Za podatke o carinarnicama luke Izmir, vidjeti Mübahat S. Kütükoğlu, “Osmanlı Dış Ticaretinin Gelişmesinde İzmir Limanı ve Gümrüklerinin Rolü”, *İzmir Tarihinden Kesitler (A Cross-section of the History of İzmir)*, İzmir Municipality Publishings, İzmir 2000, str. 298-9, 301-12.

³⁷ Za daljnje informacije vidjeti Yetkin, 5, str. 374-5, 377-82, 384. Bilo je i povremenih pokušaja da se uspostave karantene prije no što je to zapravo bilo bezbjedno učiniti.

³⁸ Panzac, vidjeti 1, str. 77,79.

³⁹ Yetkin, vidjeti 5, str. 371; Panzac, vidjeti 1, str. 14-5.

⁴⁰ Panzac, vidjeti 1, str. 183.

⁴¹ Yetkin, vidjeti 5, str. 371-2.

lo na privredu, izazivajući haos u proizvodnji, zaposlenju i uslovima rada. U pogledu njenog ekonomskog efekta na osmansko društvo, epidemija kuge je utjecala na odnos između čovjekovog statusa i prihoda, te time izazivala krize u trgovini i poreskom sistemu. Poljoprivreda i stočarstvo se nisu mogli održati na odgovarajući način, posebno u ruralnim krajevima. Građani su zapadali u siromaštvo te tražili pomoć Države.

Ova studija ne pokušava obuhvatiti ni potpunu povijest katastrofalnih efekata epidemije kuge na cijelom osmanskom teritoriju, niti društveno-ekonomsku politiku, zdravstvene službe, ili mjere predostrožnosti vezane za liječenje te bolesti. Ona se ne bavi ni jednim od mogućih rezultata epidemije – visok mortalitet u Evropi nakon Srednjeg vijeka - pri čemu, zanemare li se nesretne pojedinosti ljudskih gubitaka, boli i društvenih nemira, ekonomske posljedice takvih katastrofa mogu također – ironično - dovesti i do ekonomskog rasta. Izuzimajući sve navedeno, ova studija ima za cilj tek da pruži informacije, uz relevantne primjere, o epidemijama kuge koje su pogodile osmanski živalj i poharale osmanski teritorij, kao i finansijske teškoće zajedničke i za ljude i za Državu u tim teškim prilikama.

Može se reći da je epidemija kuge imala brojne negativne efekte, kako na demografske, tako i na društveno-ekonomske prilike Osmanskog carstva. Arhivski dokumenti pružaju ograničene statističke informacije o uobičajenom mortalitetu u gradovima i selima, ali ima i poneki podatak o broju umrlih od epidemije kuge. U ovoj studiji, informacije o broju umrlih temelje se na dokumentima iz tog perioda. Pošto je mortalitet bio visok, možemo pratiti značajne populacijske promjene u raznim naseljima. Drugi rezultat su bile privremene ili trajne migracije s ciljem izbjegavanja zaraze; ljudi su bježali iz zaraženih krajeva te selili u nepogođene kadiluke i sela. Ovaj fenomen susrećemo dosta često u periodu kojeg opisujemo.

Štaviše, uslijed pada poljoprivredne proizvodnje i trgovine, negativan razvoj događaja, poput opće nestašice hrane, rasta životnih troškova, nastanka crne berze, te nezaposlenosti doveli su ljude do samog ruba egzistencije i izazvali strašne nevolje stanovnicima, posebno pripadnicima niže i srednje klase.

Kuga je imala i demografske i ekonomske efekte na osmansko društvo. Uz mnoge uzastopne, sporadične epidemije, ili one koji su se dešavale istodobno, pogubne epidemije kuge su uništile neke osmanske gradove i sela, izazvale masovno umiranje; to je rezultiralo značajnim promjenama društveno-ekonomske strukture Carstva. Iz tog se razloga kuga može navesti kao važan faktor promjene broja stanovnika.⁴² Usto, kuga je bila razlog privremenih ili trajnih migracija. Kad god bi neko mjesto bilo zaraženo kugom, njegovi su se stanovnici – bilo grupno ili pojedinačno - mora-

⁴² Vidjeti, primjerice, Panzac, 1, str. 37-8.

li seliti u druga mjesta kako bi se zaštitili od bolesti. Periodično, ta su dešavanja utrala put građanskim bunama i neredima.⁴³

U pogledu ekonomskog utjecaja na društvo, navedene migracije su, zajedno sa visokim mortalitetom, izazivale nered, zbrku i probleme koji će na kraju rezultirati krizom u trgovini. Ono što se zapaža u različitim područjima stradalim od epidemija kuge općenito je međusobno slično.⁴⁴ Kad bi epidemija kuge pogodila sektor trgovine, to je negativno utjecalo na privredni život grada ili sela, te bi - uslijed umiranja ili migracija - izazvalo kaos u zapošljavanju i radu. U ruralnim krajevima, poljoprivreda i uzgoj stoke nisu se mogli na odgovarajući način održavati. Shodno tome, rasle su cijene nekih roba – posebice nekih osnovnih prehrambenih proizvoda i najnužnijih roba. Visoke cijene i djelovanje crne berze imali su utjecaja ne samo na pojedince, ili čak na cijele zajednice, već su negativno utjecale na državnu ekonomiju koja je rezultirala promijenjenim odnosom između statusa osobe i njenog prihoda.⁴⁵

Usljed epidemije kuge ljudi su živjeli u veoma teškim prilikama te su zahtijevali ili smanjenje ili potpuno oslobođanje od plaćanja poreza, ili pomoć Države. Ljudi su doživjeli da im se smanje razne dažbine: *avârız i bedel-i nüzül evlâd-ı fatihan bedeliyyesi, sürsat i beldâr bedeli, džizju, celeb-keşan ağnâmi* i ostale. Zahtjevi za smanjenjem poreza su se prvo podnosili *Meclis-i Şer'* (Sudu za kanonsko pravo) da bi ih potom Sud prosljeđivao kadiji. Kadija bi ispitao situaciju i sročio *arz* te ga uputio odgovarajućoj državnoj službi da bi potom postupio po državnom nalogu. Država je u ovim slučajevima provodila potrebne istrage i provjere: na osnovu tih nalaza bivalo je potvrđeno ili odbijeno potpuno ili djelomično oslobođanje od obaveze plaćanja poreza.

Mada to ne potpada pod parametre ovog rada, može se spomenuti da su se epidemije kuge dešavale u širem Osmanskom carstvu tokom cijelog 18. stoljeća. Tako je, recimo, u drugoj polovici 18. stoljeća (1778. godine) kuga pogodila prijestolnicu Istanbul; tokom 1779–1783. ova se pošast nastavila širiti u osmanski teritorij Rume-

⁴³ Feda Şamil Arık, "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları (Plague Epidemics in Anatolia in the Era of the Seljuk Turks)", *A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi (Journal of the Faculty of Language-History and Geography, University of Ankara)*, 1990-1991, XV/26 (Ankara 1991), str. 33.

⁴⁴ Panzac, vidjeti 1, str. 37.

⁴⁵ Arık, vidjeti 43, str. 33; Michael W. Dols, "Veba Sırasında Şehirli Halkın Tavrı (Reaction of People in Cities on Plague) (Reakcija gradskog življa na kugu)", [prijevod stranica 236 i 254 VI poglavlja Dolsove knjige pod naslovom *The Black Death in the Middle East (Crna smrt na Bliskom Istoku)*. (Princeton 1977)], u turskom prijevodu Ümit Hassan, *Tarih ve Toplum*, broj 40 (april 1987), str. 47.

lije; između 1784. i 1787. cijelo je Carstvo osjetilo njene efekte.⁴⁶ Tokom 19. stoljeća (1830), Osmansko carstvo se počinje boriti protiv kuge korištenjem evropskih tehnika i metoda u sklopu evropskih reformi koje su se u drugim područjima života provodile u periodima *Tanzimata* (1839-1856) i *Islahata* (1856-1876). Poslije 1840, bolest koja je stoljećima na Zapadu bila poznata kao “crna smrt” nije se više javljala na osmanskim teritoriju. Unatoč povremenom izbijanju kuge, u godinama što su uslijedile nije bilo istinski ozbiljne epidemije; druge bolesti, poput tuberkuloze i kolere, postaju pitanja od primarnog značaja u povijesti ljudske civilizacije. ■

⁴⁶ Za informacije o procesu širenja kuge iz Istambula na cijelu teritoriju Osmanskog carstva tokom 1778. godine, vidjeti Panzac, 1, str. 21-36.

AN EVALUATION OF VARIOUS OUTBREAKS OF PLAGUE IN THE BALKANIC AND WESTERN ANATOLIAN PARTS OF THE OTTOMAN EMPIRE IN THE 18TH CENTURY

Latif A. ARMAĞAN i Neşe ÖZDEN

Summary

The deadly plague epidemics which appeared in the Ottoman Empire at the beginning of the 17th century came to an end only in the middle of the 19th century. This disease not only had a catastrophic effect on human mortality rates, but the associated population migration affected the economy, creating chaos in production, employment and work. With regard to their economic impact on Ottoman society, plague epidemics affected the relationship between a person's status and income, and thus created crises in trade and the tax system. Agriculture and the raising of livestock could not be adequately maintained, especially in rural areas. Citizens found themselves living in poverty, and therefore requested assistance from the State.

This study touches on several examples from among the various outbreaks of the plague epidemics that occurred in some of the cities, districts, and villages of western Anatolia and the Balkans, particularly in the *sancaks*, *kazas* and villages within the *Eyalet* of Rumelia. It indicates the circumstances as reflected by the requests of the residents of these areas regarding taxes and the State's response, together with a mention of the pressures on the demographic structure resulting from deaths and temporary or permanent migration to other regions between the end of the 17th century and the end of the 18th century.

The study is based primarily on documents from the Ottoman Prime Ministerial Archives in İstanbul (BOA). This data contains lists from the periods of plague, as well as definitions of the plague itself - which take two different forms, i.e. 'veba' (designating an instant and fatal form of plague) and 'taûn' (used exclusively for bubonic plague).■

Pejo Ćošković

CRKVA BOSANSKA U XV. STOLJEĆU

historijske monografije

UDK: 070.15 (497.6) "1886"
050 (497.6) "1886"

Izvorni naučni rad

IZMEĐU TRADICIJE I MODERNIZACIJE - BOSANSKA VILA U PRVOJ GODINI IZLAŽENJA (1886)

Sonja DUJMOVIĆ
Institut za istoriju, Sarajevo

Abrakt: Rad predstavlja analizu elemenata tradicije i modernizacije u jednom sarajevskom srpskom književnom časopisu u toku prve godine izlaženja. Književnost, jezik, prosvjećivanje, školstvo neki su od razmatranih tema u okviru navedene analize.

Ključne riječi: Bosanska vila, Sarajevo, 1886, književnost, jezik, prosvjećivanje, školstvo, nacija, rodni odnosi, nacionalizam

Abstract: This paper gives an analysis of the elements of tradition and modernization in a Sarajevo Serb literary review during the first year of its issuance. Literature, language, enlightenment, and schools are some of the themes elaborated in the framework of this analysis.

Key words: Bosanska Vila, Sarajevo, 1886, literature, language, enlightenment, nation, education, gender relations, nationalism.

Složenost pojma modernizacije obavezuje istraživača da sagleda mnogobrojne elemente privredne, političke i društvene stvarnosti u vremenu koje je predmet njegovog interesa, da bi barem donekle ukazao na pravce djelovanja pretežno urbanog društvenog stratuma koji je odgovoran za procese društvenog napretka. Taj zahtjevni zadatak podrazumijeva korištenje rezultata mnogih nauka, više ili manje srodnih istorijskoj, a u prvom redu imperativno nalaže preciznost u terminologiji, koja u stva-

ri nije apsolutna, tj. ne može odgovoriti tom osnovnom zadatku i iz razloga što prirodu elitnog društvenog sloja, a ni proces modernizacije nije moguće uvijek u potpunosti jasno definisati, pa ni na prostorima Bosne i Hercegovine u drugoj polovini XIX stoljeća. Međutim, jedan od načina približavanja definisanju je onaj preko kulture, odnosno preko vrijednosti koje promovise i brani kulturna elita, preko određenih interesa koje zastupa, preko elemenata kojima oblikuje sopstveni identitet i ponuđenih ideja o pravcima razvoja vlastite nacionalne grupe.

Izbor ove teme, koja se može učiniti uskih okvira, uključuje suočavanje sa nekim problemima koji se nailaze prilikom bavljenja procesom modernizacije. Ukratko ćemo razložiti samo dio njih, prisutnih pri analizi sadržaja jednog časopisa. Zadržavanje samo na jednoj, i toj prvoj godini izlaženja ponukano je interesom o presjeku u jednoj vremenskoj tački društvenih, političkih, kulturoloških stavova jedne društvene, tek u formiranju grupacije sa srpskim nacionalnim predznakom, koja se u novostvorenim okolnostima, u Monarhiji našla spremna da se ogleda sa svim problemima koji su proizvedeni sučeljavanjem tradicionalne, agrarne, nerazvijene društvene strukture i novog pravnog, privrednog, društvenog, kulturološkog sistema. Rad ne iscrpljuje cjelokupnu problematiku, već samo pruža mogući model istraživanja za pojedine društvene i nacionalne grupe u bosanskohercegovačkom društvu i pokazuje u kojoj mjeri jedan časopis može biti ilustrativan za istraživanje prisutnosti tradicionalnog i modernog u jednoj društvenoj grupi. Čini se da njegov sadržaj može biti veoma važan pri sagledavanju istovremenog postojanja ova dva oprečna procesa.

Sama pojava časopisa sasvim sigurno obuhvata elemente privredne, političke i društvene stvarnosti, odnosno uslove koji su neophodni za njegovo pokretanje. Ako se govori o modernizacijskim elementima u jednom društvu, u tom smislu vrlo važan činilac su i pokretači časopisa, nosioci akcije koja je rezultat svih zadatih i izmjenjenih okolnosti u Bosni i Hercegovini osamdesetih godina 19. stoljeća. Pojava grupe mladih učitelja koji su osnivači književnog lista *Bosanska vila* govori o formiranju društvenih grupa koje svoje interese artikulišu na jedan sasvim novi način, različit od tradicionalnog. Ovdje se prepoznaje želja za ispunjavanjem planiranih zadataka od zajedničkog interesa za nacionalnu, u ovom slučaju lokalnu zajednicu, i to putem pismene forme, književnog lista u kojem se uspostavljaju i određeni estetski sistem vrijednosti u kome se veoma velika važnost daje znanju, obrazovanju, umjetnosti, promociji određenog načina svakodnevnog života. U pojavi časopisa, odnosno u stvorenim uslovima da jedna društvena grupa ima dovoljno finansijskih sredstava da samostalno i svojevoljno pokrene jedan časopis i da ga nadalje održava dugi niz godina, mijenjajući svoj program i prilagođavajući ga stalno novom vremenu, uočavaju se izmjenjene privredne prilike bosanskohercegovačkog srpskog građanstva

i njihov nov odnos prema važnosti komunikacijskih modela, usvojenim po evropskom uzoru, a ustanovljenim sa dolaskom Monarhije.

Očigledno je još i to da kod pokretača *Bosanske vile* apsolutno postoji svijest o teškoćama sa kojim se hvataju u koštac i da misija koje su se prihvatili neće bit nimalo laka, jer u prvom broju njihov urednik će reći da "...(su) prošla vremena topova i mačeva, pa ako se još gdje gdje i čuje njihovo gruvanje i njihov zveket – to je pošljednje. Danas se narodi i zemlje osvajaju drugim mnogo zgodnijim, ali opasnijim sredstvima – kulturom i knjigom."¹ Da je to usvojen princip vidi se u jednom od narednih brojeva – "I današnje vreme, ako ne gore, a ono nije ni malo bolje u masi iskušenja, što se sa svih strana na Srpstvo gomilaju i srljaju. Spremaju se i oružaju na sve strane neprijatelji Srpstva, da mu potkopaju slobodu, da ga namoraju da se odreče samostalnosti, narodnosti, slavnih dela svojih junaka i uglednika!"²

Isto tako, koristeći teoretsku podlogu na osnovu koje je pojava nacionalizama u XIX stoljeću rezultat modernog procesa, može se pojava jednog nacionalnog časopisa, mada nazvanog "list za zabavu, pouku i književnost" pripisati modernoj nacionalnoj svijesti. To je rezultat modernog političkog pomaka i političkog shvatanja, pri čemu se nacionalna grupa nastoji putem modernog medija nacionalno osvijestiti, politički organizovati i pripremiti za širu nacionalnu i političku akciju. Sagledavanje nosilaca društvene akcije, grupe koja se svojim angažmanom politički i nacionalno aktivirala, pomjerajući granice političkih vidika i sudbinskih ograda za budućnost nacionalne grupe kojoj pripadaju, usko je vezano za političku modernizaciju te iste grupe. Pokretanje *Bosanske vile* u kojoj se njeguje tradicionalna srpska narodna poezija i književnost, a i moderna lirika, jednako kao i slovenska solidarnost već od prvog broja, jeste kulturni čin, ali i politički, uperen protiv nove vlasti i objelodanjenje je, kao i jačanje vlastitog nacionalnog identiteta. U tom naporu pojavljuje se istovremeno sukob između modernih nastojanja i vrijednosti sa jedne strane i patrijarhalnog nasljeđa, koji je permanentno prisutan i vidljiv na stranicama ove novine.

Sve sami učitelji, osnivači i urednici *Bosanska vila* (Božidar Nikašinić, Nikola Šumonja) preuzeli su na sebe mnogostruke obaveze – književne i prosvjetne, društvene i nacionalne, pa u tom nizu njihovih zadataka književni časopis koriste za iskazivanje sudbonosnijih životnih pitanja, primorani da i sami u vrijeme Kalajeve uprave primjenjuju forme modernog političkog taktiziranja. (Prva pjesma u listu je "Siva maglo" Božidara Nikašinića, Vrščanina – "Siva maglo, što zastireš/ plavo nebo, brijeg i dolju;/ Što zaranjaš u dnu srca/ Teške jade, ljutu bolju..."). Istovremeno, oni treba ju da izmire dvije struje – jednu koja im izranja pod uticajem narodne, epske prošlosti

¹ *Bosanska vila*, br. 1, 16. decembar 1885, str. 15.

² *Bosanska vila*, br. 8, 16. aprila 1886, str. 127.

sa svojim vrijednostima i nedostatka srpske moderne književnosti i drugu struju koja dolazi sa modernim književnim tokovima i koja sa svojim savremenim umjetničkim i individualističkim stavom donosi nove izazove, te se u sukobu tih struja urednici bore za istovremeno podržavanje pravih vrijednosti. U ovom sudaru ipak temelj i oslonac traže i nalaze u društveno već vrednovanoj i prepoznatljivoj tradiciji. Zbog toga u devetom broju lista, u odgovorima uredništva nalazimo poruku upućenu T.Đ.N. u A., koji je poslao svoju pripovijetku: “Vaši su osjećaji suviše subjektivni, a da bi mogli zanimati širu publiku, naročito onakovu kao što je ima *Bosanska vila*. Ako izvolite, mi ćemo vam je vratiti, pa nam se možete drugi put čim drugim javiti.”³ Odustaje se, dakle, od individualizma, jednog od temeljnih postulata modernizacije, jer “Iz dosadašnjih brojeva našega lista mogli ste se uvjeriti, da donosimo vrlo malo umjetnih pjesama. Ako koju i donesemo, to je rodoljubiva, a ljubavne pjesme ne donosimo nako, ne bismo voljeli, da se *Bosanska vila* premetne u kakvog “Post d’ Amoura”. Najbolje umjetne srpske pjesme nijesu ljepotom svojom do danas dostigle narodne pjesme, pa na što tražiti preko ljeba pogače”⁴. Ukoliko je “umjetna pjesma” i objavljena, uglavnom se njena raspoloženja kreću u okviru nacionalnog romantizma i u kojoj dominira osjećaj dužnosti pjesničkog doprinosa nacionalnom i kulturnom prosvjećivanju naroda. Ljubavna lirika objavljena na stranicama *Bosanske vile* usmjerena je uglavnom prema vlastitom narodu, a izražena ljubav u prozi ograničena je postulatima patrijarhalne sredine i njenim socijalnim zakonima, rigoroznim običajima i moralnim zabranama. Mada, moramo reći, da od ukupno tri slike objavljene u prvoj godini izlaženja *Bosanske vile* jedna predstavlja par pri poljupcu, a druge dvije prikazuju istaknute ličnosti bosanskohercegovačke stvarnosti – mitropolita Savu Kosanovića, kako kažu “srpskog književnika” i Omer-pašu Latasa.

Prozni radovi donose najviše zebnji pred neizvjesnostima koje donose strani uticaji i naglašeni otpor prema posljedicama prouzrokovanim njihovim sudarom sa vlastitom patrijarhalnom sredinom. “Veza domaćih ljudi sa stranim svijetom i njegovom kulturom uvijek je u ovim pripovijetkama prikazana u vidu kobnih posljedica po slobodu manifestovanja nacionalnog duha i njegovih tradicija ili pak u vidu otpadništva i gubljenja životnog sadržaja, cilja i uporišta, a nerijetko i u vidu suočavanja s ambisom nemorala koji je taj svijet donosio.”⁵ Upozorenje donose prve rečenice prve objavljene pripovijetke u prvom broju. “Vi ste dakle na putu da se “civilizirate”, da postanete ljudi od “Svijeta”. Nitko nema ništa protivu toga, već se na protiv mora radovati

³ *Bosanska vila*, br. 9, 1. maj 1886, str. 144.

⁴ *Bosanska vila*, br. 12, 16. jun 1886, str. 191.

⁵ Dejan Đuričković, *Časopis “Bosanska vila” u književnoj i kulturnoj istoriji Bosne i Hercegovine*, Pregled, br. 10-11, (oktobar-novembar), 1978, str. 1349-1365.

tome iz sveg srca. Samo neka ta “civilizacija” ne dođe kod vas s repom naprijed. To bi bilo grdno zlo. Što učini takova “civilizacijona” nalepa, mnogo je crnje i gore od tuđinske sile i objesti.”⁶ A šta kao najgore od svih zala koje nadolaze ocijenuje saradnik *Bosanske vile*, nešto kasnije će biti spomenuto.

I pored tog vida otpora prema “civilizaciji” veliki doprinos *Bosanska vila* ima u razgranatoj prevodilačkoj aktivnosti - najmoderniji evropski pjesnici i pisci nalaze svoje mjesto na stranicama ove novine. Prevodi se sa francuskog, ruskog, poljskog, češkog, slovenačkog, što je jedna od često naglašavanih vrijednosti sarajevskog književnog magazina kod istoričara književnosti. Svoje pripovjetke su tu mogli naći i Zola i Turgenjev. Ne zanemaruju se ni radovi brojnih srpskih pisaca - onih koji su djelovali u Monarhiji, a i oni u Srbiji, čime ovaj časopis predstavlja pravu tribinu onovremene srpske književnosti. U svakom broju se donose i obavještenja o pojavi novih časopisa, kalendara, o novim zbirkama narodnih pjesama, o prevedenim knjigama evropskih književnika i autora, a u rubrici pod nazivom “*Književnost srpska i hrvatska*” uredništvo prati književna zbivanja u susjednim zemljama.

Istovremeno *Bosanska vila* sprovodi akciju prikupljanja srpskih narodnih umotvorina – pjesama, pripovjedaka, gatalica, poslovice i zagonetki, koje redovno objavljuje. Prikupljanje folklorne tradicije i njegovo objavljivanje vodilo je, i pored vrlo malog broja pismenih, do prepoznavanja tradicije koja se koristi i koja je zajednička srpskom narodu, njihovom boljem međusobnom razumjevanju, prevazilaženju lokalnih okvira, te se može reći da je objavljivanje bilo smišljena artikulacija koja je vodila homogenizovanju narodne zajednice. Privrženost srpske zajednice usmenoj književnosti je iskorištena za njeno povezivanje, da što veći broj ljudi podijeli svijest o zajedničkom nacionalnom pripadanju. Posebno je narodna poezija imala uticaj u formiranju nacionalne svijesti, jer je neprestano obnavljala “sjećanje” na izgubljeno srpsko srednjevjekovno carstvo, poticala značaj nacionalne crkve, podsjećala na značajne nacionalne figure i njihovu borbu za narodnu slobodu.

Bosanska vila ponosito ističe svoju ulogu i u prosvjetiteljskoj misiji, te hvali svoj jezik i svoju jezičku slobodu. ”Bosni je dato, da svojim posestrimama srpskim zemljama barem u tom prednjači, jer dok se u Srbiji progonila Vukova jota, dotle se u Sarajevu u vilajetskoj štampariji pod Topal-Osman pašom štampao “srpski bukvar”... današnjim pravopisom... Ta nije ni Bosna tikva bez korijena!”⁷ Dakle, dok je u Srbiji bila zabranjena upotreba Vukovog standardizovanog narodnog jezika, oličenog u “*Riječniku*” i “*Novom zavjetu*”, u Bosni je on bio korišten. Možda ne bi bilo pogrešno reći da značaj koji ovi mladi obrazovani ljudi daju jeziku proističe iz jednog modernog

⁶ *Bosanska vila*, br. 1, decembar 1885, str. 2.

⁷ *Bosanska vila*, br. 11, 1. jun 1886, str. 175.

shvatanja jezika i svijesti o značaju njegove standardizacije, čime se pogotovo njegovo nacionalno imenovanje, i na taj način posebnost, doživljava kao objedinjavajući element jedne jedinstvene nacionalne cjeline. Osim toga, standardizovanje jezika je u Srbiji ugrožavao status crkve, tj. upotrebe staroslavenskog jezika u njoj, čemu se crkva odupirala. U Bosni je prihvatanje standardnog jezika davalo jednu sekularnu notu srpskom nacionalnom vođstvu, samim tim što je ono bilo i prije izolovano od visokog pravoslavnog fanariotskog sveštenstva i njegovog direktnog uticaja.

Svijest o lošim osobinama "civilizacije" je bila dominantno prisutna, ali i svijest o nužnosti uključivanja u njega, pa makar kakav on bio, takođe: "Ljudi danas ne žive odijeljeno, svaki za sebe, već u nekoj nerazdjeljivoj zajednici, nijedan čovjek ne može reći da ga se cijeli svijet ništa ne tiče, već mora da razbira i za druge udaljenije krajeve. Iz kuće ne možeš izaći, a da ne čuješ ime kakve zemlje ili varoši... Tako je danas sobom donijela borba za život, za opstanak i ko bi htio tome da se protivi, zaostao bi, a svijet bi i dalje napredovao putem, kojim je pošao..."⁸

Da se to ne bi dogodilo uredništvo je učinilo napor da donese priličan broj tekstova koji se tiče prosvijećivanja svoga čitateljstva. Uputstva o potrebi održavanja higijene u domaćinstvu, vođenja urednog života i umjerenosti, o načinu čuvanja i pripremanja hrane, o poticanju pijenja čiste vode umjesto alkohola, provođenju više vremena na čistom zraku i tjelesnom kretanju preuzimana su iz "evropskih naučnih krugova" (dr L. Bihner).⁹

U isti krug, ali sa naglašeno većom vrijednošću spadaju i tekstovi koji se tiču narodne privrede i ukazivanja na načine kako da se to stanje popravi. Pozitivan stav prema radu i disciplini, razvijanje osjećanja dužnosti vezano je za preuzeti evropski uticaj - racionalnu ekonomsku misao i racionalnom planiranje i ukazuje na pozitivan stav prema budućnosti, te se savjetuje srpskim zadrugama da "Bodrim okom prate svaku novu pojavu na polju industrije, pa ako je kod stranih naroda koraknula industrija ma i jednim korakom naprijed, da i oni ne zaostanu tamo gdje su, ali zato ne treba da budu samo prost majmun, koji samo ono radi, što vidi drugi da radi, već neka i oni svom pronicavom duhu ne dopuste da spava, neka ga silom gone na produktivan rad...jer samo u slozi leži Srbinov Spas"¹⁰ Napor za prosvijećivanjem na ekonomskom polju dopunjen i prijedlozima za kupovinu knjiga izdatim u Novom Sadu, Pančevu i Beogradu, a koje se tiču unapređenja privrede. Težnja za racionalizacijom je u stvari suštinska odredba modernosti koju bosanskohercegovački urednici uvršćuju u svoj program, promovišući je na njima dostupan način.

⁸ *Bosanska vila*, br. 12, 16. jun 1886, str. 190.

⁹ *Bosanska vila* br. 1, decembar 1885, str. 7

¹⁰ *Bosanska vila*, br. 16, 16. august 1886, str.251-252.

Zabrinutost za duhovno i moralno zdravlje naroda, koji je idući u susret modernoj civilizaciji i novim formama života trebao očekivati i mnoga teška iskušenja, izražena je u *Bosanskoj vili* pažnjom upućenom mlađem naraštaju, školstvu i naročito pedagoškom radu među djecom. *Bosanska vila* donosi tekstove o modernim pedagoškim metodama, propagira u Srbiji objavljenju dječiju literaturu, prati izdavanje školskih udžbenika, kritikuje stanje srpskih škola u Bosni, njihovu malobrojnost i kadrovsku slabost, podržava uvođenje gimnastike u nastavu i za djevojčice i za dječake. Jer, “O važnosti škola i negovanju njihovom u čisto narodnom duhu nije nužno danas više ni riječi trošiti, to je oružje, koje svagdje i svakoga pobjeđuje, to je štit, kojim se svagdje i od svakoga možeš braniti. Svaki napredan narod najviše neguje svoje škole, i danas se po položaju škola presuđuje vrijednost svakoga naroda”¹¹ Osim toga, škola i to srpska, bila je za urednike i sredstvo borbe protiv uznemirujuće moralne degradacije, koja se nazirala sa dolaskom novog svijeta u Bosnu.

U strahu od prekidanja sa tradicionalnim formama međuljudske saradnje *Bosanska vila* pri svakoj prilici naglašava važnost i neprocjenjivu vrijednost porodice kao osnovne društvene jedinice u kojoj se čuvaju tradicionalne vrijednosti i koja treba da bude zaštićena od javne sfere, pune uznemirujućih izmjenjenih moralnih postulata, stranih i neprihvatljivih za nacionalnu zajednicu. Stoga je sukob tradicije i modernizma naočitiya prilikom razmatranja uloge žene u društvu, pri čemu je njena uloga majke, domaćice i čuvarice kućnog ognjišta na pijedestalu vrijednosti i na to se upozorava u prvom broju: “Zato se prije svega - učite. I to učite u prvom redu vaše šćeri, da budu dobre žene i prave matere. Jer, ma koliko da će izgledati smiješno, ja ću vam reći: teško narodu koji nema pravih žena. I žena dobrote, plemenitosti i uzvišenosti, onako od prilike, kao što je naš narod imao Jevrosimu majku, ... Da, ogriještiti dušu, - to je ono pravo, što pravi od ljudi neljude, od žena vještice. Čuvajte dakle vaše žene, da negriješe duše, - strašno je kad žena – nije žena! A toga ima dosta međ civiliziranim svijetom – u društvu, u porodici gdje–god stanu dvije žene zajedno. To je zlo, koje ruši porodični život i mir, koje zavađa rođake i prijatelje, koje ruši opštinu i - državu.”¹² Dakle, kako žena treba čuvati svoju porodicu, tako se njena uloga čuvarice proširuje i na širu zajednicu, nacionalnu zajednicu, odnosno cjelokupno srpstvo. *Bosanska vila* kritikuje društvenu pasivnost žene u Bosni i upućuje je na primjer njenih “sestara” u prekosauskim krajevima. “Srpkinje u Srbiji, Bačkoj, Banatu, Srijemu i Trojednoj kraljevini ne žale truda, nego sudjeluju gdje god mogu, svaka Srpkinja tako radi. Naše Srpkinje u Bosni u tom pogledu sasvim su zaboravile srpstvo. Prvih godina, kada su se tek počele priređivati svetosavske besjede, sudjelovale su i naše Srpkinje

¹¹ *Bosanska vila* br. 13, 1. jula 1886, str. 208

¹² *Bosanska vila*, br. 1, 16. decembar 1885. str. 2

bosanske – ali odmah već iduće godine, neke odstupiše i svake godine ih je sve to manje. Ako ovako i na dalje ustraje, onda će to biti žalosna pojava za Srbe u Bosni a na naše Srpkinje baciće vrlo gadnu sjenku. – Ta kamo oni Srpkinja, koje su s mačem u ruci naprijed jurile u najveći boj, samo da očuvaju srpsko ime, da ostane čisto i neokaljano?! Danas nije vrijeme, da se s mačem u ruci bore, manjih žrtvi zahtjevamo, ali naše Srpkinje, bosanke neće ni za to da znaju.”¹³

Mada je meta kritike i “novotarija” – praćenje mode¹⁴, ipak veću opasnost za dušebrižnike predstavlja angažman Srpkinja u zajedničkom, nacionalno šarolikom društvu žena Sarajeva, te je i gorčina veća. “Teško nam je, da istinu kažemo, ali sreće i napretka radi, moramo da osudimo njihovu nemarnost. Mi imamo danas u Sarajevu “Frauen-Ferajn” društvo, koje je svakog priznanja vrijedno. U tome društvu ima i naših Srpkinja. Mi nemamo ništa protiv toga, šta više, nama je još milo, da vidimo naše Srpkinje u takom blagotvornom društvu, ali nas boli i peče, što take Srpkinje ne će da rade na ognjištu svoga naroda, nego na “poziv” idu da špiluju dame to je onda “čast”, a kad se sastanu sa svojima drugama, onda ne će, ili nemaju vremena, da se posavjetuju, kako će ljepše i krasnije svoju kuću da kuće i djecu da vaspitanju – nego se onda pretresaju lokalne dnevne novosti i t.d.”¹⁵ Vjerovatno odziva na ovu vrstu upozorenja nije bilo, pa su u pretposljednem broju *Bosanske vile* u prvoj godini izlaženja iznesene nepravilnosti pri izboru odbornica, u pokušaju da se diskredituje navedeno društvo, i potražili se uzroci toga nemilog događaja.¹⁶

¹³ *Bosanska vila*, br. 2, 2. januar 1886, str. 27.

¹⁴ Treba se ugledati u druge, ne samo u tome kakovi se fistani i šeširi nose, nego i u onome, što može biti korisno za opšte dobro. Tek kad se budemo znali uzdići iznad običnih, svakidanih stvari, zaslužićemo ime naroda. ... (*Bosanska vila*, br. 5, 1. mart 1886, str. 79) A gdje je sada sve to bogatstvo i kuda se potroši u kratko vrijeme? – Ni vatra sprži, ni hrsuz ukrade, ni lopov ote. ... Sve to ode po mojoj pameti, na modu današnjih fistana, kojih se na godinu promjeni po petnajest; a gdje je tek pet, šest šešira i tunika i midera, rukavica i šta ti ja znam... (*Bosanska vila*, br. 6, 16. mart 1886, str. 90)

¹⁵ *Bosanska vila*, br. 7, 1. april 1886, str. 110

¹⁶ Glavna godišnja skupština “Frauenferajna”, društva sarajevskih gospođa, držana je ovih dana, gdje su imala biti na novo izabrane predsjednica, potpredsjednica i odbornice društvene. Ovdašnji njemački list, koji se i inače vrlo odlikuje pouzdanošću svojih vijesti i finim načinom pisanja, donio je i ovom prilikom o toj skupštini izvještaj, koji je u dijametralnoj opreci s istinom, i koji je kan’da samo zato iznijet na javnost, da zavede javno mnjenje. S više strana smo umoljeni, da ispravimo onu vijest, i to ovime rado činimo u hatar istine. – Protiv izbora, koji je učinjen na posljednjoj skupštini, podigle su se mnoge i najuglednije gospođe u društvu, jer su izabrane odbornice došle do svoje časti prevarom najniže vrsti. Kad su se izborne liste spuštale u urnu, spustile su mnoge gospođe po dvije i tri liste, - i tako su izbori ►

Ovdje se mora spomenuti i kritika izmjenjenih društvenih pravila o ulogama i odnosima žena i muškaraca. Promjenjeni tradicionalno utvrđeni odnosi među polovima u privatnoj, a naročito u javnoj sferi viđeni su kao atak na vrijednosti nacionalne zajednice u kojoj je položaj žene bio određen i svaka se emancipacija smatrala velikom opasnošću po opstanak utvrđenih pravila, jer je rušenje i obezvređivanje ustaljenih normi vodilo izmjenjenoj i time neizvjesnoj budućnosti. Slijedeći citat to zorno pokazuje.” E, kaži mi, vere ti, kako svijet nije pošao naopako? Kud će ti naopačnije, nego kad je svijet pošao za ženama. One hoće da su najstarije, da se njihova najprije samelje. Ako kuda sa čovjekom ide, ona je s desne strane. Ako se u kolima voze, ona je na prvom mjestu. Ako je gdje unići, ona prva ulazi. Ako li je sretnoš na putu, valja da joj ti prvi Boga nazoveš. O današnjoj modi ne mogu brate ni proslaviti. Kad vidim na našeim ženama onolike krpe i zakrpe i nekake penjge i pripenjge – ne znam kako vi one đavole zovete – umjesto lijepoga našeg starinskoga odijela, i one na glavama konde i čitave plastove na mjesto srpskih pletenica, što ‘no se u pjesmama pjevaju, smuti mi se u duši, pa vam ne mogu ništa reći, nego: crn vam obraz i pred Bogom i pred poštenim ljudima! Jazuk vam bila srpska vjera i srpsko mlijeko, što opoganiste čistu krv srpsku! Pa kakvih li danas još neprilika nema, Boga mi gristi mi se i govoriti. A što je već zagrdelo, vidio sam jednoga Srpčića, gdje jednu mladu – žena li je cura li je, danas su sve jednake – u ruku ljubi. E moj junače, pomislio sam, tvoji stari nijesu tako radili.”¹⁷ Način na koji su komentarisani osjetljivi međurodni odnosi govori da su svi napori uredništva išli su za očuvanjem tradicionalnih vrijednosti koje bi trebale

ispali po želji izvjesnih krugova, koji žele i nastoje oko toga, da uprava društvena pređe većinom u ruke austrijskih Jevrejaka. No kad su poslije prebrojene liste, ušlo se švindlu u trag, i vidjelo se, da ima lista 153, a prisutnih gospođa 121! Dakle 32 liste došle su u urnu nekorektnim načinom. Ovako postupanje samo će otuđiti od društva mnoge gospođe, a ne da će se još koja članica zadobiti za društvo. Tako na primjer, nema među izabranim gospođama ni plemenite Mis Irbijeve, koja je sama učinila ovome narodu toliko dobročinstava, koliko ih neće više nikakav pojedinac učiniti, i radi kojih bi ona trebala da dobije prvo počasno mjesto u društvu, kao primjer najnesebičnije i najplemenitije darežljivosti. A naprotiv, vidimo među izabranim odbornicama jednu damu, koja je istu plemenitu Mis Irbijevu lani u društvu tako uvrijedila, da je imala biti isključena iz društva. Otkud njoj dakle ove godine toliko odlikovavanje? – Među tim, već je uložena protiv toga protest, koji će se za cijelo riješiti u korist onih, na čijoj se strani pravo. A i to nek se ne misli, da austrijske Jevrejke imaju više srca prema ovdješnjoj sirotinji, nego naše Srpkinje, premda Jevrejaka ima u društvu preko 100, a Srpkinja ni 20! – Ako se i na dalje bude tako radilo, neće Srpkinja biti ni 20 jer će se i oni znati krenuti, pakao što su austrijske gospođe osnovale “Frauverein”, tako i one da osnuju svoje gospođinsko društvo. – *Bosanska vila*, br. 23, 1. decembar 1886, str. 367.

¹⁷ *Bosanska vila*, br. 13, 1. jula 1886, str. 193-194.

da u otporu prema stranim uticajima, oličenima u austrougarskim zakonskim, institucionalnim i kulturnim formama sačuvaju osnovnu jezgru nacionalnog bića.

Ne ulazeći u razmatranje pitanja vremena nastanka nacija na ovom prostoru i načina njihovog formiranja, kao i u teoriji postavljenih pitanja nacije kao starog/modernog društvenog fenomena, ovdje je nadalje namjera pokazati u kojoj je mjeri nacionalna misao, srpska nacionalna misao u jednom modernom mediju za bosanskohercegovački prostor – književnom časopisu *Bosanskoj vili*¹⁸, bila prisutna i koji su to sadržajni elementi koje su ovi prvi nacionalni misionari u tom kontekstu ponudili.

Svaka nacionalna grupa, mada jedinstvena društveno-istorijska konstrukcija, ima mnogo zajedničkih elemenata sa ostalim nacionalnim zajednicama. Već je pomenuta briga časopisa za duhovno stvaralaštvo - vlastitu narodnu književnu tradiciju, te uloženi naponi na skupljanju usmenog narodnog blaga, kao značaj koji je dat jeziku djelom i zbog osjećaja ugroženosti vlastitog identiteta, svojstvenog mladom devetnaestovjekovnom nacionalizmu. Obzirom na vjerovatnu nemogućnost da se okome na vladajuće tendencije proistekle iz politike Monarhije, naredna se opasnost vidjela u preuzimanju kulturnog vođstva na Balkanu od strane Hrvata, gdje se navodi da taj primat u stvari pripada srpskoj strani, što je za uredništvo neupitna činjenica.¹⁹ Mada, po

¹⁸ Bilješku o tiražu nalazimo u odgovoru i Gđici Dragici S.T. u S.: “Raspačana su oba broja u hiljadu egzemplara pa nemamo ni u samoj redakciji nijednoga. Dok se izlaženje lista uredi, a to će biti sad skoro, štampaće se ti brojevi naknadno još jednom. – Bosanska vila, br. 9, 1. maja 1886, str. 144.

¹⁹ “Hrvati od nekog doba boluju od jedne teške boljetice, od žive želje, da oni preuzmu na balkanskom polustrvu – ako ne drukčiju, a ono barem kulturnu i književnu igemoniju. Teška je to boljetica – ama srećom nije opasna, a liječi se obično tušem... Boljeticu tu – ili da reknemo, želju tu gaji već od neko doba sav mlađi naraštaj hrvatski, koji će danas sutra da bude inteligencija, da bude vođa svoga naroda. Hrvati su spasenje – Hrvati su svijetlo Balkanu – od Hrvata će da zasija luč prosvjete potištenim narodima balkanskima, Hrvati će u svemu da im prednjače – ovo su neoprovrgnute dogme, u koje vjeruje sva omladina hrvatska. Mi Srbi to i ne zarezujemo, al’ i to ne valja. Treba da pratimo i rad Hrvata u svakom pogledu, ne zato, što bi nam oni bili opasni, nego da znamo šta misle i kuda smijeraju. ...- Hrvati su opet nesposobni da vode igemoniju kulturnu na Balkanu. Oni nemaju nikakove narodne podloge, na kojoj će da grade kulturnu zgradu, a časovit bljesak je samo časovit i ništa više. Moramo naglasiti, da nas raduje svaki kulturni napredak, naše najsrodnije braće Hrvata, ali ne smijemo i nećemo da im potpomažemo u iluzijama, koje će se kad tad srušiti. A igmonija kulturna pripada samo prirodnom vlasniku njenom – onome, koji je stvarnim radom već pokazao da je zato sposoban, - pripada Srpstvu. – *Bosanska vila*, br. 1, 16. decembar 1885, str. 14-15

njihovim riječima, tome ne pridaju previše pažnje, ipak se na tom polju ukazuje na moguće pravce akcije, koja je potaknuta iz Zagreba, a koju treba imati u vidu.²⁰

Uzori za način odbrane od ovakvih vrsta opasnosti tražili su se djelom u širem krugu narodne solidarnosti – Slovenstvu, u kojem se nalaze potencijali za buduću “opštu kulturnu renesansu”, pa su se pružali primjeri kulturnog djelovanja Rusa²¹, Čeha gotovo u svakoj prilici²², kao i dobre organizovanosti i međusobne solidarnosti Slovenaca²³, na koje se treba ugledati i sa kojima treba saradivati “po načelu ‘Upoznajmo se!’”²⁴

Međutim, najvažniji cilj je međusobno uvažavanje i poštovanje Srba, jačanje njihove povezanosti i zajedništva: “A dokle će trajati te nesretne predrasude, dokle li će se tuđiti Srbin Bosanac od Srbina Austrijanca? Dokle će mu izdijevati pogrdna ime-

²⁰ U osvrtu na knjigu “Hrvatske narodne pjesme iz Bosne” koje je skupio K. Blagaić, Zagreb, 1885. nalazimo “Otkad je n. pr. u Bosni hrvatskoga jezika i hrvatske pjesme? Prosti bože! ... Evo po Bosni (sic) nazivlju svoj jezik ‘hrvatski ili bosanski’...Knjige ove turaju se u Travniku među katolike i muhamedovce, a prevrtljiv kakav došljak to upazi te otuda telali u Zagrebu po nekijeh tiskarnicah ko bajagi, evo ovladali cijelom Bosnom. Aj, aj... (Jagić hoće da se svaki put naznači mjesto iz kojega je što skupljeno, i ko je kazivao u pero koju umotvorinu narodno. To je korektno. Ali toga stalnoga pravila taj se majčin sinak nije držao, nego on onako đuture javlja. Ne kaže nam sakupljač koje pjesme pjevaju ‘Katolici’, a koje opet ‘Muhamedovci’. To nije kazao, a trebalo je da jeste. Zašto? Prosto s toga, jer su to komšije baš u Travniku koji su tuđi jedan drugome. ‘Latini’ bosanski poznavaju i drže se svoga ‘ujaka’, a ‘Turci’ opet hvale svoga muftiju i odžu: ‘Ujak’ je olieni ‘Frank’ i papin zapad, a odža je oličeni Islam i sultanov istok. E - to je razlika na ruvu i na kruvu; pa takova im je i pjesma; koliko se to na našem sudu tako nazvati može:... A koja ti vajda, moj brate Hrvate, što ti podbio te svoje neke ‘katolike’, a ovamo laskaš se tima ‘Muhamedovcima’, te će ovi po tvojoj pameti zar odmah prigrliti ime hrvatsko, k’o bajagi. Jest mladi brate, ta tvoja želja donekle i uputna, ali je bogme i suviše onako što i Zagrebu reku sploš ‘jalova’. (U nas Srbalja ova vaša estetika u velike vrijeđa srpski stid, a onamo nikako da se ostave te i takove abane ‘konverzacije’: Još davno je ruski učenjak Hiljferding poručivao u Zagreb; evo da ne će Jeropa Hrvatima tima nekima za volju mijenjati svoju kartu: A na što i mraziti se danas sa Srbima? Ta nas Srbalja ima na jugu toliko; da će svagda i po drukčija snaga sa našim glasom i pasom računati...Pa tu može naša narodnost svagda više dobiti; a nikako ne će izgubiti.” – *Bosanska vila*, br. 17, 1. septembar 1886, str. 271-272.

²¹ *Bosanska vila*, br. 1, 16. decembar 1885, str. 15

²² *Bosanska vila* br. 1, 16. decembar 1885, str. 15, br.4, 16. februara 1886, itd.

²³ O skupljanju novaca za izgradnju “Narodnog doma” u Ljubljani – *Bosanska vila*, br. 10, 16. maj 1886, str. 159.

²⁴ *Bosanska vila*, br. 14, 16. juli 1886, str. 224.

na, mjesto da ga prigrlji kao rođena brata? – Zar ne teče u jednome i u drugome ista srpska krvca, zar se ne zna bratska ljubav uzdići iznad uskih granica rijeka i planina, država i careva. Ta Srbin je jedno, a gdje bio, ma gdje živio, Srbin treba da se uz Srbina priljubi makar iz koje pokrajine bio – samo tako će ostati bar u duhovnom jedinstvu. Pa dokle ćemo sami da se tome protivimo?”²⁵ Stoga se revnosno bilježe i pohvaljuju sve akcije solidarnosti u kojima bosanskohercegovački Srbi učestvuju.²⁶ Pored finansijske pomoći u izgradnji škola, navode se i “iskazi dobrovoljnih priloga o srpskoj Sv. Savskoj besjedi” priređenoj u korist fonda siromašnijih đaka sarajevske i srpske škole,²⁷ te u korist izgradnje crkve u Bosanskom Brodu²⁸ ili se bilježi npr. zahvala Živojina Horvaćanina, srpskog narodnog učitelja iz Brčkog na priložima i poklonima školi u Brčkom.²⁹ Pored iskazane solidarnosti u izgradnji institucija prosvjete i kulture (škola, čitaonica, knjižnica³⁰) na nižoj razini koja je bila zaživjela, upozorenje i izražena briga stiže već u prvom broju o značaju najviše kulturne i duhovne institucije kod Srba. “Matica postoji već 60 godina, a “nije imala toliki broj članova, da bi mogla biti zadovoljna. Tome ili je uzrok – što je cijena članstva dosta znatna (50 for. jedared za svagda) – ili tom što naša publika malo mari za Maticu. I kan’da je ovo posljednje glavni uzrok, jer moramo konstatovati žalostan fakat, da naša inteligencija, ili bar većina njena ne osjeća tolike moralne ambicije, da se nazove članom Matice srpske. Zato nam danas svaki član matičin izgleda kao neki književni aristokrata, a glavni cilj Matice – da što većma prodre u narod – baš je time promašen. Ne možemo a da se ovom prilikom ne dotaknemo i Bosne. U Bosni ima dosta ovećih mjesta, a u tim mjestima dosta ljudi, i to bogatih ljudi, većinom trgovaca koji su uza to i valjani i oduševljeni Srbi. Pa ipak se rijetko koji – ili nikoji od tih oduševljenih Srba ne sjeća, da bi sebi osvjetlao obraz, i mnogo doprineo razviću srpske svijesti, da bi postao članom Matice srpske. Jer nije dosta biti Srbin samo na riječi, već ondje, gdje treba podnijeti kakovu žrtvu, naročito kad je malena. Završujući riječ o toj stvari, želi-

²⁵ *Bosanska vila*, br. 8, 1. maj 1886, str. 133.

²⁶ Javna zahvala “braći Srbima u Banjaluci, Donjoj Tuzli i Prnjavoru, koji iz svoga rodoljublja i plemenite želje za narodnom prosvetom učiniše znatnu pomoć našoj ovomjestnoj srpsko-pravoslavnoj školi, te se ova otvorila jesenas.”- poruka je iz Varcar Vakufa – *Bosanska vila* br. 6, 16. mart 1886, str. 95.

²⁷ *Bosanska vila*, br. 4, 16. februar 1886,

²⁸ *Bosanska vila*, br. 5, 1. mart 1886.

²⁹ *Bosanska vila*, br. 3, 1. februar 1886.

³⁰ *Bosanska vila*, br. 20, 16. oktobra 1886, str. 308.

mo da se i bosanski imućni Srbi doskora jave Matici sa svojim prilogom na oltar Srpstva i srpske prosvjete.”³¹

Mada se pri modernizaciji društva uz pojavu nacionalizma i sekularizacija uzima kao jedan od elemenata ovog složenog procesa, u slučaju izrastanja srpske nacije u 19. stoljeću nalazimo na vjerski koncept. U Osmanskom društvu ustanovljena i tradicionalna identifikacija preko religiozne pripadnosti bila je uobičajena i u vrijeme austrougarske vlasti, te je predstavljala osnovu grupnog identiteta. U srpskom slučaju naziv nacionalne crkve je omogućio i lakše uspostavljanje veze nacionalne i vjerske pripadnosti i mjerila različitosti naspram drugih. Osim toga, bosanskohercegovačko niže sveštenstvo potenciralo je ovu vrstu identifikacije i ranije, u otporu, što je već rečeno, prema visokim hijerarhijskim krugovima pravoslavne crkve koju su činili fanarioti. Identifikacija pravoslavlja i srpstva je praktično dobila svoje uporište u “sjećanju” na srednjevjekovno srpsko kraljevstvo i njegovu svetost otjelotvorenu u liku Svetoga Save, koji je imao sve potrebne elemente oko kojih se izgradio koncept religioznog i nacionalnog identiteta, odnosno izvršilo njihovo “stapanje”. Pripadnik srpske kraljevske loze, svetac i jezički reformator – bio je ona inauguraciona tačka, ličnost koja je u sebi ujedinila jedinstvo kraljevske i crkvene moći i pružala mogućnost jačeg nacionalnog homogenizovanja u okolnostima kada teba ići “Prot’ dušmana – nepr’jatelja srpske slave i imena”.³² Javno obilježavanje dana Svetog Save uz crkveni obred, svečane predstave svjetovnog karaktera, pjevanje himne i ostalih elemenata svečanosti religiozno-istorijskog karaktera, prihvaćena je i u Bosni i Hercegovini i podržavana od strane *Bosanske vile*³³. Proslava dana Sv. Save predstavlja-

³¹ *Bosanska vila*, br. 1, 16. decembar 1885, str. 14.

³² Stihovi iz programske pjesme “Bosanska vila” Senje Đakovića, *Bosanska vila*, br. 6, 16. mart 1886.

³³ Značaj i postanak svetosavske besjede u nas Srba. ...Nema još ni potpunih dvadeset godina, od kako je zasnovana svetosavska besjeda i za to kratko vrijeme rasprostire se ona po cijelome Srpstvu i kao da na nekim krilima leti, tako se širi, pa evo danas već i po manjim srpskim mjestima priređuje se.

Svetosavka besjeda postea našljednicom zbora i sijela, pa sad treba svojski da je prigrlimo i da se zauzmemo, te da se na svima stranama priređuje gde god ima Srbina. Time ćemo postići, da srpski duh neće klonuti, jer će se držati razni poučni govori, koji će buditi srpsku svijetst, - hrabriće nas, da u svakom plemeniotom, korisnom a teškom poduzeću ne malakšemo, nego da smjelo naprijed stupamo. – Ovim načinom kroz nekoliko godina sv. Sava slaviće se u cijelom srpstvu kao slava, ne samo školska, nego i cijelog naroda. ...Mi ćemo podizati našim zaslužnim ljudima takove spomenike, kojih neće nestati sve dotle, dokle god traje i jednog Srbina, dokle god teče u žilama srpska krv. Dižimo spomenike duhovne, koje ne može vrijeme potrti, koji će se svake godine sve više i više usavršavati – sve više i više učvršćivati ▶

la je politizaciju ovog u početku vjerskog praznika i pretvorena je u nacionalni praznik srpskog naroda³⁴. To nije bila niukoliko karakteristika samo srpskog nacionalizma, takvu vrstu fenomena proslave i njenih formi nalazimo u mnogim ranim evropskim nacionalizmima.³⁵

Interesantno je napomenuti i to da u ovoj fazi srpskog nacionalizma u Bosni i Hercegovini ne nalazimo na upotrebu kosovskog mita u svrhu zaoštavanja podjele na “mi” i “oni”³⁶, nego se čak oportuno postavljaju pitanja gdje su uzroci velike evropske osude islama³⁷.

Završavajući ovu kratku analizu jednog književnog, nacionalnog časopisa iz 19. stoljeća i elemenata koji u njemu ukazuju na modernizaciju društva - čini se da je moguće na ovaj način razmatranje teorije modernizacije i nacije kao njenog pripadajućeg dijela. Odnosno, još važnije – ostala je vlastita zapitanost nad očiglednom mogućno-

– sve više i više rasprostranjivati! Sv. Sava je srpski najzaslužniji muž. On nam je očuvao srpsko ime, on nas je utvrdio u pravoslavnoj vjeri, on nam je podigao srpske škole – njemu valja da podignemo trajan spomenik. – Najtrajniji je spomenik “svetosavska besjeda” koja treba na sv. Savu po svima srpskim mjestima da se priređuje. ... (poučni govori, gusle) Gusle se kanda malo po malo zanemaruju a to ikako ne smije biti jer guslama imamo da zahvalimo, što smo se do danas održali poslije toliko bijeda i nevolja, muka i patnja. ... Priređivanjem svetosavskih besjeda srpski duh će još većma oživiti, svi Srbi će u jednom pravcu raditi za opšte blagostanje i napredak narodni, naše će sile biti ujedinjene teče tako svetosavska besjeda imati vrlo lijep, značajan i uzvišen zadatak, pa zbog toga treba svi da prijonemo oko podizanja istih, a naročito mi Srbi iz Bosne, treba da pojmimo uzvišen poziv joj i da se svake godine sve to više zavodi... *Bosanska vila*, br. 2, januar 1886, str. 27.

³⁴ Za svetosavsku besjedu spremaju se i ove godine mnoga srpska mjesta u Bosni. Koliko nam je do sada poznato, držaće se ove godine na sv. Savu u Bosni ovim mjestima besjede: u Sarajevu, Banjaluci, D. Tuzli, Brčkom, Bijeljini, Bugojnu, Konjicima, Foči i Čajniču. – *Bosanska vila*, br. 23, 1. decembar 1886, str. 367.

³⁵ Mihael Miterauer, *Milenijumi i druge jubilarne godine. Zašto proslavljamo istoriju?* Udruženje za društvenu istoriju, Beograd, 2003.

³⁶ U rubrici “Srpske narodne umotvorine” objavljena je pjesma “Miloš Obilić pod čadorom Muratovim” u br. 3, 1. feb. 1886, a u br. 7, od 1. aprila 1886. nalazimo reklamu za knjigu “Boj na Kosovu”, srpske narode pjesme sa 12 slika, u izdanju srpske knjižare braće M. Popovića u Novom Sadu.

³⁷ Jedan dan uz Ramazan, crta Mustafa Hilmi - ...Moju maštu obuzela je sada samo jedna misao, kojom istraživah uzroke tvrdnjama današnje zapadne kulture, koja nestidljivo izriče nesmišljene osude islamu i poriče mu napredak i plemenito vaspitanje. Proletilo bi mi kroz glavu stotinu misli ali nigdje i nikako ne nađoh dovoljna i opravdana razloga tome. – *Bosanska vila*, br. 18, 16. septembar, str. 279.

šću da se u današnje vrijeme u društvu mogu prepoznati procesi bliski jednom premodernizacijskom vremenu, koje kao istraživači 19-vjekovnog nacionalizma nalazimo na ovom prostoru u jednom agrarnom društvu, u kome je religija glavna sastavnica homogenizacije nacionalne zajednice i u kome je očigledan nedostatak sekularne, ili makar kakve, racionalnosti. ■

BETWEEN TRADITION AND MODERNIZATION – *BOSANSKA VILA* IN ITS FIRST YEAR OF ISSUANCE (1886)

Sonja Dujmović

Summary

The analysis of a literary review may point at the key ideas and objectives of a social and ethnic group in Bosnian-Herzegovinian society by the end of the 19th century. Changing political, economic, cultural and social circumstances were reflected in the attitudes and views of a group, while their social orientation was manifested through the equidistance towards traditional and modern movements, depending on the problems they dealt with. The importance attached to national literature, popular enlightenment, economic growth, schools, gender relations and national homogenization points at the national activities of the group in the pre-modern society significant for potential use in subsequent national and social development of Bosnian-Herzegovinian society. ■

Ilija Hadžibegović

BOSANSKOHERCEGOVAČKI GRADOVI

na razmeđu 19. i 20. stoljeća

Zadar, Zrinski most, 1898. godine

historijske monografije

UDK: 314.9 (497.6) "1918/1941"

Izvorni naučni rad

STANOVNICI BOSANSKOHERCEGOVAČKIH GRADOVA (1918-1941. GODINE)

Seka BRKLJAČA
Institut za istoriju, Sarajevo

Abstrakt: Istaknuvši neka od glavnih obilježja statusa žitelja u bosanskohercegovačkim gradovima, u kontinuitetu od perioda austrougarske uprave do kraja kraljevske države 1941. godine, autorica je rekonstruisala i analizirala promjene, kao i uzroke i posljedice, u broju i strukturi stanovništva bosanskohercegovačkih gradova. Stanovništvo u Bosni i Hercegovini bilo je predmetom proučavanja u bosanskohercegovačkoj i jugoslovenskoj historiografiji, pa i šire, ali bez i jednog rada koji bi sagledao demografske promjene u bosanskohercegovačkim gradskim opštinama u periodu između dva svjetska rata. Oslanjajući se na rezultate zvanične statistike, autor prati stanje i mijene gradske populacije u kontekstu širih društveno-političkih prilika tog perioda.

Ključne riječi: Bosna i Hercegovina, gradske opštine, stanovnici, zavičajnost, komunalni zakoni, popisi stanovništva, statistika, priraštaj stanovništva, migracije, broj stanovnika, konfesionalno-nacionalna struktura, jezička struktura, porodica, domaćinstvo.

Abstract: Pointing at some key characteristics of the status of the population of Bosnian - Herzegovinian towns from the period of Austro-Hungarian rule to the end of the Kingdom of Yugoslavia in 1941, the author has reconstructed and analysed the changes - and their causes and consequences - in the size of population in the towns of Bosnia and Herzegovina. The population of Bosnia and Herzegovina was often subject of research of the historiography of Bosnia and Herzegovina and Yugoslavia and even beyond

their borders, yet there is hardly any paper taking a comprehensive look at demographic changes in urban municipalities of Bosnia and Herzegovina between the two world wars. Relying on the results of official statistics, the author follows the situation and changes of urban population in the context of broader socio-political circumstances of the period.

Key words: *Bosnia and Herzegovina, urban municipalities, inhabitants, domiciliation, municipal laws, census, statistics, population growth, migration, population size, confessional and national structure, linguistic structure, family, household.*

Stanovati, živjeti u bosanskohercegovačkom gradu imalo je i svoj pravni pojam koji je prenesen iz austrougarskog zakonodavstva u novu državu u paketu svih onih propisa koji su činili prtljag pravnog partikularizma nove države. Bosanskohercegovački gradovi bili su pretežna domena građana koja im je omogućavala da se koriste gradskim privilegijama. Bitna karakteristika građanstva je, da je unutar ostalog stanovništva u gradu, stvorilo, ipak, jednu privilegovanu klasu i sa tog stanovišta zadržalo karakteristike srednjovjekovnog feudalnog grada u odnosu na savremeni, moderni grad kapitalističkog doba, jer se ovi razlikuju samo po gustoći stanovnika i kompliciranoj upravi. Inače, građani se ni u čemu ne razlikuju od ostalog stanovništva u državi, ni u javnom pravu, ni u privatnom. Kako je srednjovjekovni čovjek bio naprotiv čovjek drugih kvaliteta nego svi oni koji obitavaju izvan gradskih zidina i kako je sticanje građanskih prava imalo slično značenje kao promaknuće u viteza ili tonzura svećenstva, jer daje poseban pravni položaj,¹ tako je i bosanskohercegovački grad bio grad prvo svojih građana, a onda i svojih stanovnika. Ekskluzivitet građana i kategorija slobodnog naseljavanja u grad bila je neko pomirljivo, prelazno rješenje između tradicionalnog feudalnog grada i mobilnog kapitalističkog društva, kada je dihotomija parcijalne modernizacije austrougarskog perioda u paru Moderno-Tradicija² predstavljala razvijanje pojedinih privrednih grana industrijskog tipa sa okoštanim agrarnim odnosima na selu i korporativnim težnjama tradicionalnog zanatstva. U

¹ Henri Pirenne, *Privredna povijest evropskog zapada u srednjem vijeku*, Sarajevo, Veselin Masleša, 1958, 50, 141.

² Peđa J. Marković, Teorija modernizacije i njena primena na međuratnu Jugoslaviju i Beograd, u : *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka* (Naučni skup), Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994, 435, Autor ustvari citira i parafrazira klasične teoretičare modernizacije koji svijet posmatraju u dihotomijama (Spenser, Karl Marks, Maks Veber i td.). Tradicionalna društva su daleko heterogenija i ne uvijek u suprotnosti modernih i tradicio- ►

kraljevskoj Jugoslaviji takva karakteristika žitelja gradova, koja je dolazila na prvo mjesto u određivanju i analizi bilo koje strukturalne osobine stanovnika grada, u vrijeme promjena agrarnih odnosa, ustavnih odredbi o građaninu i nepriznavanju "ikakvih preimućstava po rođenju" bila je retrogradna privilegija koja je pravno segrerirala stanovništvo na domicilno i strance.

Austrougarsko komunalno zakonodavstvo u Bosni i Hercegovini pravno je definisalo gradove kao opštine građana koje predstavljaju zajednice naročitih članova opštine, zavičajnika ili građana koji kao takvi u toj opštini uživaju neka prava i obaveze. Oni ne mogu biti protjerani sa teritorija opštine i uživaju i još neke naročite povlastice kao što je zaštita zajednice u slučaju bolesti, siromaštva i iznemoglosti. Ovaj kolektivni teritorijalizovani sistem prava i obaveza kao i zaštite pojedinca predstavljao je jednu zatvorenu zajednicu članova i u tu povlaštenu zajednicu moglo se ući samo rođenjem ili naročitim prijemom. Odluka o prijemu u članstvo gradske opštine ostavljena je diskrecionoj ocjeni gradske uprave i ona se svo vrijeme i uz ispunjavanje formalnih uslova nije donosila lako. Naročito su bogatiji gradovi kao Sarajevo, odnosno njihove komunalne uprave otežavale zadobijanje punopravnog članstva - domovnice, novajlijama, težeći da zadrže što duže i potpunije organizaciju opštine građana na čisto korporativnoj bazi. Ta tendencija će ostati trajna osobina svih gradskih uprava, ne samo bosanskohercegovačkih gradova nego i predstavnika ostalih gradova u državi u vrijeme kraljevske Jugoslavije. Zadržavajući ustavnim i zakonskim propisima opštinu građana, donekle modificiranih krutih principa, i upravna vlast se pridruživala ovoj težnji, i dok su gradske vlasti opštinom građana čuvala i ekskluzivno pravo učestvovanja u upravljanju gradom, upravne vlasti su ovu kategoriju upotrebljavale i kao svojevrsnu legalnu političko-policijsku palicu koja je, pored ostaloga, omogućavala i lakšu kontrolu i odstranjivanje nepodobnih stanovnika grada.

Gradska opština stanovnika predstavlja jednu mnogo otvoreniju zajednicu nego opština građana, ona je demokratskija i liberalnija i kod nje se ne vodi toliko računa o porijeklu i tradicijama koliko o ekonomskoj i društvenoj stvarnosti. Opštinu stanovnika sačinjavaju svi oni koji trajno žive na opštinskoj teritoriji, koji tu imaju svoj domicil. Takve opštine ne priznaju nikakvu kvalificiranu pripadnost, članstvo se dobiva na osnovu zakona samim faktom doseljenja, nije tu potrebna nikakva naročita odluka, nikakav administrativni akt o prijemu u članstvo. Doseljeni stupa odmah u sva prava članova opštine, ništa ga pravno ne odvaja od ostalih članova, čak ni od potomaka starih porodica te iste opštine. Takva opština odgovara promijenjenim

nalnih crta (Urlih Veler), ali se kada je u pitanju Bosna i Hercegovina austrougarskog perioda može govoriti i o dihotomijama i parcijalnoj modernizaciji (Ruschemeyer).

društvenim odnosima kapitalizma i liberalizaciji političkog života. Kao takva postepeno preovlađuje u drugoj polovini 19. stoljeća u Evropi³ u odnosu na starodrevno ustrojstvo opštine građana koje su, pored bosanskohercegovačkih, naslijedili i drugi gradovi u Kraljevini SHS, i oni iz bivših austrijskih i ugarskih, kao i oni koji su potpadali pod srbijansko komunalno zakonodavstvo. Razvoj saobraćaja koji čini i stanovništvo lako pokretljivim, sloboda kretanja u okviru jedne države, sloboda otvaranja radnji u ma kom mjestu iste države, prenaseljenost izvjesnih krajeva i potreba za radnicima u industrijskim rejonima, jednostavno potrebe društva mobilne radne snage tražile su uređenje gradskih zajednica bez uslovljavanja i gradovi stanovnika upravo praktično odgovaraju takvom nivou društveno-ekonomskih odnosa. Zadržavajući, iako nešto modificiranu, ali ipak formu opštine građana, bosanskohercegovački gradovi su, u društvu sa drugim gradovima u državi, na izvjestan način odražavali ovakvim svojim određenjem i stepen društveno-političkog razvoja i gradova i države u cjelini.

Opština građana i određivanje pojma zavičajnosti i pojma stranac pravno se tretira zakonskom regulacijom gradskih opština, donošenjem njihovih statuta i regulacijom izbornih prava supstituirano u *Zakonu o upravljanju gradskim opštinama* od 16. aprila 1907. godine.⁴ Zavičajnost kao kategorija pripadala je svim organizovanim opštinama u Bosni i Hercegovini, bilo gradskim bilo seoskim i upravo je u *Zakonu o upravi seoskih općina u Bosni i Hercegovini* od 15. marta 1907. godine raščlanjen i opisan pojam općinara i pravna forma kojom se određuje ta kategorija žitelja neke opštine.⁵ Kategorizacija žitelja grada sa jasnom formulacijom, pravima i obavezama, kao i administrativna forma za sticanje statusa građanina grada podrobnije

³ Laza M. Kostić, “Opštine građana” ili “Opštine stanovnika”, u: *Savremena opština-Savremena općina*, VII, 1-2, Beograd, januar-februar 1932, 15.

⁴ *Zakon za upravu gradskih općina u Bosni i Hercegovini s izbornim redom* (odobren Previšnjim riješenjem od 21. marta 1907. – proglašen otpisom zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 12. aprila 1907, br. 62.064), u: *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1907, 102, Četvrto poglavlje – Djelokrug općinskog vijeća, § 24, tač. 15. - podjeljivanje prava zavičajnosti bos.herc. zemaljskim pripadnicima i privremeno uvjerenje skopčano s uslovom sticanja bos.herc. zemaljske pripadnosti onim natjecateljima, koji nijesu zemaljski pripadnici, da će biti primljeni u općinsku svezu. Radi toga, da se uglavi predhodno pitanje odnosno državne (zemaljske) pripadnosti natjecatelja za zavičajno pravo, treba molbenice prije no što općinsko vijeće stvori zaključak podnijeti kotarskom uredu (kotarskoj ispostavi), te ih prema odluci istog (iste) o tome predhodnom pitanju podvrgnuti shodnom postupku ;...

⁵ *Zakon o upravi seoskih općina u Bosni i Hercegovini* (Odobren Previšnjim riješenjem od 8. februara 1907. Proglašen otpisom zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 13. marta ►

je regulisana u statutu grada Mostara.⁶ Pošto statuti gradova nisu bili pravno stariji od opštih zakonskih propisa nego su neki, kao mostarski, samo detaljnije određivali kategorije žitelja grada, taj statut, koji u drugom odsjeku jasno govori o kategorijskim podjelama stanovništva u gradu, može biti najbolji primjer uočavanja grupacija žitelja koji su nastanjivali grad na osnovu njihovog pravnog statusa u gradu. Gradove su nastanjivali žitelji organizovani u opštinu koju kao takvu “sačinjavaju općinari i stranci. Općinari su: 1. općinari prinadležnici. 2. općinari-drugari.” (čl.3). Dok prvi imaju zavičajno pravo u tom gradu drugi ga nemaju, ali nesmetano stanuju i pri tome plaćaju izravne poreze od svog nepokretnog imanja, zarade ili prihoda (čl.7). Zajednička im je karakteristika da su bosanskohercegovački zemaljski pripadnici, a zatim i austrijski i ugarski državljani. Stranci su ona lica koja borave u opštini i ne pripadaju ni jednoj od navedenih kategorija (čl.8), a istoriografska literatura strance još naziva i doseljenicima, obuhvatajući pod oba izraza ljude koji su porijeklom izvan granica ove pokrajine. Svi žitelji grada imali su zajedničko pravo na policijsku zaštitu osoba i imanja na opštinskom području, kao i pravo korištenja opštinskim dobrima i ustanovama koje su bile namijenjene javnoj upotrebi (čl.11). Osim pravnog apstiniranja u upravljanju gradom nedostatkom aktivnog i pasivnog biračkog prava proizašlog iz pojma zavičajnosti, i općinari drugari i stranci mogli su biti protjerani iz grada ako “sa svojom svojtom ne žive pristojno i padnu na teret javnom milosrđu” (čl.15). I upravo takav pravni status stanovnika grada, koji u opštini građana nisu bili sastavni dio građanstva sa privilegijama proizašlim iz zavičajnog prava, dozvoljavao je kao paravan legalno pokriće zvaničnoj politici u novoj državi nakon 1918. godine da, uz vrlo jednostavnu registraciju na osnovu opštinskih knjiga popisa zavičajnika, konzistentno u namjeri i sa varijantama u izvedbi, protjeruje iz bosanskohercegovačkih gradova i seoskih opština one koji su bili stranci, one koji su bili nepodobni ili oboje istovremeno.

*Nacrt zakona o opštinama u Bosni i Hercegovini iz 1921. godine*⁷ uređuje “dosada zamršeno pitanje općinske nadležnosti” koju predviđa kao članstvo opštine u § 134. kada govori o ovlastima opštinske uprave koja se, pored ostaloga, “stara o unapređenju općine i njenih članova u svakom pogledu.....”. Samo članstvo regulisano

1907, br. 34.05471), u: *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1907, 35-36.

⁶ *Općinski red sa izbornim redom za grad Mostar*, (Odobren Previšnjim riješenjem od 16. februara 1907. otpisom zemaljske vlade za Bosnu i Hercegovinu od 30. marta 1907. br 33.951), u : *Glasnik zakona i naredaba za Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, 1907, 44.

⁷ Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Fond Veliki župan Sarajevske oblasti (FVŽSO), 19, 5538/25, 1925.

je § 244 nacrtu zakona koji određuje neku vrstu nulte tačke kada svi oni koji stalno nastanjuju opštinu duže od 6 mjeseci danom stupanja na snagu tog zakona o opštinama postaju istovremeno i članovi opštine. Vidovdanskim ustavom 1921. godine zavičajno pravo, odnosno članstvo u opštini, gradu postaje ustavna kategorija (čl. 10)⁸ i više nije bilo dilema da li će prevladati i dalje opštine građana ili opštine stanovnika u mnogobrojnim varijantama nacrtu zakona o opštinama jedinstvenog i opšteg za cijelu državu. Kasnije zakonodavstvo je razbilo prvobitni princip opštine građana, s tim da je izvjesnim propisima modificiralo kruta i ograničavajuća pravila koja su proizilazila iz nasljeđenog komunalnog zakonodavstva. To se, prije svega, odnosi na propise o stalnim biračkim spiskovima i na *Uredbu o izboru opštinskih vijeća u Bosni i Hercegovini* od 26. decembra 1927. godine (čl. 2. i 3).⁹ Na taj način i nečlanovi gradske opštine dobivaju uticaj na izbor najvažnijih organa opštine, a time, i na tok opštinskih poslova. Međutim, ovakva polovična rješenja i dalje otežavaju praktični život onih stanovnika grada koji u njemu nemaju povelju o zavičajnosti, jer su i dalje dio prava i obaveza mogli ispunjavati samo u mjestu za koje su bili vezani članstvom (vojna evidencija, regrutacija, bolnički troškovi, milosrđe, razna uvjerenja itd.). To je bio jedan od razloga što su gradska vijeća, proceduralno obavezna, vrlo često, a gradsko vijeće Sarajeva na svakoj sjednici, raspravljala i rješavala zahtjeve za dodjeljivanje prava zavičajnosti, onima koji tu statusnu formu nisu imali.

Septembarski ustav iz 1931. godine¹⁰ predvidio je glavne principe budućeg zakona o opštinama i gradovima, a preslikanim članom 10. Vidovdanskog ustava, država, na taj način, i kategoriju zavičajnosti (čl. 9). I *Zakon o državljanstvu* određuje u § 3 da svaki državljanin mora imati zavičajnost u jednoj opštini države prema odredbama o zavičajnosti. Projekat zakona o opštinama, koji je 3. novembra 1932. godine ministar unutrašnjih poslova obznanio u Narodnoj skupštini, usvojio je tzv. opštinu građana, a ne moderniju opštinu stanovnika. Projekat pravi razliku između članova, odnosno zavičajnika opštine i ostalih stanovnika. Samo članovi uživaju neograničena prava u opštini (pravo na pomoć kad osiromaše, pravo da budu odborni-

⁸ Ustav Kraljevine SHS (28. juni 1921. godine), u: Dženana Čaušević, *Pravno politički razvitak Bosne i Hercegovine, Dokumenti sa komentarima*, Sarajevo, Magistrat, 2005, 284, Čl. 10.: “Nijedan građanin ne može biti izgnan iz države. On se ne može proterati u zemlji iz jednog mesta u drugo, ni zatočiti u jednome mestu, osim u slučajevima, koje je zakon izrečno predvideo. Niko se ne može, ni u kome slučaju, proterati iz svog zavičajnog mesta, bez sudske presude.”

⁹ *Službene novine Kraljevine SHS*, IX, 293-LXXXII, Beograd, 26. decembar 1927, Službeni deo, *Narodno jedinstvo*, X, 145, Sarajevo, 31. decembar 1927, 1-2.

¹⁰ Ustav Kraljevine Jugoslavije (3. septembar 1931. godine), u: Dženana Čaušević, *Pravno politički razvitak*, 337.

ci itd.). Ali i obični stanovnici imaju aktivno biračko pravo, pravo nastanjivanja, uživanja opštinskih dobara i ustanova čija upotreba ima biti uređena na osnovi proklamovanog principa “jednake pravnosti opštinskih stanovnika”. Ovakve paradoksalne suprotnosti proklamovanog i stvarnog ne bi ni postojale da su uvedene opštine stanovnika, te je i sam obrazac opštine građana stvarao razlike u statusu i pravima žitelja grada koje su već postojale i po starom nasljeđenom komunalnom zakonodavstvu. Labaviji uslovi za prijem u status zavičajnika ublažavali su ovaj paradoks, ali su ipak samim, bilo kakvim, uslovljavanjem pružali gradskim opštinskim upravama priliku da i dalje strogo vode računa kod prijema novih članova opštine štiteći elitistički princip upravljanja gradom i pristup socijalnim i finansijskim fondovima gradske opštine. Predviđanja da će novi zakonski projekat izazvati otpor komunalnih predstavnika organizovanih u Savez gradova Kraljevine Jugoslavije obistinila su se, jer su ovi energično tražili zadržavanje opštine građana u čistom obliku nasuprot opštine stanovnika. Ostavljajući opštinu stanovnika kao daleku budućnost koja neće moći da se izbjegne, konzervativno nisu uvažavali posljedice razvoja saobraćaja i traženje rada velikog broja stanovnika po cijeloj državi, ne dozvoljavajući im pristup u zatvoreni krug povlašćenih građana koji teško “novajlijama” i “uljezima” daju pristup u svoje društvo.¹¹ Mobilnost radne snage, pokretana više pauperizacijom i gradskog i seoskog stanovništva nego ekonomskim potrebama za radnom snagom, od strane gradskih opština proglašavala se skitnjom,¹² skidajući na taj način sa sebe i pravno obaveze kolektivne zaštite pojedinca sistemom socijalne i zdravstvene funkcije fondova zavičajne gradske opštine.¹³

¹¹ Laza M. Kostić, Projekt Zakona o opštinama, u: *Savremena opština - Savremena općina*, VII, 11-12, Beograd, novembar-decembar 1932, 714.

¹² Preko sreskih upravnih organa gradske opštine su oglašavale pojedina lica sa neophodnim ličnim podacima proglašavajući ih na taj način zvanično skitnicama, s tim da je danom oglašavanja po sreskim uredima prestajala svaka obaveza matične opštine da se brine o ovim licima i da snosi njihove bolničke ili druge troškove, kao što je bilo zaduživanje na račun opštine ako ova lica trenutno nisu bila u stanju da se materijalno obezbijede. Oglašavanje je bilo vrlo često, svaki mjesec neka opština ili više njih dostavlja čitav spisak takvih lica, što na posredan način pokazuje i stepen mobilnosti stanovnika koji idu od mjesta do mjesta u potrazi za poslom i boljom egzistencijom, u: ABH, Fond Kraljevska banska uprava Drinske banovine-drugo odjeljenje (KBUDB-II), k. 2, 2289, 1932.

¹³ Koliko su se gradske opštine borile da suze krug zavičajnika dokazuju brojni međusobni sporovi gradskih opština koje su jedva čekale da dokažu da neki stanovnik nije njihov građanin i da na taj način nemaju i materijalnih obaveza koje zavičajno pravo garantuje u slučaju bolesti i siromaštva. Sarajevska gradska opština se sporila sa opštinom u Bijeljini od 1927. godine pa sve do 1936. oko zavičajnosti Isaka Levija rođenog u Bijeljini, a nastanjenog ►

Novi državni okviri 1918. godine, zatim promijenjeni društveno-ekonomski i politički uslovi nisu poremetili sada već tradicionalno uvriježeno poimanje onih društvenih struktura koje su se smatrale starosjediocima, domaćim građanima. Odnos prema novim građanima, doseljenicima u prošlom periodu se transformisao u akutni politički problem koji se reflektovao u polarizaciji na domaće i strance, što je dovelo ne samo do sukoba na lokalnom, sarajevskom nivou gradskog zastupstva 1908. godine.¹⁴ Pokušaji neke vrste zatvaranja bosanskohercegovačkih gradova uskraćivanjem određenih prava pridošlicama doseljenicima u tom periodu bilo je, pored ostalih razloga, i dio i oblik političke borbe. Ovakve tendencije predstavljale su direktno suprostavljanje procesu inkorporiranja Bosne i Hercegovine u državne okvire Monarhije, nespojivo sa položajem ove pokrajine naročito nakon 1908. godine, kao i politikom kontinuiranog nesmetanog useljavanja. U skladu sa tim postulatima zajedničko ministarstvo u Beču je u praksi, odnosno u nacrtima novih regula, kao i prilikom formiranja i djelovanja gradskih vijeća, raznim formama nastojalo da otupi oštrinu razlika u statusu građana i stanovnika bosanskohercegovačkih gradova. Dok

u Sarajevu, sve dok banska uprava Drinske banovine nije riješila spor i navela grad Bijeljino zavičajnom opštinom sa obavezom da plati iskazane bolničke troškove, u: ABH, KBUDB-II, k. 1, 3014, 1936.

¹⁴ Todor Kruševac, *Sarajevo pod austrugarskom upravom 1878-1918*, Sarajevo, Muzej grada Sarajeva, 1960, 74-78, Rasprava oko nacrtu novog statuta gradske opštine u Sarajevu početkom februara 1908. godine dovela je do oštre diskusije polarizovanih vijećnika oko pitanja izbornog prava, pri čemu je snažno došao do izražaja antagonizam domaćih građana prema doseljenim strancima, umnogome kao odjek političkih borbi koje su tada naročito putem štampe vođene. Vijeće se podvojilo na dvije nepomirljive grupe, jedna za koncepciju da izborno pravo imaju samo sarajevski građani, a druga da takvo pravo treba priznati i svim činovnicima i austro-ugarskim državljanima. Glasanje je dovelo do pobjede prve grupe, krize u gradskom vijeću, ostavke gradonačelnika Kulovića, a time i do odgode rasprave o nacrtu statuta. Reakcije koje su počele izjavom zajedničkog ministra Burijana sredinom februara 1908. godine da "vlada ne može prihvatiti nastojanje gradskih opština u Mostaru i Sarajevu da izborno pravo u opštinama imaju samo domaći građani ističući da to pravo treba bezuslovno priznati i austro-ugarskim naseljenicima već zbog toga što u Bosni i Hercegovini oni snose velike poreske terete," rezultiralo je čitavom lepezom mjera austrougarske vlasti u Bosni i Hercegovini, koje su, pored ostaloga, dovele do raspuštanja gradskog zastupstva u Sarajevu septembra 1910. godine, imenovanja za gradonačelnika Fehima Čurčića, a ne Kulovića koji je na izborima dobio najviše glasova. Na kraju, takva zaoštrena i nepomirljiva polarizacija rezultirala je da Sarajevo, i pored novog nacrtu statuta kao vladinog prijedloga koji se približio mostarskom statutu, ostane izbijanjem rata 1914. godine te zavođenjem komesarijata 1915. godine i bez nove i savremenije gradske regulative.

je zavičajno pravo i dalje zadržano nakon 1918. godine, motivi nove vladajuće političke strukture u državi bili su drugačiji.

U zvaničnom obraćanju ministarstvu unutrašnjih poslova kao predlagaču projekta zakona o opštinama i gradovima, Savez gradova je uputio predstavku koju su prethodno jednoglasno usvojile sve članice Saveza, a time i bosanskohercegovački gradovi sa sarajevskim predstavnicima, koji su bili i među autorima ovoga vrlo opsežnog spiska primjedbi i prijedloga, kao dr. Ivan Pavičić, podnačelnik gradske opštine u Sarajevu. Savez je upozoravao, pored ostaloga, da “mi nismo proletarizovana država, gde su mnogi pojedinci izgubili vezu sa rođenom grudom, i zato nije za nas “opština stanovnika” koji fluktuiraju i putuju od mesta do mesta, već treba da prihvatimo “opštinu zavičajnika”, u kojoj će članovi opštine održavati među sobom vezu žive zajednice”. U tom smislu Savez gradova je tražio i promjenu biračkog prava za gradska i opštinska predstavništva koje bi “odvojili od biračkog sistema za Narodno predstavništvo”. Podižući tenzije podvlače da “u tome leži uslov za ozdravljenje opštinske samouprave”. Biračko pravo po njima “bi trebalo da budu vezano za duži i stalniji boravak u opštini nego biračko pravo za Narodnu skupštinu, tako da se garantuje mnogo veći uticaj faktičnim članovima opštinske zajednice, tj. zavičajnicima, kao i ostalim licima koja su vezana uz opštinu trajnim i stalnim boravkom i zanimanjem”.¹⁵

Zakon o opštinama iz 1933. godine¹⁶ i *Zakon o gradovima* iz 1934. godine¹⁷ regulisali su status žitelja opštine, grada podijeljenim prema glavi drugoj oba zakona na “članove i stanovnike grada”. Oba zakona donose skoro identične odredbe detaljno raščlanjene na više paragrafa zakona¹⁸ i istovremeno odražavaju pogled zvanične politike, vlasti, države na društvo te zemlje, ne samo zadržavanjem kategorije zavičajnosti nego i specijalnim odredbama o sticanju članstva, pravima i obavezama nositelja tog statusa, kao i onih koji ga nemaju. Uslov da molilac nakon pet godina stalnog boravka “uživa častna prava” da bi pored relativno dobre materijalne situiranosti koja garantuje ekonomsku neovisnost i nedostatka sudske istrage za eventualne prestupe bilo koje vrste, uopšte mogao zatražiti zavičajnost, otvarao je pitanje procjene pojma “častna prava” i uopšte etičkog pogleda na svijet onih koji takvu procjenu vrše. Položaj žene je odražavao status ove populacije u kraljevskoj Jugoslaviji, oba zakona su odredbama o zavičajnoj pripadnosti žene potpuno vezala udate žene

¹⁵ *Savremena opština - Savremena općina*, VII, 5-6, Beograd, maj-juni 1932, 399-402, 408.

¹⁶ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XV, 85-XXVI, Beograd, 15. april 1933, 493-505.

¹⁷ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XVI, 169-XLIII, Beograd, 25. juli 1934, 707-722.

¹⁸ *Zakon o opštinama Kraljevine Jugoslavije*, §§ 15-24, 494-495, *Zakon o gradskim opštinama Kraljevine Jugoslavije*, §§ 11-20, 708-709.

za zavičajnost muža, koja, ni kao javna službenica, ne može samostalno steći zavičajnost itd. Automatsko sticanje članstva u nekoj opštini nakon deset godina boravka ne može se nazvati tako, jer je u pitanju bilo samo pokretanje službene procedure, a sam prijem bio je, na kraju, uslovljen ispunjavanjem onih istih uslova koji su bili predviđeni i za druge kandidate. Ograničavanjem zavičajnog prava sužavao se krug korisnika gradskih podobnosti, a posebno socijalne pomoći.¹⁹

Društveno ekonomska kriza koja je svoj vrhunac ispoljila u Kraljevini Jugoslaviji u vrijeme priprema komunalnih zakona, kao i sve veći broj onih koji su bili ovisni o davanjima gradskih opština, imala je određeni uticaj i išla je u prilog stavovima o zadržavanju principa privilegovanih zavičajnika. Iako novi zakoni obavezuju opštine da ne smiju i članovima drugih opština uskratiti neophodnu pomoć, mnogobrojni su primjeri sporova gradskih opština oko naplate potraživanja njenih zavičajnika napravljenih u drugom gradu. Iako su svi stanovnici gradova imali i obaveze u dužnostima podnošenja opštinskih tereta, gradske vlasti svih vrsta i oblika u čitavom periodu kraljevske države nastojale su da zadrže, ne samo kategoriju zavičajnosti, nego i da ne stimulišu naseljavanje novih stanovnika. Još 1928. godine, prilikom rasprave o budžetu, gradska uprava Sarajeva je 27. februara zaključila da treba “energično spriječiti naseljavanje u Sarajevo onih koji nisu materijalno obezbjeđeni”, jer je podjela potpora, milostinje, po njima, inicirala veći priliv stanovništva koje dolazi sa svih strana.²⁰ Ideja nije bila nova jer je i predhodni komesarijat imao takve i slične stavove 21. decembra 1927. godine, kada se pritisak osiromašenih i raskućenih se-

¹⁹ Sarajevska gradska opština zadržala je diskreciono pravo primanja u članstvo opštine i po donošenju Zakona o gradovima, ograničavajući strancima sticanje zavičajnosti pod uslovom da će garantovano dobiti državljanstvo Kraljevine Jugoslavije. Gradska opština donijela je “Pravilnik o članstvu” maja 1935. godine, koji u obrazloženju sadrži principe poimanja opštine građana. “Što se tiče uslova u Pravilniku oni direktno tangiraju opštinu jer gradska opština treba da primi u svoje članstvo samo ona lica koja su i svojim političkim i građanskim vladanjem dostojna da budu članovi ove opštine i naravno treba da su i materijalno osigurana, kako ne bi pala na teret ove opštine. Petogodišnji boravak predviđa se stoga da se ima prilike provjeriti karakter lica i da li on odgovara uslovima za sticanje članstva”, u: ABH, KBUDB-II, k. 6, 14226, 1935.

²⁰ ABH, Fond Oblasni odbor Sarajevske oblasti (OOSO), 14, 9765, 1928, Na sjednici gradskog komesarijata od 27. februara 1928. godine zaključeno je povodom izdvajanja u Fond za socijalne potrebe da “pošto u nas država u ove svrhe ništa ne daje, privatna inicijativa vrlo malo pa je sve na općini.” Istovremeno prevagnulo je mišljenje da “milostinja vodi u nerad i prosječenje” i da je veoma privlačna za pojačani pritisak useljavanja. A pošto “Zakon o zaštiti djece predviđa da se Mjesna zaštita djece izdržava u prvom redu od privatne inicijative, država ne daje ništa i sve je na općini, pa onda neka su to samo sarajevska djeca”.

ljaka osjetio u jačoj mjeri 1926-1928. godine pod uticajem dvije uzastopne nerodne godine koje su izazvale intenzivnija migraciona pomjeranja stanovništva na relaciji selo-grad. Novopridošlice su svojom konkurencijom pogoršavale ionako težak ekonomski i socijalni položaj gradskog radništva²¹ koje, na kraju, vrši jači pritisak na socijalne fondove gradske opštine. U tom zatvorenom krugu useljavanja i slabe propusne moći gradske privrede, gradske vlasti braneći pozicije i isto tako uvijek nedostatne kredite namjenjene siromašnim, stajale su na pozicijama koje se kao takve mogu nazvati protourbanizacijskim. U nemogućnosti da djeluju protiv pravno starijih regula koje nisu spriječavale slobodan protok ljudi i naseljavanje, svojim krutim stavovima prema “novim” stanovnicima nastojale su da zadrže uravnoteženo jezgro članova i barem izvjesne osobine povlaštenosti starosjedilačkog građanstva.²²

Članstvo u gradskoj opštini, u čitavom periodu kraljevske države, bilo je i sredstvo da upravna vlast, odstranjivanjem onih koji kao stanovnici gradske opštine, za razliku od članova opštine, njoj pravno ne pripadaju, primjenjuje efikasne policijske mjere prema, uglavnom, politički nepodobnima. Zavičajno pravo kao pravni status koji ne dozvoljava iseljavanje članova gradske opštine protivno njihovoj volji, izgubilo je svoju funkciju u vrijeme rata 1914.-1918. godine, u kome dolazi do prisilnog

²¹ Budimir Miličić, *Radnička klasa Sarajeva 1919-1941*, Sarajevo, Institut za istoriju, 1985, 178.

²² Cijepanje “starih” i “novih” Sarajlija podjelom na “ovdašnje” i “došle” dobilo je svoj odraz i u političkoj borbi pred prve opštinske izbore u Bosni i Hercegovini septembra i oktobra 1928. godine. Iako je politička borba i obrazovanje kandidacionih lista bila u žiži interesa političkih stranaka, i bez obzira što je predizborna kampanja izbacila u prvi plan borbu za pristalice i birače i što su svi potezi bili usmjereni ka ovim ciljevima, evidentno je da je antagonizam, surevnjivost i konkurencija ipak postojala između ova dva ovako podijeljena stratumu muslimanskog stanovništva u Sarajevu. Politički obol je prekrivao ovaj odnos i davao mu ton, ali javni istupi, izjave za štampu, proglosti itd. ukazuju da i pored političkih odnosa postoji podjela koja se ispoljava i na privrednom planu. To potvrđuju i izjave Asima Dugalića protiv tadašnjeg komesara gradske opštine u Sarajevu Edhema Bičakčića da starosjedionci ne dozvoljavaju pristup u gradsku upravu i Gradsku štedionicu “kroz koju prolazi sav privredni život grada, a ta mjesta zapremili ljudi iz čaršije”, dok istovremeno “nove” Sarajlije njih 80 % u gradu imaju 10 direktora privrednih preduzeća”. Pretočeno na politički plan A. Dugalić iznosi ideju da na opštinske izbore izađe sa “listom naseljenih Sarajlija”, u: *Jugoslavenski list*, I, 215, Sarajevo, 11. septembar 1928, 3, 216, 12. septembar 1928, 4, Reakcija vođstva JMO bila je u stvaranju “Akcionog odbora useljenih Muslimana”, proglas koji osuđuje ovakve podjele na “ovdašnje” i otudašnje” i kandidovanje Mehmeda Spahe kao nosioca liste na opštinskim izborima za grad Sarajevo, u: Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 288-289, *Pravda*, VIII, 42, Sarajevo, 17. oktobar 1928, 1.

pomjeranja stanovništva bez obzira na njegov status u mjestu življenja. Podređeno ratnim i političkim ciljevima u vanrednim prilikama demografske promjene dobivaju novi kvalitet otvorenog prisilnog pomjeranja stanovništva koje je kao pojava i proces ostavilo tragove u istoriografskoj građi,²³ ali ne i potpune brojčane pokazatelje kao sistem registrovan statističkom djelatnošću koja bi omogućavala konkretne i pouzdane pokazatelje u odnosu na stanje do rata. Nakon rata u novoformiranoj državi prisilno iseljavanje i iz bosanskohercegovačkih gradova upravo se vraća na formu zavičajnog prava koje je uslovljeno zemaljskom pripadnošću, da bi nova vlast jasno registrovala ciljeve na koje se odnosila *Naredba o iseljavanju stranaca* objavljena početkom maja 1919. godine.

Zvanični statistički podaci kao jedino relevantni pokazatelji pate ne samo od nedostataka vrste pokazatelja, nego su nakon 1918. godine u kraljevskoj državi zasnovani na drugim principima i usmjereni na nove ili drugačije ciljane kategorije u skladu sa interesima i zadacima državne politike. U svome rezultatu ne omogućavaju komparaciju kao bazu, osnovni uslov da se neka registrovana pojava pretvorena u broj transformiše u proces, odnosno da ima kontinuitet. Podaci koje pruža zvanična državna statistika Kraljevine SHS / Jugoslavije pružaju uslove da se uoče stanja onih pojava za koje je bila zainteresovana i na način koji je odgovarao i bio komplementaran državnoj politici i ideologiji, što najbolje pokazuju preračunavanja nakon 1929. godine određenih pojava za teritorije banovina brišući do kraja teritorijalna uočavanja po istorijskim pokrajinama. Kod istraživanja konkretno bosanskohercegovačkih gradova, njihovog stanovništva statistički podaci austrougarskog perioda i perioda 1918-1941. godine omogućavaju komparaciju prisutnog stanovništva u gradovima po broju, kao i jezičku strukturu na osnovu maternjeg jezika prisutnih stanovnika u gradovima, ali ni tu jednoobrazno na ujednačenom principu i ne za sve gradove. To se ne odnosi samo na poređenja ova dva istorijska perioda nego i u okviru istog perioda kraljevske države kada se kompariraju dva jedina popisa stanovništva, onaj iz 1921. godine i popis iz 1931. U zavisnosti od navedenog uz šture preostale podatke statistike gradskih uprava, nešto više za gradsku opštinu Sarajevo, teško da se mogu pratiti strukturalne demografske promjene koje bi predočile stanja i mijene bosanskohercegovačkih gradova u periodu kada su izloženi i vanekonomske i ekonomskim poticajima koji su bili uzrokom da su ovi gradovi 1921. godine pokazivali takvu sliku veličine gradskog stanovništva koja se, na osnovu jasnih brojčanih pokazatelja, može okarakterisati kao pojava deurbanizacije grada.

²³ Galib Šljivo, Raspoloženje naroda Bosne i Hercegovine prema austrougarskoj politici i austrougarske političke protivmjere, u : *Veleizdajnički proces u Banjaluci*, Zbornik radova, Banjaluka, Univerzitet "Đuro Pucar Stari" Banjaluka, Institut za istoriju u Banjaluci, 1987, 117-143.

Za povećanje ukupnog broja, kao i u formiranju strukture stanovništva bosanskohercegovačkih gradova austrougarskog perioda, od velikog značaja bila su migraciona strujanja u oba pravca koja su zahvatila gradske centre mijenjajući u njima konfesionalne, nacionalne i socijalne odnose. Pored ovoga mehaničkog populacionog faktora tu je, naravno, i prirodni priraštaj sa različitim dejstvom i rezultatima po ukupne pokazatelje o broju stanovnika, kao i sa različitim posljedicama u odnosu na pojedine etničke i konfesionalne grupe. Podaci o prirodnom kretanju stanovništva upoređeni sa ukupnim porastom stanovništva u popisnim periodima, omogućavaju da se bar približno ustanovi broj doseljenih i u gradu nastanjenih lica, mada to ustvari predstavlja samo krajnji rezultat imigracionih kretanja u godinama kada je popisivano stanovništvo. U onim bosanskohercegovačkim gradovima kojima su, zahvaljujući efikasnosti i interesu nove austrougarske administracije, obe ove komponente bile zadovoljene i, na kraju, do istraživača doprli tragovi ovih popisa moguće je navedenim matematskim principom dobiti podatke o odnosu mehaničkog i prirodnog strujanja gradskog stanovništva, ali za period između dva svjetska rata, što se tiče bosanskohercegovačkih gradova, takvih podataka nema. Interes kraljevske državne statistike kod objavljivanja podataka te vrste bio je vezan za druge i veće administrativo-teritorijalne oblasti nego što su bile opštine.

Useljavanjem velikog broja stranaca koji su, kao nosioci administracije, novih tehničkih znanja i nove privredne aktivnosti, bili vezani pretežno za gradske centre, došlo je u njima do stvaranja pravog mozaika naroda i jezika. Osim ovoga kulturološkog fenomena kao posljedice naseljavanja, bosanskohercegovački gradovi za vrijeme austrougarske vladavine mnogo su više rasli i mijenjali tradicionalnu strukturu usljed doseljavanja stranaca negoli pod uticajem industrijalizacije i promjena koje je izazvalo oživljavanje ukupne privredne aktivnosti zemlje.²⁴ Zato se nameće potreba njihovog uočavanja u periodu kraljevske države, ali su, izrazito po njenom stvaranju, a manje dužinom trajanja, suprotni pravci kretanja ove populacije, otklonili ovaj faktor razvoja bosanskohercegovačkih gradova austrougarskog perioda i sveli ga na pojavu koja se može brojčano registrovati onoliko koliko vrsta i količina statističkih podataka to dozvoljava.²⁵

²⁴ Iljas Hadžibegović, *Postanak radničke klase u Bosni i Hercegovini i njen razvoj do 1914. godine*, Sarajevo, Svjetlost, 1980, 116.

²⁵ Interna anketa banske uprave Drinske banovine preko sreskih načelstava prikupila je za svoje potrebe 1931. godine podatke preko prijavnih ureda gradskih opština o, kako su ih okarakterisali, "stranim državljanima, izbjeglicama i vojnim bjeguncima". Prema tim podacima i u Sarajevu je u to vrijeme bilo stanovnika sa dozvolom boravka inače državljana : Čehoslovačke 428, Italije 141, Austrije 162, Turske 141, Mađarske 79, Albanije 103, Poljske 80, Bugarske i Rumunije 22, Njemačke 34, Sjeverne Amerike 4, Južne Amerike 1, Egipta 1, ►

Utvrđivanje etničke strukture predstavlja posebnu teškoću s obzirom da popisi stanovništva i statistika uopšte ne dopuštaju potpuno razjašnjenje ovoga fenomena. U tom pogledu statistike oba perioda se slažu utoliko što su svi statistički podaci dati prema konfesionalnoj podjeli stanovništva, a nacionalnost i religija kao i jezik ne dozvoljavaju prostu podudarnost, te su podaci o maternjem jeziku jedino uporište koje omogućava utvrđivanje etničkog mozaika, ali ne i dovoljni da se mogu pratiti i njegove promjene u svim gradovima u kontinuitetu. Princip da se zaključci, ne samo o strancima u bosanskohercegovačkim gradovima, ne mogu donositi na osnovu maternjeg jezika, kao ni utvrđivanje njihove nacionalne strukture, ne odnosi se samo na period austrougarske statistike. U to vrijeme teško je razlučiti i Jevreje, jer jedan dio govori španski (Sefardi), a drugi (Aškenazi) njemačkim, mađarskim i poljskim jezikom. Srbi se takođe ne mogu tačno razlučiti posebno u periodu kraljevske države kada se naseljavanjem Rusa povećava procenat pravoslavnog življa. Isto se odnosi i na Hrvate, jer podaci o vjeroispovjesti za katolike ne znače i znak jednakosti, dok su u austrougarskom periodu to svi katolici, domaći i doseljeni. Ista konstatacija važi i za kasniji period pokazujući jednim dijelom pad koji indicira iseljavanje stranaca koji su pripadali katoličkoj konfesiji različitih nacija i jezika, a s druge strane sama statistika kraljevske države mijenja principe nominiranja pojedinih vjerskih grupa, kao što su grko-katolici, ili čak mnogo brojniji Jevreji podvođeci ih pod “druge” ili “ostale”. Naročito popis iz 1931. godine može da skrene od pravilnih zaključaka, jer je do tada zahvaljujući *Zakonu o državljanstvu* i vladajućoj ideologiji jugoslavenstva dio stranaca asimilovan sa domaćim stanovništvom i formalno.²⁶

Iako popis iz 1879. godine ne daje sigurnu statističku sliku gradskog stanovništva i mada je ovim popisom obuhvaćeno 48 okružnih i sreskih mjesta može se tvrditi da je u tom periodu, na osnovu vjerske strukture, muslimansko stanovništvo čini-

Palestine 3, Francuske 2, Engleske 3, Grčke 7, Rusije 172. Izbjeglance, prema anketi, su bile iz : Bugarske 95, Čehoslovačke 20, Austrije 8, Rumunije 9, Njemačke 3, Italije 13, Rusije 10, Mađarske 1, Turske 1, Poljske 4, Albanije 1. Bez obzira na nepreciznosti u definisanju statusa na osnovu ove ankete u Sarajevu je zabilježeno stranih državljana 1541, u Brčkom 63, Bijeljini 60, Visokom 69, Vlasenici 22 (Ruske izbjeglice), Višegradu 12, Fojnici 6, Čajniču 5, Varešu 30, Goraždu 121 (Rusi uglavnom kadeti), Zavidovićima 85, Bos. Šamcu 20, Zvorniku 15, Zenici 91, Žepču 7, Kladnju 27, Srebrenici 5, Travniku 129, Tuzli 220, u: ABH, KBUDB-II, k.31, 35650, 1931.

²⁶ Državna statistika Kraljevine SHS, odnosno Jugoslavije djelovala je na principima nacionalne politike države, pa su i podaci ove statističke službe, njihova struktura, terminologija itd. bili u skladu sa vladajućom ideologijom i poimanjima države “troimenog naroda”, odnosno Jugoslovena, što je, pored ostalog, rezultiralo podacima o konfesionalnom sastavu stanovništva, a ne o nacionalnom.

lo 70,70 % gradskog stanovništva i na taj način imalo apsolutnu većinu pored 18,77 % pravoslavnih, 8,08 % katolika, 2,28 % Jevreja koji su gotovo isključivo živjeli u gradovima i 0,17 % ostalih. Usljed iseljavanja i nešto slabijeg prirodnog priraštaja Muslimana, a useljavanja stranaca, uglavnom katolika i Jevreja, kao i promjenom teritorija gradskih opština vjerska struktura u gradovima se mijenjala. Od 1879. do 1910. godine pravoslavno stanovništvo zabilježilo je priraštaj od 66 %, muslimansko 36 %, katoličko 107 %, i jevrejsko za 246 %. Normalan prirodni priraštaj prati samo pravoslavno, srpsko stanovništvo, dok su Muslimani zbog iseljavanja i nižeg prirodnog priraštaja znatno zaostajali, a katolici i Jevreji usljed useljavanja su, s druge strane, znatno premašili svoje ranije učešće. Bosanskohercegovački gradovi su nakon 1878. godine dosta brzo gubili muslimansku većinu, iako su 1910. godine oni još uvijek imali neznatnu natpolovičnu većinu od 50,3 %.

Tabela 1.

Doseljenici u ukupnom stanovništvu 1910. godine:

Grad	Ukupno stanovništvo 1910. godine	Doseljenici	Procenat %
Sarajevo	51.919	18.346	35,3
Banja Luka	14.800	3.234	21,8
Tuzla	12.353	4.049	35,7
Mostar	16.392	2.713	16,6

Sukcesivno useljavanje stranaca nakon 1878. godine dovelo je da već 1910. godine njihov broj iznosi ukupno 114.591 lica, ili 6,04 % od ukupnog broja civilnog stanovništva Bosne i Hercegovine. Ovako veliko useljavanje stranaca bilo je uslovljeno potrebama koje su ih znatnim dijelom vezivale za gradske sredine, ali osim za okružne gradove Sarajevo, Banja Luku, Mostar, i Tuzlu, nije moguće utvrditi koliko ih je 1910. godine bilo u ostalim gradovima Bosne i Hercegovine.²⁷ Ovaj isječak podataka pokazuje da su gradovi Sarajevo i Tuzla razvijenije gradske privrede sa bržim industrijskim razvojem bili privlačnija meta stranih doseljenika nego što su Banja Luka i Mostar sa izrazitim naznakama agrarnih središta. U Sarajevu je jedna trećina stanovništva pripadala ovoj kategoriji, pokazujući ukupno da je stanovništvo

²⁷ Ilija Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo, Institut za istoriju, 2004, 64-65, 330, Statistički podaci o broju stranaca preuzeti od autora.

ovih gradova povećano pod uticajem raznih imigracija više nego što bi to i pod najpovoljnijim prilikama bilo moguće na osnovu prirodnog priraštaja.²⁸

Faktični i prirodni priraštaj neravnomjeran kao prirodni prirast po pojedinim konfesijama, etničkim grupama, pojedinim gradovima i regijama u Bosni i Hercegovini²⁹ odražavao se, pored ostalog, i na politički stav i na društveno-političke i ekonomske odnose tih konfesionalno-nacionalnih grupa i u bosanskohercegovačkom gradu. Višestruke posljedice svjetskog rata kao i izgon stranaca stvorile su drugačiju brojčanu sliku stanovništva i njegove strukture zemlje u cjelini, kao i bosanskohercegovačkih gradova perioda između dva svjetska rata. Raspored broja kao i njegova kvantitativna snaga po pojedinim kvalitetima, odnosno konfesijama, jer njih prati zvanična statistika, kako u gradovima tako i u novoj državi u cjelini, davala je specifičnu težinu političkoj borbi za prevlast nad bosanskohercegovačkim gradom u državi proklamovane jednakopravnosti,³⁰ u konstelaciji političkih snaga tog perioda bazi-

²⁸ Todor Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, 18, Stopa mortaliteta je u periodu 1886-1918. godine uopšte bila visoka i ona je u krajnjoj liniji slabila dejstvo visokog nataliteta i presudno uticala na rezultat prirodnog priraštaja stanovništva Sarajeva navedenog perioda. Vrijedno je istaći da je krajnji rezultat prirodnog priraštaja povoljniji za žene nego za muškarce (50,8 % kod žena prema 49,2 % kod muškaraca). Dok o iseljavanju i useljavanju domaćeg svijeta nema pouzdanih podataka, doseljavanje u Sarajevo sa strane, izvan granica Bosne i Hercegovine, može se pratiti po državljanstvu. Ako se broj pripadnika drugih država odbije od ukupnog porasta stanovništva u Sarajevu vidjet će se da je domaće stanovništvo poraslo od 1879. do 1910. godine samo za 12.196 lica ili za 57 %, prosječno godišnje za 1,8 %, Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 330, Tabela 14, Priraštaj doseljenika iz Austro-Ugarske samo u Sarajevo u periodu od popisa 1885. do 1910.godine bio je 13.846 lica, iz drugih država 1.354 lica, što je procentualno povećanje za 471 %, odnosno 657 % za navedeni period.

²⁹ Ferdo Hauptmann, *Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u doba austro-ugarske vladavine (1878-1918)*, u: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine II*, Sarajevo, ANUBiH, 1987, 111-115, Autor navodi da prirodni prirast za period 1895-1910. godine iznosi 1,34 % (izračunat na osnovu Popisa iz 1910. godine), a da je kod Muslimana u BiH iznosio u tom periodu 13,43 %, tj. godišnje 0,89 %, kod Srba 21,45 %, tj. 1,43 %, kod Hrvata 25,54 %, tj. 1,70 %, Kemal Hrelja, *Kako je živio narod, Bosna i Hercegovina 1918-1941*, Sarajevo, Bosanska knjiga, 1994, 11, Autor uzima "ustaljenu godišnju stopu prirodnog prirasta od 1,90 %" u Bosni i Hercegovini za period do Prvog svjetskog rata i na osnovu ove stope izračunava broj potencijalnih stanovnika koje je ova zemlja izgubila zbog rata i posljedica rata 1914-1918. godine.

³⁰ Manifest regenta Aleksandra narodu, Beograd, 6. januar 1919/24. decembar 1918, ... "Time će biti priznata i utvrđena potpuna jednakost svih građana kraljevstva pred zakonom, ukinute sve staleške povlastice i zajamčena sloboda i ravnopravnost veroispovesti." u : Dženana Čaušević, *Pravno politički razvitak Bosne i Hercegovine, Dokumenti sa komentarima*, Sarajevo, Magistrat, 2005, 275.

ranih, uglavnom, na nacionalno-konfesionalnoj osi i, kao takvim, ovisnim od numeričke prevlasti pojedinih nacionalnih grupacija.

Svjetski rat unio je novu komponentu u Bosnu i Hercegovinu koja je do poraza Srbije i Crne Gore bila frontalno područje. Granična teritorija Bosne i Hercegovine, u jednom periodu oktobra 1914. godine dubine do Sarajeva, bila je izložena ratnim razaranja i direktnim i posrednim pomjeranjima stanovništva. Kotar Rogatica kao i Foča stradao je već 1914. godine kada je jedan dio njegovog stanovništva izbjegao, a drugi se povukao sa srpskim četama. Ova područja, kao i sam grad, bili su izloženi ratnim razaranja sve do kapitulacije Crne Gore januara 1916. godine.³¹ Stradanja, žrtve, izbjeglice i prisilno odvođenje i raseljavanje stanovništva bile su kvalitativno nove demografske komponente³² koje su po posljedicama dužinom trajanja daleko nadmašile period rata i nakon njega obilježavale društveno - političke i privredne odnose stanovništva različitih nacionalno-konfesionalnih grupa, posebno u područjima koja su bila zahvaćena ratnim operacijama. Vojna mobilizacija, koja je 1917. godine u Bosni i Hercegovini obuhvatila 2,35 % ukupnog stanovništva, dok je taj pro-

³¹ Najveća ratna razaranja doživjelo je stanovništvo duž istočne granice Romanije, kotari: fočanski, čajnički, višegradski, rogatički, bijeljinski u Semberiji i gatački, bilečki i trebinjski u istočnoj Hercegovini, gdje je u toku višemjesečnih vojnih operacija došlo do izbjeglištva, prisilne evakuacije i protjerivanja stanovništva. Samo iz istočne Bosne izbjeglo je u druge krajeve 42.218 lica (Muslimana 37.294, Srba 3.319, Hrvata 887, Jevreja 718), kao i Muslimana iz Sandžaka, dok je evakuisano 41.716 lica, od toga Srba 21.048, uglavnom prisilno, u zapadnu Bosnu; Muslimana 14.751, Hrvata 3.196, i Jevreja 2.904, što ukupno iznosi 91.236 izbjeglih i evakuisanih lica, u: Iljas Hadžibegović, *Bosna i Hercegovina u Prvom svjetskom ratu i njen ulazak u zajedničku jugoslavensku državu Kraljevinu SHS, Bosna i Hercegovina od najstarijih vremena do kraja Drugog svjetskog rata*, Sarajevo, Bosanski kulturni centar, 1998, 287.

³² Đorđe Pejanović, *Stanovništvo, školstvo i pismenost u krajevima bivše Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, Društvo Prosveta, 1939, 1, "Kako je godine 1913 (uoči rata) bilo u Bosni i Hercegovini 1.962.411 stanovnika, a 1921. godine samo 1.889.929, mesto 2.250.000, koliko je trebalo biti računajući prirodni godišnji porast sa 1,90 %, to znači da je rat u Bosni i Hercegovini progutao oko 360.000 duša većinom muških", Ovaj podatak većina kasnijih autora prihvaća bez dvoumljenja, tako da na kraju ovaj broj ispada kao broj stvarnih, fizičkih žrtava, a ne potencijalnog, mogućeg stanovništva na osnovu proračuna. Iste podatke daje i K. Hrelja u navedenom djelu. N. Šarac navodi podatke Bosanskog Lloyda iz 1920. godine po kojem je "apsolutno smanjenje broja stanovnika od 1914-1918. godine iznosilo 71.000 lica. Ako se uzme u obzir i progresivno povećanje žitelja po inače visokoj stopi prirodnog priraštaja, onda se može uzeti da populacija BiH u međuvremenu pokazuje negativnu razliku za 211.000 lica", u: Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima 1929. godine sa posebnim osvrtom na Bosnu i Hercegovinu*, Sarajevo, Svjetlost, 1975, 24.

cenat za Austriju iznosio 0,50 %, ³³ glad i bolesti, naročito tzv. španska groznica dale su značajan doprinos negativnim demografskim promjenama koje su smanjile ljudski potencijal i u bosanskohercegovačkim gradovima.

Traganje za najsumarnijim pokazateljima društveno-ekonomske stvarnosti u Kraljevini SHS prvih godina nakon rata upućuje na zaključak da je gotovo nemoguće statistički utvrditi većinu relevantnih podataka koji bi nam omogućili da dođemo do egzaktnih mjerila. ³⁴ Popis iz 1921. godine je ona tačka oslonca koja kao zvanična statistika omogućava praćenje nekih pojava u društvu po gradskim opštinama, kao što je stanje po broju i konfesionalnoj strukturi prisutnog stanovništva i meternjeg jezika. Komparacija sa 1910. godinom imala je optimalnu mogućnost, jer popisne 1921. godine teritorij gradskih opština zadržava tradicionalni opseg kakav je imao i 1910. godine, dakle, proračuni prisutnog stanovništva po istoj površini u dva vremenska perioda ostvaruju pretpostavku procesa koji odražava i kompleksne posljedice rata i prvih godina konstituisanja nove države. Kasnije teritorijalne promjene gradskog opsega 1927/1928. godine ³⁵ dozvoljavaju i dalje takvo praćenje, ali samo djelomično, ograničeno na one gradske opštine koje su ostale u istom opsegu, njih 14 od ukupno 66. Kod ostalih gradova može se konstatovati stanje nastalo proširenjem čiji je rezultat bila i promjena broja stanovnika i njihove konfesionalne i socijalne strukture. Prema tome, urbanizacija kao pojam povarošivanja stanovnika na ovaj način je zadovoljena mehanički administrativno, odnosno formalno. Suštinski na osnovu privredne strukture situaciju nije mogao promijeniti prosti zbir broja stanovnika koji, po tim administrativnim mjerama, žive sada u jedinstvenoj gradskoj opštini i jednostavno se zbog te činjenice i prilikom popisa podvode pod gradsko stanovništvo. Stvarna posljedica bila je da izmijenjena struktura gradskih opština, kako

³³ I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 128.

³⁴ Tomislav Išek, *Djelatnost Hrvatske seljačke stranke u Bosni i Hercegovini do zavođenja diktature*, Sarajevo, Svjetlost, 1981, 65, Autor navodi M. Goranovića (*Poljoprivredni dohodak Jugoslavije*, str. 1-2, Separat iz Arhiva Ministarstva poljoprivrede, God. IV, sv. 9, Beograd, 1937) koji kaže da se uvjerio da je “za peiod od 1919. do 1922. vrlo teško vršiti ma kakva istraživanja, koja bi se bazirala na statističkim podacima”.

³⁵ *Službene novine Kraljevine SHS*, IX, 221-LXI, Beograd, 30. septembar 1927, Službeni deo, Na osnovu čl. 165. Finansijskog zakona za 1927/28. godinu ovlašten je ministar unutrašnjih djela da odredi ime, obim i sjedište opština u bosanskohercegovačkim oblastima, *Službene novine Kraljevine SHS*, X, 139-XLVI, Beograd, 20. juni 1928, Službeni deo. Na osnovu čl. 1 Zakona od 12. decembra 1927. godine ministar unutrašnjih djela bio je ovlašten da u roku od 6 mjeseci mijenja obim, ime i sjedište opština u oblastima u Bosni i Hercegovini. Na osnovu ovih ovlaštenja, pored ostaloga, ministar A. Korošec promijenjeno je ime gradskih opština Lijevno u Livno i Duvno u Tomislav grad.

privredna i socijalna, tako i nacionalno-konfesionala, pojedine gradske opštine ovim proširenjima je izražajno agrarizirala.³⁶ Dok se period 1921. godine može označiti kao trenutak popisom registrovane globalne deurbanizacije, ali ne i agrarizacije, popis 1931. godine registruje u velikom dijelu gradskih opština u Bosni i Hercegovini proces suprotan povarošivanju. *Zakon o opštinama* iz 1933. godine nivelisao je i sve ostale razlike identičnim uređenjem i većine bivših gradskih i svih seoskih opština. To naravno ne znači da se grad mogao administrativno-teritorijalnim proširenjem i zakonskim propisima ukinuti, grad i dalje i po *Zakonu* zvanično nosi svoj naziv grada, atributi gradskog jezgra ne gube na značenju u smislu heterogenosti društveno-ekonomskih karakteristika tipičnih za gradske sredine. Takve gradske opštine su sistem paralelnih svjetova koji su upravnim odlukama prisiljeni da žive u istoj opštini, koji su potpuno upućeni jedni na druge, ali kroz suprotnosti sela i grada ne vode ih u tome identični ili slični interesi. Nova organizacija kroz zvaničnu statistiku otežava, ako ne i onemogućava praćenje određenih pojava gradskog života, ali na sreću, to nisu jedini podaci koji su ostavili traga.

Rat je ostavio teške posljedice i promijenio demografsku sliku bosanskohercegovačkih gradova, a neposredno poslije rata u vrijeme formiranja narodnih vijeća su i određene kategorije stranih doseljenika napuštale zemlju ne očekujući odluke novih vlasti o njihovom statusu. Migraciona strujanja u bosanskohercegovačkim gradovima dobila su dvosmjerni karakter, jedni su iseljavali, drugi dolazili i useljavali, sa generalnom podjelom na strance i domaće. Iseljavanje stranaca dobrovoljno započeto je još prvih dana oktobra 1918. godine i ubrzavano po okončanju rata. Tu je riječ, u prvom redu, o vrhovima činovničke, vojne i policijske birokratije zajedno sa ranijim poglavarom Bosne i Hercegovine generalom Sarkotićem, koji je dobio i specijalnu dozvolu za iseljenje, da bi promijenjene političke prilike, koje su i bile glavnim uzrokom ovog posredno dobrovoljnog iseljavanja, u proljeće 1919. godine do-

³⁶ Prikladniji je izraz poseljačenje gradova jer suštinski odgovara promjenama nakon Uredbe iz 1928. godine, pošto veliki procenat agrarnog stanovništva nije neka nova i neobična karakteristika bosanskohercegovačkog grada, u kome je živio određeni procenat takvog stanovništva nasljeđen i iz austrougarskog perioda. Tada su neke gradske opštine imale i preko 50% stanovnika koje je živjelo od poljoprivrede. (I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 37-39). Procesom agrarne reforme nakon 1918. godine taj procenat se naglo topio, ali popisi stanovništva i statistika ne prate te promjene. Međutim, za razliku od tog tipa gradova u kojima agrarno stanovništvo čini dio složene i osobene socijalno-ekonomske strukture bosanskohercegovačkog grada, sada su se formirale gradske opštine mješovitog tipa sastavljene od dva heterogena dijela. U ovoj administrativno-teritorijalnoj konstrukciji jedinstva paralelnih svjetova gradsko jezgro je urbano ostrvo utopljeno u seoskom moru čija je dubina u zavisnosti od veličine priključenog seoskog teritorija i broja seoskog stanovništva.

bile novi kvalitet formom *Naredbe o iseljavanju stranaca*.³⁷ Ovaj drugi talas iseljenika, bilo dobrovoljno bilo prisilno, bili su i privrednici svih struka i dio visokokvalifikovanih radnika u pojedinim industrijskim pogonima, kao i na željeznici. Dok su prve dvije kategorije stranaca iz svih oblika državne službe nalazile vrlo upitnu zamjenu³⁸ po stručnom kvalitetu, dok su se na mjesto odseljenih privrednika ubacivali novi ljudi, kvalifikovani radnici su stvorili kadrovsko-tehnološku šupljinu koja se teško mogla odmah popuniti nedostatnim domaćim ljudima, pokazujući da se praznina u pojedinim tehničkim znanjima, kao npr. na željeznici, nije u prethodnom periodu adekvatno kvantitativno i kvalitativno mijenjala u korist kvalifikacija ovdašnjeg radništva. Na mjesto privrednika, osobito trgovaca,³⁹ ubacuju se, pored starih domaćih trgovaca, novi ljudi kojima je i povoljna konjunktura nakon rata kao i olakšice za dobivanje obrtnica bila izrazito poticajna da je prvih godina života u novoj državi ova branša znatno premašila onu prijeratnu. Promjena nacionalne, a time i socijalne strukture odlaskom stranaca ostavila je na taj način različite posljedice u Bosni i Herce-

³⁷ Kasim Isović, Prilike u radničkom pokretu Bosne i Hercegovine 1919. i 1920. godine, Građa, u: *Glasnik ADA BiH*, God. 1968-1969, Knj. VIII-IX, Sarajevo, ADABiH, 1968/1969, 318.

³⁸ Iljas Hadžibegović, *Radnička klasa*, 200, 153, To ilustruje struktura iz 1905. godine koja pokazuje da je na bosanskohercegovačkim željeznicama radilo od ukupno 1.365 radnika i službenika : 713 (52,2%) iz Austrije, 216 (32,4%) iz Ugarske i samo 210 (15,4%) iz BiH. Sredinom 1912. godine od ukupno 5.256 radnika na željeznici od kvalifikovanih 882, domaćih je bilo 259 ili 29% u odnosu na 623 stranaca ili 70%, a kada je u pitanju radništvo bez kvalifikacija odnos je bio obrnut, domaćih od ukupno 1.202 bilo je 1.049 ili 87,3%.

³⁹ Znatno uporište u trgovini u bosanskohercegovačkim gradovima imali su doseljeni stranci, posebno iz redova Jevreja, doprinoseći sa Jevrejima starosjediocima kao pridošlice uz povećanje broja gradskih trgovaca, Jevreji Aškenazi srazmjerno svome broju bili su ekonomski znatno uticajniji. Strani državljani bili su vlasnici radnji kojih je bilo u njihovim rukama već 1907. godine 3.957 ili 8,98 % od ukupnog broja. Inače, kada je riječ o Jevrejima vlasnicima preduzeća i radnji njih je iste godine bilo 1.262 ili 3 %, sa tendencijom stalnog rasta, već 1913. godine 1.923 ili 3,6 %, u: I. Hadžibegović, *Radnička klasa*, 97-102, I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 47, Ideja da se poslovni odnosi odvijaju samo unutar svoga nacionalno-konfesionalnog kruga, potaknuta izbijanjem političkih antagonizama, bili su izraz i određenih inferiornosti u konkurenciji s jevrejskim privrednicima. Deviza "svoj svome" pojavila se i u srpskoj nacionalnoj sredini u Bosni i Hercegovini pred Prvi svjetski rat, ali nije ostala na nju ograničena Ona će docnije biti više prisutna u drugim, posebno malograđanskim krugovima, u kojima je egzistirala još od kraja 19. stoljeća, u: Dževad Juzbašić, Nekoliko napomena o Jevrejima u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave, *Sefard 92*, Zbornik radova, Sarajevo, Institut za istoriju i Jevrejska zajednica BiH, 1995, 93-111.

govini i njenim gradovima u zavisnosti od broja i pojedinih profesija koje su dotle obavljali stranci. Dok je uprava postepeno popunjavana novim ljudima, kada istovremeno dolazi do promjene nacionalno-konfesionalne strukture birokratskog aparata⁴⁰ i izrazitog pada profesionalnog kvaliteta novog činovništva,⁴¹ prazna mjesta u privrednoj djelatnosti, kao što je trgovina, vrlo brzo su popunjavana i proširivana ambicijama novih ljudi, dotle i dalje kvalifikovana radna snaga ostaje otvoren problem koji ne smanjuje motivaciju vlasti da nastavi i dalje iseljavanje pripadnika svih profesija, ako su to inicirali interesi političke, ali i društveno-ekonomske prirode.

Početni impuls za iseljavanjem usmjeren na one strance doseljene u toku rata ubrzo je transformisan na sve strance, odnosno one koji nisu mogli dokazati zemaljsko pripadništvo, kao i zavičajno pravo. Naredba koja nije imala pravni lijek bila je formulacijom dokazivanja i "državničke vjernosti" prepuštena subjektivnoj procjeni organa upravne vlasti. Čitava kampanja, koja nije bila ograničena samo na Bosnu i Hercegovinu, imala je višestruke motive kao i vrlo složene posljedice i predstavljala je u kontinuitetu materijalizaciju animoziteta koji su jasno bili izraženi u društveno-političkim i ekonomskim suprotnostima prethodnog austrougarskog perioda vlasti.⁴² U pozadini je stajala težnja politike nove države u nastajanju nakon svjetske kataklizme da se oslobodi stranih doseljenika, posebno iz neprijateljskih država, oslobodi konkurencije stranaca privrednika i monopoliše unutrašnje tržište u obolu političkih motiva među kojima je za dobivanje političkog povjerenja širokih slojeva bio, svakako, jedan značajan motiv. To je istovremeno bila prilika na domaćem, lokalnom tlu u bosanskohercegovačkim gradovima da, u vrlo povoljnim novim političkim uslovima, dođe do smjene i zamjene stranog elementa domaćim na svim onim mjestima na kojima je sjedio stranac, objektivno i tamo gdje se u vrijeme austrougarske vladavine nije ni mogao naći domaći kadar takvog znanja i sposobnosti. Ozbiljno ugroženo funkcionisanje željezničkog saobraćaja u Bosni i Hercegovini prisililo je domaće vlasti na akciju i apele suprotne intencijama iz *Naredbe*, a sa druge strane to je poka-

⁴⁰ Atif Purivatra, *Jugoslovenska muslimanska organizacija u političkom životu Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca*, Sarajevo, Svjetlost, 1977, 40-47, Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925. (privredni i politički razvoj)*, Sarajevo, Institut za istoriju, 1991, 42.

⁴¹ Kasim Isović, *Struktura i funkcionisanje organa državne uprave u Bosni i Hercegovini u vremenu od 1918. do 1924. godine*, u: *Glasnik ADA BiH*, God. II, Knj. II, Sarajevo, 1962, 53-54.

⁴² Istupajući protiv stranih kapitalista i državnih vlasti građanski političari istupali su i protiv stranih radnika. Kroz njihove istupe često je provejavao izraziti nacionalizam i mržnja prema strancima uopšte što je bilo strano bosanskohercegovačkim socijaldemokratima, u: Dževad Juzbašić, *Politika i privreda u Bosni i Hercegovini pod austrougarskom upravom*, Posebna izdanja, Knj. CXVI, Sarajevo, ANUBIH, 2002, 336.

zalo da nisu u svim branšama zreli uslovi za takve radikalne promjene. Osim negativnih međunarodnih implikacija, izgon stranaca koji je dobio razmjere široke akcije i izrazito materijalističkih i pljačkaških motiva,⁴³ nailazio je na otpor i pojedinih domaćih krugova⁴⁴ nasuprot čak i euforičnom odobravanju drugih.⁴⁵

Akcije radničkog pokreta, naročito one prvih godina nove države, imale su za posljedicu izgon onih radnika koji su na osnovu zavičajnog prava proglašavani strancima, iako su bili stanovnici ne samo zajedničke države, nego i susjednog sreza. Po tom ključu zavičajno pravo služi kao mjera za suzbijanje i razbijanje radničkih štrajkova i protesta, primjenjena u tom cilju nekad je bila uspješna. Međutim, u slučaju štrajka rudara u Kreki dovela je do otvorene pobune rudara decembra 1920. godine (*Husinska buna*) koji su, pored ostaloga, štitili kolege, pretežno Slovence, a i domaće rudare izbačene iz mjesta stanovanja u kome nisu bili zavičajni. To je prema mje-

⁴³ Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina 1918-1925. (privredni i politički razvoj)*, Sarajevo, Institut za istoriju, 1991, 329, 334-335, Ima dosta primjera da je Naredba o izgonu stranaca iz Bosne i Hercegovine bila dobar povod lokalnim vlastima da uz beznačajan povod se dočepaju oni ili oni koji su stajali iza te vlasti tuđih posjeda, kuće, stana, krčme, hotela i sl. Naredba i dodatne kontraverzne instrukcije davala je povoda da je vršena i po kriterijima ovisnim od dobre volje i stava lokalnih vlasti, pri čemu se u tome naročito isticao u bijeljinskom kotaru načelnik Milišić koji je u roku od 3 dana protjerivao strance iz države pod isprikom nestašice stanova.

⁴⁴ Pored radničke štampe kao što je bio *Glas slobode* koji je kritikovao protjerivanje stranih radnika i podržavao organizovane akcije domaćeg radništva koje se u pojedinim mjestima kao u Jajcu odupiralo progonu i beogradska *Samouprava* je 1919. godine kritikovala odluku o protjerivanju stranaca jer se "stvara utisak nasilja i što bi moglo škoditi našoj stvari u Parizu", u: Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina*, 327.

⁴⁵ Utvrdivši da je mjera o izgonu stranaca "logična posljedica njihova držanja prema nama Jugoslavenima u prošlosti, a i sada", u daljem tekstu se navodi: "Kad sve ne bi bilo ovih razloga, ima i drugih, a ti su ekonomske naravi. 40 godina od okupacije, Austrija je samo doseljavala strance, od beskućnika stvarala je trgovce i obrtnike, išla im je u svemu na ruku. Sa strancima je napunila sve urede, od najvećih do najmanjih. Sve ovo bilo je na štetu domaćeg naroda, naše djece. Domaći narod bio je odasvuda istisnut, iz trgovine, iz obrta, iz ureda. Ovo treba uvažiti, jer se nešto slična nije dogodilo nigdje u Europi. – Od 40 godina je, što nam ovi ljudi otimlju svaki rad u trgovini, ugušuju svaku inicijativu, zatvaraju vrata sviju ureda našoj djeci. Je li vrijeme da to prestane? Već sam ovaj razlog bio bi dovoljan da im se dovikne pred licem Boga i svijeta: Bilo je dosta vašeg pira i šićara tuđinska gospodo, molimo vas da se povučete, a da se učini mjesta u trgovini, uredima i državnim službama i našim ljudima", u: *Jugoslavenski list*, II, 106, Sarajevo, 10. svibnja 1919, 1, Todor Kruševac, *Razvojni put trgovine grada Sarajeva u periodu između ratova (1918-1941)*, u: *Glasnik ADAR BiH*, God. XII-XIII, Knj. XII-XIII, Sarajevo, 1972/1973, 134.

rama i potezima vlasti bila odrednica koje se upravna vlast držala kao principa ugrađenog i u akt *Obznane* od 30. decembra 1920. godine, nakon što je opao nivo i intenzitet velike akcije izгона stranaca, ali sam čin, uz povremeno oživljavanje, nije nestao čak ni nakon donošenja *Zakona o državljanstvu 1. novembra 1928. godine*. Zavičajno pravo je čitavo vrijeme postojanja kraljevske države imalo i tu funkciju odstranjivanja nepodobnih iz grada kao svojevrtni ostracizam prve polovine 20. stoljeća.⁴⁶ To je potvrdila krajem decembra 1939. godine i vladina *Uredba o izmeni i dopuni Zakona o zaštiti javne bezbednosti i poretka u državi* unošenjem tzv. člana 12a, koji je prvostepenim upravnim organima dao široke ovlasti da mogu po svom nahođenju lica nepoćudna režimu “uputiti na boravak u koje drugo mjesto”, odnosno legalizovana je konfinacija. Još i prije ove *Uredbe*, koja je važila za cijelu državu, u Banovini Hrvatskoj donesena je *Uredba o redarstvenim prekršajima* po kojoj su vlasti nepoželjne osobe mogle, na osnovu odluke gradskog ili kotarskog poglavarstva, biti istjerane iz opštine ili kotara u kojima nisu zavičajne.⁴⁷ Na taj način je zakonski regulisano progonstvo zadržano kao retrogradna i restriktivna mjera koja, ne gubeći ništa od svoje suštine potvrđene i *Ustavom iz 1910. godine* (§ 5),⁴⁸ postaje tradicionalizam u kontinuitetu do kraja perioda i kraljevske države.

Rezultati prisilnog i dobrovoljnog iseljavanja stranaca iz Bosne i Hercegovine prvih godina nove države bili su višestruki, njihov broj u ukupnom broju stanovnika gradova i zemlje u cjelini je značajno smanjen, ali oskudni i nedovoljno precizni statistički i drugi podaci ne omogućavaju jasne tvrdnje.⁴⁹ Mogući su samo pojedinačne

⁴⁶ *Glas slobode*, XIII, 20, Sarajevo, 17. maj 1923, 3, Progon stranih radnika putem dozvola za boravak preko policije i sreskih poglavara, Isto, 49, 6. decembar 1923, 3, Otpuštanje stranih radnika u Tesliću, a neki su još od osnivanja fabrike, *Glas slobode*, XVIII, 3, Sarajevo, 19. januar 1928, 3, Progon iz bosanskohercegovačkih gradova na osnovu zavičajnog prava koje je omogućavalo progon nepoćudnih naroćito radnika, na djelu je progon radnika Slovenaca iz Jajca.

⁴⁷ Ljubo Boban, *Maćek i politika Hrvatske seljačke stranke 1928-1941. (Iz povijesti hrvatskog pitanja)*, 1, Zagreb, Liber, 1974, 238.

⁴⁸ Zemaljski ustav (štatut) za Bosnu i Hercegovinu, I- Opća građanska prava; § 5 “(...) One koji nisu mještani, dopušteno je protjerati iz nekog mjesta ili područja samo prema propisima, koji o tome postoje (...)”, u: Dževad Juzbašić, *Nacionalno politički odnosi u Bosanskohercegovačkom Saboru i jezičko pitanje (1910-1914)*, Sarajevo, ANUBiH, 1999, 218.

⁴⁹ *Narodno jedinstvo*, II, 47, Sarajevo, 21. februara 1919, 1, br. 48, 22. februar 1919, 1, Autor članka “Kraljevina SHS u brojevima” M. Makale-Juranović koristi podatke “iz zvaničnih izvora” a za “novu Srbiju i Crnu Goru iz engleskih izvora”, odnosno, na osnovu podataka i iz popisa 1910. godine u Bosni i Hercegovini pravio je proračun na temu - *moćnosti i prob-* ▶

indikacije kao za Sarajevo iz koga se do jeseni 1919. godine iselilo već 3.500 lica, a do januara 1921. godine 4.500 ili, prema jednoj tvrdnji, 50 % svih stranaca registrovanih u tom gradu 1910. godine.⁵⁰ Manji broj stranaca koji je ostao u zemlji, nastojeći dobiti ili su već dobili uslovno zavičajno pravo, imao je srazmjerno broju i manji uticaj u svim onim granama gdje su ga do tada držali. Iako su njihova znanja i stručnost i dalje neophodni, stranci nisu više onaj faktor razvoja bosanskohercegovačkih gradova kakav i koliki su bili u predhodnom periodu. Na njihova mjesta, stanove, poslovne prostore čak i na njihov namještaj dolaze novi, domaći ljudi, pretežno iz svih krajeva Bosne i Hercegovine, ali i iz raznih drugih mjesta nove države. Prema statistici Trgovačke i obrtničke komore u Bosni i Hercegovini i na osnovu podataka iz svih važnijih industrijskih preduzeća do polovine 1924. godine vidi se da je broj stranih radnika srazmjerno prema broju uposlenih domaćih radnika vrlo neznatan. U 57 većih preduzeća šumske, rudarske, metalske, hemijske, mlinarske, štamparske, stolarske, hotelske i druge industrije ima svega 901 činovnik, 703 poslovođe i specijalista i 29.298 radnika, od toga broja stranaca ima 230 činovnika, 220 poslovođa i specijalista i 795 radnika. U tim preduzećima uposleno je, dakle, ukupno 30.972 činovnika, specijalista i radnika, a od toga 1245 stranaca, što čini svega 4 % svih uposlenih radnika u Bosni i Hercegovini. Tih 4 % su mahom specijalisti koji ne mogu da se zamijene domaćom radnom snagom.⁵¹

Popisom stanovništva u Kraljevini SHS od 31. januara 1921. godine registrovano je brojčano stanje prisutnog stanovništva kao “građansko, vojničko i trajno i prolazno prisutno”. Kako državna statistika daje kumulativne podatke o zatečenom stanovništvu bez distinkcije, ti podaci ne odgovaraju u potpunosti stvarnom stanju, ali su zvanični i jedini kojima raspoložemo kada su u pitanju i bosanskohercegovački gradovi i zemlja u cjelini. Popis iz 1921. godine pokazuje da je u Bosni i Hercegovini tada živjelo ili zatečeno 1.890.440 stanovnika, što je manje za 7.604 stanovnika ili

lemi vjerske i nacionalne majorizacije Srba u novoj državi kojih ima najviše, ali su ukupno u toj istoj državi manjina. Podaci koje navodi M. Makale i koji su rezultat ličnih kalkulacija autora ne mogu se ni u kojem slučaju ozbiljno koristiti za 1919. godinu, jer početkom te godine nema još nikakvih ozbiljnih statističkih pokušaja. Grad Sarajevo u martu iste godine vrši tek popis ukupnog stanovništva grada u cilju regulisanja aprovizacionih spiskova. Prema tome, ti podaci nisu relevantni za 1919. godinu da bi se mogli upotrebiti kao pokazatelji rezultata izгона stranaca, pa ni oprezno “samo kao indikacija” kao što je slučaj kod autora N. Šehića (Bosna i Hercegovina 1918-1925, 341).

⁵⁰ T. Kruševac, *Razvojni put trgovine grada Sarajeva*, 134.

⁵¹ *Glas slobode*, XIV, 22, Sarajevo, 5. juni 1924, 2, List navodi da su takvi radnici stranci kao specijalisti “neophodno potrebni našoj privredi, o njima, što više, i zavisi normalno funkcionisanje naše industrije koja je upućena na strane specijaliste”.

0,40 %, sa prosječnom godišnjom stopom pada od 0,04 % u odnosu na desetak godina prije, prema popisu iz 1910. godine, kada je Bosna i Hercegovina imala 1.898.044 stanovnika.⁵² U trećoj godini nakon rata brojevi pokazuju pad ukupnog broja stanovništva kao očiti dokaz populacionih gubitaka usljed direktnih i indirektnih posljedica rata.⁵³ Nasuprot ovome padu, registrovano statističkim pokazateljima stanovništvo u 66 bosanskohercegovačkih gradova, koji su i u to vrijeme istog nasljeđenog teritorijalnog obima, pokazuje ukupni porast od 278.158 iz 1910. godine na 297.859 početkom 1921. godine, što je za 19.701 stanovnika više ili za 7,1 %, s tim da je udio gradskog stanovništva u ukupnom stanovništvu zemlje za taj period porastao od 14,7 % na 15,8 %.⁵⁴ Sa stopom urbanizacije od svega 1,06 % za više od deset godina i sa 84,2 % seoskog živilja Bosna i Hercegovina ovakvim prosječnim omjerom najrječitije govori o svojoj ekonomskoj strukturi u kojoj je dominantno učešće seoske privrede. Stepenn urbanizacije kao udio gradskog stanovništva u ukupnom stanovništvu u Kraljevini SHS u to vrijeme bio je 13,1 %, ⁵⁵ te je prema ovom proračunu Bosna i Hercegovina bila nešto iznad državnog prosjeka, dok je u ukupnom stanovništvu države od 11.692.730 učešće Bosne i Hercegovine bilo sa 16,2 %, a udio gradskog stanovništva pokrajine u ukupnom stanovništvu države iznosio je 2,55 %.

⁵² Državna statistika Kraljevine SHS / Jugoslavije izdavala je nakon svakog popisa prvo privremene, a zatim i definitivne rezultate popisa prisutnog stanovništva, pri čemu su se pojavljivale i razlike u brojevima. Trgovačka i obrtnička komora za Bosnu i Hercegovinu u 1926. godini koristila se podacima koji su joj do tada bili na raspolaganju za 1921. godinu, jer su definitivni rezultati popisa iz 1921. godine objavljeni tek 1932. godine. Međutim, razlike se pojavljuju kada kasniji autori koriste ove prvobitne podatke koji mogu da imaju i znatna odstupanja u brojevima, pa i kod ukupnog broja stanovnika Bosne i Hercegovine.

⁵³ Veliki gubitak stvarnih i potencijalnih stanovnika nije bio samo posljedica ratnog fizičkog uništavanja ljudskih života nego i povećane smrtnosti uslijed pogoršanih uslova života, nedostatka hrane i pogubnih posljedica raznih bolesti, naročito tifusa i groznice. Na osnovu stope priraštaja od 1,9 % godišnje dobiven je moгуći broj stanovnika od 2.250.000 u 1921. godini i broj od 360.000 žrtava u Bosni i Hercegovini koje su ustvari potencijalni stanovnici izračunati prema stopi priraštaja uz pretpostavku da rata nije bilo.

⁵⁴ Pokazatelji dobiveni proračunima na osnovu podataka u: I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, Prilozi, 299-333, *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. januara 1921. godine*, Sarajevo, Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1932, 130-246.

⁵⁵ Nedim Šarac navodi dr Dolfe Vogelnika (*Urbanizacija kao odraz privrednog razvoja FNRJ*, Beograd, Savez društava ekonomista Jugoslavije, 1961, 44-45) koji je kod utvrđivanja stepena urbanizacije, došao 60-tih godina XX stoljeća do zaključka, da je 1921. godine u jugoslovenskoj državi bilo 13,1 %, a 1931. godine 15,1 % gradskog stanovništva, u: Nedim Šarac, *Uspostavljanje šestojanuarskog režima*, 51-52.

Tabela 2.
*Priraštaj stanovništva u bosanskohercegovačkim gradovima
od 1910. do 1931. godine:*

Broj	Grad	1910. god	1921. god	Promjena	Procenat %	1931. god.	Promjena	Procenat %
1.	Sarajevo	51.919	66.317	+ 14.398	+ 27,7	78.173	+ 11.856	+ 17,9
2.	Čajniče	1.538	1.307	- 231	- 15	1.350	+ 43	+ 3,3
3.	Goražde	1.822	1.608	- 214	- 11,7	2.212	+ 604	+ 37,6
4.	Foča	4.432	3.459	- 937	- 22	4.613	+ 1.154	+ 33,4
5.	Fojnica	1.392	1.195	- 197	- 14,2	5.323	+ 4.128	+ 345,4
6.	Kreševo	1.037	870	- 167	- 16	5.439	+ 4.569	+ 525,2
7.	Rogatica	3.378	3.190	- 188	- 5,6	10.024	+ 6.834	+ 214,2
8.	Visoko	4.105	4.062	- 43	- 1,1	4.709	+ 647	+ 15,93
9.	Vareš	3.078	2.650	- 428	- 14	8.399	+ 5.749	+ 216,9
10.	Višegrad	2.551	2.474	- 77	- 3	4.699	+ 2.225	+ 89,9
11.	Bihać	6.201	6.372	+ 171	+ 2,8	8.374	+ 2.002	+ 31,4
12.	Bos. Krupa	3.206	2.940	- 266	- 8,3	8.642	+ 5.702	+ 194
13.	Bos. Petrovac	2.906	2.832	- 74	- 2,6	15.347	+ 12.515	+ 441,9
14.	Cazin	2.321	1.998	- 323	- 14	6.158	+ 4.160	+ 208,2
15.	Drvar	2.605	1.966	- 639	- 24,5	8.627	+ 6.661	+ 338,8
16.	Kulen-Vakuf	1.268	1.206	- 62	- 4,9	9.983	+ 8.777	+ 727,7
17.	Ključ	1.755	1.540	- 215	- 12,3	8.953	+ 7.413	+ 481,4
18.	Sanski Most	2.234	2.411	+ 177	+ 8	4.629	+ 2.218	+ 92
19.	Stari Majdan	1.197	992	- 205	- 17	8.644	+ 7.722	+ 778,4
20.	Tuzla	12.353	14.036	+ 1.683	+ 13,7	16.708	+ 2.672	+ 19
21.	Bijeljina	10.061	11.013	+ 952	+ 9,5	12.389	+ 1.376	+ 12,5
22.	Brčko	6.517	6.832	+ 315	+ 4,8	7.780	+ 948	+ 13,9
23.	Gračanica	4.222	4.058	- 164	- 3,9	4.581	+ 523	+ 12,9
24.	Gradačac	3.735	3.471	- 264	- 7,8	8.138	+ 4.667	+ 134,5
25.	Modriča	2.469	1.454	- 15	- 0,6	5.203	+ 2.749	+ 112
26.	Bos. Šamac	2.077	2.031	- 46	- 2,2	3.412	+ 1.381	+ 68
27.	Kladanj	1.324	1.197	- 127	- 9,6	4.242	+ 3.045	+ 254,4
28.	Maglaj	2.143	1.952	- 191	- 8,9	4.195	+ 2.243	+ 114,9
29.	Orašje	1.074	1.062	- 12	- 1,1	1.257	+ 195	+ 18,4

Broj	Grad	1910. god	1921. god	Promjena	Procenat %	1931. god.	Promjena	Procenat %
30.	Srebrenica	1.612	1.242	- 370	- 23	7.984	+ 6.742	+ 542,8
31.	Vlasenica	1.918	1.766	- 152	- 8	4.904	+ 3.138	+ 177,7
32.	Zvornik	3.190	3.139	- 51	- 1,6	3.487	+ 348	+ 11,1
33.	Travnik	6.647	6.334	- 313	- 4,7	6.810	+ 476	+ 7,5
34.	Bugojno	1.936	2.021	+ 85	+ 4,4	15.960	+ 13.939	+ 689,7
35.	Donji Vakuf	2.027	1.817	- 210	- 10,4	10.034	+ 8.217	+ 452,2
36.	Gornji Vakuf	1.535	1.444	- 91	- 5,9	10.893	+ 9.449	+ 654,4
37.	Glamoč	1.813	1.802	- 11	- 0,6	9.093	+ 7.291	+ 404,6
38.	Jajce	4.236	4.132	- 104	- 2,5	7.517	+ 3.385	+ 82
39.	Livno	4.729	4.822	+ 93	+ 2	4.327	- 495	- 10,3
40.	Prozor	1.107	1.122	+ 15	+1,4	9.468	+ 8.346	+ 743,9
41.	Varcar-Vakuf	3.274	2.796	- 483	-14,7	4.239	+ 1.443	+ 51,6
42.	Zenica	7.215	7.632	+ 417	+5,8	9.078	+ 1.446	+ 19
43.	Žepče	2.053	1.878	- 175	- 8,5	7.192	+ 5.314	+ 283
44.	Županjac- Duvno	1.807	1.552	- 255	- 14	1.636	+ 84	+ 5,4
45.	Banja Luka	14.800	18.001	+ 3.201	+ 22	22.165	+ 4.164	+ 23,1
46.	Bos. Dubica	3.477	3.754	+ 277	+ 0,8	11.100	+ 7.346	+ 195,7
47.	Bos. Gradiška	4.098	4.157	+ 59	+ 1,4	6.524	+ 2.367	+ 56,9
48.	Bos. Novi	3.309	3.582	+ 273	+ 8,3	4.024	+ 442	+ 12,3
49.	Bos. Brod	3.378	4.110	+ 732	+ 21,7	7.386	+ 3.276	+ 79,7
50.	Bos. Kostajnica	1.376	1.437	+ 61	+ 4,4	9.717	+ 8.280	+ 576
51.	Derventa	5.363	6.176	+ 813	+ 15,2	6.654	+ 478	+ 7,4
52.	Doboj	3.380	3.846	+ 466	+ 13,8	4.881	+ 1.035	+ 26,9
53.	Kotor-Varoš	1.548	1.428	- 120	- 7,8	1.824	+ 396	+ 27,7
54.	Prijedor	5.184	5.596	+ 412	+ 8	6.623	+ 1.027	+ 18,4
55.	Prnjavor	1.876	1.924	+ 48	+ 2,6	2.677	+ 753	+ 39,1
56.	Tešanj	3.068	2.781	- 287	- 9,4	7.435	+ 4.654	+ 167,3
57.	Mostar	16.392	18.176	+ 1.784	+ 10,9	20.295	+ 2.119	+ 11,7
58.	Bileća	1.871	1.937	+ 66	+ 3,5	5.397	+ 3.460	+ 178,6
59.	Čapljina	1.560	1.781	+ 221	+ 14,2	12.360	+ 10.579	+ 594
60.	Gacko	1.689	1.819	+ 130	+ 7,7	4.559	+ 2.740	+ 150,6
61.	Konjic	2.382	2.310	- 72	- 3	13.527	+ 11.217	+ 485,6
62.	Ljubinje	1.259	1.108	- 151	- 12	6.985	+ 5.877	+ 530,4
63.	Ljubuški	3.297	2.655	- 642	- 19,5	3.355	+ 700	+ 26,4

Broj	Grad	1910. god	1921. god	Promjena	Procenat %	1931. god.	Promjena	Procenat %
64.	Nevesinje	1.948	1.754	- 194	- 10	6.509	+ 4.755	+ 271,1
65.	Stolac	3.251	2.677	- 574	- 17,7	4.161	+ 1.484	+ 55,4
66.	Trebinje	4.615	5.856	+ 1.241	+ 27	6.242	+ 386	+ 6,6
svega	u gradovima	278.158	297.859	+ 19.701	+ 7,1%	559.224	+ 261.365	+ 87,8%
svega	u Bosni i Hercegovini	1.898.044	1.890.440	- 7.604	- 0,40%	2.323.555	+ 433.115	+ 22,9%

Međutim, od opšteg ka pojedinačnom, odnosno od prosječnih pokazatelja ka posebnim, slika se mijenja, od 66 gradova u Bosni i Hercegovini njih 41 imaju manje stanovnika u 1921. godini nego 1910. godine, a samo 25 gradova pokazuje uglavnom neznatan porast koji u odnosu na desetogodišnji period predstavlja ne samo stagnaciju u populacionom razvoju nego i nazadak koji ovako velikim brojem u ukupnom broju gradova pokazuje u prosjeku stanje deurbanizacije. Registracija ovakvog stanja nešto više od dvije godine nakon rata u turbulentno vrijeme inkorporiranja u novu državu i krajem kratke, ali efikasne ere najjačeg djelovanja *Naredbe o izgonu stranaca* ukazuje na glavne uzročnike pada ljudskog potencijala u većini gradskih opština u Bosni i Hercegovini. Gradovi koji u 1921. godini pokazuju izrazit priraštaj stanovništva, koji je na kraju i doveo da u prosjeku gradsko stanovništvo u apsolutnim iznosima nije sa negativnim predznakom, bili su tradicionalni upravni centri, veći i jači gradovi na saobraćajnim pravcima, razvijenije gradske privrede. To je prije svega Sarajevo čije je stanovništvo poraslo za 27,7 %, a utvrđeno je prilično tačno, da se u tom gradu do početka 1921. godine doselilo oko 12.500 domaćih lica, iz čega se vidi da je doseljavanjem nadoknađen i znatno premašen broj odseljenih stranaca.⁵⁶ U tu grupu gradova spada i Trebinje sa priraštajem od 27 %, Banja Luka sa 22 %, Bosanski Brod sa 21,7 %, Derventa 15,2 %, Čapljina sa 14,2 %, Doboj sa 13,8 %, Tuzla sa 13,7 %, Mostar sa 10,9 %, Bijeljina sa 9,5 %, Zenica sa 5,8 %. U svim ovim gradovima na krajnji rezultat koji je registrovala statistika više je uticalo mehaničko kretanje stanovništva u oba pravca nego prirodni priraštaj. I dalje su za useljavanje bili privlačniji gradovi koji su u kombinaciji sa svojim upravnim položajem, brojem stanovnika, gradskom privredom, kao trgovački i saobraćajni punktovi pružali sliku bolje perspektive pridošlicama,⁵⁷ što pokazuje primjer Travnika koji, iako okružni grad, bilježi pad u broju stanovnika za 4,7%, ili Bihać sa priraštajem od

⁵⁶ T. Kruševac, *Razvojni put trgovine Sarajeva*, 135.

⁵⁷ I. Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 34.

samo 2,8 %. Naseljavanje stranaca zamijenili su domaći ljudi iz svih krajeva zemlje, ali prvenstveno iz neposrednog ruralnog okruženja. Regionalna komparacija gradova po broju stanovnika pokazuje u 1921. godine sliku koja i dalje ukazuje na posljedice rata i nesigurnu situaciju prvih godina izgradnje nove države, koja je dovela i do novog rasporeda stanovništva. Gradovi koji su bili poprište neposrednih ratnih zbivanja, a krajem rata i neposredno nakon njega izloženi kao dio šireg područja jugoistočne Bosne i istočne Hercegovine upadima crnogorskih komita koji su izazivali opštu nesigurnost i strah, posebno kod muslimanskog življa, pokazuju i u 1921. godini negativan priraštaj stanovništva u odnosu na 1910. godinu. Foča je u 1921. godini imala za 22 % manje stanovnika nego 1910. godine, Čajniče za 15 %, Goražde za 11,7 %, Rogatica za 5,6 %, Stolac za 17,7 %, Ljubinj za 12 %, Nevesinje za 10 %. Izbjeglice su bile trajni dio doseljeničke strukture i pravac njihovog kretanja išao je prema gradovima centralne Bosne i dalje ka sjeveru. Trebinje sa priraštajem od 27 % je samo djelomično izuzetak, ako se prenebregne da su u tom periodu preko Boke Kotorske pristizale ruske izbjeglice u Kraljevinu SHS i da je smještaj u Trebinju bio jedna od stanica na njihovom putu razmještanja po čitavoj državi.⁵⁸ Dok su gradovi prema srbijanskoj i crnogorskoj granici pokazivali pražnjenje stanovništva, gradovi sjeverne Bosne prema Savi pokazuju suprotne tendencije, koje promjenom administrativnih granica većine gradskih opština nakon 1928. godine, uglavnom, ne omogućavaju da se prate na osnovu drugog popisa stanovništva iz 1931. godine.

U skladu sa svim kompleksnim faktorima koji su uticali na demografske promjene u bosanskohercegovačkim gradovima nakon svjetskog rata i na pragu života u novoj državnoj zajednici nije došlo do bitnije promjene u njihovoj klasifikaciji po broju stanovnika. Bosna i Hercegovina i dalje ostaje obilježena pretežnim brojem malih gradova u rasponu od 1.000 do 5.000 stanovnika, 53 grada su ulazila u ovu kategoriju, odnosno 80,3 % od ukupnog broja gradova. Za razliku od klasifikacije u 1910. godini Bosna i Hercegovina u 1921. godini ima i dva grada sa manje od hiljadu stanovnika, Kreševo i Stari Majdan, 7 gradova sa preko 5000 stanovnika, 4 preko 10.000 stanovnika, kao što su bili Banja Luka, Mostar, Tuzla i Bijeljina, i samo jedan grad, a to je bilo Sarajevo, koje je u to vrijeme premašilo brojku od 50.000 stanovnika. I ovi podaci sa svoje strane pokazuju kakav i koliki je bio nivo urabanizacije u Bosni i Hercegovini u periodu dužem od deset godina.

⁵⁸ Nusret Šehić, *Bosna i Hercegovina*, 348-349, Raspoloživi podaci o naseljavanju ruskih izbjeglica u Bosni i Hercegovini su nepotpuni i nisu pružili mogućnost da se utvrdi koliko je tačno naseljeno potkraj 1920. i 1921. godine u ovoj pokrajini. Navodi kotarskog predstojnika iz Bosanske Dubice o preuzimanju dijela ruskih izbjeglica iz Trebinja, gdje ih se inače, po njemu, nalazi više hiljada, više zvuče kao proizvoljno uveličavanje broja, ali je nesporna činjenica da je Trebinje bilo za mnoge Ruse usputna, a za neke i stalna tačka smještaja.

Dok nivo urbanizacije⁵⁹ Bosne i Hercegovine iskazan brojem dobivenim na osnovu priraštaja stanovništva gradova do januara 1921. godine pokazuje izrazito nisku stopu od 1,1 %, karakter urbanizacije izveden na osnovu udjela gradske, nepoljoprivredne djelatnosti u ekonomskoj strukturi zemlje iskazuje još nižu stopu koja je rezultat, a i posredni dokaz zadržavanja određenih agrarnih karakteristika gradskog stanovništva bosanskohercegovačkih gradova tipičnih za predhodni austrougarski period. U vrijeme kada je popis vršen, bosanskohercegovački gradovi tek počinju osjećati posljedice kompleksne situacije u agraru koju nazivamo agrarnom reformom.⁶⁰ Zvanična statistika nijednim popisom ne registruje strukturalne promjene u gradovima kao posljedice ekonomskih promjena na selu, jer procesi u agraru nisu imali za posledicu samo mehanički priliv seoskog stanovništva regrutovanog iz obje suprotstavljene grupacije na koje se odnosila agrarna reforma.⁶¹ Agrarna re-

⁵⁹ Statistički podaci kraljevske Jugoslavije najpribližnije pružaju podatke koji odgovaraju definiciji urbanizacije kao odnosu broja stanovnika grada i sela, vrlo manjkavo kada je u pitanju urbanizacija kao proces strukturalnih promjena u korist vanagrarnih zanimanja i društvenih grupa. Promjene u agrarnim odnosima reformama nakon 1918. godine približavaju ove dvije definicije urbanizacije u Bosni i Hercegovini u datom periodu do 1941. godine, pri čemu bosanskohercegovački gradovi nisu izuzetak, ne samo u državi, nego i šire. Međutim, treba podvući da takva postavka nije univerzalna na isti način kao što ne postoji jedna takva definicija grada, u: Aleksandar Todorović, *Uvod u sociologiju grada*, Beograd, Vuk Karadžić, 1965, 67, "U mnogim gradovima Azije i Latinske Amerike govori se o "hiper-urbanizaciji", jer broj stanovnika grada ne stoji ni u kakvom odnosu prema industrijalizaciji ili ekonomskoj snazi (tercijalizaciji grada), pa ti gradovi podsjećaju na onu prenapučenost koja je u Evropi bila svojstvena samo u prvoj fazi industrijske koncentracije." u: Rudi Supek, *Grad po mjeri čovjeka, S gledišta kulturne antropologije*, Zagreb, Naprijed, 1987, 39.

⁶⁰ Atif Purivatra, *Jugoslavenska muslimanska organizacija*, 366, Nagle ekonomske promjene na selu poslije ukidanja kmetskih odnosa i doseljavanja priličnog broja muslimanskog seoskog stanovništva u gradove imalo je kao posledicu, pored ostalog, povećanje već prilično brojne muslimanske sirotinje, Milan Gaković, *Rješavanje agrarnog pitanja u Bosni i Hercegovini 1918-1921*, u: *Prilozi Instituta za istoriju radničkog pokreta*, God. VI, br. 6, Sarajevo, 1970, 25-26, U jednom izvještaju kotarskog ureda u Foči iz septembra 1920. godine se, pored ostaloga navodi da "Drugi bi razlog bio, koji je nesnošljivost između Srba i Muslimana često bacio u nazadak, najnovija naredba o oduzimanju begluka, koja je veliki broj aga i to isključivo Muslimana bacila na prosjački štap. Naročito je tim poskočio broj varoške siročadi, koja se skoro isključivo regrutira iz bivših aga".

⁶¹ Prema statistici Prijavnog ureda Policijske Direkcije u Sarajevu iz 1927. godine u posljednje četiri godine iz provincije se u Sarajevo stalno nastanilo, pored ostalih, i "460 bivših begovskih porodica koje se sada bave sitnom trgovinom ili su se rasuli po raznim drugim radovima." Još je veći broj drugih lica koja su se stalno nastanila u Sarajevu, u: *Glas slobode*, XVII, 24, Sarajevo, 17. juni 1927, 2.

forma mijenjala je i strukturu agrarnog stanovništva u gradovima koje ostaje bez većine zemljišnih posjeda van grada, kao izvora osnovnih prihoda od kojih su živjeli u gradu. Na osnovu ekonomskih strukturalnih promjena koje se odnose na udio gradske privrede, stanje urbanizacije u 1921. godini u odnosu na 1910. godinu pokazuje da je urbanizacija napredovala za manje od 1 %, odnosno za 0,7 %, dok na osnovu istih podataka data stopa u periodu 1885. do 1910. godine iznosi 1,77 %.⁶² Bosanskohercegovački gradovi su u oba vida urbanizacije i po nivou i karakteru pokazivali, kada se uzme u obzir period dug više od deset godina, ne samo stagnaciju nego i očigledan pad.

Tabela 3.

Stanovništvo po profesionalnim grupacijama 1921. godine:

Grana zanimanja	1910. god.	stanovništva %	1921. god.	stanovništva %
Praproizvodnja (poljoprivreda, lov, i sl.)	1.652.778	87,08	1.632.333	86,37
Industrije i zanati	104.777	5,52	121.145	6,41
Trgovina i saobraćaj	55.201	2,91	46.870	2,43
Javna služba i slobodne profesije	39.245	2,07	35.341	1,87
Kućna služba i ostalo	46,043	2,42	54.241	2,87
Ukupno:	1.898.044	100	1.889.929	100

Ovim podacima, bez obzira na njihovu cifarsku korektnost, treba prići kao indikatorima udjela nepoljoprivrednog stanovništva u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine, što istovremeno ne znači i odnos gradskog stanovništva naspram seoskog. U čitavom ovom periodu kraljevske države, struktura industrijske proizvodnje u Bosni i Hercegovini je i dalje, kao pretežno primarna, tradicionalno vezana za izvore sirovina (šumska, najvećim dijelom i rudarska). Stanovništvo profesionalno vezano za ove privredne grane nije istovremeno i gradsko stanovništvo, jer su gla-

⁶² Gojko Krulj, *Ekonomsko stanje Bosne i Hercegovine deset godina posle oslobođenja*, u: *Pregled*, knj. II, Sv. 60, Sarajevo, Jakša Kušan, decembar 1928, 345, Statistička služba između dva svjetska rata nije preciznije diferencirala seosko i gradsko stanovništvo, pa je označena procjena izvedena na osnovu podataka o zanimanju i to na osnovu preliminarnih rezultata popisa stanovništva iz 1921. godine.

vni i najveći industrijski kapaciteti u Bosni i Hercegovini i dalje smješteni po prirodi proizvodnje van gradskog teritorija. Tome ide u prilog i činjenica da je veliki dio zaposlenih u ovim profesijama i dalje živio na selu i često mu je sezonski karakter rada u pojedinim industrijama ostavljao poljoprivredu kao dodatnu ili osnovnu mogućnost privređivanja. Prema tome, priraštaj gradskog življa kao prisutnog stanovništva u gradskim opštinama koje su kao takve administrativno-teritorijalno definisane⁶³ i neizmjenjenog teritorijalnog opsega preostaje kao glavni pokazatelj urbanizacije u periodu 1910. do 1921. godine, a na isti način i za kasniji period.

Popis iz marta 1931. godine registrovao je stanje prisutnog stanovništva i po opštinama koje su u Bosni i Hercegovini u velikom broju uredbama iz 1927/1928. godine doživjele transformaciju svoga obima, od tradicionalnog teritorija ka više manje velikim površinama i seoskog okoliša. Mehaničko priključenje administrativnom odlukom seoskog življa u gradsku opštinu imalo je za posljedicu registraciju državne statistike koja iskazuje samo ukupni broj stanovnika neke opštine, te je populaciona eksplozija u pojedinim gradskim opštinama direktna posljedica takvog širenja grada koje je administrativnom odlukom svrstalo bosanskohercegovačke gradove u novu kvantitativnu klasifikaciju.

Ukupan broj prisutnog stanovništva kao rezultat prirodnog priraštaja i mehaničkih strujanja komparativan je samo za 14 gradova koji su ostali istog teritorijalnog opsega, tome se mogu priključiti još Travnik i Tuzla sa manjim promjenama gradskog teritorija, dok za ostale gradove poređenje sa 1921. godinom nije precizno, šta više i potpuno neprimjereno. Stanovništvo u gradskim opštinama Bosne i Hercegovine u 1931. godini⁶⁴ brojčano je iznosilo 559.224 stanovnika, što je povećanje u

⁶³ Iljas Bošnjović, *Privreda i stanovništvo Bosne i Hercegovine u međuratnom razdoblju*, u: *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, Vol. 7, Zagreb, Komisija za ekonomsku historiju Jugoslavije, 1980, 149, Iljas Bošnjović uzima da je gradsko stanovništvo ono stanovništvo koje živi u naseljima sa preko 5 hiljada stanovnika, onda taj dio populacije u Bosni i Hercegovini iznosio je svega 8,8 % 1921. i 9 % 1931. godine. To se može smatrati ličnim stavom i procjenom autora Bošnjovića, ali se korektno gradskim stanovništvom može karakterisati samo ono stanovništvo koje živi u opštinama koje su pravno definisane kao gradske.

⁶⁴ Podaci koje iznosi Đorđe Pejanović o ukupnom gradskom stanovništvu u Bosni i Hercegovini za 1931. godinu ne odgovaraju administrativnom principu gradskih opština, jer ne iznose sa cifrom od 360.255 zbir stanovnika 66 gradskih opština, odnosno gradova. Podaci koje iznosi Đ. Pejanović i koje mnogi kasniji autori preuzimaju nekritički kao da su zvanični statistički podaci, ustvari predstavljaju jednu interpretaciju zvanične statistike, s tim da za ukupan broj gradskog stanovništva koji je prezentovan nema navedenog ni izvora ni principa na osnovu kojega je dobiven. Možda taj podatak više odgovara broju stanovnika gradskih jezgra, ali takav podatak se mogao dobiti samo slobodnom interpretacijom koja predstav-

odnosu na 1921. godinu za 261.365 ili 87,8 %. U odnosu na ukupan broj stanovnika u Bosni i Hercegovini od 2.323.555 procenat gradskog stanovništva je skočio na 24,1 %, dok je u ukupnom stanovništvu države od 13.934.038 iznosio 4 %. Povećanje ukupnog stanovništva Bosne i Hercegovine u 1931. godini iznosilo je 433.115 stanovnika, ili za 22,9 % u odnosu na 1921. godinu, a ukupna stopa urbanizacije bila je 8,3 % ili 0,083 % godišnje.⁶⁵

Ovo svojevrsno “ubrzavanje istorije” kao modernizacijski revolucionarni skok od seoskog ka urbaniziranom društvu je statistička fatamorgana, nastala kao posljedica administrativnih odluka koje suštinski nisu promijenile strukturu teritorija koji su proglasili dijelom gradske opštine. Popis stanovništva iz 1931. godine ne registruje kumulativno samo posljedice povećanja stanovništva u gradskim opštinama na osnovu prirodnog i mehaničkog priraštaja, nego i na osnovu administrativnog priraštaja koji stvara velike razlike između ovih kategorija priraštaja stanovništva. Porast ukupnog stanovništva u Bosni i Hercegovini između dva popisna perioda bilježi rezultat od 433.115 stanovnika, pri čemu na priraštaj ovako uvećanih gradskih opština otpada više od polovine pokazujući, i na taj način, kako se birokratski u statističkom rezultatu mogu dobiti iskrivljene slike urbanizacije koja iskazuje daleko manje cifre na primjeru gradova koji nisu mijenjali svoju površinu. Dok priraštaj u gradskim opštinama koje su ostale istog obima ne prelazi 20% za 10 godina, u rasponu od 3,3 % do 19 %, ⁶⁶ priraštaj u ostalim opštinama je daleko viši, 22 grada imaju povećanje stanovništva u rasponu od 200 % do skoro 800%, pri čemu su Stari Majdan sa pove-

lja lični stav navedenog autora. Prema tome, izvedeni podaci o konfesionalnoj strukturi, u odnosu na navedeni broj stanovnika gradova, ne odgovaraju zbiru podataka po gradskim opštinama koje nudi zvanična statistika, u: Đorđe Pejanović, *Stanovništvo, školstvo i pismenost*, 9-10.

⁶⁵ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Knj. I, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd, Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1937.

⁶⁶ Izuzetak je gradska opština Konjic koja je Uredbom iz 1928. godine ostala u tradicionalnom obimu, ali popis iz 1931. godine registruje povećanje stanovništva od 2.310 u 1921. godini na 13.527, ili više za 11.217, odnosno više za 485,6 %. Postoje samo dva objašnjenja, ili je statistika registrovala proširenje opštinskog teritorija do koga je zvanično došlo nešto poslije popisa, a godina izdanja zvaničnih podataka je 1937. i 1938, ili je u pitanju štamparska greška, jer prirodni i mehanički priraštaj za deset godina u ovoj gradskoj opštini svedenoj na staro gradsko jezgro nije mogao dati ovaj brojčani rezultat, *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XIV, 88-XXXVIII, Beograd, 16. april 1932, 393, Uredbom ministra unutrašnjih poslova proširena je gradska opština Konjic selima Podorašac i Umoljani u jednu opštinu sa sjedištem u Konjicu, gradu u srezu konjičkom Primorske banovine. ►

ćanjem od 778,4 %, Prozor sa 743,9 % i Kulen-Vakuf sa 727,7 % na vrhu liste ovakvih gradskih opština. Međutim, prosječna stopa priraštaja za gradove nepromijenjenog atara bila je 13 %⁶⁷ za deset godina, što je ispod prosjeka za Bosnu i Hercegovinu koji se odnosi samo na prirodni priraštaj od 19,5 % u 1931. godini.⁶⁸

Prema ovim brojkama stanovništvo bosanskohercegovačkih gradova u koje se nije miješala državna administracija priraštajem na osnovu kancelarijskih odluka, sporije je raslo na osnovu i prirodnog i mehaničkog priraštaja nego stanovništvo u zemlji, odnosno na selu što nije neobično za ove urbane sredine i predstavlja karakteristiku tipičnu za Bosnu i Hercegovinu kao poljoprivrednu zemlju koja inače ima viši priraštaj od državnog prosjeka. Mali ukupni priraštaj gradskog stanovništva za deset godina je indikator urbanizacije Bosne i Hercegovine, njenog društvenog i ekonomskog razvitka u tom periodu koji je vrlo nizak i vrlo spor. U istom periodu stanovništvo Zagreba upravo najviše raste, a glavni je uzrok razvoj industrije u gradu koji je u tom deceniju narastao od 108.674 stanovnika na 185.581, ili više za 70,77 %. U tom periodu prirodni porast je samo 6.122 osobe, dok se doselilo 70.785.⁶⁹

Kombinovanim priraštajem Bosna i Hercegovina u 1931. godini nema više gradova ispod 1000 stanovnika, te u novoj klasifikaciji prevladaju gradovi srednje kategorije, 30 gradova veličine od 5-10.000 stanovnika, 23 gradske opštine sa brojem stanovnika do 5.000, 10 gradova veličine preko 10.000 stanovnika, 2 grada sa preko 20.000 stanovnika i Sarajevo koje se sa 78.173 stanovnika približava cifri od 100.000.⁷⁰ Od svih gradova jedino Livno iskazuje nazadovanje negativnim priraštajem od 10,3 %, međutim i drugi gradovi kao Čajniče pokazuju stagnaciju malih gra-

⁶⁷ To su gradovi: Sarajevo sa priraštajem od 1921.-1931. godine od 17,9 %, Čajniče 3,3 %, Tuzla 19 %, Bijeljina 12,5%, Brčko 13,9 %, Gračanica 12,9 %, Orašje 18,4 %, Zvornik 11,1 %, Travnik 7,5 %, Tomislav-grad 5,4 %, Bosanski Novi 12,3 %, Banja Luka 23,1 %, Derвента 7,4 %, Prijedor 18,4 %, Mostar 11,7 %.

⁶⁸ Kemal Hrelja, *Kako je živio narod*, 17.

⁶⁹ Nikola Peršić, *Prirast i kretanje gradskog stanovništva s naročitim obzirom na grad Zagreb*, u: *Pregled*, God. XI, knj. XIII, sv. 162, Sarajevo, Jovan Kršić i Todor Kruševac, juni 1937, 378.

⁷⁰ Planirani popis stanovništva Kraljevine Jugoslavije za 1941. godinu nije obavljen zbog rata, ali na osnovu prosječne godišnje stope priraštaja postoje proračuni koji se uzimaju kao zvanični, za Bosni i Hercegovinu kao i za grad Sarajevo, Bosna i Hercegovina bi po tom proračunu imala na dan 31. marta 1941. godine 2.850.000 stanovnika, a grad Sarajevo 92.267, u: *Statistički godišnjak 1945-1953*, Sarajevo, Zavod za statistiku i evidenciju NR Bosne i Hercegovine, 1954, 39, Kemal Hrelja, *Pregled društveno ekonomskih prilika u Sarajevu između dva rata*, u: *Sarajevo u revoluciji*, Tom I, Sarajevo, Istorijski arhiv Sarajevo, 1976, 63-64.

dova u izrazito siromašnom seoskom okruženju. Dotle Banja Luka kao banovinski centar bilježi porast od 4.164 stanovnika ili za 23,1 % više, potvrđujući tradicionalnu privlačnost upravnih, a potom i privrednih i saobraćajnih centara za novopridošlice koje postaju stanovnici grada.⁷¹

Do *Zakona o opštinama iz 1933. godine* po važećim propisima i proceduri gradskim opštinama proglašeni su još Teslić 8. avgusta 1931. godine⁷² i Kupres 5. marta 1932. godine,⁷³ te Bosna i Hercegovina do kraja perioda kraljevske države ima ukupno 68 naseljenih mjesta koja su, bez obzira na promjene komunalne regulative, zadržala pravo da se mogu nazivati gradom. Na taj način povećao se i udjel stanovništva gradskih opština u ukupnom stanovništvu Bosne i Hercegovine, kao i države u cjelini za 26.715.⁷⁴ Ovaj broj se pridružio cifri od ukupnog broja stanovnika koji nastanjuju opštine administrativno uređene kao gradske, odnosno sa atributom grada, međutim, društveno-ekonomska struktura tog stanovništva nije istovremeno značila i određenje gradski na osnovu profesionalne podjele na zanimanja u i van seoske privrede. Ovdje se demografija kao vrlo zahvalno polje za praćenje porasta gradova, odnosno urbanizacije suočava sa vrlo nemodernim preprekama međuratne statistike koja na ovome principu nije registrovala, pa prema tome ni pratila ove strukturalne diferencijacije ovako oblikovanih gradskih opština u Bosni i Hercegovini, što za posljedicu ima brojčano teško uočljive suštinske parametre urbanizacije u odnosu na ove administrativno formalne.

Popis stanovništva iz 1921. godine brojčano ilustruje da nije promijenjena tradicionalna heterogena konfesionalna, etnička i jezička struktura bosanskohercegovačkih gradova koja je, uz već postojeći mozaik muslimani, pravoslavni, katolici i

⁷¹ U desetogodišnjem periodu između dva popisa stanovništva gradovi Beograd, Zagreb i Subotica bili su jedini gradovi u kraljevskoj državi sa preko 100.000 stanovnika. U kategoriju od 50-100.000 stanovnika pored Ljubljane i Sarajeva 1931. godine ulaze Skoplje i Novi Sad, porastom stanovništva za 68 %, odnosno 63,6 % zahvaljujući tome što su “u posljednje vreme postali centri civilne i vojne administracije, a porasli su i zbog svog povoljnog geografskog i privrednog položaja”, u: *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931 godine*, Knj. I, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd, Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1937, XIV-XV.

⁷² *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XIII, II deo, 179-LVIII, Beograd, 8. avgust 1931, 1208.

⁷³ *Službene novine Kraljevine Jugoslavije*, XIV, I deo, 52-XX, Beograd, 5. mart 1932, 151.

⁷⁴ Kupres je u 1921. godini imao 882 stanovnika da bi administrativnim proširenjem teritorija u 1931. godini narastao na 16.094, što je povećanje za 15.212 ili 1724,7 %. Teslić je u 1921. godini imao 1833 stanovnika, na isti način kao i Kupres uz prirodni i mehanički priraštaj narastao je na gradsku opštinu od 14.819 stanovnika, više za 12.986 ili 708,5 %.

jevreji, u austrougarskom periodu dobila na složenosti useljavanjem stranaca. Dok je mozaik i dalje prisutan brojčani odnosi između njegovih složenih dijelova su se promijenili, sa tendencijom daljih promjena koje su nastavljene u čitavom periodu Kraljevine SHS, Kraljevine Jugoslavije pod uticajem svih kategorija priraštaja stanovništva. Međutim, pored prirodnog priraštaja mehanički priraštaj u jednom pravcu ka gradu, kao i administrativni priraštaj bili su osnovnim uzrokom da se upravo odnos između konfesionalno-nacionalnih grupacija u bosanskohercegovačkim gradovima mijenjao sa ispoljavanjem koje se već da naslutiti u prvom popisu stanovništva. Dok prvi popis iz 1921. godine registruje promjene koje su najvećim dijelom posljedica velikog rata i politike nove države prema strancima, drugi popis registruje i rezultate administrativno teritorijalne politike države koja je uz visok mehanički priraštaj doprinijela da bosanskohercegovačke gradske opštine, za vrlo kratko vrijeme dobiju drugačiju vjersko-etničku strukturu, sa političkim tendencijama da se takve promjene nastave i dalje. Brojne administrativno-teritorijalne promjene obima gradskih opština tridesetih godina u Bosni i Hercegovini uvijek su predstavljale i promjenu vjersko-nacionalne strukture na ovaj način oblikovanih gradskih opština, što je svakako usložnjavalo i politiku upravljanja takvim opštinama koje su već i samom promjenom ekonomsko-socijalne strukture uključivanjem sela izrazito dobile na kompleksnosti.

Tabela 4. *Konfesionalana struktura u bosanskohercegovačkim gradovima 1910, 1921, i 1931. g:*

Konfesija	1910. god.	1921. god.	1931. god.	Promjena 1910.-1931.	Procenat %
Muslimani	139.816	144.898	244.789	+ 104.973	+ 75,1
Pravoslavni	56.184	68.345	172.068	+ 115.884	206,3 +
Rimo-katolici	68.438	70.152	127.873	+ 59.435	+ 86,8
Grko-katolici		812			
Jevreji i ostali	11.115	11.537	10.798	317 -	- 2,9
Protestanti		1.649	1.909	+ 260	+ 15,8
Drugi hrišćani		466	1.787		

Tabela 5. *Procenat konfesionalnih struktura u ukupnom gradskom stanovništvu 1910, 1921, 1931:*

Konfesija	1910. god.	1921. god.	1931. god	Promjena 1910.-1921.	Promjena 1921.-1931.	Promjena 1910.-1931.
Muslimani	50,3	48,65	43,77	-1,65	- 4,88	- 6,53
Pravoslavni	20,2	22,95	30,77	+2,75	+ 7,82	+ 10,57
Rimo-katolici	24,6	23,55	22,87	-1,05	- 0,68	- 1,73
Jevreji i ostali	4,0	3,87	1,93	-0,13	- 1,94	- 2,07
Protestanti		0,55	0,34		- 0,21	
Drugi hrišćani		0,16	0,32		+ 0,16	
	99,1%	100%	100%			

Izvor: Die Ergebnisse der Volkzählung in Bosnien der Hercegovina vom 10. Oktober 1910; Definitivni rezultati popisa stanovništva Kraljevine SHS/Jugoslavije 1921. i 1931. godine

Proces demografskog nazadovanja Muslimana u bosanskohercegovačkim gradovima nastavljen je i nakon 1910. godine kada popis stanovništva registruje njihov dotadašnji izrazitiji procentualni pad u ukupnom stanovništvu gradova. Dok su Muslimani imali brojčano najviše stanovnika u gradovima čiji je cifarski ukupni rast išao uzlaznom linijom, da bi 1931. godine⁷⁵ u odnosu na 1910. godinu bio za 75,1 % viši, procenat muslimanskog stanovništva u ukupnom stanovništvu gradova u Bosni i Hercegovini bilježi lagani, ali kontinuirani pad, od 50,3 % u 1910. godini preko 48,65 % u 1921. do 43,77 % u 1931. godini, ili za 6,53 % manje nego dvadeset i jednu godinu prije. Izraženiji priraštaj muslimanskog stanovništva je mijenjao strukturu nekih gradskih opština 1931. godine, kao Bugojna za 897,8 %, Kreševa povećanjem za 646,9 %, Vareša za 389,1 %, Fojnice za 290,6 %, Čapljine za 535,7 % i Doboja, u kome povećanjem za 619,8 % postaju većinsko stanovništvo. Karakteristično je za populaciona kretanja nacionalno-konfesionalnih grupacija u ovim gradovima da sve konfesionalne grupe u ukupnom stanovništvu gradova imaju silaznu putanju svoga demografskog razvoja osim pravoslavnog življa koje jedino ima stalnu uzlaznu putanju. Dok je katoličko stanovništvo u bosanskohercegovačkim gradovima u austrougarskom periodu, zahvaljujući i politici koja je poticala doseljavanje, poraslo preko tri puta i doživjelo pravu demografsku eksploziju, u narednom periodu, zahvaljujući upravo politici koja je poticala iseljavanje, katoličko stanovništvo procentualno u ukupnom stanovništvu gradova lagano opada za 1,73 % u periodu od 1910. do 1931. godine, iako je njegov ukupni broj, za isti period, povećan za 86,8 %. Do tada većinsko stanovništvo u Doboju, Jajcu, ili Livnu i Bosanskom Brodu, registrovano popisima 1910. i 1921. godine, sljedeći popis bilježi u tim gradovima većinsko muslimansko, odnosno pravoslavno stanovništvo. Isti proces prati i Jevreje koji demografski nazaduju u dvadesetogodišnjem periodu za 2,9 % utapajući se, pored ostaloga, kao tipično gradsko stanovništvo, sa ukupno malim brojem pripadnika, u teritorijalno uvećane gradske opštine.

Neriješeni agrarni odnosi su očigledno uticali negativno na veću pokretljivost pravoslavnog stanovništva sa sela u gradove u vrijeme austrougarske vlasti, da bi promjene nakon 1918. godine bile onaj poticajni faktor na tu populaciju koja čini najveći procenat gradskih doseljenika, a administrativnim promjenama 1928. godine i veći procenat novih stanovnika gradskih opština. U gradskim opštinama zapadne Bosne, koje je nastanjivalo većinsko muslimansko stanovništvo, birokratskom geotomijom potpuno je promijenjena konfesionalno-etnička struktura, koja 1931. godine bilježi, za razliku od ranijih popisa, većinsko pravoslavno stanovništvo, kao u Ku-

⁷⁵ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Knj. II, Prisutno stanovništvo po veroispovesti, Beograd, Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1938.

len-Vakufu povećanjem za 9.641,8 %, Starom Majdanu za 3.637,6 %, u Bosanskom Petrovcu za 2.107,8 % i Bosanskoj Krupi za 446,9 %, ili u sjeverozapadnoj Bosni u Bosanskoj Kostajnici sa naglim skokom od 2.062,8 %, kao i u Hercegovini, u Glamoču sa 859,4 %, ili u Nevesinju za 454,4 %. Na isti način pravoslavno stanovništvo u konfesionalno-etničkoj strukturi Donjeg Vakufa, prilivom od 1.148,5 %, postaje većinsko umjesto muslimanskog stanovništva, koga je u dotadašnjim popisima bilo tri puta više, ili u Bosanskom Brodu umjesto većinskog katoličkog stanovništva sa procentom povećanja od 612,2 %. To je imalo za posljedicu da se pravoslavni živalj u gradskim opštinama uvećao za dvadesetak godina za 206,3 % u ukupnom stanovništvu bosanskohercegovačkih gradskih opština, a u gradskim strukturama 1931. godine činili su procenat veći za 10,57 % u odnosu na 1910. godinu.⁷⁶

U 1910. godini 53 grada od 66 u Bosni i Hercegovini imala su muslimansku većinu, katolici su bili većinski u 10, a pravoslavni u 3 grada. Već 1921. godine taj odnos se mijenja, muslimansko stanovništvo ima negativan priraštaj u 40 gradova, katolici u 37, a pravoslavci u 34, s tim da muslimani tada imaju većinu u 54 grada, katolici u 8, a pravoslavni živalj u 4. U 1931. godini ponovo drugačija slika, tendencija negativnog priraštaja je i dalje prisutna u pojedinim gradovima, muslimansko stanovništvo je i dalje manjeg broja nego 1910. godine u 5 gradova, pravoslavno u 10, katolika u 17, s tim da muslimani su većinski u 42 grada, katolici u 7, a pravoslavno stanovništvo je poraslo do nivoa da je većinsko u 17 gradskih opština.

Na ove promjene uticali su svi navedeni oblici priraštaja, s napomenom da pravoslavno srpsko stanovništvo izrazitije naseljava gradove nakon 1918. godine, kada u novim društveno - političkim uslovima vidi i priliku bolje ekonomske perspektive. Iako je svaki pridošlica u grad slučaj za sebe, ekonomski i politički razlozi, pojedinačno ili u kombinaciji bili su onaj motivirajući faktor koji je poticao i useljavanje i iseljavanje u bosanskohercegovačkim gradovima tog doba. Pravoslavno stanovništvo, čiji procenat u nekom iznosu povećava i naseljavanje Rusa, nastavlja istu tendenciju austrougarskog perioda, odnosno da se uvećava samo sada većom brzinom i većim ciframa proširenjem gradskog teritorija i privlačnošću upravnog, pri-

⁷⁶ Iljas Hadžibegović, *Konfesionalana i nacionalana struktura stanovništva u kotaru i gradu Jajcu od 1851. do 1991. godine*, u: *Prilozi*, 30, Sarajevo, Institut za istoriju, 2001, 69, Autor navodi, povodom podatka o populacionom padu katoličkog stanovništva u kotaru i gradu Jajcu nakon velikog rata, da : “Odseljavanje katolika bivših pripadnika administracije, vojske, privrede i sl. i gubici u ratu uglavnom su smanjivali stanovništvo ove konfesije. Bosanskohercegovački prelazak iz Osmanskog u Habzburško Carstvo 1878. godine i iz Habzburškog u Kraljevstvo SHS 1918. godine nosio je u sebi elemente vjerskih i etničkih (nacionalnih) promjena. U obje ove oblasti mijenjao se položaj vjerskih i nacionalnih zajednica po principu – državna vjera i državnostvoran narod.”

vrednog, saobraćajnog i drugog značaja pojedinih gradova. Iako je ta privlačnost bila opšta, kao motivirajući faktor useljavanja i egzistencijalne nade, nove ekonomske prilike uz političke su bile odlučujuće za pokretanje stanovništva u pravcu selo - grad za koje je Dragoljub Jovanović kazao da je karta u jednom pravcu jer “povratak na zemlju je nemoguć”.⁷⁷

Struktura bosanskohercegovačkih gradova po maternjem jeziku iskazana rezultatima popisa iz 1921. godine svjedoči da je stanovništvo tih urbanih sredina i dalje ima heterogen sastav, ali su principi i metodologija popisa upropastili priliku preciznijeg bročjanog utvrđivanja pojedinih etničkih zajednica, pri čemu su i Jevreji svrstani u rubriku “ostali i nepoznati” i mogu se približno prepoznati samo na osnovu velikog iskazanog broja.⁷⁸ Popis je zabilježio da stanovnici gradova u Bosni i Hercegovini najviše po rođenju govore jezicima, po tadašnjoj zvaničnoj terminologiji⁷⁹ srpsko-hrvatski, u broju od 268.674 ili od ukupnog broja stanovnika grada 90,2 % je govorilo jednim od ovih domaćih jezika kao maternjim. Slovenački jezik bio je maternji za 1,07 % stanovnika gradova, jezik Čehoslovaka za 1,44 %, Rusina za 0,15%, Poljaka za 0,44 %, Rusa 0,77 %, Mađara 0,56 %, Nijemaca 2,37 %, Arnauta 0,2 %, Turaka 0,07 %, Rumuna 0,07 %, Talijana 0,22 %, Francuza 0,01, Engleza 0,01 i ostalih i nepoznato 2,41 %, kategorija koja je kumulativno iskazala i maternji jezik Jevreja, bez distinkcije na ladino ili jidiš ili neki drugi.

⁷⁷ Navodeći kao sociološki zakon jednosmjernog kretanja “po kome na putu iz sela u grad nema povratka” Dr. Dragoljub Jovanović iznosi podatke da su programi industrijalizovanih zemalja, kao u tadašnjoj Francuskoj od ministra poljoprivrede Melina proklamovani principom “retour à la terre” ili Velike Britanije od Lojda Džordža i Liberalne partije da se nezaposleni industrijski radnici Engleske pretvore u poljoprivrednike, dokazali svojim potpunim neuspjehom važnost ovoga zakona, u: *Savremena opština - savremena općina*, X, 5-6, Beograd, maj-juni 1935, 229.

⁷⁸ Potvrdu tog broja daju i podaci iz popisa prisutnog stanovništva koji je izuzetno obavila gradska opština Sarajevo u novembru 1925. godine. Tim popisom utvrđeno je da grad u to vrijeme ima 64.420 stanovnika, od toga 24.209 muslimana, 14.062 pravoslavni, 17.816 katolika, 7.858 jevreja i 475 ostalih. Gradsko poglavarstvo Sarajeva imalo je u okviru opštinske kancelarije i Statistički ured koji je prikupljao podatke o stanovnicima grada, u: *Narodno jedinstvo, Ilustrovani zvanični almanah-kalendar Drinske banovine za budžetsku 1930/1931. godinu*, God. prva, KBUDB, Sarajevo, 1930, 194, Komunalnim zakonima iz 1933/1934. godine opštine su bile dužne da preko statističkih ureda vode evidencije nastanjenih žitelja. Na žalost, u većini slučajeva te evidencije nisu sačuvane kao dostupna arhivska građa.

⁷⁹ Ustav iz 1921. godine članom 3, a Ustav iz 1931. godine članom 2. regulišu pitanje jezika istom formulacijom: “Službeni jezik Kraljevine je srpsko-hrvatsko-slovenački.”

Stanovništvo bosanskohercegovačkih gradova, bez obzira kojoj društvenoj strukturi pripadalo, prvenstveno je bilo organizovano u osnovnoj društvenoj jedinici – porodici, s tim da gradsko stanovništvo u tom pogledu nije predstavljalo nikakav izuzetak. Bez obzira što je Kraljevina SHS, odnosno Jugoslavija porodicu smatrala osnovnom ćelijom društva i što je porodica, odnosno poticanje njenog formiranja i razvoja bio i dio državne politike iskazane kroz razne forme djelovanja kao što je bio i porez na neženjena lica, proskripcija vanbračnih veza, zaštita javnog morala itd, tu tendenciju nije sistematski razvijala uočavanjem njenog broja, odnosno broja domaćinstava kao elementarnih društvenih jedinica u koje je stanovništvo i sela i gradova bilo organizovano i u kojima se preventivno organizovano živjelo. Broj domaćinstava u odnosu prema ukupnom broju stanovnika je mjerodavan pokazatelj uvjeta života i stanovanja gradskog stanovništva. Taj broj, uz onaj koji je dobiven odnosom domaćinstava prema kućama u nekom vremenskom periodu, istovremeno registruje procese razvoja grada, odnosno urbanizaciju. Pošto u popisu iz 1921. godine nema nikakvih podataka o domaćinstvima, a popisi austrougarskog perioda bilježe broj kuća i stanova različitih kriterija,⁸⁰ svaka procjena i komparacija gubi smisao, osim registrovanja samog stanja popisom iz 1931. godine, koji pruža podatke o broju kuća za stanovanje, kao i o broju domaćinstava. Bosanskohercegovački gradovi su te godine imali ukupno 88.797 kuća i 106.892 domaćinstva, na jednu kuću je dolazilo u prosjeku 6,3 stanovnika, odnosno na 100 kuća 630 stanovnika, što je bilo iznad državnog prosjeka koji je predstavljao 571,9 stanovnika.⁸¹ U bosanskohercegovačkim gradskim opštinama popisne godine jedno domaćinstvo imalo je prosječno 5,2 člana, što je iznad državnog prosjeka kada na 100 domaćinstava dolazi 514,3 stanovnika. U to vrijeme najmanje stanovnika, 400,4 na 100 domaćinstava, je na području Uprave grada Beograda, što i sama tadašnja statistika karakteriše “zbog njegovog

⁸⁰ Todor Kruševac, *Sarajevo pod austro-ugarskom upravom*, 54-55, Podaci o broju kuća ne odražavaju pravo stanje već ni zbog toga što su pri brojanju u popisnim godinama primjenjivani različiti kriteriji, Iljas Hadžibegović, *Bosanskohercegovački gradovi*, 31, Porast broja kuća i stanova u gradovima u periodu 1879-1910. godine znatno je zaostajao iza prosjeka cijele pokrajine na osnovu statističkih podataka, ali to se objašnjava izgradnjom velikog broja gospodarskih zgrada koje se računaju u nenastanjene zgrade, a u takve se ubrajaju zanatske i trgovačke radnje, ukoliko se u istoj zgradi nije stanovalo, *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine*, Knj. I, prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd, Opšta državna statistika Kraljevine Jugoslavije, 1937, XI, U uvodnom dijelu statističkog godišnjaka savjetnik Andrej Jug pominje da su u pitanju kuće za stanovanje.

⁸¹ Isto, Prema izvršenom popisu od 31. marta 1931. godine u Kraljevini Jugoslaviji popisano je 13.934.038 stanovnika, 2.709.309 domaćinstava i 2.436.534 kuća.

skoro isključivo gradskog karaktera". Istovremeno najviši prosjek, odnosno gdje se taj broj penje na 600 stanovnika na 100 domaćinstava, imala je Vrbaska banovina. Posmatrajući odnos domaćinstava prema kućama za stanovanje vidi se da taj odnos od 120,3 na 100 kuća premašuje prosječni odnos za cijelu kraljevsku državu u iznosu od 111,2, dakle ispod odnosa da na jednu kuću za stanovanje dolazi i jedno domaćinstvo, što ukazuje na nepovoljne stambeno-ekonomske prilike stanovništva gradova.

Međutim, pošto statistički podaci daju prosječnu sliku bosanskohercegovačkih gradskih opština u vrijeme kada su se mnoge od njih prostirale i na velika seoska područja, izdvojiti ćemo iz te prosječne slike gradove koji zadržavanjem gradskog jezgra kao nepromijenjenog teritorija opštine omogućavaju približniju sliku te komponente urbanizacije. Sarajevo je imalo najveću koncentraciju življa po stambenoj zgradi, tako da dolazi 9,1 stanovnika na jednu kuću, iako su, kada je u pitanju državni prosjek, daleko veću naseljenost po jednoj kući tada imali gradovi: Ljubljana sa 18,5, Zagreb sa 14,6 i Beograd sa 10,4. Od bosanskohercegovačkih gradova iza Sarajeva je Banja Luka sa 7,4; Mostar 7,3; Travnik sa 6,3; Tuzla 6,1; Prijedor 6,1; Tomislav-grad 5,7; Gračanica 5,5; Bijeljina 5,3; Brčko 5; Derventa 5; Čajniče 5 i Orašje sa 3,9. Prosječno u ovim gradovima dolazilo je 4,74 članova po jednom domaćinstvu, manje od ukupnog prosjeka gradskih opština, što je još jedan prilog posljedicama promijenjene strukture bosanskohercegovačkih gradskih opština priključenjem seoskih područja u gradski atar.

Zaključak

Bosanskohercegovački gradovi su u kontinuitetu iz perioda austrougarske uprave ušli u kraljevsku državu kao pretežna domena građana zadržavajući tu retrogradnu privilegiju nešto modificiranih liberalnijih normi sve do kraja postojanja Kraljevine Jugoslavije. Kao opštine građana, koje su segregirale stanovnike grada na domicilno i strance, bosanskohercegovački gradovi su odražavali, na izvjestan način, ovakvim statusom stanovnika grada i stepen društveno-političkog razvoja gradova i države u cjelini. Uskraćivanjem prava uživanja opštinske kolektivne zaštite u punom kapacitetu komunalne vlasti su zatvarale grad i djelovale protourbanizacijski u gradu takvih ekonomskih kapaciteta da mu je svako procentualno jače useljavanje bilo balast i konkurencija, dok su političke vlasti ovakav status stanovnika grada koristile kao svojevrsnu policijsku palicu za odstranjivanje onih nepodobnih.

Podaci koje pruža zvanična državna statistika Kraljevine SHS i Jugoslavije, pružaju uslove da se uoče stanja onih pojava za koje je bila zainteresovana i na način koji je odgovarao i bio komplementaran državnoj politici i ideologiji. U svom rezultatu takva statistika teško da omogućava da se prate strukturalne demografske promjene koje bi predočile stanja i mijene bosanskohercegovačkih gradova u periodu

kada su bili izloženi i vanekonomskim i ekonomskim poticajima koji su bili uzrokom da su ovi gradovi 1921. godine pokazivali sliku veličine svoga stanovništva koja se, na osnovu jasnih brojčanih pokazatelja, može okarakterisati kao pojava deurbanizacije grada. Mehaničko priključenje administrativnom odlukom seoskih područja u gradske opštine imalo je za posljedicu registraciju državne statistike koja stvara, na taj način, lažnu sliku modernizacijskog revolucionarnog skoka od seoskog ka urbaniziranom društvu, što potvrđuje mali ukupni priraštaj stanovništva onih opština koje su zadržale tradicionalni obim gradskog atara. Stvarna posljedica bila je da je izmijenjena struktura ovako proširenih gradskih opština, kako privredna tako i nacionalno-konfesionalna. Visok mehanički priraštaj je pojedine gradske opštine poseljačio, dok je uvijek predstavljao promjenu vjersko-nacionalne strukture koja je, kroz numeričku snagu pojedinih dijelova konfesionalnog mozaika bosanskohercegovačkih gradova, uticala na društveno-političke odnose u gradskoj opštini i šire. ■

POPULATION OF URBAN BOSNIA AND HERZEGOVINA (1918-1941)

Seka Brkljača

Summary

The towns of Bosnia and Herzegovina moved from the Austro-Hungarian rule to the Kingdom of Yugoslavia prevalently dominated by the citizens, maintaining this retrograde privilege of somewhat more liberal norms throughout the existence of the Kingdom of Yugoslavia. As the municipalities of citizens, making clear segregation between domicile population and foreigners, the towns reflected, in a certain way, mainly through the status of their inhabitants, a certain degree of socio-political development of towns and of the state as the whole. Denying the enjoyment of universal municipal protection, municipal authorities closed Bosnia and Herzegovinian towns and acted as an anti-urbanisation force. Thus, every instance of increased immigration represented a burden and competition, while political authorities used such a status of urban population as a police instrument of a kind to remove all those who were considered unfit to be the citizens of towns.

The data provided by the official statistics of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenians, i.e. the Kingdom of Yugoslavia, enable us to detect the status of those phenomena for which an official state policy and ideology were interested and which they considered as complementary to their goals. Consequently, such statistic can hardly provide an insight into the structural demographic changes that would indicate the situation and changes of the towns of Bosnia and Herzegovina in the analysed period, when they were exposed to both non-economic and economic incentives that caused these towns to present, in 1921, the demographic picture, that can be defined – if based on purely numerical indicators - as de-urbanisation of towns. Mechanical inclusion of rural areas, by mere administrative decision, into urban settlements, resulted in the state statistics that creates a false picture of modernisation and of a revolutionary leap towards an urbanised society. It is clearly confirmed by a very low overall population growth in these municipalities that maintained their traditional size of urban quarters. The true consequence was an altered structure - economic, ethnic and confessional alike - of expanded urban municipalities. High mechanical population growth has thus ruralised some urban municipalities, while it always represents a change of confessional and ethnic structure, which, through the numerical force of individual segments of confessional mosaic of the towns of Bosnia and Herzegovina, influenced social and political relations in urban municipalities that reached even beyond their boundaries.■

UDK: 314.74 (497.1 : 560) "1935"
325.54 (560) "1935"

Izvorni naučni rad:

INTERMINISTERIJALNA KONFERENCIJA KRALJEVINE JUGOSLAVIJE O ISELJENJU "NESLOVENSKOG ELEMENTA" U TURSKU (1935)

Vladan JOVANOVIĆ
Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd

Abstrakt: Na temelju izvorne arhivske građe, u radu se ocrta širi politički kontekst iseljavanja u Tursku muslimana iz Jugoslavije, posebno sa prostora Makedonije, Sandžaka i Kosova u razdoblju između dva svjetska rata. U centru istraživanja je rad tzv. Interministerijalne konferencije o iseljavanju "neslovenskog elementa" u Tursku (Beograd 20. septembra 1935), koja je rezultirala konkretnim predlozima i tzv. Projektom plana o iseljenu (Beograd 24. septembra 1945). U radu se, takođe, prikazuju konkretne akcije koje su jugoslovenske vlasti preduzimale radi realizacije predloženih mera.

Ključne reči: Muslimani, Iseljavanje, Kraljevina Jugoslavija, Turska, Turci, Albanci

Abstract: Based on original archival material, in this paper we have delineated the broader political context of emigration of the Muslims from Yugoslavia to Turkey, particularly those from the territories of Macedonia, Sanjak and Kosovo in the period between the two world wars. The focus of our research is the so-called Inter-Ministerial Conference on Emigration of "Non-Slavic" Element" to Turkey (Belgrade, September 20, 1935), which resulted in concrete proposals and the so-called Emigration Project (Belgrade, September 24, 1945). The paper also presents concrete measu-

res undertaken by the Yugoslav authorities aimed at the realisation of the proposed plan.

Key words: *Muslims, emigration, The Kingdom of Yugoslavia, Turkey, Turks, Albanians.*

Jedan od znakova slabljenja rubnih delova Osmanskog carstva nakon Velike istočne krize bilo je i kretanje muslimanskog stanovništva ka jugoistoku Balkana i Maloj Aziji. Jovan Trifunski tvrdi da je najveći deo "neetničkih Turaka", vođen verskim instinktom, propast Carstva doživljavao kao vlastitu nesreću, pa je migrirao ka domovini "koju nikada ranije nije video".¹ Neposredno po austrougarskoj okupaciji BiH 1878. oko 50.000 iseljenika je krenulo za Carigrad, dok je na železničkoj pruzi Mitrovica-Solun u oktobru iste godine registrovano 60.000 iseljeničkih porodica. Istovremeno, u novopazarskom sandžaku je procenat muslimanskog stanovništva narastao sa 45% na 60%, prvenstveno zahvaljujući doseljenicima iz Bosne. Austrougarska aneksija BiH iz 1908. izazvala je novi talas iseljavanja muhadžira, ali je ono dobilo nešto drugačiji karakter, pošto je mladoturska vlast sprovođila "otomaniziranje" evropskog dela Turske sa mnogo više plana (smatrali su da u "naseobinama muhadžirskim leži uslov za miran razvitak turske imperije").² Tokom Prvog balkanskog rata iseljavanje muslimana je bilo intenzivnije sa područja koja su zaposele dobrovoljačke jedinice crnogorske vojske.³ Prema svedočenju Lava Trockog koji je u jesen 1912. radio kao izveštač kijevskog lista sa balkanskog ratišta, ni postupci srpskih snaga prema muslimanskom stanovništvu u skopsko-kumanovskom kraju nisu bili ništa manje brutalni.⁴

I pored garancija Srbije i Bugarske da će muslimanski državljani imati puna građanska, politička i verska prava, te da će svetovne škole biti dvojezične, njihovo iseljavanje je uzelo maha već od jeseni 1913. godine.⁵ Prema izveštaju austrougarskog

¹ Jovan F. Trifunski, *Albansko stanovništvo u SR Makedoniji*, Beograd 1988, str. 100.

² Avdija Avdić, "Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja Jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938)", *Novopazarski zbornik*, br. 9, Novi Pazar 1985, str. 147-152.

³ Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo 1991, str. 14-17. - Ubistva muslimana u Sjenici, Plavu i Gusinju pokrenula su novi talas izbeglica, pa je u Pljevljima od 14.000 ljudi 1913. godine ostalo svega 8.000.

⁴ George Weissman, Dunean William (Eds.), *The War Correspondence of Leon Trotsky: Balkan Wars 1912-1913*, Pathfinder, New York 1993, pp. 267-277.

⁵ Bogumil Hrabak, *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*, Vranje 1988, str. 97. - Bečka štampa je pisala da se do kraja marta 1914. ►

vicekonzula u Baru, samo od aprila do jula 1914. preko barske luke se u Tursku iselilo 16.570 ljudi, a iz oblasti koje su pripojene Srbiji 40.000 muslimana. Ministarstvo inostranih dela Turske je operisalo zbirnim podatkom o 200.000 muslimana iseljenih iz njenih izgubljenih balkanskih provincija, dok Džastin Mekarti tvrdi da ih je čak 62% napustilo region.⁶ Kao uzroci se pominju širenje osećaja neminovnosti odlaska, verski fanatizam koji strogo zabranjuje Turčinu da živi pod upravom naroda druge vere, rodbinske veze, strah od odmazde zbog nasilja nad hrišćanima, učešće dobrovoljaca u austrougarskoj vojsci, kao i nekažnjena nepravda počinjena od strane novih vlasti. Nada u bolji i bogatiji život u Turskoj bila je takođe jedan od pokretačkih motiva.

Jugoslovenska država je, shodno međunarodnim obavezama preuzetim u Sen-Žermenu, bila u prilici da na delu demonstrira svoju sposobnost da integriše muslimane. U pitanju je bilo stanovništvo koje je posle Balkanskih ratova, razbijanja krupnih turskih poseda i likvidacije feudalnih odnosa ostalo bez izvora prihoda, tako da je skoro dve trećine bivših zemljoposjednika bilo primorano da se preorijentiše na zanate i trgovinu.⁷ Haotični imovinski odnosi i trajav početak agrarne reforme samo su zakomplikovali predviđenu kolonizaciju Kosova i Makedonije u kojima je četvrtinu predviđenih parcela činio fond tzv. bezvlasničkih imanja, napuštenih od Turaka.⁸ Ni skromno učešće Turaka u državnim službama nije išlo u prilog stvaranju slike toleran-
tne mlade države kakvu je trebalo servirati znatiželjnoj međunarodnoj javnosti.⁹

Društveni status muslimana koji su živeli u pokrajini "Južnoj Srbiji", a od 1929. u Vardarskoj banovini bio je posledica stanja nekonsolidovanosti same države, kakva je bila jugoslovenska kraljevina. Njihova politička delatnost se odvijala preko Džemi-

iz oblasti dodeljenih Grčkoj odselilo 24.296, Bugarskoj 45.900, dok je iz "novooslobođenih krajeva" Srbije emigriralo oko 60.000 muslimana.

⁶ S. Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, str. 17-19; A. Avdić, "Opšti pogled", 154-156; Justin McCarthy, "Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva", u: Fikret Karčić (ur.), *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX vijeku*, Tuzla 2001, str. 56.

⁷ Arhiv Jugoslavije-Beograd (dalje: AJ), Fond Kraljev dvor (74), fascikla 51, arhivska jedinica 74, referat Vida Đurđevića; Rastko S. Purić, "Analiza sastava radništva i radnog tržišta Južne Srbije", *Socijalni arhiv*, br. 5-6, Beograd 1939, str. 141.

⁸ AJ, Fond Ministarstva agrarne reforme, 96-14-51; Isto, 96-13-49.

⁹ Arhiv Srpske akademije nauka i umetnosti-Beograd (dalje: ASANU), Zaostavština Vukašina Životića, br. 14458/I-8, *Moslems in Yugoslavia*, str. 9. - Početkom 30-ih godina na teritoriji Vardarske banovine je u okviru državnog budžeta radilo svega sedam turskih lekara, pet profesora, četiri advokata, 17 učitelja, 25 šerijatskih sudija i 176 službenika Islamske verske zajednice.

jeta koji je okupljao feudalne i verske krugove iz tursko-albanskih sredina, kao i sandžačke Bošnjake. Posredstvom ove partije radikali su parirali srpskim opozicionim strankama, a koristeći se ličnim interesima njegovih vođa, odlagali su rešavanje vitalnih pitanja muslimana kao što su bili prosvetno, versko i agrarno. Otuda ne čudi podatak da su muslimani tokom 20-ih godina na listama radikalskih poslaničkih kandidata činili skoro trećinu. Samostalni uspeh Džemijeta na parlamentarnim izborima 1923. godine je izazvao ozbiljnu državnu akciju koja se kretala od prikrivenih do otvorenih represivnih mera.¹⁰ Turci su sami finansirali svoje glasilo "Hak" koje je 1924. skopska županija zabranila, pa je Džemijet na narednim izborima ostao bez ijednog mandata. Kontroverzno hapšenje, suđenje i oslobađanje vođe Džemijeta poklapaju se sa raspuštanjem stranke i njenim stavljanjem van zakona (1925).¹¹ Upravo ta godina je u svesti muslimana ostala sinonim za doba kada su vlasti podsticale karavane iseljenika.¹² Međutim, njihov broj je u ovom periodu teško odrediti, jer tzv. kontinentalna statistika nije obuhvatala iseljavanje jugoslovenskih muslimana u Tursku, pošto ono navodno nije bilo inspirisano ekonomskim, već versko-političkim motivima.¹³

U okviru neujednačenog prosvetnog sistema jugoslovenske kraljevine organizovano je školovanje na jezicima manjina. Uprkos masovnoj nepismenosti, muslimanska deca su i dalje činila tek 12% đaka u osnovnim školama "Južne Srbije", dok je učešće turskih predavača u nastavnom kadru pokrajine iznosilo 6,4%.¹⁴ Spoljni vid tolerancije se mogao prepoznati i kroz postojanje velikog broja medresa.¹⁵ Verski položaj muslimana u pet muftijstava Makedonije, Sandžaka i Kosova bio je naizgled zadovoljavajući, jer je postojeća infrastruktura Islamske verske zajednice održavana saglasno zakonu, tj. polovinu njenog budžeta popunjavala je država, dok su ostatak pokrivali prihodi sa vakufskih imanja i verska taksa koju su plaćali muslimani.¹⁶ Ipak, odnos države se može sagledati i kroz učestalu politizaciju imama i dovođenje apsolut

¹⁰ AJ, Zbirka Ilije Pržića (398), fasc. 1, *Položaj Turaka u Jugoslaviji*, str. 7-8; *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, III prethodni sastanak, 22. mart 1925, str. 47-51.

¹¹ AJ, Ministarstvo unutrašnjih poslova, 14-76-257; ASANU, br. 13316/103, *Ferad beg Ali Draga*, str. 1-3.

¹² S. Bandžović, *Iseljavanje muslimana*, str. 39.

¹³ *Ministarstvo socijalne politike. Iseljenička služba, Izveštaj Narodnoj skupštini za 1926/27. god*, Beograd 1928, str. 39-40.

¹⁴ AJ, 398-1, *Položaj Turaka u Jugoslaviji*, str. 2-4.

¹⁵ AJ, Ministarstvo pravde, 63-157-694.

¹⁶ ASANU, br. 14458/I-8, *Moslems in Yugoslavia*, str. 2-6. – Na prostoru pet muftijstava "pokrajine Južne Srbije" registrovana je 1.131 džamija.

venata šerijatske škole koji nisu govorili turski, a naročito kroz problematičan tretman vakufskih imanja.¹⁷

*
* * *

Predstava jugoslovenskih muslimana o "turskoj domovini" nije bila adekvatna stanju stvari u reformisanoj Turskoj. Pored proglašenja republike (1923) Mustafa Kemal je zakonima iz korena promenio državu, potpuno je odvojivši od crkve, a neočekivani dometi njegovih reformi su uticali na širenje glasina kako će Turska postati protestantska zemlja!¹⁸ Skopske džamije su sredinom 20-ih bile preplavljene komunistima i republikancima spremnim da se konfrontiraju protivnicima "boljševizacije muslimana", ali je snaga islamske tradicije ostala dominantna.¹⁹

Pored praćenja demografskih posledica tursko-grčke konvencije o razmeni stanovništva (1923), pažnja jugoslovenske diplomatije bila je usmerena i na tursko-rumunske pregovore o iseljavanju 400.000 Turaka iz Dobrudže. Ohrabrena uspehom razmene stanovništva sa Grčkom, turska vlada je 1934. donela zakon o kolonizaciji i zaključila sa Rumunijom sporazum o iseljavanju koje je trebalo obaviti u roku od pet godina. Prema rečima jugoslovenskog poslanika u Ankari (1939), Turska je intenzivnom imigracijom "podesnog elementa" nameravala da naseli opusteli pojas prema Iranu i Iraku sa koga je početkom 30-ih godina na brutalan način proterala Kurde i pošto pokušaj naseljavanja tog pojasa domaćim Turcima (zbog straha od osvete) nije uspeo.²⁰ S obzirom da je u tadašnjoj Bugarskoj živelo 789.296 muslimana (15%), to je i tamo došla na red ideja o njihovom iseljavanju u "maticu". U maju 1935. do MIP-a je stigla turska procena da je u Dobrudži ostalo još svega 102.000 muslimana, a do novembra 1935. kada je turski parlament usvojio dopune zakona o kolonizaciji,

¹⁷ AJ, 63-132; Ramuš Osmanović: *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine SHS*, CVI red. sast, 25. jul 1922, str. 791-792; Miloslav Stojadinović, "Razmišljanja o Južnoj Srbiji", *Savremena opština*, br. 31, Beograd 1931, str. 28-30; Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929, Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd 2002, str. 368-372.

¹⁸ AJ, Poslanstvo Kraljevine Jugoslavije u Turskoj, 370-56-142, list 487; Mirjana Teodosijević, *Mustafa Kemal Atatürk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd 1998, str. 157-158.

¹⁹ AJ, 63-136, izveštaj za MUD iz Skoplja 26. 3. 1927, MIP ministru prosvete 23. 4. 1937.

²⁰ AJ, 370-9-42, listovi 622, 623, 853. - Prema računici koju nudi Vestermanov *Atlas svetske istorije*, posle grčko-turskog rata migracijama je bilo zahvaćeno oko 635.000 Turaka (*Der grosse Atlas zur Weltgeschichte*, Orbis Verlag/Westermann GmbH, Braunschweig 1990, str. 153).

u Tursku je useljeno 600.000 muslimana, od čega je 400.000 bilo posledica razmene sa Grčkom, dogovorene u Lozani.²¹

Sredinom 30-ih godina turski parlament je regulisao naseljavanje emigranata sa Balkana, ostavljajući ministru unutrašnjih dela široka ovlašćenja.²² Turski listovi su pisali o bujicama iseljenika koje su krenule u Tursku posle "anadolske pobeđe" i pod pritiskom "šovinističkog režima". Čak je i jugoslovensko Ministarstvo inostranih poslova u reakciji na priču o teroru nad muslimanima objavilo demanti po kome je početkom 20-ih godina navodno izdato svega pet pasoša za Tursku! Turska štampa je podsticala svoju vladu da emigrantima ustupa najplodniju zemlju ("da njihovo zadovoljstvo bude večiti mamac za ostale"), premda je bilo i novina koje su se protivile prihvatanju balkanskih muslimana. Krajem 1923. delegat SHS je pisao da se Turci čude tolikoj naježdi muslimana, optužujući niže jugoslovenske činovnike za represiju prema njima i istovremeno ponavljajući kako Turska neće primati "arnautske iseljenike". Zaista, početkom januara 1924. usledila je naredba carigradskom valijatu da ne izdaje *nufus-teskere* doseljenicima, uz obrazloženje da Turska ne želi "muhadžire arnautskog porekla", te da je prezauzeta razmenom stanovništva sa Grčkom. Namera Jugoslavije da se kroz iseljavanje "naroda turske kulture" oslobodi neloyalnog albanskog stanovništva nije naišla na odobravanje u Ankari. O njihovom otežanom iseljavanju svedoče instrukcije jugoslovenskog MIP-a poslaniku u Carigradu, kao i praksa turskog konzulata u Skoplju da od potencijalnih iseljenika albanskog porekla zahteva perfektno znanje turskog jezika.²³ U februaru 1925. neki listovi su pisali kako je turska vlada odobrila useljenje 30.000 muslimana iz Srbije, te da je samo za 1926. predvidela prihvrat 50.000 iseljenika! Turska vlada nije potvrdila ove informacije, ali ih nije ni demantovala, što je navelo štampu na zaključak kako vlada u Ankari čeka da jugoslovenski muslimani prvo prodaju svoju imovinu, a onda "krenu punih, a ne praznih šaka za Tursku". Par godina kasnije i uprava Vardarske banovine je uvela birokratske olakšice za sve zainteresovane iseljenike.²⁴ Doduše, početkom 30-ih godina iz jugoslovenskog poslanstva u Carigradu su počele stizati vesti o tome da policija za-

²¹ AJ, 370-9-42, listovi 629, 681, 682, 718. - Težnja Turske da prevashodno popuni Trakiju ogledala se i u broju podignutih kuća (u Trakiji 44.118, a u vilajetu Kodžaeli svega 808 kuća).

²² *Vardar*, br. 263, Skoplje 25. 8. 1934, str. 1.

²³ AJ, 370-9-42, listovi 496-499, 511-513, 518, 524, 525, 532, 534, 544, 590, 748.

²⁴ AJ, 370-9-42, listovi 549, 551, 559, 564, 575, 578.

branjuje strancima bavljenje poslovima "rezervisanim za Turke", pa je u izgledu bila (neželjena) repatrijacija jugoslovenskih državljana.²⁵

Neažurnost i nespremnost konzulata i poslanstava u Turskoj da se izade u susret povratnicima bila je očigledno dirigovana sa višeg mesta, pri čemu se strah od ulaska turskih državljana u Jugoslaviju manifestovao na više načina.²⁶ Tokom 1928. pasoši turskih državljana koji su dolazili u Kraljevinu SHS vizirani su najviše na šest meseci, dok im za povratak u Tursku nije naplaćivana nikakva taksa. Od januara 1930. učestala je praksa da se kod onih koji nisu regulisali imovinske odnose u Jugoslaviji izdaje polugodišnja viza i to samo šefu porodice. Viziranje pasoša za turske državljane bilo je dosta skupo, premda je i odlazak iz Turske bio nešto komplikovaniji pošto su tamošnje vlasti zahtevale specijalnu izlaznu vizu. Kada se radilo o razočaranim muslimanima koji su, ne prepoznavši reformisanu Tursku želeli nazad, Konzulat je dobio instrukcije da u takvim slučajevima nipošto ne izdaje vizu.²⁷ Izloženi "denacionalizaciji" i nerazumevanju turskih vlasti za aktivnosti i projekte kojima bi sačuvali jezik, običaje i svest o poreklu, jugoslovenski emigranti su od januara 1935. počeli da uzimaju nova prezimena pošto je u Turskoj stupio na snagu zakon o obaveznom porodičnom imenu.²⁸ Početkom 30-ih godina u Vardarsku banovinu se vratilo svega 317 muslimana, iako su procene o broju interesenata uzimale u obzir daleko veći broj.²⁹

Uspostavljanjem diplomatskih odnosa između Turske i Jugoslavije (1925) stvoreni su preduslovi za nekoliko važnih političkih događaja.³⁰ Došlo je i do privrednog

²⁵ AJ, 370-10-43, listovi 109, 133, 135, 174, 175, 203.

²⁶ AJ, 370-9-42, list 583. - Iz jednog dokumenta MIP upućenog poslaniku u Ankari oktobra 1934, pored standardnog spiska podanika koji su istupili iz jugoslovenskog državljanstva se kaže: "Povratak ovih lica u Kraljevinu nepoželjan je, jer nemajući ovde nikakvog imanja, pala bi na teret države, opštine ili rodbine. Stoga Ministarstvo ima čast moliti, da se priloženi spisak drži u evidenciji, kako se u njima imenovanim licima ne bi izdala dozvola za povratak u našu zemlju".

²⁷ AJ, 370-56-142, listovi 457, 484, 487, 491; *Službeni glasnik Ministarstva unutrašnjih poslova*, br. 2, 1. 2. 1937, str. 42-43; br. 6, 1. 6. 1937, str. 226.

²⁸ Ejup Mušović, "Posleratne migracije i imigracije stanovništva novopazarskog kraja", *Novopazarski zbornik*, br. 13, Novi Pazar 1989, str. 144-145; E. Mušović, "Jugoslovensko iseljeničtvo u Turskoj", *Zbornik radova Etnografskog instituta*, knj. 12, Beograd 1981, str. 72.

²⁹ *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930-1940*, knj. II-X, Beograd 1931-1933.

³⁰ U pitanju su konferencija Balkanskog sporazuma (1930), prva zvanična poseta kralja Aleksandra Turskoj (oktobar 1933), jugo-turski ugovor o prijateljstvu, nenapadanju, sudskom raspravljanju, arbitraži i koncilijaciji (novembar 1933) i formiranje Balkanskog saveza između Jugoslavije, Turske, Grčke i Rumunije (1934).

zblizavanja, pošto je u Ankari aprila 1931. potpisan sporazum o zajedničkom tržišnom nastupu proizvođača opijuma.³¹ Inače, iseljavanje muslimana sa jugoslovenskog prostora u Tursku pravno je regulisano septembra 1928. na osnovu člana 55 *Zakona o državljanstvu*. Njime je bilo predviđeno da "neslovenski" državljani Kraljevine SHS mogu istupiti iz državljanstva u narednih pet godina, pri čemu bi momentalno bili izbrisani iz vojnih i opštinskih spiskova, dok bi im olakšice za iseljenje i prodaju njihove imovine omogućio Ministarski savet. Međutim, bez jasno regulisanog bilateralnog postupka iseljenici su često vraćani sa turske granice o trošku Kraljevine SHS.³² Odluka turske vlade da zabrani dalje useljavanje dovela je do toga da su bezzemljaši koji su čekali na zemljište muslimana pali na teret države. Otuda je i komunikacija između MIP-a i Generalnog konzulata u Carigradu postala gotovo svakodnevna.³³ "Mi favorizujemo iseljenje muslimana iz Južne Srbije", kaže generalni konzul SHS u Carigradu i podseća da su prećutnim sporazumom jugoslovenske vlasti izdavale muslimanima pasoše bez prava povratka. Do koje mere se išlo pokazuje praksa iz maja 1933. kada se za istup iz državljanstva nisu morale ispuniti formalnosti iz čl. 55, već je bilo dovoljno davanje "jedne proste izjave", dok se u ime nepismenih mogao potpisati bilo koji činovnik Poslanstva. Procedura je zahtevala da, po zatraženom istupu iz državljanstva, MIP prosledi spiskove poslanstvima u Tirani i Ankari i generalnom konzulatu u Carigradu, posle čega bi usledilo odobrenje.³⁴

Prema podacima MIP-a broj lica koja su se do 1935. iselila iz Jugoslavije u Tursku po davanju izjave o istupanju iz državljanstva iznosio je 21.500, dok je u Albaniju prešlo 1.350 lica.³⁵ Prema državnoj statistici u periodu 1927-1939. u Tursku je iz Jugoslavije emigriralo 19.278 lica.³⁶ "Statistički godišnjaci" od 1930-1939. pokazuju da se u tom periodu u Tursku iselilo 13.678 lica (bez podataka za 1938), što znači da se između 1927. i 1930. iselilo oko 5.600 ljudi. Činjenica da je petina jugoslovenskih "evro-iseljenika" poticala iz najjužnije banovine tesno je skopčana sa fluentnom migracijom u Tursku i druge balkanske zemlje, jer je polovina iseljenika iz Vardarske banovine koja je vođena kao "iseljeništvo po evropskim zemljama" završila

³¹ *Stenografske beleške Narodne skupštine Kraljevine Jugoslavije*, red. saz. za 1932/33, knj. I, Beograd 1932, X r. s, 18. 11. 1932, str. 121-122.

³² AJ, 370-9-42, list 506, 630, MIP delegatu SHS u Carigradu Trajanu Živkoviću (3. 6. 1923).

³³ AJ, 370-9-42, list 591.

³⁴ AJ, 370-56-142, listovi 487, 489, 499.

³⁵ AJ, 370-9-42, list 630.

³⁶ Sulejman Smlatić, "Iseljavanje jugoslovenskih muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini", *INNJ*, str. 251-256.

upravo u Turskoj!³⁷ Samo tokom 1934. godine iz Vardarske banovine se u kontinentalne zemlje iselilo 50% svih jugoslovenskih iseljenika od kojih je 4.123 otišlo u Tursku i Persiju.³⁸

Organizovano iseljavanje muslimana postalo je sredinom 30-ih godina česta tema kojom se zanimala i najšira javnost, a nekoliko primera potvrđuje da je inicijativa "odozdo" u velikoj meri bila inspirisana (ne)zvaničnim državnim odlukama. Skopski advokat D. Anastasijević je avgusta 1936. uputio pismo predsedniku vlade kojim ga je obavestio kako on lično radi na "iseljavanju i razređivanju arnautskih masa u Jugoslaviji".³⁹ Daleko konkretniji bio je Vasa Šaletić, upravnik Saveza Agrarnih zadruga Južne Srbije koji je marta 1936. predlagao "diskretno" iseljavanje Albanaca u Tursku u organizaciji Saveza na čijem je bio čelu, koji bi bio zadužen za otkup njihovih imanja i transfer u Tursku. Mere koje Šaletić preporučuje za ubrzavanje procesa iseljavanja, u potpunosti se podudaraju sa zaključcima tzv. Interministerijalne konferencije!⁴⁰

*

* * *

Naime, 20. septembra 1935. u Ministarstvu inostranih poslova Kraljevine Jugoslavije su se sastali predstavnici pet ministarstava i Generalštaba radi elaboracije pitanja mogućeg iseljavanja muslimana, dok je četiri dana kasnije sastavljen i projekat tzv. *Užeg komiteta interministerijalne konferencije o iseljenju neslovenskog elementa iz Južne Srbije*.⁴¹ U radu Konferencije su učestvovali predstavnici Ministarstva inostranih poslova (šef odseka Političkog odeljenja Ilija Milikić, savetnik Milivoje Milčić, savetnik Petar Cabrić i sekretar Radovan Mitrović), Ministarstva poljoprivrede (inspektor Vojislav Magovčević i šef finansijskog odseka Đura Tatalović), Ministarstva unutrašnjih poslova (inspektor Dušan Tadić), Ministarstva finansija (save-

³⁷ *Statistički godišnjak Kraljevine Jugoslavije 1930-1940*, knj. II-X, Beograd 1933-1941.

³⁸ *Vardar*, br. 536, 21. 7. 1935, str. 2.

³⁹ AJ, Fond Milan Stojadinović, 37-22-175, list 356.

⁴⁰ AJ, 37-22-175, listovi 362-365. - Mere su podrazumevale: uproščavanje izdavanja pasoša, reviziju katastarske klasifikacije zemlje ("metnuti u najviše klase zemlje Arnauta i Turaka"), zabranu sađenja duvana u arnautskim srezovima "pod izgovorom da imamo dosta duvana ili ih na otkupu strogo ceniti", drakonsko kažnjavanje albanskih goroseča, širenje kuluka u albanskim krajevima, strogu primenu veterinarske uredbe i sl.

⁴¹ AJ, 370-9-42, listovi 637-643, "Zapisnik Interministerijalne konferencije, održane u Ministarstvu inostranih poslova 20. septembra 1935. god. po pitanju iseljavanja neslovenskog stanovništva iz Južne Srbije"

tnik Dušan Trajković), Ministarstva saobraćaja (viši činovnik Komercijalnog odeljenja Miloš Popović) i Glavnog generalštaba (pukovnik Jovan Sokolović). Sednica je otvorena u 18h i njome je predsedavao Ilija Milikić, dok su zapisnik vodili pisari Ministarstva inostranih poslova dr Feodor Korenić i dr Jožo Logar.⁴²

Predsedavajući je napomenuo da je održavanje tog sastanka bilo podstaknuto inicijativom Vojislava Magovčevića, inspektora Ministarstva poljoprivrede, te da je pitanje iseljavanja Turaka "i ostalih muslimana iz južnih krajeva" bilo urgentno, jer su kompaktne mase Turaka i Arnauta duž albanske granice predstavljale nacionalni i vojno-strateški problem. Broj Albanaca, koji se od 1931. godine uvećao za oko 65.000, inspirisao je Milikića da za uzroke neuspešne "nacionalizacije neslovenskog elementa" označi dva problema: "što je pravoslavni živalj u južnim krajevima malobrojan (svega ima u južnim krajevima 165.000 pravoslavnih) i što naš element nije bio dovoljno pripremljen za vršenje nacionalizacije. Prema tome, ostaje jedino još put iseljenja neslovenskog elementa iz zemlje".⁴³

Milikić je upoznao prisutne sa slabim rezultatima dotadašnjeg iseljavanja i mogućnostima koje je nudio novi turski zakon o kolonizaciji. Naveo je primer tursko-rumunskog sporazuma koji je mogao biti obrazac potencijalnog jugoslovensko-turskog aranžmana, pritom navodeći sve njegove detalje (o otkupu imovine iseljenika, o povlasticama i poreskim olakšicama, oprostima duga, oslobođanju od vojnog roka, besplatnom prevozu i sl). On je takođe podsetio da je albanska vlada promenila kurs, odbijajući da i dalje prima kosovske Albance, navodno iz finansijskih razloga: "Međutim, naše je uverenje da ona to čini iz nacionalnih razloga: ona ne želi smanjenja broja Albanasa kod nas zbog budućih teritorijalnih pretenzija".⁴⁴

Iako je član 55 Zakona o državljanstvu omogućio iseljenje neslovenskog stanovništva, Milikić je uočio i neke "greške". Naime, pošto se među izjavama za iseljenje nalazio veliki broj prijavi muslimana iz Sandžaka („koji su u stvari naši ljudi“), Političko odeljenje Ministarstva inostranih poslova je skrenulo pažnju Ministarstvu unutrašnjih poslova "da se takve izjave našeg slovenskog življa ne primaju". Kada se radilo o likvidaciji imanja iseljenika, postojalo je očekivanje da će taj problem biti rešen pomoću zajma od 21,8 miliona dinara koji je Ministarstvo poljoprivrede uzelo kod Državne hipotekarne banke. Iako je zatraženo da se siromašnijim iseljenicima osigura besplatan prevoz do granice ili bar popust od 75%, Ministarstvo saobraćaja i dalje

⁴² AJ, 370-9-42, list 638.

⁴³ AJ, 370-9-42, list 638.

⁴⁴ AJ, 370-9-42, list 639.

nije odstupalo od pravilnika o tarifama. Milikić je smatrao da bi trebalo hitno odrediti "koje srezove, iz vojničkih i političkih razloga, treba u prvom redu raseljavati".⁴⁵

Drugi učesnik konferencije bio je Milivoje Milčić, takođe savetnik u MIP-u. Prema njegovom mišljenju, famozni paragraf 55 je sve do 1933. godine ostao mrtvo slovo na papiru. Tek tada je albanska vlada pokrenula pitanje državljanstva onih Albanaca koji su izbegli iz Jugoslavije. Pošto je važenje člana 55 Zakona o državljanstvu isticalo 1. novembra 1933. godine, on je produžen na zahtev Ministarstva inostranih poslova do 1. novembra 1938. Milčić je prisutnima izneo podatak da je do tada bilo iseljeno "svega" 20.000 lica u Tursku, dok je za Albaniju registrovano oko 2.000 izjava, ali da nijedan nije dobio dozvolu za useljenje. On je izneo i zanimljivu opservaciju: "Turci u našoj zemlji pretstavljaju miran elemenat, otsečen od metropole te nisu podložni nacionalističkoj propagandi. Kod Arbanasa je situacija sasvim drukčija s obzirom na to da su naseljeni u gustoj masi u graničnim predelima (u nekim srezovima preko 90% celokupnog stanovništva). Mi smo u prijateljskim odnosima sa Turskom te u roku od nekoliko meseci možemo rešiti pitanje iseljenja Turaka. Turska prima sve ljude turske kulture te bi na taj način mogli iseliti i jedan deo Arbanasa".⁴⁶

Inicijator sazivanja konferencije, Vojislav Magovčević, podsetio je učesnike da je Ministarstvo poljoprivrede sprovodilo kolonizaciju već punih 15 godina. Najviše je bilo iseljeno iz pasivnih krajeva (Bosne, Like, Hercegovine i Crne Gore), ali su iscrpljene sve slobodne površine, a bilo je još 17.000 porodica koje su podnele molbe za dodelu zemljišta u "južnim krajevima". Jedino rešenje Magovčević nalazi u tome, "što bi se iselio turski i arbanaski elemenat, koji je naročito jak u 17 srezova; tu je relacija 73% neslovena prema 27% našeg življa. Nacionalni razlozi traže da se nastavi sa kolonizacijom baš pored arbananske granice". On je ponovo istakao velika očekivanja od zajma sklopljenog kod Državne hipotekarne banke kojim je trebalo otkupiti albanska i turska imanja, ali je naglasio da je delovanje Albanskog komiteta u pograničnim krajevima odvrćalo potencijalne iseljenike. I Magovčević je smatrao da je tursko-rumunska konvencija bila odlična baza za postizanje sporazuma između Jugoslavije i Turske.⁴⁷

⁴⁵ AJ, 370-9-42, list 639.

⁴⁶ AJ, 370-9-42, list 639. – Milčić je završio svoje izlaganje rečima: "Nikakve žrtve nisu suviše velike, da se ovo pitanje reši. Ministarstvo poljoprivrede, pomoću jedne planske organizacije, treba da razbije komplekse Arnauta, puštajući u svako selo po nekoliko naših porodica, a duž arbananske granice bi trebalo jedan pojas sasvim očistiti Arbanasa".

⁴⁷ AJ, 370-9-42, list 640. – "Mi bi dali novac za prodana imanja samo onim licima, koja budu nabavila uredan pasoš, odslužila vojsku i platila svu porezu; oni bi se odmah ukrcali u vozov- ▶

U sledećem delu konferencije predsedavajući je predložio mere za olakšavanje iseljavanja neslovenskog stanovništva na osnovu § 55 Zakona o državljanstvu (izdavanje besplatnih pasoša, oslobođenje od svih dužnih dažbina, davanje besplatnog podvoza do državne granice u zamenu za ustupljena imanja, sklapanje konvencije sa Turskom po "rumunskom obrascu", oslobođenje od služenja vojske itd). Osim toga, predloženo je pojednostavljenje administrativnog postupka prilikom vađenja mnogobrojnih uverenja, a da bi se mere sprovele u život, iznet je i predlog o organizovanju jednog užeg komiteta u koji bi ušli M. Milčić, pukovnik J. Sokolović, D. Tadić i V. Magovčević. Zadatak tog komiteta bi bio da izradi projekt mera koje bi trebalo preduzeti "za pospešenje iseljavanja neslovenskog življa, a koji će se podneti na usvojenje Ministarskom savetu".⁴⁸

Nastup pukovnika Sokolovića obeležio je oštar govor o merama kojima bi se "pospešilo iseljavanje neslovena". Prva od njih ticala se rigoroznijeg odnosa prema neurednim poreskim obveznicima, dok je druga predviđala svojevrstu izolaciju potencijalnih emigranata od uticaja onih koji su vršili propagandu protiv iseljavanja. Dalje je trebalo naterati tursku decu u državne nacionalne škole („pošto se naši Turci ne smatraju kao narodna manjina“), jer se do tada dešavalo da tri četvrtine mladića iz tih krajeva, koji dolaze na odsluženje vojnog roka, pišu samo turski. Poverljivim raspisom je trebalo da se oni, koji ne bi želeli da se ise, "ne primaju ni u državnu ni u samoupravnu službu", dok je srpsko obeležje trebalo uvoditi "nacionalizovanjem imena mesta i krajeva". Takođe, Sokolović je predlagao stvaranje zone naseljene "našim" elementom duž albanske granice, pa je iz tog razloga trebalo sistematski početi sa kolonizacijom od granice, ka unutrašnjosti.⁴⁹

Nakon dvočasovne konferencije učesnici su jednoglasno doneli zaključak u šest tačaka. Njime je bilo predviđeno pokretanje pitanja iseljenja u kontaktima sa turskom vladom i insistiranje na njegovom rešavanju putem specijalne konvencije koja bi bila izrađena po ugledu na Rumuniju. Svima koji bi poželeli da se ise, trebalo je obezbediti besplatne iseljeničke pasoše, osloboditi ih poreskih obaveza i izaći u susret onima koji su nudili svoja nepokretna imanja u zamenu za besplatan prevoz do granice, dok je siromašnim bezzemljašima trebalo osigurati besplatan podvoz. Potencijalne iseljenike je trebalo osloboditi i plaćanja dažbina na "mrtav inventar", tj. stvari i novac koje bi poneli sa sobom. Ministarstvo vojske i mornarice je već bilo izdalo naređenje da

ve. Ranija praksa naših policijskih vlasti, kad se je izdavao pasoš sa važnošću od pola godine, bila je pogrešna, jer ta lica nisu gubila državljanstvo, pa su se vraćala".

⁴⁸ AJ, 370-9-42, list 640.

⁴⁹ AJ, 370-9-42, list 640. – "To pitanje ne rešavati na parče, već doneti plan za nekih 10 godina".

se svima izdaju dozvole za iseljenje bez obzira da li su regulisali vojnu obavezu. Isto tako, trebalo je puštati i one koji su želeli da se ise, a nalazili su se na odsluženju vojnog roka. Konferencija je ovlastila svoj *Uži odbor* da izradi *Projekt plana o iseljenju*, koji bi naredna interministerijalna konferencija definitivno primila i podnela ministru poljoprivrede, a ovaj to pitanje izneo pred Ministarski savet.⁵⁰

Uži komitet se sastao već 24. septembra 1935. godine u 9 sati u Ministarstvu inostranih poslova i doneo tzv. Projekt užeg komiteta interministerijalne konferencije o iseljenju neslovenskog elementa iz Južne Srbije. On je sadržao sledeće zaključke:

“1/ Pitanje iseljenja treba što pre regulisati specijalnom konvencijom između naše države i Turske, kao i između naše države i Albanije, a na način kako je to pitanje regulisano između Turske i Rumunije.

2/ U slučaju da se sa Albanijom ne bude mogao zaključiti sporazum o iseljenju Arbanasa u Albaniju, ili da se Arbanasi – naši podanici ne budu hteli iseljavati u Tursku, treba odmah pristupiti postojećim zakonskim odredbama o preseljavanju ovog elementa sa granične zone u unutrašnjost zemlje i naseljavanjem iste zone stanovništvom jugoslovenske narodnosti.

3/ Svima onim licima koja na osnovu § 55 Zakona o državljanstvu dadu izjave, da se odriču našeg podanstva i da će se u određenom roku iseliti iz naše zemlje, učiniti sledeće povlastice:

- a) izdati im besplatne iseljeničke pasoše, prema prilikama kolektivne;
- b) osloboditi ih svih dužnih dažbina (poreza, prireza, vojnice itd);
- v) u slučaju da lica koja se sele, imaju hipotekarna i privatna dugovanja (menice, obligacije i slična pismena), učinjena do 1. septembra 1935. god. imaju se zajmodavcima (potraživačima) isplatiti iz procenjene vrednosti njihovih nepokretnih dobara;
- g) izdati im besplatan podvoz do Soluna i Svilengrada, ako izjave da svu svoju nepokretnu imovinu ostave našoj državi. Isto se ovo odnosi i na iseljenike siromašnog stanja;
- d) izdati popust na železnicama od 75% licima, koja su materijalno obezbeđenija ili koja su ranije prodala svoja imanja;
- đ) osloboditi ih svih dažbina za izvoz mrtvog inventara i novca;
- e) osloboditi ih od momenta date izjave za iseljenje: regrutovanja, upućivanja u kadar, služenja kadra, pozivanja na vežbe i uzimanja komore i pre-

⁵⁰ AJ, 370-9-42, list 641.

voznih sredstava radi izvođenja vežbi i manevara. Od ovoga se mogu učiniti odstupanja u slučaju, ako se iseljenje ne izvrši za godinu dana od date izjave.

4/ Za što uspješnije i brže iseljavanje ovog neslovenskog življa u Tursku, odnosno Arbaniju, komitet nalazi da bi korisno bilo preduzeti i sledeće mere:

a) svim sredstvima suzbijati i onemogućavati svaku propagandu koja se među ovim elementom vrši iz Arbanije protiv iseljavanja;

b) od neslovenskog stanovništva koje dolazi u obzir za iseljenje, zahtevati ispunjenje svih postojećih zakona i propisa, a naročito onih koji se odnose na plaćanje fiskalnih dažbina (porez, prirez, vojnica itd);

v) što češće na teritoriji Južne Srbije, a naročito iz graničnih srezova pozivati na vojne vežbe obveznike operativne i rezervne vojske neslovenskog porekla, bilo radi vežbi i manevara, bilo radi izrade strategijskih puteva ili fortifikacijskih objekata;

g) načelno ne primati u državnu službu (i samoupravnu) lica koja dolaze u obzir za iseljenje, a ona koja su već u državnoj (samoupravnoj) službi, raspoređivati u krajevima gde živi naše nacionalno stanovništvo;

d) strogo primenjivati princip o obaveznom školovanju dece u ovim krajevima u našim osnovnim školama;

d) strogo primenjivati sve propise o naseljavanju južnih krajeva u pogledu ograničavanja potrebnih kompleksa za naseljavanje, a u prvom redu u pogranničnim srezovima;

e) odmah pristupiti nacionalizovanju geografskih objekata (naseljenih mesta, reka, planina itd) i osobnih prezimena. Ovo se odnosi i na javne natpise, firme, reklame itd;

ž) sve napred iznete mere prvenstveno i odmah primenjivati počev od granične linije prema Arbaniji ka unutrašnjosti zemlje.⁵¹

Da su ovi predlozi veoma brzo počeli da se primenjuju u praksi, pokazuju "mere za suzbijanje albanske iredente" bana Vardarske banovine koje je potpisao njegov pomoćnik 29. aprila 1936. godine. Naime, trebalo je "bilo propagandom, bilo izuzetnim merama" stimulisati iseljavanje Albanaca u Tursku. Za početak, bilo je dovoljno proširiti glasine po čaršijama da će u Turskoj dobiti najplodniju zemlju i veća prava nego u Albaniji. Dalja metodologija je istovetna pomenutim merama Vase Šaleti-

⁵¹ AJ, 370-9-42, listovi 642, 643.

ća (kulučenje na isušivanju močvara, kažnjavanje dačkih roditelja, zabrana proizvodnje duvana), ali uključuje i sugestije Interministerijalne konferencije: konfiskaciju albanskih udžbenika, naturanje službenog jezika, kažnjavanje činovnika koji odlažu izvršenja sudskih presuda Albancima, naplatu zaostalih poreza "bez milosrđa", što češće proglašavanje stočnih zaraza u albanskim selima, nacionalizovanje imena i geografskih pojmova i sl.⁵²

Iako je turski šef diplomatije Ruždi Aras tvrdio septembra 1935. kako je još sa bivšim jugoslovenskim premijerom Jevtićem bio postignut konačni dogovor o iseljavanju, nastojanja jugoslovenske vlade da postigne sporazum sa Turskom prema kome iseljavanje muslimana više ne bi bilo jednostrani akt, realizovana su tek 11. jula 1938. kada je u Carigradu parafiran tekst konvencije.⁵³ Predlog za formiranje mešovite komisije za iseljavanje potekao je upravo od turskog ministra inostranih poslova u Ankari februara 1938. na sastanku Saveta Balkanskog sporazuma, a Komisija za iseljavanje se sastala u Carigradu 9. juna 1938.⁵⁴ Na osam sednica ove Komisije dominiralo je nekoliko problema, od kojih je prvi rešen tako što je tekst tursko-rumunske konvencije postavljen kao obrazac jugoslovensko-turskog sporazuma. Kada se radilo o finansiranju preseljenja 200.000 ljudi, turski delegat je naglasio da Turska očekuje da Jugoslavija plati transport emigranata do Soluna i makar polovinu "realnih troškova" preseljenja (za otkup zemljišta u Anadoliji), tj. 20 miliona turskih lira.⁵⁵ Jugoslovenska strana je insistirala da "odšteta" bude plaćena po glavi emigranta, dok je Turska smatrala racionalnijim plaćanje po iseljenoj porodici. Pošto je jugoslovenska strana popustila, 11. jula 1938. je potpisana Konvencija koja se sastojala iz 21 člana.⁵⁶ Njome je uzeto u obzir jugoslovensko muslimansko stanovništvo "koje govori turski jezik i ima tursku kulturu", ali ne i Romi i "nomadsko stanovništvo"! Geografski je definisan prostor za iseljavanje (38 srezova Vardarske, 5 Zetske i 3 Moravske banovine), pri čemu Sandžak i BiH nisu bili obuhvaćeni, pa su se tamošnji muslimani na putu za Tursku zadržavali u srezovima navede-

⁵² AJ, 37-51-315, list 41.

⁵³ Safet Bandžović, "Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana 1912-1941", *Prilozi*, br. 32, Sarajevo 2003, str. 222.

⁵⁴ Avdija Avdić, "Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata", *NovopazarSKI zbornik*, br. 15, Novi Pazar 1991, str. 112-114. U radu Komisije učestvovao je i pomenuti inicijator Interministerijalne konferencije Vojislav Magovčević.

⁵⁵ AJ, 370-9-42, list 771.

⁵⁶ A. Avdić, "Jugoslovensko-turski pregovori", str. 114-117.

nim u Konvenciji. Turska se obavezala da primi 40.000 porodica u roku od šest godina koje bi se iseljavale od maja do oktobra svake godine. Odredbe su važile isključivo za seosko stanovništvo, premda su se mogli iseljavati i stanovnici gradova kao "slobodni emigranti". Sva nepokretna iseljenička imanja pripala bi jugoslovenskoj državi u trenutku kad godišnja lista emigranata bude dostavljena turskim predstavnicima u Jugoslaviji i kad emigranti napuste prebivalište i dođu do luke. Dogovorena odšteta koju bi Jugoslavija plaćala Turskoj bila je 500 turskih lira po porodici, tj. 20 miliona lira za svih 40.000 porodica. Isplata bi se obavljala svake godine od 1. aprila do 1. oktobra shodno broju iseljenih porodica (u 12 rata na 6 godina) i to 30% u stranoj valuti, a 70% u dinarima deponovanim na račun Republike Turske kod Narodne banke Jugoslavije. Ta sredstva bi bila utrošena za sve transakcije i kupovinu jugoslovenske robe bez naplate poreza, osim one koja se plaćala u devizama (bakar, vuna, koža, orahovina, uljarice, masline i žito). Iseljenici bi dobijali status emigranata po davanju izjave o istupanju iz državljanstva, a status turskih državljana po potpisivanju godišnje liste iseljenika od strane turskih delegata. Osim oslobađanja od vojne obaveze muslimana čije su porodice na listama za iseljavanje, Jugoslavija se obavezala da neće pozivati regrute islamske vere iz ovih srezova koji su predviđeni za iseljavanje. Konvencija je predviđala transfer iseljenika i njihove pokretne imovine do solunske luke o trošku Jugoslavije, dok bi se ukrcavanje obavljalo na osnovu kolektivnih turskih pasoša i besplatnih jugoslovenskih izlaznih viza u Jugoslovenskoj slobodnoj zoni u Solunu.⁵⁷

Slab odjek Konvencije u jugoslovenskoj štampi više govori o tajnosti parafiranog sporazuma nego o njegovom skromnom značaju.⁵⁸ U nekoliko dokumenata se naglašava potreba za "zajamčenom diskrecijom" pregovora, premda je još u maju 1938. italijanska štampa objavila i najpikantnije detalje oko iseljavanja! Još veći problem je predstavljala nova ucena kojom je turska vlada uslovljavala ratifikaciju Konvencije. Naime, Turska je tražila od Jugoslavije da za tri godine isplati 20 miliona lira i time stekne uslov da u istom roku iseli polovinu predviđenog broja porodica o svom trošku. Bez obzira na nepovoljne finansijske uslove, ovo ubrzavanje pro-

⁵⁷ AJ, 370-9-42, listovi 803-811. - Iseljenici su imali pravo da sa sobom ponesu najviše četiri grla krupne stoke i deset sitnih životinja, od nakita najviše jednu ogrlicu po osobi, dok je svaki kućni starešina mogao izneti do 2.000 din. u gotovini i devize čija vrednost ne prelazi 4.000 din!

⁵⁸ AJ, 370-9-42, list 922; *Politika*, br. 10819, 13. 7. 1928, str. 2. - "Ne preporučuje se redovan postupak za ozakonjenje iz razloga unutrašnje i spoljne politike. Bilo bi bolje uvesti konvenciju u život putem uredbe, a zatim je povratno ozakoniti idućim finansijskim zakonom", smatrali su jugoslovenski zvaničnici aprila 1939. godine.

cesa iseljavanja je očigledno odgovaralo jugoslovenskoj vladi, što se vidi iz telegrama Cincar-Markovića upućenog 13. avgusta 1939. poslaniku u Ankari.⁵⁹ Naknadno tumačenje dogovora vodilo je zaključku da je "tajni smisao" konvencije - iseljavanje albanskog stanovništva kome jugoslovenska država nije morala da plati nikakvu odštetu za seoska imanja, te da je konvencija bila tako sročena da se iseljavanje moglo učiniti obaveznim "bez obzira na volju pogođenog stanovništva", kako turskog, tako i albanskog.⁶⁰

U Tirani se s pravom strahovalo da su jugoslovensko-turski pregovori bili sračunati na ažuriranje iseljavanja Albanaca-muslimana, pa je usledila prava politička kampanja protiv zaključivanja Konvencije.⁶¹ Još početkom 30-ih godina registrovana je akcija Albanije koja je putem naročitih "misionara" odvrćala kosovske Albance da napuštaju Jugoslaviju.⁶² U kampanju "iznutra" bio je uključen i jugoslovenski reis-ul-ulema Fehim Spaho, koji je oktobra 1938. u Novom Pazaru pozvao vernike da ne napuštaju svoju dedovinu.⁶³ Lična urgencija kralja Zogua kod turskog predsednika (1935) imala je za cilj vraćanje svih kosovskih i makedonskih Albanaca u Albaniju,⁶⁴ a u istom duhu bila je i poseta Ferhat-bega Drage i Malića Pelivanovića Carigradu i Ankari, gde su lobirali da se iz Konvencije izuzmu etnički Albanci. Ferhat Draga je oktobra 1938. predao dr Spahi memorandum protiv sprovođenja jugo-turske konvencije o iseljavanju.⁶⁵ U misiju sa sličnim zadatkom albanska vlada je u Ankaru poslala i Mehmeda Konjica septembra 1938. Sudeći po rečima Cincar-Markovića iz aprila 1939. Ruždi Aras nije podlegao albanskim pritiscima i bio je spreman da do kraja sprovede potpisanu konvenciju.⁶⁶ Ipak, sudeći po rečima turskog konzula u Skoplju albanska antikampanja je doprinela da broj kolebljivih ministara u tur-

⁵⁹ AJ, 370-9-42, listovi 773, 777, 927, 931. - Cincar-Marković je sugerisao jugoslovenskom poslaniku da pristane na sve uslove turske vlade, iako je ponovo došlo do izmene plana za tu godinu.

⁶⁰ AJ, 370-9-42, listovi 921-922, 5. april 1939.

⁶¹ Đorđe Borozan, *Velika Albanija: porijeklo-ideje-praksa*, Beograd 1995, str. 133-139.

⁶² AJ, 66-72-187, Ministarstvo inostranih poslova Ministarstvu prosvete, 31. 1. 1930.

⁶³ AJ, 37-25-196, listovi 247-248.

⁶⁴ AJ, 370-9-42, list 657.

⁶⁵ AJ, 37-22-175, list 374.

⁶⁶ AJ, 370-9-42, listovi 812, 831, 889.

skoj vladi značajno naraste.⁶⁷ Osim toga, Turska nije ratifikovala Konvenciju ni zbog smrti Kemala Atatürka, da bi komplikacije oko revidiranja finansijskog dela sporazuma i izbijanje Drugog svetskog rata definitivno omeli realizaciju ovog bilateralnog dogovora. ■

LITERATURA:

- Avdija Avdić, "Jugoslovensko-turski pregovori o iseljavanju muslimanskog stanovništva u periodu između dva svetska rata", *Novopazarski zbornik*, br. 15, Novi Pazar 1991.
- Avdija Avdić, "Opšti pogled na migraciona kretanja muslimanskog stanovništva na Balkanu od kraja XIX veka do zaključenja Jugoslovensko-turske konvencije (11. jula 1938)", *Novopazarski zbornik*, br. 9, Novi Pazar 1985.
- Safet Bandžović, *Iseljavanje muslimana iz Sandžaka*, Sarajevo 1991.
- Safet Bandžović, "Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana 1912-1941", *Prilozi*, br. 32, Sarajevo 2003.
- Đorđe Borozan, *Velika Albanija: porijeklo-ideje-praksa*, Beograd 1995.
- Elka Dimitrieva, Verica Janeska, "Osobnosti na migracionite dviženja od SR Makedonija vo stranstvo", *Problemi na demografskiot razvoj vo SR Makedonija*, Skopje 1985.
- Hajredin Hodža, "Uzroci, problemi i posledice migracija stanovništva Kosova i pripadnika albanske nacionalnosti u inostranstvo", *Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, Zagreb 1978.
- Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd 2005.
- Vladan Jovanović, *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*, Beograd 2002.
- Fikret Karčić (ur.), *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX vijeku*, Tuzla 2001.
- Ejup Mušović, "Jugoslovensko iseljništvo u Turskoj", *Zbornik radova Etnografskog instituta*, knj. 12, Beograd 1981.
- Ejup Mušović, "Posleratne migracije i imigracije stanovništva novopazarskog kraja", *Novopazarski zbornik*, br. 13, Novi Pazar 1989.
- Hugh Poulton, Suha Taji-Farouki (eds.), *Muslim Identity and the Balkan State*, C. Hurst & Co, 1997.
- Hugh Poulton, *Balkan. Manjine i države u sukobu*, Subotica 2002.

⁶⁷ Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd 2005, str. 395; S. Bandžović, "Ratovi i demografska deosmanizacija Balkana", str. 225.

- Sulejman Smlatić, "Iseljavanje jugoslavenskih muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini", *Iseljništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, Zagreb 1978.
- Milena Spasovski, "Osnovne odlike demografskog razvitka BiH od 1918-1991", *Bosna i Hercegovina od Srednjeg veka do novijeg vremena*, Beograd 1995.
- Mirjana Teodosijević, *Mustafa Kemal Atatürk u jugoslovenskoj javnosti*, Beograd 1998.
- Jovan F. Trifunski, *Albansko stanovništvo u SR Makedoniji*, Beograd 1988.

INTER-MINISTERIAL CONFERENCE OF THE KINGDOM OF YUGOSLAVIA ON THE EMIGRATION OF "NON-SLAVIC ELEMENT" TO TURKEY (1935)

Vladan Jovanović

Summary

Based on the minutes that have been preserved, this paper reconstructs the work of the so-called Inter-Ministerial Conference on Emigration of Yugoslav Muslims to Turkey, held at the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia by mid-September 1935. The Conference developed the *Emigration Project*, whose main provisions are also presented here, while, based on the documents kept by the mission of the Kingdom of Yugoslavia in Turkey, an outline is made of a broader context of the emigration of Yugoslav Muslims. In the focus of the paper's attention are the regions of Macedonia, Sanjak and Kosovo, i.e. the Vardar Province (Banovina), from which the "people of Turkish culture" were to be relocated, pursuant to the then agreement reached between Yugoslavia and Turkey. Yugoslavia attempted to get rid of its disloyal, Albanian element and to get their land for colonisation, while Turkey wanted to populate its own deserted regions populating them with the "convenient element". Within the framework of preparations for the conclusion of a lasting arrangement with Turkey, the Ministry of Foreign Affairs of the Kingdom of Yugoslavia held a meeting on September 29, 1935, which included the representatives of five ministries and of the Army General Staff with the intention to elabo-

rate upon the issue of potential emigration of Muslims. Four days later a project on the "emigration of non-Slavic element from Southern Serbia" was developed. One of the dominant conclusions is the urgency of adoption of bilateral conventions with Turkey and Albania, whereby, in case of problems with emigration of Albanians, the plan was to relocate them to the Yugoslav hinterland. The exemption from all the taxes and of military service was envisaged for those who voluntarily waived their citizenship, while those were willing to leave their immovable property to the state could count with free transportation. These proposals made by the military representatives were unanimously accepted and were consequently adopted as the measures proposed by the Project itself in order to assure "the fastest and the most successful emigration of non-Slavic population" to Turkey and Albania. These measures included the suppression of propaganda against emigration led from Tirana; the most frequent possible recruitment of non-Slavic soldiers from the borderline communities to the military manoeuvres and exercises; the ban on recruitment of "individuals eligible for emigration" into civil service; relocation of non-Slavic civil servants to other parts of the country; "nationalisation of geographic establishments and individual surnames", etc. The state activities on the emigration of Yugoslav Muslim population reached its culmination with the signing of the Yugoslav-Turkish Convention in Istanbul, in July 1938, whose ratification and enforcement were thwarted by financial disputes, Albanian anti-emigration campaign and the breakout of the World War II.■

UDK: 316.324.7 (497.6 Tuzla) "1947/1952"
316.422 (497.6 Tuzla) "1947/1952"

Izvorni naučni rad

ZNAČAJNIJA OBILJEŽJA PROCESA MOBILIZACIJE RADNE SNAGE U INDUSTRIJU NA PODRUČJU TUZLANSKE OBLASTI (1947–1952)

Denis BEĆIROVIĆ
Tuzla

Abstrakt: U ovom radu autor na temelju arhivske građe iz Regionalnog arhiva u Tuzli analizira tok i društvene posljedice mobilizacije radne snage u industriju na prostoru Tuzlanske oblasti. Detaljno se prate modeli agitacije, kampanje za uključivanje radne snage u privredu, ali i probleme vezane za mobilizaciju.

Ključne riječi: Radna snaga, industrija, agrar, Tuzlanska oblast.

Abstract: In this paper, the author uses the archival material of the Regional Archive of Tuzla in order to analyze the course and social consequences of mobilization of labour force to work in the industry of the region of Tuzla. The models of campaigning for the inclusion of labour force into the economy of the region are elaborated in detail, alongside the problems this mobilization entailed.

Key words: Labour force, industry, agriculture, the Region of Tuzla.

Poslije završetka Drugog svjetskog rata Bosna i Hercegovina je u pogledu radništva bila u lošijem položaju od bilo koje druge jugoslavenske republike. Industrijska tradicija na ovom prostoru nije bila duga, a i ono malo industrijskih radnika, uglavnom, su činili stranci koji su nakon rata napustili zemlju. Uslijed ratne devasta-

cije privreda je bila u općem kolapsu, preduzeća razorena, zatvorena ili svedena na minimum rada. U takvom ambijentu, zbog izražene potrebe za novom radnom snagom nova vlast je provodeći forsiranu industrijalizaciju često i nasilnim putem ubrzavala transfer seoske radne snage u industriji.¹

Sve do 1948. godine u Bosni i Hercegovini se obnavljavala ona industrija koja je izgrađena za vrijeme austrougarske uprave ili u periodu između dva svjetska rata. Intenzivniji razvoj industrije počinje od 1948. godine, što je istovremeno zahtijevalo i veću akumulaciju seoske radne snage, koja je mijenjala na taj način kompletnu strukturu društva.²

Opredjeljujući se za favoriziranje industrijalizacije i elektrifikacije KPJ je u koncipiranju plana razvoja zemlje računala na revolucionarni optimizam i entuzijazam narodnih masa, bogate sirovinске izvore zemlje, perspektivu slobodnog razvoja i pomoći socijalističkih zemalja na čelu sa SSSR-om. Na tim postavkama usvojen je u aprilu 1947. godine *Zakon o petogodišnjem razvitku narodne privrede Jugoslavije za period 1947-1951*. Sama činjenica da je plan donijet u formi zakona dodatno je isticala njegovu važnost i obaveznost. Osnova plana temeljena je na sovjetskim iskustvima u metodologiji planiranja, čija je glavna karakteristika dirigirani sistem planiranja koji onemogućava bilo kakvu samoinicijativnost, podređujući rad gotovo apsolutnoj kontroli državnih organa.³ Glavni ciljevi plana bili su: prevazilaženje velike privredne i tehničke zaostalosti, jačanje ekonomske samostalnosti i odbranbenih kapaciteta, izgradnja i potpuno uspostavljanje socijalističkog sektora privrede i socijalističkih odnosa, te podizanje općeg blagostanja naroda.⁴

Izgradnja novih kapaciteta, kao i proširenje i reprodukcija postojećih, zahtijevali su uključivanje nove radne snage u privredi. Međutim, porast ekonomskih razlika na relaciji selo – grad imao je negativan odraz na uključivanje nove radne snage u državni sektor privrede. Potrebe za radnom snagom ubrzano su rasle, iako je mobilizacija radne snage bila sve teža, zbog čega od 1949. godine počinje široka kampanja za mobilizaciju radne snage. U toku iste godine potpuno je oblikovan sistem organizacije za uključivanje radne snage, koji je zahtjev za regrutacijom nove radne snage ostvarivao posredstvom partijskih direktiva, čije su izvršenje obavljali članovi partije i Narodnog fronta ili mjerama ekonomske prirode.

¹ Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu*, Tešanj, 2000. godine, 146. i 147.

² *Isto*, 97-98.

³ Branko Petranović, Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, Beograd, 1977, knjiga I, 79.

⁴ Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ, Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb 1985, 113-114. ►

Ali, i pored svega toga, uključenje radne snage u privredu na području Tuzlanske oblasti, bilo je ispod planiranih očekivanja. Sreski komiteti u nemogućnosti da obezbjede stalnu radnu snagu, pribjegavali su slanju povremene frontovske radne snage. Posebno kritična situacija bila je sa uključivanjem stalne radne snage u rudnike, s obzirom na teške uvjete rada u ovoj privrednoj grani. Zato se pribjegavalo prebacivanju jednog dijela stalne radne snage iz lokalnih rudnika u rudnik Kreku, nastojeći da najveći dio radnika koji se prebacuju iz lokalnih rudnika bude uglavnom iz mlađe generacije. U vezi s tim, omladinske organizacije su dobile konkretne zadatke da agituju za ulazak omladine u rudnike, procjenjujući da se tako najlakše može doći do radne snage.⁵ Istovremeno sa političkim i propagandnim radom, aktivno se radilo i na učvršćivanju aparata za uključivanje radne snage putem jačanja uprava, savjeta i komisija.⁶ No, i pored navedenih mjera, planovi o uključivanju radne snage u mnogim srezovima nisu se odvijali predviđenom dinamikom. Umjesto toga, oni koji su bili zaposleni, sve više su izostajali s posla, a neki su i napuštali privredne kolektive zbog čega su pisane i potjernice za radnicima. Najčešće obrazloženje napuštanja posla od strane radnika, bilo je što se njihove familije kod kuće neredovno i oskudno snabdijevaju.⁷ Neuspjeh slanja radnika u privredu nije se krio ni na partijskim sastancima, tako da se realizacija ovog zadatka postavljala kao prioritet koji se “mora pod svaku cijenu izvršiti”⁸

O važnosti obezbjeđenja radne snage potvrđuje činjenica da je vlast ovo pitanje isticala kao jedno od glavnih uslova za izvršenje planskih zadataka. Prema planu radne snage koji je izradila početkom 1949. godine Planska komisija NR BiH, bilo je potrebno još oko 35.000 novih radnika za industrijska preduzeća u Bosni i Hercegovini. Pri izradi ovog plana radne snage predviđeno je bilo puno korištenje postojeće i nove radne snage sa punim brojem radnih dana, bolje korištenje mehanizacije i ispunjenje norme kod svih radnika. Plan je također predviđao “poboljšanje radne discipline, smanjenje izostanaka na minimum, pravilnije korištenje kvalifikovanih radnika, sprovođenje sistematizacije radnih mjesta i ukidanje svih nepotrebnih ra-

⁵ Regionalni istorijski arhiv Tuzla (dalje: RIAT), Oblasni komitet KP BiH Tuzla (dalje: OK KP BiH T), K.1, br. 17/3, *Zapisnik sa sastanka Oblasnog komiteta KP BiH u Tuzli*, održanog 13.9.1949.

⁶ RIAT, OK KP BiH T, K. 1, br.2/2, *Zapisnik sa sastanka sreskih i gradskih komiteta održanog 12.5.1949.*

⁷ RIAT, Opštinski komitet SK Banovići (dalje : OK SKB), K.2, br.20/1-2, *Zapisnik sa sastanka Radničkog komiteta KP BiH Banovići održanog 19.6.1950.*

⁸ RIAT, Sreski komitet SK BiH Bosanski Šamac, K.3, br. 123/1-6, *Zapisnik sa redovnog sastanka ćelije Domaljevca KPJ, od 29.11.1949.*

dnih mjesta, kako u proizvodnji tako i u upravi i na pomoćnim mjestima.”⁹ Pomenu te mjere u ovom planu bile su uzrokovane snažnijim razvojem privrede u trećoj godini realizacije Petogodišnjeg plana. Značajan porast broja fabrika i drugih industrijskih postrojenja, uz sve veći obim proizvodnje, tražio je sve više radne snage. Najveća deficitarnost radne snage osjetila se u ključnim granama privrede (u industriji, rudarstvu, građevinarstvu, trgovini, saobraćaju ...), pa su širom Bosne i Hercegovine obrazovane radne brigade koje su radile u pojedinim industrijskim granama. Ove brigade su posebno bile angažovane na sječi šume, u drvnoj industriji, u rudnicima i u građevinarstvu. Uporedo sa frontovskim radnim brigadama Partija i Narodni front su od privrednih rukovodstava zahtijevali da naročitu pažnju posvete obezbjeđenju sezonske radne snage, a s ciljem savladavanja zaostataka u izvršenju plana proizvodnje. Ti zaostaci posebno su bili izraženi u drvnoj industriji, te se zbog toga isticala potreba vanrednog uključivanja radne snage u izvršenje plana sječe drveta. Nije nevažno istaći da je plan uključivanja radne snage bio otežan i zbog stalne fluktuacije, jer privredni kolektivi nisu iznalazili odgovarajuće načine da uključenu radnu snagu zadrže. Tako je, na primjer, u građevinarstvo uključen planirani broj radnika, ali je u međuvremenu otišlo iz preduzeća oko 3.000 radnika.¹⁰

Pitanju obezbjeđenja nove radne snage u sjeveroistočnoj Bosni poklonjena je velika pažnja i prilikom prvog zasjedanja Privremenog oblasnog narodnog odbora za Tuzlansku oblast.¹¹ Tom prilikom skupu se obratio i Cvijetin Mijatović - Majo, član CK KPJ i potpredsjednik Vlade NR Bosne i Hercegovine, istakavši da Tuzlanska oblast prednjači po brzini industrijalizacije. Zanimljivo je i obrazloženje Mijatovića kada govori o značaju uključivanja radne snage u privredu, gdje podcrtava ne samo ekonomske motive za uključivanje novih radnika u privredu, već i političke, koji su, prema njegovim riječima, mnogo značajniji jer “se kroz rad u industriji mijenjaju i

⁹ O zadacima sindikalne organizacije u rješavanju pitanja radne snage, *Oslobođenje*, XI; br. 727, Sarajevo, 21.II. 1949, 2.

¹⁰ Plansko uključivanje nove radne snage u privredu - neodložan zadatak organizacija Narodnog fronta i sindikata, *Oslobođenje*, VI; br. 810, Sarajevo, 31.V. 1949, 1.

¹¹ Prvo zasjedanje privremenog narodnog Oblasnog odbora Tuzlanske oblasti održano je 21. maja 1949. godine u svečanoj sali Gradskog narodnog odbora u Tuzli, a otvorio ga je najstariji odbornik Bogoljub Jajčanin. Na početku zasjedanja izabran je izvršni odbor sa Svetolikom Gospićem kao predsjednikom i Begić Dragom i Burić Husom kao potpredsjednicima, dok je za sekretara izabran Predrag Kalaković.

stvaraju novi ljudi novog socijalističkog društva, ljudi sa novim vidicima koji prekidaju s raznim predrasudama, nazadnim i štetnim shvatanjima.”¹²

Na tragu ovakvih stavova razvijala se široka agitacija za uključenje radne snage u industriju i druge neagrarne djelatnosti. Glavni pokretač propagandnog rada na uključivanju radne snage u industriji bila je Komunistička partija, koja je svoje stavove stanovništvu plasirala putem organizacije Narodnog fronta. Želeći unaprijediti komunikaciju između vladajuće partije i naroda, KPJ je posebnu pažnju u okviru organizacije Narodnog fronta posvećivala masovnom političkom radu. Tako se od 1949. godine s ciljem uspješnijeg sprovođenja političke agitacije, naročito na selu, pristupa konsolidovanju kadrovske strukture u komisijama za agitaciju i štampu i osnivanju sreskih i seoskih aktiva agitatora u onim mjestima gdje do tada nisu bili osnovani. Koliko je ovo pitanje bilo važno ukazuje i činjenica, da je vlast isplanirala i stručnu izobrazbu kadrova zaduženih za tzv. agitaciono – politički rad, kroz forme predavanja, seminara, instruktivnih sastanaka itd. Nakon kratke obuke ovi kadrovi bi na terenu provodili agitaciju različitim metodama, a najčešći oblici komunikacija i prezentiranja stavova bili su: mitinzi, konferencije, proslave značajnih praznika, zborovi građana i skupštine zadruga.¹³

Glavni smisao agitacije bio je da se što više radnika uključi u industriju i što više omladine sa sela. *Eo ipso*, nije slučajno da je vlast veliku pažnju poklanjala izgrađivanju, širenju i popularisanju kulta industrijskog rada. Privlačnost rada u industriji pokušavala se prikazati raznim načinima agitacije, kao što su primjera radi: povremeno izlaganje slika najboljih radnika u preduzećima i frontovaca po selima, kolektivne posjete seljaka preduzećima, organizovanje specijalnih kino predstava i umjetničkih priredbi za one koji odlaze na rad, organizovanje posjeta brigadama na različitim od strane rukovodilaca raznih masovnih organizacija itd. Takođe, u svrhu podizanja radnog elana i entuzijazma, naročito u prvim godinama provođenja Peto-godišnjeg plana, praktikovalo se organizovanje radnih takmičenja između pojedinaca, četa, pa i pojedinih brigada, poslije čega bi slijedilo svečano proglašavanje pobjednika takmičenja uz nagrađivanje i pohvaljivanje najboljih brigada i pojedinaca. U nekim selima prezentirane su pokretne izložbe o naprednim privrednim kolektivima i izložbe o zadrugama. *In merito* sve ove aktivnosti imale su političku dimenziju, obzirom da je komunistička vlast cjelokupan ideološko – vaspitni rad usmjerila “na razvijanje socijalističke svijesti kod radnih masa, razvijanje socijalističkog patrioti-

¹² Prvo zasjedanje privremenog oblasnog narodnog odbora Tuzlanske oblasti, *Front slobode*, VII. br. 211, Tuzla, 28.5. 1949, str.1.

¹³ Izrada i dopuna planova organizacija Narodnog fronta za 1949. godinu, *Oslobođenje*, VI, br.726, Sarajevo, 20.2. 1949, str.2.

zma i svijesti o pripadnosti socijalističkom frontu i na neprestano podizanje klasne svijesti radnih ljudi, a posebno klasne svijesti siromašnih i srednjih seljaka.”¹⁴

Zahvaljujući pojačanoj kampanji uključivanja radne snage u privredi na području Tuzlanske oblasti od 1949. godine sa znatno većim uspjehom realizirao se plan uključivanja radne snage. Naročito zapaženi rezultati u uključivanju radne snage postignuti su u rudarstvu. Ilustrativan primjer su rudnici uglja “Tito” u Banovićima i Kreki, gdje je do polovine godine mobilizirano preko 62 % od planiranog broja potrebne radne snage.¹⁵ U narednim godinama pitanju uključenja stalne radne snage u privredu prišlo se još organizovanije. Oblasni komitet KP BiH Tuzla od 1950. godine još veći akcenat stavlja na agitaciono – politički rad, a unutar Partije pojavljuju se prvi znaci kritike posrednog ili neposrednog prinuđivanja. Najčešće su među onima koji su se prvi javili za odlazak u industriju bili članovi Partije i Narodnog fronta, koji su bili pokretači i drugih masovnih organizacija. Oni su održavali konferencije po selima i osnovnim organizacijama Narodnog fronta. U svako mjesno područje upućivano je po 6-7 agitatora sa zadatkom da objašnjavaju potrebu odlaska u industriju.¹⁶

Ipak, uprkos snažnoj kampanji i pripremama vezanim za uključivanje stalne radne snage u velikom broju srezova Tuzlanske oblasti bilo je problema i prepreka uključenju radne snage. U skoro svim srezovima Oblasti vrlo malo ili skoro nikako nisu korišteni savjeti rada, a slično stanje bilo je i u ostalim komisijama pri povjereništvima za radnu snagu pri mjesnim odborima koje se gotovo nikako nisu sastajale. Uz ove probleme od 1950. godine sve izraženije se uočavalo da izvjestan broj radne snage napušta preduzeća.¹⁷

Zbog navedenih razloga ova će problematika biti jedna od glavnih tema koje su razmatrane na godišnjim sreskim partijskim konferencijama. Tom prilikom isticane su i razne greške koje su otežavale angažiranje radne snage. Naglašavano je da se od 1948. godine prave brojni propusti kako kod mobilizacije radne snage, tako i njihovog prijema, smještaja i racionalnog korištenja.¹⁸ Otežavajuću okolnost predstavljala je činjenica, da će nestimulativnost odnosa u proizvodnji i porast ekonomskih razlika

¹⁴ Isto, *Oslobođenje*, VI, br. 276, Sarajevo, 20.2. 1949, str. 2.

¹⁵ Na području Tuzlanske oblasti sve veći broj radnih ljudi uključuje se u privredu, *Front slobode*, VII, br. 210, Tuzla, 21.5. 1949, str. 1.

¹⁶ Uključenje radne snage u privredu, *Front slobode*, VIII, br. 239, Tuzla, 12.1.1950, str.1.

¹⁷ O nekim problemima oko uključenja u stalne radne snage, *Front slobode*, VII, br. 264, Tuzla, 6.7. 1950, str.1.

¹⁸ RIAT, Opštinski komitet SK Šekovići, (dalje: OKSKŠ), K.1, br.6/1-6.

na relaciji selo-grad dodatno usporiti mobilizaciju novih kontingenata radne snage u državni sektor proizvodnje. Već u toku 1949. godine taj se zahtjev najčešće ostvarivao ili posredstvom partijskih direktiva, čije je izvršenje od strane partijskog članstva i frontovaca bilo obavezno, ili mjerama ekonomske prisile.¹⁹ Problem se javljao i u vezi sa zadržavanjem već uposlene radne snage i njenim stalnim uključivanjem u proizvodnju. Uslijed nedostatka motivacionih mjera sve češće je dolazilo do pojava “dezertstva” i “harangerstva” u privrednim kolektivima koje su ugrožavale ispunjenje planskih zadataka. Takvu slabost režim je pokušavao nadomjestiti ostrim sankcijama i upozorenjima da “borbu protiv izrazitih dezertera treba zaoštriti do te mjere da u svijesti masa lik dezertera bude lik neprijatelja izgradnje socijalizma u našoj zemlji. Prema takvim ljudima treba poduzimati i druge mjere”.²⁰ Na tragu ovako rigidnih stavova u mnogim srezovima i gradovima Tuzlanske oblasti mobilizacija je vršena ne putem ubjeđivanja, već putem poziva i milicije, što je ojadilo brojne seljake i na koncu prisililo ih da se upošljavaju kao stalni radnici. Oni koji to nisu učinili bili su izloženi torturi organa bezbjednosti najčešće kažnjavani prinudnim radom.²¹

Jedan od faktora koji je utjecao na odlazak već uposlenih radnika bio je i nestručnost rukovodilaca preduzeća u Tuzlanskoj oblasti. Dijelom o tome svjedoči i seminar sa kadrovima sreskih, gradskih i njima ravnih komiteta, gdje se raspravljalo o analizi privrednog kadra i konstatovalo da su u svim preduzećima direktori radnici.²² Stoga nije iznenađujuće da je takav neškolovan rukovodeći kadar pravio brojne greške prilikom planiranja radne snage, tako da su mnoga preduzeća planirala daleko više radne snage nego što im je bilo potrebno. Pogrešno planiranje otežaće mobilizaciju, ali i pravilnu raspodjelu. U mnogim preduzećima nije bilo na vrijeme obezbijedeno sve što je potrebno za prijem novih radnika i njihovo uključivanje u rad, na prvom mjestu smještaj i ishrana, a negdje i odjeća i obuća. To dokazuje *Analiza rada u rudniku Banovići*, u kojoj se navodi da “(...) nedostaje dovoljan broj kupatila koja bi omogućila da se svi radnici poslije rada mogu okupati (...)”, dok se u pogledu ishrane navodi da su “(...) rijetki dani kada se može kupovati meso, što svakako otežava ishranu ljudi sa odgovarajućom kaloričnom vrijednošću”. Kada se tome

¹⁹ Kako je partijska organizacija Tuzlanske oblasti izvršila zadatak uključenja radne snage u rudarstvu, *Partijska izgradnja*, I, br. 9-10, Beograd, 1949, str.53-65.

²⁰ Otklonimo dosadašnje nedostatke u uključenju radne snage u privredu, *Front slobode*, VII, br.212, Tuzla, 6.6.1949, str.3.

²¹ RIAT, OKSKŠ, K.1, br. 6/1-6, *Zaključci godišnje sreske partijske konferencije za srez Vlasenički održane 2.XI.1950*.

²² RIAT, OK KP BiH T, K.2, br.98/1-24, *Zapisnik sa seminara održanog sa kadrovicima sreskih, gradskih i njima ravnih komiteta dana 28, 29. i 30. januara 1950. godine*.

dodaju i stalne “(...) nestašice električnih sijalica, tako da su stanovi, menze, radilišta i druga mjesta bili neosvjetljeni, što je bilo ne samo teško, nego i (...) opasno po ljude(...)” onda je razumljivo zašto su bile česte pojave raskidanja ugovora i izostanaka sa posla.²³ Osim toga, nerijetko su pravljene i greške u primjenjivanju uredbi o platama radnika, kao i u isplati plata radnicima koje su kasnile po nekoliko mjeseci. Sve ovo imalo je za posljedicu veliku fluktuaciju radne snage, a ponegdje i masovnije napuštanje preduzeća od strane novih radnika.²⁴

Navedeni problemi oko uključivanja i zadržavanja već uposlene radne snage nisu bili nepoznati vladajućim strukturama u Tuzlanskoj oblasti. Šta više, sreske i druge partijske organizacije kontinuirano su od 1948. godine razmatrale i pratile problematiku inkorporiranja radne snage u državni sektor i u vezi s tim donosile mjere za ubrzanje tog procesa. Sa eskalacijom sukoba između Jugoslavije i SSSR – a, koji će dovesti do potpune blokade jugoslavenske privrede, ovo pitanje postaje još ozbiljnije. Zato se od proljeća 1949. godine od svih partijskih organizacija u Tuzlanskoj oblasti traži, između ostalog, da pokrenu oštru borbu protiv neopravdanih izostanaka, provjere rezerve rade snage, učvrste aparat za uključivanje radne snage i pojačaju odgovornost po državnoj i partijskoj liniji za provođenje odluke o uključivanju radne snage.²⁵ Budući da su sreski komiteti uglavnom uključivali frontovsku radnu snagu, Oblasni komitet KP BiH Tuzla je od druge polovine 1949. godine tražio da sreski komiteti umjesto frontovske upućuju stalnu radnu snagu, apostrofirajući da se ne prihvata slanje frontovske radne snage kao zamjena za stalnu radnu snagu.²⁶

No, bez obzira na sve to, plan uključivanja radne snage nije ostvaren u skladu sa zacrtanim planovima. Nažalost, podaci koji govore o godišnjim planovima uključivanja radne snage u privredi, nisu dostupni autoru ovog rada, iako bi osvjetljavanje ovih pokazatelja, nesumnjivo, bilo od koristi za ukupno sagledavanje razmatrane problematike. Jedini podatak koji iole ukazuje na razliku između planiranih i ostvarenih rezultata u uključivanju radne snage, istina u formi mjesečnog izvještaja, je pre-

²³ RIAT, OK SKB, K. 2, br.4 / 1-7, *Analiza rada Rudničkog komiteta KPBiH Banovići u I kvartalu 1951. godine*

²⁴ O zadacima sindikalne organizacije u rješavanju pitanja radne snage, *Oslobođenje*, VI, br. 727, Sarajevo, 21.2. 1949, str.2.

²⁵ RIAT, OK KPBiH T, K.1 , br. 212, *Zapisnik sa sastanka sekretara sreskih i gradskih komiteta, od 12. V. 1949. godine*

²⁶ RIAT, OK KPBiH T, K.1, br. 17/3, *Zapisnik sa sastanka Oblasnog komiteta KP BiH Tuzla, od 13.9.1949.*

gled uključivanja radne snage za mjesec novembar 1949. godine (Tabela 1).²⁷ Plan uključivanja radne snage u privredu za mjesec novembar ostvaren je 58,2%, i prikazan je u tablici br. 1.

Tabela 1. *Broj planiranog i ostvarenog uključivanja radne snage po srezovima Tuzlanske oblasti u novembru 1949. godine.*

Red. br.	Sreski narodni odbor	Stalna radna snaga				Frontovska radna snaga			
		%	Planirano	Ostvareno	%	%	Planirano	Ostvareno	%
1.	SNO Bijeljina	100	308	202	66,0	100	1498	877	58,5
2.	SNO Brčko	100	362	256	70,7	100	1538	1181	76,8
3.	SNO Bos. Brod	100	88	38	43,2	100	561	219	39,0
4.	SNO Kladanj	100	63	10	15,9	100	187	90	48,1
5.	SNO Derвента	100	200	130	65,0	100	1346	922	68,5
6.	SNO Doboј	100	237	90	38,0	100	864	467	54,1
7.	SNO Gračanica	100	283	243	85,9	100	1217	637	52,3
8.	SNO Gradačac	100	168	72	42,9	100	1232	964	78,2
9.	SNO Lopare	100	20	22	100,0	100	983	737	75,0
10.	SNO Maglaj	100	104	87	83,7	100	450	112	24,9
11.	SNO Modriča	100	164	146	89,0	100	416	326	78,4
12.	SNO Odžak	100	121	66	54,5	100	822	513	62,4
13.	SNO Srebrenica	100	242	47	19,4	100	1243	304	24,5
14.	SNO Tuzla	100	210	144	68,6	100	1230	397	32,3
15.	SNO Teslić	100	100	102	102,0	100	1000	475	47,5
16.	SNO Tešanj	100	236	236	100,0	100	1090	803	73,7
17.	SNO Bos. Šamac	100	166	129	77,7	100	803	466	58,1
18.	SNO Zvornik	100	237	191	80,6	100	1344	538	40,0
	UKUPNO	100	3.309.	2.201	66,5	100	17.828	10.092	56,6

²⁷ Tabela je sastavljena na temelju podataka koji se nalaze u fondu, OK KP BiH T, K. 1, br. 19/5, *Zapisnik sa sastanka Oblasnog komiteta KP BIH za oblast tuzlansku, održanog 5. decembra. 1949, str.4.*

Iz tabelarnih pokazatelja, bez nekih širih elaboracija, mogu se izvući određeni zaključci. Prije svega, uočljivo je da se i pored brojnih mjera i pritisaka vlasti, plan uključivanja radne snage polovično ostvarivao, tako da je plan za mjesec novembar ostvaren sa 58%. Nadalje očigledno je da se frontovska radna snaga mnogo lakše i u većem broju mobilizirala nego stalna radna snaga.

Zbog važnosti mobilizacije radne snage u privredi ova problematika bila je predmet interesovanja i najviših saveznih organa vlasti. Još u septembru 1948. godine, Ministarstvo rada FNRJ donosi *Uredbu o službi i upravama za uključivanje radne snage u privredi*, koju su bili dužni da provode ministarstva rada narodnih republika. Prema toj Uredbi, Ministarstvo rada FNRJ je izrađivalo općedržavni plan pronalaženja radnih rezervi i njihovog uključivanja u privredu, na bazi čega su ministarstva rada narodnih republika izrađivala sopstvene planove pronalaženja radnih rezervi i planove uključivanja radne snage u privredu na teritoriji narodne republike. Za realizaciju navedenih planova bile su zadužene uprave za radnu snagu, koje su vršile poslove oko pronalaženja radnih rezervi i njihovog uključivanja u privredu. Između ostalog, glavni zadaci uprave za radnu snagu bili su: “(...) da u okviru operativnog plana republikanske uprave za radnu snagu izrađuju za svoju teritoriju operativne planove pronalaženja radnih rezervi i uključivanja radne snage u privredu (...) neposredno i u zajednici sa preduzećima i ustanovama kojima su dodijeljeni izvori radne snage organizuju uključenje radne snage u privredu; da pronalaze nove izvore radne snage i da vode evidenciju o raspoloživoj radnoj snazi; da na svojoj teritoriji vode nadzor (...) u pogledu pravilnog zapošljavanja radne snage, pronalaženja unutrašnjih radnih rezervi i uključivanja radne snage u privredu; organizuju propagandu za uključivanje radne snage u privredu; da neposredno rukovode radom komisije za radnu snagu kod mjesnih narodnih odbora(...)”²⁸ Pri upravama za radnu snagu postojao je savjet za radnu snagu kao savjetodavni organ uprave za pronalaženje izvora radne snage, dok je pri mjesnim odborima postojala komisija za radnu snagu sa zadatkom da neposredno na terenu mobiliše novu radnu snagu i organizuje upućivanje u privredne kolektive.²⁹ Uz pomoć savjeta za radnu snagu i povjereništva za radne odnose vršen je popis raspoložive radne snage i utvrđivanje rezervi radne snage u Tuzlanskoj oblasti. Ovim poslovima bavio se član biroa Sreskog komiteta, koji je bio zadužen za agitaciju.³⁰ Pri tome ukazivano je i na potrebu realnijih i tačnijih procjena u vezi sa planiranjem uključivanja radne snage u privredu. S tim u vezi, tra-

²⁸ *Službeni list FNRJ*, br.79, 15.9. 1948, Uredba o službi i upravi za radnu snagu.

²⁹ *Isto*.

³⁰ RIAT, OK KP BiH T, K.1, br.2/2, *Zapisnik sa sastanka sekretara sreskih i gradskih komiteta, od 12.5. 1949.*

ženo je da se tačno označi za koje su radove predviđeni radnici i koliko ima kvalifikovanih radnika.³¹ Tako se već od sredine 1950. godine pitanju planiranja uključivanja radne snage prilazilo sa znatno više sistematičnosti i osmišljenosti. Počinju organizovati edukativna savjetovanja na kojima učestvuju povjerenici za radne odnose sreskih narodnih odbora Tuzlanske oblasti, a najviše pažnje na ovim sastancima posvećivano je uključivanju što većeg broja radne snage u rudarstvo i tešku industriju.³² No, kako u 1950. i 1951. godini nije bilo značajnog uključivanja radnika u industriju, uprave za radnu snagu su postepeno mijenjale način svog djelovanja, što će se i formalno potvrditi u 1952. godini, kada je donesena *Uredba o organizaciji službe posredovanja rada*. Pomenutim aktom umjesto uprave za radnu snagu uvode se službe posredovanja rada.³³

No, i pored određenih promjena u institucijama koje su se u ovom razdoblju bavile problematikom mobilizacije radne snage, određena pitanja su u kontinuitetu ostajala problematična. To se, prije svega, odnosi na angažiranje radne snage u rudarstvo, što je uočavao i Oblasni komitet KP BiH Tuzla, upozoravajući na kritičnu situaciju u pogledu uključivanja stalne radne snage u rudnike.³⁴ Da takve ocjene nisu bili ni izuzeci, ni slučajnost potvrđivale su i istovjetne ocjene sa sastanka rudničkih komiteta. Na površinu su izbijali recidivi totalne blokade i sa istoka i sa zapada, kao i brojnih unutrašnjih slabosti proizašlih iz same prirode novog društveno-ekonomskog sistema. Najizrazitiji primjer lošeg stanja u rudnicima bio je rudnik Banovići. U ovom rudniku nisu bili rijetki slučajevi loše hrane, materijalnog obezbjeđenja i smještaja radnika. Podsjećajući, na tešku situaciju Rudnički komitet KP BiH Rudnika "Tito" je prilikom rasprave o pitanju brige o ljudima izrekao ocjene da su "(...)slaba hrana i nered u restoranima posljedica slabog rada ekonomista, koji su često puta skloni raznim malverzacijama i pronevjerama (...)", te da vlada nečistoća u stanovima radnika, navodeći čak i slučajeve kako su stanovi "nepodesni jer u jednoj sobi stanuje po 20, 30. i više ljudi."³⁵ Kulminacija svojevrsne političke panike u po-

³¹ Izrada i dopuna planova organizacije Narodnog fronta za 1949. godinu, *Oslobođenje*, VI, br. 726, Sarajevo, 20.2. 1949, 2.

³² Plan uključivanja radne snage za mjesec august u našoj Oblasti potpuno je ostvaren, *Front slobode*, VIII, br. 271, Tuzla, 24.8. 1950,1.

³³ *Službeni list FNRJ*, br.16, 31.3. 1952, Uredba o organizaciji službe posredovanja

³⁴ RIAT, OK KP BiH, K.1, br.17/3, *Zapisnik sa sastanka Oblasnog komiteta KP BiH Tuzla, od 13.9. 1949.*

³⁵ RIAT, OK KP BiH, K.1, br.15/ 1, *Zapisnik sa sastanka Radničkog komiteta KP BiH Rudnika "Tito", od 22.4. 1950.*

gledu ishrane u rudnicima nastupiće koncem sušne 1950. godine, jer su rezerve hrane potrošene, a obustavljen je dotok osnovnih prehrambenih artikala, kao što su brašno, ulje, šećer itd. U takvoj situaciji izrazito loše su prolazili oni krajevi koji su bili udaljeniji ili lošije komunikacijski povezani sa Tuzlom kao sjedištem oblasti. Zato su, ilustracije radi, rudari Litve krajem jeseni 1950. godine tražili da se vodi više računa o "(...) rudarima u Banovićima i o njihovoj ishrani, jer je Litva udaljena od svih pijaca (...) te su familije rudara prisiljene dolaziti u Tuzlu, izgubiti čitav dan, potrošiti novac za prevoz i skupo na taj način plaćati pijačne artikle (...)".³⁶ Imajući u vidu sve ove primjere o teškoćama rada u rudarstvu i teškoj industriji, onda i ne čudi zašto je bilo teško angažirati seljaka da zamijeni koliko-toliko siguran život na selu, sa mukotrpnim i egzistencijalno neizvjesnim radom u industriji.

Boreći se protiv činjenice da se seljak teško odvajao od zemlje, komunistička vlast je, naročito u 1949. i 1950. godini, primjenjivala i direktne i indirektne mjere prisile. U Tuzlanskoj oblasti često je intervenisala milicija prilikom mobiliziranja radne snage, a za onim radnicima koji su bježali iz preduzeća pisane su potjernice.³⁷ Na fonu takve politike bila je i *Uredba o raspoređivanju kvalifikovanih i polukvalifikovanih građevinskih radnika na radne zadatke*, koju je u maju 1949. godine donijela Vlada NR Bosne i Hercegovine. Uredba je propisala da administrativno kazneni postupak vode i izriču izvršni odbori sreskih i gradskih (rejonskih) narodnih odbora po propisima osnovnog zakona o prekršajima. Za lica koja se ne odazovu poslodavcu kod koga su raspoređena, ili za one koji onemogućavaju provođenje Uredbe, bile su predviđene za ondašnje prilike visoke novčane kazne od 500 do 20 000 dinara ili kazna popravnog rada.³⁸ Nakon III plenuma CK KPJ, Vlada FNRJ je izradila novu *Uredbu o ustaljenju radne snage i njenom usklađivanju sa planom platnog fonda i planom obezbjeđenog snabdijevanja*. Po ovoj Uredbi lica koja nisu u radnom odnosu, bez obzira po kom su odnosu do tada imala pravo na obezbjeđeno snabdijevanje i bez obzira da li posjeduju zemlju neće biti preuzeta na garantovano snabdijevanje industrijskim artiklima.³⁹ Time je vlast ekonomski kažnjavala i otežavala polo-

³⁶ RIAT, OK KP BiH, K.2, br. 38/1-8, *Zapisnik sa sastanka u rudarskom komitetu KP Litva, od 16.11. 1950.*

³⁷ RIAT, OK SK B, K.1, br. 20 /1-2, *Zapisnik sa sastanka u rudničkog komitetu KP BiH Banovići, od 19.6. 1950.*

³⁸ Vlada NR BiH donijela je Uredbu o raspoređivanju kvalifikovani i polukvalifikovanih građevinskih radnika na radne zadatke, *Front slobode*, VII, br. 210, Tuzla, 21.5.1949. god. str. 4.

³⁹ *Službeni list FNRJ*, br. 4, 21.1. 1950, Uredba o ustaljenju radne snage i njenom usklađivanju sa planom platnog fonda i planom obezbjeđenog snabdijevanja

žaj onih lica koja nisu htjela da se uključe na rad u industriji. Ipak, vrhunac svojevrsne ucjene vlasti prema seljacima predstavlja povezivanje pitanja ishrane stanovništva sa problematikom uključivanja radne snage. Drugim riječima, seljaci su bili na grub način ucjenjeni, tako da je na području bijeljinskog sreza propagirana teza “da ko nema žita treba da ide u privredna preduzeća.”⁴⁰ ■

IZVORI I LITERATURA

1. IZVORI

Neobjavljena arhivska građa

Regionalni historijski arhiv Tuzla

Fondovi:

- Oblasni komitet KP BiH Tuzla
- Sreski komitet SK BiH Bijeljina
- Sreski komitet SK BiH Bosanski Šamac
- Opštinski komitet SK Banovići
- Opštinski komitet SK Šekovići

2. ŠTAMPA I PERIODIKA

- Službeni list FNRJ
- Oslobođenje – Sarajevo
- Partijska izgradnja – Beograd
- Front slobode – Tuzla

3. LITERATURA

- Husnija Kamberović, *Prema modernom društvu. Bosna i Hercegovina od 1945. do 1953. godine*, Tešanj 2000.
- Dušan Bilandžić, *Historija SFRJ, Glavni procesi 1918-1985*, Zagreb 1985.
- Branko Petranović, Čedomir Štrbac, *Istorija socijalističke Jugoslavije*, knjiga I, Beograd 1977.

⁴⁰ RIAT, Sreski komitet SK BiH Bijeljina, K.6, br. 61/1-5, Zapisnik sa sastanka održanog 8.2.1951, kojem su prisustvovali članovi sreskog komiteta KP BiH, Izvršni odbor SNO-a, predsjednici i sekretari MNO i sekretari MK KP BiH.

SIGNIFICANT CHARACTERISTICS OF THE PROCESS OF MOBILIZATION OF LABOUR FORCE IN THE REGION OF TUZLA (1947 – 1952)

Denis Bećirović

Summary

With the development of new production facilities in the post-war period, the need has increased for the employment of new labour force in the state-owned economic sector. This need was ever growing, particularly after 1948, although mobilisation was getting more and more difficult to accomplish in those days. That is why a broad campaign was launched in 1949 in several districts of the region of Tuzla, with the establishment of an employment system. However, despite this effort, the employment in the region's factories was less than expected. That is the reason why the Communist Party initiated a broad campaign for the mobilisation of labour in industry and other non-agrarian fields, propagating and popularising the cult of industrial growth. Within this campaign, the authorities did not hesitate to apply both direct and indirect measures of duress. In the region of Tuzla it happened very often that the repressive bodies intervened in the process of the mobilisation of labour, acting against the individuals who tried to escape mobilisation and even fled from the companies. Thus, even arrests warrants were issued as if they were fugitive offenders. The authorities imposed economic punishment and made life difficult for those who refused to participate in the state-owned economic sector, trying to employ these measures to mitigate the shortage of labour force that was felt in the key branches of economy (industry, mining, etc.). Such a rigid treatment of rural labour force caused additional impoverishment and great dissatisfaction among rural population.■

(Translated by author)

HISTORIJSKA GRAĐA

UDK: 930.25 (497.6) "1945/1946"
332.025.27 (497.6) "1945/1946"

Historijska građa

NEKOLIKO DOKUMENATA O STVARANJU DRŽAVNE SVOJINE U BOSNI I HERCEGOVINI 1945-1946. GODINE

Vera KATZ
Institut za istoriju, Sarajevo

Abstrakt: U ovom je prilogu prezentirano nekoliko dokumenata koji se odnose samo na jedan od nekoliko načina stvaranja državne svojine. Oni svjedoče o postupku konfiskacije u Bosni i Hercegovini poslije Drugog svjetskog rata. Historijska vrela o ovoj problematici su brojna i sadržajno bogata, a nalaze se u fondu Zemaljska uprava narodnih dobara (ZUND) 1945-1946. u Arhivu Bosne i Hercegovine u Sarajevu. Zakonom o konfiskaciji stvoreni su pravni modaliteti prelaska privatne imovine u državnu svojinu, a u arhivskoj građi saznajemo kako se zakon ostvarivao u praksi.

Gljučne riječi: Bosna i Hercegovina, 1945. godina, Zakon o konfiskaciji, imovina, sud, dokumenti.

Abstract: This paper presents several documents related to one of the ways state property was created. They are the testimony of the confiscation procedures in Bosnia and Herzegovina after the World War II. The historical sources on this issue are numerous and rich in content; they can be found in the collection of Land's Administration of People's Property (ZUND) 1945-1946, kept by the Sarajevo-based Archive of Bosnia and Herzegovina. The Confiscation Act provided for legal modalities for transformation of private into state property, while the archival material helps us understand the very implementation of the Confiscation Act.

Key words: Bosnia and Herzegovina, 1945, the Confiscation Act, property, court, documents.

1. Uvodne napomene

Za funkcioniranje političke vlasti Komunističke partije Jugoslavije neophodan uvjet je bio ostvarenje njene društvene moći. Da bi to postigla, nastojala je osigurati političku podršku što većeg broja stanovništva, s jedne, te osvojiti državno-svojinski monopol nad sredstvima za proizvodnju, s druge strane. Komunistička partija Jugoslavije je tijekom narodnooslobodilačke borbe ostvarivala taj cilj vrlo strpljivo i postupno svojom koncepcijom stvaranja narodnooslobodilačkih odbora. Odbori su imali i političku i ekonomsku funkciju, odnosno stvaranjem "opštenarodne imovine" gradili su društvenu moć, kao preduvjet za uspostavljanje i organizaciju političke vlasti. Svi ti procesi tekli su paralelno svuda gdje su to ratni uvjeti dopuštali. Tamo gdje uvjeti nisu dopuštali, bili su planirani, a njihovo ostvarenje čekalo je pogodnije vrijeme. Donošenje ključnih političkih odluka bilo je u nadležnosti najvišeg partijskog rukovodstva, a narodnooslobodilački odbori i s njima povezane masovne organizacije imale su zadatak propagirati komunističku ideologiju i na toj osnovi stvarati političku "podršku naroda novoj vlasti". Najviše partijske vlasti donosile su prvo odluke, a poslije oslobođenja zemlje zakone, kojima su mijenjani društveno-ekonomski odnosi i učvršćivan novi "narodni" poredak. U procesu stvaranja državnog sektora privrede sustavno su se prenosile ingerencije sa vlasnika privatne imovine na "narodnu vlast" političkim odlukama pretočenim u zakone o sekvestraciji, konfiskaciji, nacionalizaciji i agrarnoj reformi.

U ovom prilogu se nastojalo samo sa nekoliko dokumenata skrenuti pozornost na arhivsku građu koja vrlo plastično kazuje o tom vremenu nakon rata u bosansko-hercegovačkim seoskim i gradskim sredinama iz kuta primjene *Zakona o konfiskaciji i o izvršenju konfiskacije*.¹

¹ "Službeni list DFJ", Beograd, god. I, br. 40, 12. VI 1945, 345-348. Članci *Zakona o konfiskaciji imovine i o izvršenju konfiskacije* u ovom radu bit će citirani prema zbirci dokumenata Slobodana Nešovića, *Stvaranje nove Jugoslavije 1941-1945*, Beograd 1981, 790.

2. Dokumenti:

2.1. Zapisnik sa konferencije, održane na dan 21. XI. 1945. godine u Sarajevu između sreskih referenata OUND-a²

OUND³

(za okrug Sarajevo)

ZUND – Sarajevo⁴

Z A P I S N I K

Sa konferencije, održane na dan 21. XI. 1945. godine u Sarajevu između sreskih referenata – OUND-a. Konferenciji prisutni: Upravnik OUND-a drug Ibrulj, prestavnici ZUND-a Dr. Konforti i Lagumdžija, pomoćnik javnog tužioca za grad Sarajevo drug Jokanović, sekretar ONO-a⁵ Sarajevo drug Saletović. Iz OUND-a prisutni činovnici, pravni referent drug Cirkov, šef opšteg oteka drug Kabil i šef Oteka za evidenciju drug Petrović.

(...) Drug Konforti Zakon o konfiskaciji naziva najvažnijim zakonom (...) posao oko konfiskacije ima se smatrati najhitnijim. (...) a drug Konforti naročito podvlači,

² Arhiv Bosne i Hercegovine (ABH), Zemaljska uprava narodnih dobara (ZUND) – 1945, br. 14066 /45, 24. XI. 1945.

³ OUND je skraćenica za Okružnu upravu narodnih dobara. Prema tadašnjoj administrativno-teritorijalnoj podjeli Bosne i Hercegovine postojalo je pet okruga i jedna oblast – Hercegovina. Analogno tome su organizirane i uprave narodnih dobara, nadležne za rad nižih, sreskih i mjesnih organa vlasti.

⁴ ZUND je skraćenica za Zemaljsku upravu narodnih dobara za Bosnu i Hercegovinu smještenu u Sarajevu u zgradi Hipotekarne banke (danas je tu smještena Centralna banka); *Zakon o konfiskaciji*. čl. 26: “Zemaljska uprava narodnih dobara ovlašćena je da upravlja oduzetom imovinom kad se radi o objektima koji spadaju u njenu nadležnost. U slučaju konfiskovanja banaka, rudnika, industrijskih preduzeća, velikih trgovačkih i drugih radnji ili velikih poseda od opšteg privrednog značaja odlučice o pravu raspolaganja Državna uprava narodnih dobara.” Slobodan Nešović, *nav. djelo*, 622.

⁵ ONO skraćenica za Okružni narodni odbor

da kad je u pitanju delimična konfiskacija,⁶ onda nema primene čl. 6.⁷ Navodi konkretne primere pojedinih sudova, koji su u tome pravcu grešili. (...)

Na pojedina postavljena pitanja od strane prisutnih referenata, drug Konforti detaljno objašnjava problem o odseljavanju Nemaca i njihov ugovor sa NDH, po odluci AVNOJ-a, a po tumačenju druga Konfortija nevažeći je, što tačno precizira član 6 AVNOJ-a.⁸

Drug Konforti objašnjava da sreski referenti, u vezi sa mesnim vlastima ne treba da vrše prenos nekog Nemačkog imanja sa NDH na dotičnog Nemca, pa tek onda da reše konfiskaciju. Kupci nemačke imovine, pa makar to bila i NDH, također spadaju pod udar o konfiskaciji. Zatim prelazi na tumačenje čl. 28 Zakona o konfiskaciji.⁹

⁶ Čl. 1. *Zakona o konfiskaciji...* “1) Konfiskacija imovine jeste prinudno oduzimanje bez naknade u korist države celokupne imovine (potpuna konfiskacija) ili tačno određenog dela imovine (delimična konfiskacija) koja je lična svojina ili lični udeo u zajedničkoj imovini sa drugim licima. 2) Konfiskacija se odnosi na sva imovinska prava.” Slobodan Nešović, *nav. djelo*, 617.

⁷ Čl. 6. *Zakona o konfiskaciji...*” 1) Od konfiskacije se izuzimaju 1) predmeti kućanstva (odeo, rublje, obuća, nameštaj, sudovi i slično) koji su neophodni za život osuđenoga i njegove uže porodice; 2) oruđe svake vrste koja su neophodna za lični zanatlijski rad ili za vršenje lične samostalne ili polusamostalne profesije, ako osuđeni nije od suda lišen prava da vrši svoju profesiju; 3) okućje, minimum zemljišnog poseda i živog i mrtvog inventara, sa zgradama za stanovanje i privredu neophodnim za održavanje sitnog seljačkog gazdinstva bez upotrebe tuđe radne snage; 4) hrana i ogrev za ličnu upotrebu osuđenoga i njegove uže porodice za četiri meseca; 5) novčana suma koja ne može preći prosečnu tromesečnu nadnicu radnika dotičnog mesta za svakog člana porodice. 2) Prilikom određivanja imovine koja će se ostaviti užoj porodici, sud će voditi računa o konkretnim okolnostima svakog pojedinog slučaja i uzimajući i obzir mesne privredne uslove. Imovina koja se ostavi užoj porodici ima se srazmerno preneti na sve njene članove”.

⁸ *Odluka o vrhovnom zakonodavnom i izvršnom narodnom predstavničkom telu Jugoslavije i Nacionalnom komitetu oslobođenja Jugoslavije kao privremenim organima vrhovne narodne vlasti u Jugoslaviji za vreme narodnooslobodilačkog rata*: Čl. 6. “Nacionalni komitet oslobođenja Jugoslavije jeste najviši izvršni i naredbodavni organ narodne vlasti u Jugoslaviji preko koga Antifašističko veće narodnog oslobođenja Jugoslavije ostvaruje svoju izvršnu vlast.” Slobodan Nešović, *nav. djelo*, 226.

⁹ Čl. 28. *Zakona o konfiskaciji...*” 1) Sreski narodni odbori dužni su najdalje u roku od 90 dana po donošenju ovog Zakona dostaviti narodnom sreskom sudu tačan popis nepokretne imovine onih ratnih zločinaca i narodnih neprijatelja koji su u toku rata streljani, ubijeni, poginuli ili pobešli, a kojima imovina ili uopšte nije bila konfiskovana jer se nije do nje moglo doći ili je bila konfiskovana samo pokretna imovina ili samo deo te imovine. U svim takvim slučajevima narodni sreski sud, bez obzira da li raspolaže ili ne raspolaže po kojoj su takva ►

Pored teksta citiranog u pomenutom članu, drug Konforti objašnjava prisutnima da pod udar čl. 28 spadaju i oni, koji su prirodnom smrću umrli, a svojim radom za vreme okupacije stvorili su sebi krivice, da se mogu nazvati narodnim neprijateljima.

Dalje drug Konforti objašnjava, da ako je narodni neprijatelj na domaku vlasti i postupak se protiv njega već vodi, ne treba vršiti konfiskaciju. A za one narodne neprijatelje koji su u odmetništvu, Sreski narodni odbori konstatuju takvo stanje i predmet šalju sudu.

Na primedbu sreskog referenta Žepče, kako se ima postupati u slučajevima, gde se otac nije ogrešio o NOV, a sinovi su mu i danas u šumi, drug Konforti daje sledeće objašnjenje:

U svim takvim slučajevima, moraju mesne vlasti da stave napomenu u gruntovnim knjigama da se sin NN nalazi u šumi i da njegov deo nasledstva otac ne može da otuđi niti sina da razbaštini. Te poslove treba što pre svršiti, da se ne bi dala mogućnost takvim roditeljima da preduhitre vlast i svoje sinove, koji se danas smatraju narodnim neprijateljima, isključe iz nasljedstva. (...)

Drug Konforti prelazi na tumačenje, šta znači to, kad se neka imovina stavi pod državnu upravu. Naglašava da se sva imovina bez vlasnika mora obuhvatiti, a vlasnik po svome povratku, u koliko nije ničim kompromitovan, obraća se sudu sa ne-taksiranom molbom, da mu se imovina vrati. To je t.zv. vanparnički postupak. U tom se slučaju skidaju svi tereti sa imanja. Ali ako je n.pr. NDH isplatila neki teret ili izvršila neke veće opravke i dogradnju na takvom imanju, onda je vlasnik dužan, da takve troškove nadoknadi našim vlastima.

Drug Konforti naglašava da je razlika između "Uprave i Sekvestra" uglavnom u novčanim prihodima – po knjigama koje se vode.

-Upravnik OUND-a pita druga Konfortija: "Šta se radi u sledećem slučaju t.j. sud donese rešenje, da se izvesna radnja preda vlasniku – iz 1941. godine, a roba je se međutim u pomenutoj radnji sasvim promenila."

lica osuđena, smatraće presudu izvršnom u celini kao i u izricanju konfiskacije i formulisae odluku o konfiskaciji celokupne imovine, pokretne i nepokretne, saobrazno ovom Zakonu i istu do kraja sprovesti i izvršiti prelaz konfiskovane imovine i upis prava države na konfiskovanu nepokretnu imovinu. 2) Na prijavljivanje ovih slučajeva obavezni su sreski narodni odbori i u tom slučaju ako je bila izvršena konfiskacija i same nepokretne imovine, kako bi sud mogao izvršiti propisan prelaz te imovine u svojinu države. 3) Isto tako vojni sudovi i komande dužni su nadležnom narodnom sreskom sudu za gornje slučajeve dostaviti iz svojih arhiva presuda kako bi sud mogao do kraja sprovesti konfiskaciju i doneti odluku o konfiskaciji, ukoliko je to presuda propustila učiniti." Slobodan Nešović, *nav. djelo*, 622.

Drug Konforti objašnjava da se radnja mora vratiti bilo na koji način, a u krajnjem slučaju putem ratne štete. Ako su u pitanju male radnje u vrednosti do par hiljada Dinara vraćaju se odmah, a ako su u pitanju velike radnje – predaju se radničko-trgovačkom preduzeću, a vlasnici se docnije ustanovljavaju, kako onaj iz 1941 god. tako i onaj iz 1945. god. Posle toga drug Konforti objašnjava pitane bliskih srodnika.

Na postavljeno pitanje, da li se izvjesnom licu, koje je o svom trošku opravilo kuću, imaju priznati ti troškovi, drug Konforti odgovara da se ti troškovi moraju priznati dotičnom licu a putem kirije, koje to lice plaća za državnu zgradu.

Sreski referent iz Žepča pita šta se radi sa zgradama, koje su u slabom stanju i koje se ruše.

Drug Konforti objašnjava načelo samopomaganja t.j. uzimati materijal od manje potrebne zgrade i opraviti potrebiju.

Drug Lagumdžija postavlja pitanje šta je bilo sa poljoprivrednim imanjima.

Upravnik OUND-a daje potrebna objašnjenja da je taj posao već u toku i da se vrši predaja i takvih imanja Ministarstvu poljoprivrede.

Drug Konforti napominje, da se uzme hitan izvještaj od sreskih referenata po pitanju poljoprivrednih imanja, a OUND neka izvesti ZUND, koje su poteškoće na putu u pogledu predaje poljoprivrednih imanja Ministarstvu poljoprivrede, pa će ZUND stupiti u vezu sa Ministarstvom poljoprivrede.

Drug Kabil traži definiciju poljoprivrednog imanja i iznosi da je od strane OUND-a već dat raspis sreskim referentima o predaji poljoprivrednih imanja Ministarstvu poljoprivrede.

Drug Konforti daje definiciju poljoprivrednog imanja, napominjući, da recimo jedna vila ili ljetnikovac sagrađen pored poljoprivrednog imanja, ne spadaju u isto.

Sreski referent Žepče iznosi da su pojedina sela ugrožena od četnika i da je tamo nemoguće vršiti konfiskaciju, na šta mu drug Lagumdžija odgovara, da treba tražiti zaštitu od strane milicije.

Posle toga uzima reč drug Lagumdžija, koji iznosi nezavidan položaj sreskih referenata, koji ne uživaju takorekuć nikakvu potporu vlasti, u izvršenju svoje dužnosti. Uzima se za ovakve referente dosta nesposobno osoblje, koje neće ni jedno drugo nadležstvo da primi. Pored toga sreski referenti ne uživaju podršku Sreskog narodnog odbora, pa bi zato Okružni narodni odbor u Sarajevu trebao podesnim putem, a u sadejstvu sa Sreskim narodnim odborima da podigne ugled sreskim referentima.

Drug Lagumdžija iznosi važnost celokupnog rada na obuhvatanju i konfiskovanju imovine, napominjući da je najveća stavka u državnu budžetu predviđena baš od prihoda sa raznih obuhvaćenih imanja.

Zatim drug Lagumdžija iznosi nedrugarsko i nekorektno ponašanje Mesnih i Sreskih narodnih odbora prema činovnicima OUND-a u Sarajevu, koji po svojoj službenoj dužnosti odlaze na teren u cilju prikupljanja pojedinih podataka i davanja na licu mesta svih objašnjenja po pitanju konfiskacije.

Upravnik OUND-a takođe primećuje, da pojedine mesne vlasti smatraju činovnike OUND-a kao bivše poreznike i da je dužnost Okružnog N. O. da tome jedanput stane na put i da podigne ugled državnim činovnicima.

Uzimajući reč drug Jokanović, pomoćnik Javnog tužioca u Sarajevu savetuje da se ne prebacuje odgovornost sa jedne ustanove na drugu ili na sreske sudove. Treba imati na umu da su nam svi rokovi za izvršenje pojedinih zadataka već prošli. Ne treba bežati sa linije odgovornosti. Iznosi, da većina srezova do danas nije dostavila rešene predmete, koji se odnose na važno obuhvatanje imovine. Naglašava da nema saradnje između tužioca, OUND-a i sreskih referenata. (...)

Drug Jokanović moli druga Konfortija, da se uspostavi kontakt između drž. Tužioca, ZUND-a i OUND-a jer da se u drž. tužioštvu nema dovoljnih podataka o radu između navedenih ustanova.

Upravnik OUND-a zahteva od sreskih referenata da redom koga je on naznačio, čitaju svoje izveštaje:

Sreski referent Zenica čita svoj izveštaj, koji glasi:

Po čl. 30 Zakona o konfiskaciji ¹⁰ ukupno je obuhvaćeno 67 predmeta i to:

278 dun. 352 m² zemljišta u vrednosti..... 10.124.000 Din.

43 zgrade u vrednosti od..... 10.352.000 Din.

14 nepotpunih nameštaja u vrednosti 49.191 Din.

11 kom. polj. sprava u vrednosti..... 10.000 Din.

1 levaonica željeza u vrednosti 2.042.834 Din.

¹⁰ Čl. 30. *Zakona o konfiskaciji...*” 1) Svugde gde postoji imovina Nemačkog Rajha i njegovih državljana ili imovina lica nemačke narodnosti iz tačke 1 i 2 Odluke Antifašističkog veća narodnog oslobođenja Jugoslavije od 21 novembra 1944 godine koja dolazi pod udar konfiskacije, odluku o konfiskaciji donosi sreska komisija od tri lica koju postavlja sreski narodni odbor, a u gradu koji ima rang sreza ili okruga slična komisija koju postavlja gradski narodni odbor. U te komisije imaju obavezno biti uzeta dva predstavnika nadležne uprave narodnih dobara i jedan predstavnik unutrašnjih poslova sreskog narodnog odbora. Članovi komisije na početku rada polažu zakletvu pred nadležnim narodnim odborom. (...) 4) Isto tako navedene komisije dostaviće, po pravosnažnosti svoje odluke, osnovne podatke o svakoj takvoj konfiskovanoj imovini nadležnom narodnom sreskom sudu koji će izvršiti prenos imovine na državu i upis prava države na konfiskovanu nepokretnu imovinu. 5) Komisije su dužne svršiti sav svoj posao najdalje do 15 septembra 1945 godine.” Slobodan Nešović, *nav. djelo*, 623.

Po čl. 28. Zakona o konfiskaciji:

Sreski narodni odbor predao je spisak od 45 lica Sreskom narodnom sudu.
Referent OUND-a dostavio je sreskom narodnom odboru spisak od 38 lica,
koji je takođe predat Sreskom narodnom sudu.

Po ovom članu sekvestirno je 62 slučaja i to:

39 dun. i 281 m ² zemljišta u vrednosti od.....	1.389.000 Din.
10 zgrada u vrednosti.....	1.222.000 Din.
57 oskudnih i većinom slabih nameštaja od	124.876 Din.
2 radnja u vrednosti od	579.045 Din.

Po presudama sudova po čl. 16. i 17. Zakona o konfiskaciji ¹¹ prešlo je u
državnu svojinu:

4 dun. 228 m ² zemljišta u vrednosti od.....	230.000 Din.
5 zgrada u vrednosti od.....	1.420.000 Din.
2 nameštaja u vrednosti od	7.320 Din.
1 kino sa aparaturom u vrednosti od.....	180.600 Din.

Pod privremenu upravu uzeto je:

1 dun. 620 m ² zemljišta u vrednosti od.....	124.006 Din.
4 zgrade u vrednosti od.....	4.100.000 Din.
1 radnja u vrednosti od	37.520 Din.

Od kirije do sada je naplaćeno i predano Okružnoj upravi narodnih dobara
15.455 Dinara, što znači oko 40 %.

Naplata kirije ide vrlo teško iz razloga što su u vremenu dok je vršeno obuhva-
tanje imovine ljudi su zaostali sa plaćanjem i sada je teško sve odjednom naplatiti.
Osim toga u pojedinim zgradama nalazi se vojska i pojedine državne ustanove, koje

¹¹ Čl. 16. *Zakona o konfiskaciji*... “Konfiskaciju sprovodi onaj sreski sud na čijem se području nalazi imovina koju treba konfiskovati. Ukoliko se imovina nalazi na području više sreskih narodnih sudova, svaki će sreski narodni sud sprovesti konfiskaciju na svom području na traženje suda koji je doneo presudu.” Čl. 17. “1) Postupak sprovođenja konfiskacije je hitan. 2) Po prijemu izvršne presude o konfiskaciji sreski sud odrediće svoga izaslanika koji će izvršiti popis imovine koja se ima konfiskovati. Istom odlukom sud će odrediti dan i mesto gde će se popis izvršiti. 3) O tome sud će obavestiti osuđeno lice ili njegovog staraoca, nadležnu upravu narodnih dobara i mesni narodni odbor, i objaviti odluku na sudskoj tabli. “Slobodan Nešović, *nav.djelo*, 620.

još nisu dobili kredite. U par zgrada stanuju muhadžiri,¹² koji nemaju sredstava, pa se je sreski referent obratio Gradskom i Sreskom narodnom odboru da on za njih plati.

Od prihoda sa poljoprivrednih imanja nije ništa ubrato, jer sva konfiskovana i sekvistirana zemljišta su većinom gradilišta i vrtovi uz kuće.

Izvesna imanja je u početku obrađivala vojska, ali ih je napustila, jer je usled velike suše sav plod propao.

Na imanju Gajgera nije se ubralo ništa, jer su seljaci odbili da dadu ma šta, pozivajući se na činjenicu da je u parcelama koje su oni obradili Gajger bio suvlasnikom sa vrlo malim delom i većina toga imanja bila je pretvorena u voćnjak, koji ove godine usled suše nije dao skoro nikakva prihoda.

Jedini prihod sa poljoprivrednih imanja bio je na imovini odbjeglog i ratnog zločinca Kazimira Perića u pšenici i šljivama, koji je prihod njegova sestra preuzela na svoju ruku prije obuhvatanja ovog imetka. Ta je stvar uzeta u postupak te će njegova sestra pšenicu i šljivu vratiti ili platiti.

Ratna šteta: prijavljena je na vreme i to: 1,617.750 Din. šteta i 317.500 – izgubljena dobit.

Iskazi obuhvaćenih imanja sačinjeni su i dostavljeni Okružnoj upravi narodnih dobara, jedino za naknadno obuhvaćena imanja nisu dostavljeni iskazi, jer se još nije izvršila procena.

Revizija izdatih pokretnina vrši se i otežavana je time što referent mora sam istraživati, pošto ima slučajeva da su pojedini organi narodne vlasti i komanda mesta u Zenici u početku oslobođenja Zenice pojedincima davali pokretnine, bez reversa, dok su pojedinci dobivane pokretnine prilikom odlaska iz Zenice, odnosili sa sobom, a da o tome nisu nikoga izveštavali. Kasnije je izdat nalog železničkoj stanici u Zenici da bez znanja referenta ne tovari nikakvih selidbenih stvari. Tako je raznesen nameštaj iz hotela Mosković. Žena odbeglog narodnog neprijatelja Karla Vidmara, koja živi ovde u Sarajevu došla je u Zenicu i odnela sa sobom i one stvari koje joj ne pripadaju, a Blagija Vujnović, žena narodnog neprijatelja Marka Vujnovića uzela je sav brijački nameštaj, pre nego je stiglo rešenje OUND-a o uručanju brijačkog nameštaja po sudskoj odluci.

Prilikom povratka jevreja u Zenicu Sreski narodni sud donosio je rešenja o povraćaju nekretnina i oni su bez rešenja OUND-a sami išli po kućama i uzimali i što je njihovo i što nije. Sreski narodni sud nije ovo sprečio i kad sam to saopštio izaslaniku Okružne uprave narodnih dobara otišli su na sud i obećano je da će sud predu-

¹² muhadžir - izbjeglica

zeti reviziju svih rešenja o židovskoj imovini ponovno je rešavati. Sud je počeo po tome da radi.

Tako je Marija Sumnik ud. Vuković po odvođenju u logor njezinog muža Miloša Vukovića živela kao priležnica sa Johanom Fatom sa kojim je 1942. g. napustila Zenicu i odselila u Nemačku, povratila se u Zenicu iza oslobođenja i putem lažnih dokumenata uspjela na sudu da na sebe grunтовно prenese imetak Flata Johana. Komisija za konfiskaciju donela je odluku, te su sada te nekretnine prešle i grunтовно prenesene na D.F.J., a Sumnik Marija je stavljena u zatvor po organima mesne OZNE.¹³

Po pročitaju svoga izveštaja sreski referent Zenica izjavljuje, da Sreski sud u Zenici nije doneo ni jednu odluku po čl. 28. Zakona o konfiskaciji, iako je dobio oko 83 predmeta na vreme.

Upravnik OUND-a: "Da li si ti imao podršku kod mesnih vlasti?" Sreski referent: "Niko me ni u čemu ne pomaže, sve sam radim." Upravnik OUND-a: "Šta si uradio sa Filipovićem Antom?" Sreski referent: "Sve što je državno bilo kod njega oduzeo sam mu, ali kola, konje i krave su njegova svojina i to mu nisam oduzeo." Upravnik OUND-a: "Pošalji prijavu da bi mu se sve konfiskovalo." Sreski referent prima k znanju naređenje Upravnika. Upravnik OUND-a: "Šta je bilo sa magacinima, koji je pokraden, a u kome su držane stvari?" Sreski referent: "U tome istom magacinu nalaze se i stvari vatrogasnog doma u Zenici. Meni je dato vrlo malo prostora u magacinu, gde sam smestio državne stvari. U njemu je sve ispreturano i ja ne mogu za sada da ustanovim, koje su stvari pokradene. Milicija koja je čuvala stražu kod magacina, skinuta je i za to vreme se i desila krađa. O skidanju milicije ja nisam bio obavešten. Sada ja spavam u magacinu i tako čuvam državnu svojinu."

Upravnik naređuje sreskom referentu u Zenici da se u roku od 2 dana mora da konstatuje, koje su državne stvari pokradene, i da o tome izvesti OUND u Sarajevu.

Drug Kabil pita sreskog referenta u Zenici, šta je bilo sa neobuhvaćenom apotekom Otona Vajsa u Zenici, na šta sreski referent odgovara, da je apoteka obuhvaćena, samo nema stručnjaka da pregleda i popiše lekove. Tražena je komisija od Ministarstva zdravlja, koja će obaviti ovaj posao.

Upravnik postavlja pitanje, da li su se prijavila lica na oglas, koji javlja da se prijave svi oni, koji su uzeli državne stvari na revers ili bez reversa. Sreski referent odgovara da se niko nije prijavio. Drug Jokanović predlaže da treba izvršiti reviziju svih reversa.

Sreski referent iz Zavidovića čita svoj izveštaj koji glasi:

1) Po članu 30 ukupno 34 slučaja, od kojih 33 predata sudu, a 1 je u radu;

¹³ OZNA je skraćenica za Odjeljenje za zaštitu naroda

a) Obuhvatanje imovine je izvršeno od 34 lica po čl. 30 Zakona o konfiskaciji.

b) Ukupna površina obuhvaćenog zemljišta je 52 ha, 6a 58 m² sa procenom vrednosti od 473.650 din.

c) Ukupan broj stanbenih zgrada sa neispravnim je 36, sa procenom vrednosti od 1.000.000 din.

d) Sumaran pregled pokretnina, računajući i nameštaj iznosi 34.000 din. Ukupno dinara 1,507.000 din.

Izveštaj o prihodima sa predmetnih imanja:

a) mesečna kirija od zgrada po čl. 30 3.905 din

b) ubrani i ostvareni prihodi sa poljoprivrednih imanja; i to:

- 1.442 kgr. kukuruza po 3 Din 4.326 din
- 131 kgr raži po 4 Din 548 din
- 31 kgr pšenice po 5 din 155 din

c) Ukupno pijavljena ratna šteta je 28 po čl. 30 Zakona o konfiskaciji sa ukupnom vrednošću 2,526.100 din.

2) Konfiskacija po čl. 28 izvršena je za 17 lica, od kojih je sud uvažio samo 10, koji su imali nekretnina.

3) Obuhvatanje imovine po čl. 16 i 17 imade samo jedan slučaj, koji je osuđen od suda narodne časti u Tuzli, a sud u Žepču izvršio je opis, te je ista stvar još u radu.

4) Obuhvatanje imovine pod privremenom upravom onih lica koja su napustila svoju imovinu u toku okupacije iz bilo kojih razloga je 42, a stanbenih zgrada 34. Od tih imanja je predato po odluci OUND-a Sarajevo na privremenu upotrebu 42 imanja sa 9 stanbenih zgrada i zemljištem u površini od 19 ha 0,8 a 8 m² sa procenjenom vrednosti 65.000.-dinara. Zgrade su procenjene na 26.000 din. što znači da je još pod upravom 25 stanbenih zgrada i zemljište u površini 163 ha 0 a 30 m².

a) Obuhvatanje imovine je izvršeno od 43 lica.

b) Ukupna površina zemljišta 163 ha 0 a 30 m² sa procenjenom vrednošću 796.700.-dinara.

c) Ukupan broj stanbenih zgrada sa procenjenom vrednošću je 1,320.000.-din.

d) Sumaran pregled pokretnina sa procenjenom vrednošću rasporenog nameštaja 60.000.- din.

Izveštaj o prihodima imanja pod upravom:

- a) Prihodi od stanbenih zgrada – kirija 6.685.- din
- b) Ostvarenih prihoda sa poljoprivrednih imanja nema, iz razloga što je zemljište neplodno ili pripada istoj kući za koju plaća kiriju zakupac.
- c) Ukupno prijavljena ratna šteta iznosi 33 podnesaka sa ukupnom svotom 29.305.100.-din.
- 5) Obuhvatanje raznih trgovačkih radnji sa oznakom vrste robe sa procenjenom vrednošću je:
 - a) Četiri (4) radnje sa sitnom raznom robom i železnom prodane su za svotu od 457.820.din.
Dve trgovačke radnje procenjene su sa 19.000 din.
Jedna sodarska radnja procenjene su sa 3.000 din.
Jedna apoteka sa procenom 15.000 din.
Radnja Miler Adolfa prodana je seljačkoj zadruzi 3.000 din.

Sreski referent u Zavidoviću poduzeo je korake o reviziji pokretne imovine, te je pozvao sva lica, koja poseduju bespravno predmetnu pokretnu imovinu, a koja im je dodeljena od strane Mesnog narodnog odbora, te da isti koji žele i nadalje pokretne stvari držati na privremenu upotrebu da podnesu molbe OUND-u u Sarajevu, a svoje molbe taksiraju sa 40 Din.

Posle svoga izveštaja sreski referent iz Zavidovića iznosi da je zatekao u OZNI u Zavidoviću 10 Kulturbundovaca sa oko 14 kufera sa raznim stvarima. Po ozninom mišljenju navedenim Kulturbundovcima ¹⁴ treba dati samo najnužnije stvari, a ostale im popisati.

Upravnik OUND-a naređuje, da se sve te stvari popišu i da pređu u državnu svojinu, a sreski referent o tome da izvesti OUND u Sarajevu.

Drug Saletović pita sreskog referenta iz Zenice šta je bilo sa poljoprivrednim spravama, koje su konfiskovane po čl. 30 a kojih ima 11 kom.

Sreski referent iz Zenice odgovara, da leže u magacinu, na šta Upravnik OUND-a predlaže da se pomenute sprave predaju stručnom ministarstvu, a u krajnjem slučaju privatnicima na iskorištavanje.

Drug Saletović pita druga Upravnika OUND-a: “Imate li ugovore sa železom u Zenici”, - a drug Upravnik odgovara da nema.

Drug Saletović: “Imate li plan za iskorišćavanje poljoprivrednih imanja”?

Drug Upravnik objašnjava, da ranije, dok nije stiglo naređenje da se poljoprivredna imanja predaju Ministarstvu poljoprivrede, ista je davata privatnicima, da bi se

¹⁴ Kulturbund - “Prosvjetni savez” – njemačka organizacija u Jugoslaviji koja je vršila ulogu pete kolone

blagovremeno posejala. U koliko se takva imanja sada nalaze kod privatnika ista se predaju Ministarstvu poljoprivrede, kao i ona, koja do sada nikome nisu data.

Drug Saletović pita kako je organizovana nadležnost između OUND-a i sreskih referenata.

Drug Upravnik daje potrebno objašnjenje, s napomenom da sreski referent ne može ništa sam da reši, niti da izdaje ma kakvo rešenje, a da o tome ne bude u sporazumu sa OUND-om.

Drug Saletović konstatuje, da nije bilo saradnje između OUND-a, Okružnog narodnog odbora u Sarajevu i sreskih referenata. Obecava da će Okružni narodni odbor preduzeti sve mere, da se olakša rad i posao sreskih referenata. Ujedno moli da se o svim važnijim stvarima izveštava Okružni narodni odbor u Sarajevu.

Drug Upravnik predlaže da članovi Okružnog narodnog odbora u Sarajevu, koji idu na službeni put, da tom prilikom sreskim narodnim odborima ukažu na važnost sreskog referenta i da im pomognu u radu, i da im podignu i održe ugled u narodu.

Drug Kabil daje izveštaj o stanju u istočnoj Bosni, iznoseći da Goražde do sada nije skoro ništa uradilo. Narodne vlasti nisu dobro organizovane i nema bezbednosti. Zato se treba obratiti Okružnom narodnom odboru u Sarajevu, da se pomognu mešne vlasti u svome radu.

Dalje prelazi na Fojnicu, referišući da tamo nije bilo sreskog referenta. Sva akta su bila ispreturana i ležala nerešena. Lično je pronašao druga Vinka Tomića, činovnika suda, koji će uz honorar, da obavlja sreski referat u Fojnici.

Inače do sada nije ništa urađeno. Prijava po članu 28 dostavljeno je 33. Formirana je komisija za konfiskaciju i do sada rešena tri slučaja.

Drug Kabil dao je uputstva pomenutoj komisiji i sada su poslovi u toku. Rudnik Baković nije bio obuhvaćen. Pronađen je jedan Ing. u Sarajevu, koji je ranije radio u rudniku i on je dao OUND-u podatke o aktivni i pasivi pomenutog rudnika, koji sada ne radi.

U Fojnici ima dve pilane, koje su konfiskovane, a u rukovodstvu su Ministarstva šumarstva. Pilane sada rade.

Na kraju drug Kabil dodaje, da je obuhvatio nekoliko Vila u Kiseljaku, izdao ih pod kiriju i sklopio ugovor o istoj.

Za Fojnicu ratna šteta je prijavljena na vreme.

Sreski referent iz Visokog, pošto nije napravio pismeni izveštaj, daje usmene podatke:

Po čl. 30. Zakona o konfiskaciji sva imanja koja su do sada obuhvaćena, predata su Sreskom narodnom sudu u Visokom, ali sud do danas nije doneo odluke.

Drug Upravnik pita: "Da li su obuhvaćena imanja Nemaca iz Kaknja, na šta sreski referent, potvrdno odgovara.

Po čl. 28 Zakona o konfiskaciji takođe su dostavljena obuhvaćena imanja Sreskog narodnog suda u Visokom, ali pomenuti sud po njima do danas ništa nije uradio.

Drug Upravnik primećuje, da u Sutjeskoj ima najmanje oko 100 narodnih neprijatelja, koji do danas nisu prijavljeni sudu. Sreski referent iz Visokog odgovara da je Sreski narodni odbor radio prema prijavama Mesnog narodnog odbora i sve što su ti odbori dostavljali, uzeto je u postupak. Dalje sreski referent u Visokom iznosi da su po čl 17 i 18¹⁵ Zakona o konfiskaciji konfiskovane samo dve radnje.

Drug Upravnik pita šta je sa ciglanom Handžića, na šta sreski referent odgovara, da sa njom upravlja Sreski narodni odbor, ali upravnik dotične ciglane ne vodi uredno administraciju.

Svima prisutnima drug Upravnik objašnjava kakva su i na koji način prodato deset radnji, odnosno njihova roba, zadruzi u Visokom, i naređuje da se tako ima postupati po svim srezovima, u koliko bude takvih radnji.

Izlaganje nastavlja sreski referent iz Visokog. Navodi da je novac od kirije uzeo drug Vrbančić, sa napomenom, da kad se vrati u Sarajevo svršice i urediće pitanje o kiriji.

Drug Upravnik kritikuje stanje u Visokom u pogledu izdavanja zgrada pod kiriju i konstatuje, da od poznatih, niko ne zna koje su jevrejske zgrade, ko u njima stanuje i da za sedam meseci niko nije naplaćivao kiriju u jednoj zgradi.

Skreće pažnju svima sreskim referentima da oštampaju pozivnice-formulare, po kojima će svaka stranka sama dolaziti da plaća kiriju, a ne da čeka da je neko usmeno poziva.

Pravni referent napominje da postoji Uredba o kiriji i da svako lice, koje na vreme ne plaća kiriju, može da se samo dva puta opomene, a posle toga predaje se Javnom tužiocu.

Drug Kabil pita koliko ima zgrada u Visokom, koje su pod sekvestrom, a koliko konfiskovanih po čl. 30. Sreski referent u Visokom odgovara da je po čl. 28 Zakona o konfiskaciji ima svega jedna zgrada, a pod upravom oko deset jevrejskih radnji.

Upravnik iznosi zaključak o radu u Visokom i konstatuje da pored svih mogućnosti, sreski referent nije zadovoljio sa svojim dosadašnjim radom. Tom prilikom upravnik napominje svima sreskim referentima da budu u tesnoj vezi sa Sreskim narodnim odborima u pogledu pošte, koja se šalje iz OUND-a. Čim prime poštu odmah da je datiraju, tako, da ako dođe do zakašnjenja u izvršenju naređenog, da se po da-

¹⁵ Čl. 18. *Zakona o konfiskaciji* ... "Osuđeno lice ili članovi njegove uže porodice mogu odrediti punomoćnika koji će ih zastupati u postupku za konfiskaciju." Slobodan Nešović, *nav. djelo*, 620.

tumu može da ustanovi kada je pošta krenula iz OUND-a, a kada ju je primio sreski referent preko delovodnika Sreskog narodnog odbora.

Sreski referent iz Vareša daje usmene podatke o radu u svome srezu:

Po članu 28 bilo je 19 predmeta, ali pošto su se pojedine porodice vratile ostalo je svega 12. Sve je to predato Sreskom narodnom sudu, koji je obećao da će do 23. ov. meseca da bude sve gotovo.

Po članu 30. Zakona o konfiskaciji ima četiri predmeta, koji su takođe predati gornjem sudu, pa će i oni do 23. ov. meseca biti rešeni.

U selima Vijaka i Okruglica nema bezbednosti za rad sreskog referenta mada bi imalo dosta imanja, koja bi pala pod udar čl. 28. Zakona o konfiskaciji.

Ima četiri predmeta po Sudu narodne časti.

Osuđeni Crvenković Filip žalio se na presudu, kojom mu je konfiskovano drvo iz zgrade. Drug Upravnik naređuje pravnom referentu OUND-a da taj predmet uzme od sreskog referenta i po njemu povede dalji postupak.

Što se tiče kirije, sreski referent iz Vareša obaveštava da ima samo jednu zgradu, od koje kiriju uvek redovno šalje OUND-u u Sarajevu.

Drug Upravnik naređuje sreskom referentu da napiše odluku i da napravi zakupni ugovor sa stanarom, a novac da pošalje OUND-u.

Sreski referent iz Vareša iznosi da postoji imanje Vinka Obrdalja, na koje bi trebalo postaviti upavitelja. Pomenuti Vinko ubijen je od NOV¹⁶ i ima dve velike zgrade, iz kojih su pokretnine raznesene, osim dve vage. Sve stvari koje je nekome izdao, ima propisne reverse.

Na pitanje sreskog referenta iz Vareša, šta da se radi sa nameštajem čiji se sopstvenik ne zna, drug Upravnik daje sledeće objašnjenje.

Za takvu vrstu imovine, za čiju se zna da je nemačkog porekla, ali se ne zna ime Nemca kome pripada, ima se konfiskovati po članu 30. Zakona o konfiskaciji. A za svu onu imovinu, za koju se ne zna da nije nemačkog porekla, ali joj je vlasnik nepoznat, ima se staviti pod privremenu upravu i čuvati do pojave vlasnika.

Drug Upravnik pita sreskog referenta u Varešu zašto do sada nije poslao dve električne peći i šivaću mašinu, kada mu je to bilo naređeno. Sreski referent odgovara da nije imao prevoznih sredstava.

Drug Upravnik mu zamera i konstatuje da je to aljkavost pomenutog sreskog referenta.

Sreski referent u Varešu izveštava da u selu Dabrovinama ima jedna jevrejska zgrada, koja je dosta rujinirana, a mogla bi se korisno upotrebiti za osnovnu školu.

¹⁶ NOV je skraćenica za Narodnooslobodilačku vojsku

Drug Upravnik pita sreskog referenta u Varešu kakav mu je odnos sa mesnim vlastima, na šta referent odgovara da sve sam radi. Navodno, mesne vlasti su opterećene, a mene i moju dužnost smatraju kao nešto suvišno i nevažmo.

Drug Lagumdžija konstatuje, da nije dobro shvaćena uloga OUND-a i njenih referenata od strane mesnih narodnih odbora. Treba razuveriti mase o pogrešnom shvatanju činovnika OUND-a t.j. da ih ne smatraju kao ljude, koji samo ubiru prihode. Dalje drug Lagumdžija navodi primer Napretkove zadruge za vreme NDH, čiji je cilj bio samo da se obogati na račun naroda. Međutim, treba nastaviti svim silama, da oni činovnici, koji su u najtešnjoj vezi sa narodom podignu ugled svojih ustanova, te da narod ne gleda u njima neke poreznike već ljude koji rade na opštem narodnom dobru. Drug Lagumdžija uvida da su plate činovnika male, ali savetuje da se radi što više, pa će svaki, prema svome efektu rada biti pristojno nagrađen.

(...)

Drug Upravnik daje zaključak o radu sreskog referenta u Varešu i konstatuje, da bi rad mogao da bude bolji. Savetuje sreskom referentu da sve radi pismeno.

Drug Upravnik naređuje zameniku sreskog referenta iz Višegrada da se dosadašnji vršilac dužnosti sreskog referenta u Višegradu Vasić zameni sa nekim drugim sposobnijim i urednijim činovnikom.

Izveštaj iz Višegrada nije ovde citiran, pošto za sada OUND nema tamo svog sreskog referenta.

Upravnik donosi zaključak da se sreskom narodnom odboru u Višegradu pošalju svi zakoni, a naročito Zakon o konfiskaciji.

Drug Upravnik se obraća svim prisutnim i saopštava: da će iz OUND-a u Sarajevu obrazovati specijalna komisija, koja će izaći na teren i popisati sva industrijska preduzeća po nadležnim srezovima. Zbog toga treba svi sreski referenti čim se vrate u svoje srezove da prikupe sve podatke o takvim preduzećima i da na taj način olakšaju rad gore pomenutoj komisiji.

Sreski referent iz Foče nema pismenog izveštaja i daje podatke usmeno.

U prvom redu iznosi poteškoće na koje nailazi i pri radu i navodi da je teško popisati imovinu narodnih neprijatelja, jer mesni narodni odbori sami kriju pravo stanje stvari, ponekad iz straha od četničke osvete, a ponekad iz ličnog neprijateljstva prema današnjem stanju. Predlaže da se odredi jedna specijalna komisija, koja bi izašla na teren i popisala sve takve slučajeve. Dalje iznosi da nema nikakvih gruntovnih podataka u pojedinim selima. Takođe nema nikakve konfiskacije po članu 30 Zakona o konfiskaciji. Jedino postoje imanja izbeglica koje se slabo vraćaju. U koliko se ko od izbeglica vrati, ne idu u svoja sela, već se smeštaju u samoj Foči i to u zgrada-ma, koje se za njih spremaju. Po članu 28 obuhvatio je 353 predmeta, koji je sve dostavio sudu u Foči, ali isti sud nije dovoljno ekspeditivan u poslu i do sada se još ni-

šta ne zna šta je urađeno po tim predmetima. Što se tiče plodova sa napuštenih imanja, za sada, se još nalaze na dotičnim imanjima, ali se već radi na sakupljanju žita i smeštanju za to određenoj prostoriji. Voće su uzele zadruge, o čemu će OUND dobiti iscrpan izveštaj. Predlaže da se za sreskog referenta u Foči odredi Omer Perviz, pored redovne dužnosti. Upravnik OUND-a se slaže s tim.

Na kraju svoga izlaganja sreski referent iz Foče izveštava da do sada nije primio nikakvu platu, i moli da mu se ista dodeli.

Upravnik OUND-a na to primećuje, da zvanično on nije ni postavljen za sreskog referenta u Foči, već je bio u unutrašnjem odeljenju Sreskog narodnog odbora. Za poslove, koje je do sad obavljao kao sreski referent u Foči primiće određeni honorar.

Upravnik donosi zaključak, da se preko Sreskog odbora u Foči traži da Omer Perviz, pored redovne dužnosti bude određen za sreskog referenta OUND-a u Foči.

Sreski referent iz Goražda podnosi svoj pismeni izveštaj u sledećem:

Po članu 30 Zakona o konfiskaciji ima svega jedan slučaj. Odluka o konfiskaciji je donešena, ali se ne može provesti jer su gruntovne knjige uništene u ratu.

Po članu 28 Zakona o konfiskaciji ima 25 predmeta, za koje Sreski narodni sud već zakazao ročište. Rad po članu 28 Zakona o konfiskaciji ide vrlo teško, jer ni sam Sreski narodni odbor ne raspolaže sa potrebnim podacima o narodnim neprijateljima. Prilike su u srezu još nesređene, a u pojedinim selima, kao n.pr. Stragačina Luka nema uopšte mesnog narodnog odbora.

Napuštenih imanja u srezu Goražde ima mnogo, ali se nisu mogla obuhvatiti, jer nema lične sigurnosti. Bez zaštite vojske u mnoga se sela ne može ići.

Trgovačkih i zanatskih radnji nema. Od industrijskih preduzeća ima samo pilana Maksa Hefera, koja je izgorela i za koju je podnesena ratna šteta. Zgrada u državnoj svojini, pod privremenom upravom i pod sekvestrom nema, pa prema tome nema ni kirije.

Od prihoda sa napuštenih imanja bilo je i to: jabuka 19.000 kgr, suhих šljiva 870 kgr. i pekmeza od jabuka 2.000 kgr. Sve ove plodove, u sporazumu sa Sreskom narodnom odboru, uzela je Komanda sarajevskog vojnog područja.

Od poljoprivrednih sprava, kao i živog inventara ima i to:

2 vola, 1 plug i jedna kola u neispravnom stanju. Sve je ovo po odluci Sreskog narodnog suda izdato na privremenu upotrebu i čuvanje.

Zbog neurednosti prilika, kao i pomanjkanja stručnog osoblja kod mesnog kao i sreskih narodnih odbora, rad nije mogao biti bolji i pored svog zauzimanja i nastojanja sreskog referenta OUND-a u Goraždu.

Drug Upravnik daje zaključak o radu sreskog referenta u Goraždu napominje mu da sve pismeno dostavlja. Naročito mu pažnju skreće na javnost akata t.j. da se

iz akta vidi, o čemu se radi. Zamera sreskom referentu što nisu obuhvaćena sva imanja, koja su do sada mogla biti obuhvaćena.

Sreski referent u Goraždu odgovara da su prilike pod kojima se radi vrlo teške i napominje da mesni odbori iz sela Zaborak, Batovo, Miljeno, Braha i Hočevina – Bilji još nisu dostavili tačne podatke po приходima, koje su meštani pobrali. Pored toga u selu Žuževu ima oko 2.000 kgr. sena i predlaže da ga proda vojsci.

Drug Upravnik odgovara, da kad je god u pitanju stočna hrana, koja se nalazi po raznim selima, uvek treba prvo ponuditi vojsci, da je kupi za svoje potrebe.

Sreski referent iz Srednjeg izveštava da je stupio na dužnost tek pre sedam dana i dao svim ovim pitanjima ne zna ništa.

Drug Upravnik zaključuje da se preko Okružnog narodnog odbora u Sarajevu traži da se odredi sreski referent u Srednjem.

Sreski referent u Žepču podnosi svoj pismeni izveštaj:

1) Na teritoriji Sreskog narodnog odbora Žepče – Zavidovići konfiskovano je po članu 30 Zakona o konfiskaciji 46 imanja, o čemu su izdate odluke i po pravomoćnosti dostavljene Sreskom narodnom sudu, radi provođenja iste odluke dostavljene su OUND-u u Sarajevu, ZUNDU, DUNDU i Sreskom sudu u Žepču.

2) Na teritoriji Sreskog narodnog odbora u Žepču, konfiskovano je po članu 28 Zakona o konfiskaciji dva imanja, dok je po istom članu predloženo sudu još 18 lica.

3) Na teritoriji Sreskog narodnog odbora u Žepču, po presudama sudova konfiskovano je imanje Muftić Ismeta iz Žepča, dok su dva slučaja ostala bezuspešna, i to za Crnić Rudolfa iz Zavidovića i Marberger Ota iz Begovog Hana, jer se kod istih nije imalo šta konfiskovati, i ako su sudom na to osuđeni.

4) Na teritoriji Sreskog narodnog odbora u Žepču ima pod privremenom upravom oko 36 zgrada, što židovskih, što drugih odsutnih lica.-

5) Obuhvaćenih trgovačkih niti ostalih radnji nema.

Prema gornjem, broj lica kod kojih je obuhvaćena imovina izvršena, iznosi 49.

Ukupna površina obuhvaćenog zemljišta iznosi oko 560 dun. u vrednosti od oko 560.400.- Dinara.

Ukupan broj stanbenih zgrada je 45, u vrednosti od oko 1,961.000.- Dinara. Od pokretne imovine imade pod upravom oko 30 raznih komada nameštaja u vrednosti od oko 40.000.- Dinara.

Najamnina za zgrade, koje su pod upravom i u državnoj svojini, naplaćuje se redovno, od čega se novac dostavlja OUND-u u Sarajevu. Imade nešto zaostatka u pogledu kirije, te je za lica, koja do danas nisu platila kiriju za protekle mesece, dosta-

vljen izveštaj kako OUND-u tako i unutrašnjem odelenju Sreskog narodnog odbora u Žepču i mesnom narodnom odboru u Žepču, radi prisilne naplate.

U ovoj godini prihodi sa poljoprivrednog imanja bili su, usled tog što je godina izdala, sasvim neznatni, ali su ipak svi ubrani prihodi dostavljeni OUND-u u Sarajevu. Napominje se, da su prema nalogu Ministarstva poljoprivrede sva poljoprivredna imanja predana na upravu poljoprivrednom referentu Sreskog narodnog odbora u Žepču.

Za sve zgrade i imanja, podnete su prijave za ratnu štetu, koja iznosi 1,622.340.- Dinara. Za sve ove pojave dobiveni su i zaključci komisije za ratnu štetu. Za svu imovinu popunjeni su plavi arci i dostavljeni OUND-u u Sarajevu.

Izvršeno je osiguranje od požara za sve zgrade, koje su pod upravom i u državnoj svojini, kod društva "CROATIA" – osiguravajuće zadruge podružnice – Sarajevo. (...) Za ovo osiguranje uplaćen je iznos od 3.561.- Dinar.

Podnesena je prijava Javnom tužiocu za okrug sarajevski pod br. 7122 od 16.11. 1945. godine, protiv Smoljan Emilije, koja je zatajila tuđu pokretnu imovinu. O tome je obavješten i OUND u Sarajevu.

Postignuti su vrlo dobri rezultati oko istraživanja imovine, koja je trebala potpaсти pod upravu, a ovo je naročito postignuto kod pokretne imovine, te se i dalje traža za istom.

Cjelokupan posao oko narodnih dobara uglavnom je završen, i u tom pogledu postignuti su dobri rezultati, s obzirom da je ovaj referat tek uspostavljen i imao je otpočeti svojim radom bez ikakvih potrebnih podataka i materijala za to. Čitav posao na teritoriji ovog odbora u ovome pogledu nije u zaostatku.

Drug Upravnik stavlja primedbu na gornji izveštaj, da treba izdvojiti vrednost zgrada koje su pod upravom, kao i onih zgrada koje su konfiskovane po članu 30 Zakona o konfiskaciji.

Prilikom čitanja izveštaja sreskog referenta iz Žepča, svi su prisutni primetili da je Isaku Kabilju i Raheli Musafiji od strane OUND-a u Sarajevu br. 668 i 694 previše imanja i zgrada dodeljeno na uživanje.

Naime, dodeljeno im je dvanaest imanja sa 9 stanbenih zgrada.

Upravnik OUND-a naređuje, da se po ovom pitanju izvrši revizija.

Posle toga drug Upravnik daje reč drugu Petroviću koji radi na evidenciji u OUND-u.

Drug Petrović se obraća svima sreskim referentima i daje im uputstva u čisto administrativnom pogledu po sledećim pitanjima:

- a) kako se ima prijavljivati i obuhvatiti imovina;
- b) kako se kompletiraju predmeti - stvaranje dosijea;
- c) kako se popunjavaju popisni listovi i gruntovni ulošci;

- d) ko i na koji način vrši izdavanje lokala pod kiriju;
- e) kakav je postupak sa ključevima od zapečaćenih radnji;
- f) kako se vrši izdavanje stvari na revers i kako isti treba da izgleda,
- g) kako se vrši rešavanje pošte, koja nema roka i ona za koju treba prikupljati podatke.

(...)

Drug Upravnik objašnjava prisutnima ko je bila Jela Medić, kao i njen nepravilan rad. Predlaže da sam lično da izveštaj o radu u Ilidži. (...)

Posle toga - drug Upravnik iznosi da sarajevski srez nije odgovorio svojoj dužnosti, kao i mnogi mesni narodni odbori. Navodi primer – Rajlovca, gde su sami organi vlasti krili narodne neprijatelje. Sreski narodni odbor u Ilidži čekao je da mu OUND pronade i dostavi narodne neprijatelje, a sreski referent nije lično zaključivao ugovore o kiriji, niti je izlazio na lice mesta. Mnoge pokretnine date su bez reversa, a mnoge kuće ostale su ne obuhvaćene.

Kao zaključak o nepravilnom radu drugarice Medić iznosi se, da će stvar predata biti javnom tužiocu.

Smrt fašizmu – Sloboda narodu !

Zapisničar:
Rad. T. Petrović

Upravnik OUND-a:
Ibrulj

*2.2. Konfiskacija nepokretne imovine Evangelističke crkve u Sarajevu*¹⁷

Komisija za izvršivanje konfiskacije pri III. reonu
GRADSKOG NARODNOG ODBORA U SARAJEVU

Broj: 31 Sarajevo, 7. marta 1946

¹⁷ ABH, ZUND: 1945-1946, Odluke o konfiskaciji imovine, E 5.

ODLUKA

Komisija za izvršivanje konfiskacije pri III. reonu Gradskog Narodnog Odbora u Sarajevu, odlučila je na temelju Zakonskog propisa čl. 30 Zakona o konfiskaciji od 9. VI. 1945, da se konfiskuje cjelokupna imovina Evangelističke crkve iz Sarajeva¹⁸ u korist države Demokratske Federativne Jugoslavije jer je državljanin Njemačkog Rajha – njemačke narodnosti.

IMOVINA Evangelističke crkve se sastoji:

I. Pokretne: nema

II. Nepokretna: Kuća na Zvonimirovoj obali¹⁹ Grn.ul. br.CXXVIII/25
k.č. br. 41 vrijednost Din. 1,430.000.-

III. Ostalo: nema

Za privremenog staraoca imovine Evangelističke crkve postavlja se
B o r i ć Hasan iz Sarajeva, koji će ujedno biti i skrbnik odsutnog.

Protiv ove odluke dopuštena je žalba putem ovog reona Gradskog Narodnog odbora, na komisiju pri Zemaljskoj upravi narodnih dobara u Sarajevu u roku od 8 dana pri primitku ove odluke.

O tome se obavještavaju:

- 1/ Evangelistička crkva, odnosno privremeni staraoc ili skrbnik Borić Hasan
- 2/ Gradska uprava narodnih dobara u Sarajevu
- 3/ Zemaljska uprava narodnih dobara u Sarajevu
- 4/ Državna uprava narodnih dobara u Beogradu
- 5/ Sreski narodni sud u Sarajevu

S.F. – S. N.²⁰ Članovi komisije: ²¹

- 1) _____
- 2) _____
- 3) _____

¹⁸ Danas je u toj zgradi Likovna akademija

¹⁹ Danas je to ulica Obala Maka Dizdara

²⁰ Uobičajna skraćenica za pozdrav na kraju svakog dopisa, a glasi: Smrt fašizmu – Sloboda narodu !

²¹ Potpisi članova komisije su nečitki.

2.3. Zapisnik o konfiskaciji naknadno pronađene imovine Evangelističke crkve u Sarajevu²²

Z A P I S N I K

Sastavljen dana 2 aprila 1946 u 10 ½ sati u prostorijama Zemaljske banke za B. i H. Sarajevo, povodom otvaranja sefa broj 7 vlasništvo Evangelističke crkvene opštine, Sarajevo, na zahtjev komisije za konfiskaciju III reona, Sarajevo, nalog broj Kom. Br. Konf. 32 / 46 od 31/3 1946.

P r i s u t n i:

Od strane Komisije za konfiskaciju drugovi: Bračković Hasan, Tafro Aziz, Talić Hamdija, a od strane Zemaljske banke za B. i H., Sarajevo, drugovi: Zdravko Radović i Esad Čemerlić, činovnici Privredne banke ujedno sekvestri Zemaljske banke za B. i H., te drug Božidar Petrović, bivši šef blagajne Zemaljske banke sada činovnik Privredne banke B. i H.

Sef broj 7 nasilno je otvoren pošto je ključ odnesen i u istom je nađeno slijedeće:

1 koverta sa gotovim novcem Kunama koja je glasila na Kirhen Gemeinde kn. 20.825.-

1 koverta sa novcem glaseća na Kirhen Gemeinde kn. 5.610.-

1 koverta od ključeva otvorena bez sadržaja

1 uložna knjižica Hipotekarne banke filijale, Sarajevo par. 1099 glaseća na Kirhen Gemeinde Zavidovići i na din. 52.- Va. Decembar 1938.

1 uložna knjižica Državne Hipotekarne banke filijala Sarajevo, part. 86 glaseća na Evangelistička crkvena opština Prosora i na din.- 2.600.- Va 12/5 1937 i uložna knjižica Državne Hipotekarne banke filijale Sarajevo part. 1943 glaseća na penzioni zavod Njemačke evangelističke crkve Kr. Jugoslavije i na kn. 381.963.-

1 uložna knjižica Zemaljske banke za B. i H. Sarajevo, broj 58.573, glaseća na evangelische Frauenhilfe i na kn. 5560.- Va 18/4 1942 "Fond Magda Kuzmani".

1 uložna knjižica Zemaljske banke za B. i H., Sarajevo, broj 60.841, glaseća na evangelische Frauenhilfe i na kn. 762.- Va 31/12 1941

1 uložna knjižica Zemaljske banke B. i H., Sarajevo broj 74907, glaseća na evangelistički sinod i na kn. 1305.- Va. 25/5 1943

1 uložna knjižica Zemaljske banke za B. i H., Sarajevo, br. 76505 glaseća na Evangelističku crkvenu opštinu i na kn. 200.251.- Va 25/5 1944.

²² Kao napomena 17.

1 uložna knjižica Gradske štedionice, Sarajevo br. 14324 glaseća na Evang. Seniorat, Sarajevo i na 13.523.- Va. 25/5 1944.

1 uložna knjižica Gradske štedionice, Sarajevo broj 7626 glaseća na Evang. Seniorat, Sarajevo i na kuna 3.165,60 Va 31/12 1942.

3 knjige Todten Buch iz godine 1894, 1907 i 1921.

1 knjiga Taubruch

1 knjiga Traumbuch III knjiga

1 knjiga Ferzeichnis der Grabsteten 1931

1 knjiga Konfinomazionsbuch

1 knjiga Verzeichnis der Erdiockten

4 srebrna čirjaka

4 srebrna bokala sa poklopcem i krstom - manja

1 srebrni bokal sa poklopcem veći

2 srebrna bokala

2 srebrna bokala bez poklopca

1 srebrni ibrik, 2 kutije sa krstom, 1 kutija sa hostijama - veća, 1 kutija sa hostijama - manja, 1 mali putir sa flašom od stakla, 1 srebrni tanjir većeg formata i 5 tasova manjih razne veličine.²³

Zaključeno i potpisano.

Predali:

Radović s.r.

Ćemerlić s.r.

Primili:

Bračković s.r.

Talić s. r.

Tafro s. r.

2.4. Dopunska odluka o konfiskaciji pokretne imovine Evangelističke crkve u Sarajevu ²⁴

Komisija za izvršenje konfiskacije pri N.O. III reonu

Gradskog narodnog odbora u Sarajevu

Br. 31/46 Sarajevo 22. IX. 1946.

²³Iz jednog drugog zapisnika o ovom predmetu može se vidjeti vrijednost ovih predmeta koji su načinjeni od pozlate, srebra i alpaka u iznosu od 4.351.- dinara. Prema tome, čilim iz sljedećeg dokumenta je vrlo vrijedan.

²⁴ Kao napomena 17.

D o p u n s k a o d l u k a

Odlukom ove komisije pod gornjim brojem od 7. marta 1946 god donešena je odluka da se konfiskuje u odluci navedena imovina Evangelističke crkve.

Kako se naknadno pronašla imovina Evangelističke crkve u Sarajevu i to kod Vihnalek Roze u Zvonimirovoj obali br. 8

1. 1. ćilim vrijednosti Din. 3.000.- te se u smislu čl. 30. Zakona o konfiskaciji i ta imovina konfiskuje u korist F.N.R.J.²⁵

Smrt fašizmu - Sloboda narodu!

Članovi komisije:

1. Talić Hamdija
2. Tafro Aziz
3. /nečitko/

*2.4. Zapisnik o konfiskaciji privatne imovine lica osuđenog prema Zakonu o sudu narodne časti*²⁶

U IME SRESKOG NARODNOG SUDA U SARAJEVU NA LICU MJESTA U KOSOVSKOJ UL. BROJ 4 U STANU OSUĐENOG ALIRESOVIĆ DŽEMALA.

Z A P I S N I K

sastavljen dne 15 septembra 1945

Prisutni su od suda:

sudski izaslanik: Šaković

Od stranaka lično:

Osuđeni Alirezović Džemal

²⁵ Iz sljedećeg dokumenata o ovom predmetu konfiskacije posebnim rješenjem ćilim je predat Gradskom narodnom odboru, "na daljnje upravljanje".

²⁶ ABH, ZUND 1945-1946, Odluke o konfiskaciji imovine, A-7

Od ZUNDBIHA:

Selimović

od narodnog odbora:

Desimirka Bajčetić

Sudsko povjerenstvo stiže na lice mjesta tačno u 8.30 sati gdje u kući zateče osuđenog te mu saopšti predmet uredovanja.

Po dobivenim uputama od strane Zunda konstatuje se da je od osuđenog oduzete sledeće stvari i to:

Izuzeto od strane Zunda i predato ministarstvu trgovine i snabdjevanja:

1. 5.041 litar rakije 33 stepena a Din.99	Din.499.059
2. 104 litra rakije 33,50 stepeni a Din. 103.50	Din. 10.764
3. 2.088 litara rakije 36 stepeni a Din 108	Din. 225.504
4.50 litara rakije Vasi Skočajiću 34 stepena a 102	Din. 5.100
5. Gostionici Romanija 50 litara rakije 34 stepena	Din. 5.100
6. 7.233 litra rakoje u tri bureta zastavniku Brkiću	Din 1.500
7. 50 litara gostiona Biro / 34 stepena a 3 Din	Din 5.100

Iz radnje osuđenog prenešeno u magacin ZUNDA

8. 1 kožica od vidre.....	Din	600
9. 12 komada koža tvorića	“	1.200
10. 20 komada vjeverica	“	400
11. 222 komada zečeva	“	4.440
12. 148 komada lisica	“	22.200
13. 2 jazavca	“	100

Prelazi se na popis i procjenu nekretnina:

14. 1 nekretnine upisane u zemlj. knjižnom ul. broj XCIX-88 naime kat. čest. broj 128 kuća sa kućištem i dvorištem u površini od 203 m² vrsti mulk.²⁷

Na pomenutoj čestici nalazi se kuća od ćerpića i cigle koja je na jedan sprat. U istoj se nalaze slijedeće prostorije i to:

Podrum, te pored njega dvije sobice.

²⁷ mülk - vlasništvo

Prizemlje: tri sobe, kuhinje špajza, banje nužnika i jedna mala sobica u kojem se stanu nalazi Sejdalija Karahmet iz Rogatice.

Na spratu stanuje osuđeni a stan se sastoji od: 3 sobe, kuhinje, banje, špajza i jedne manje sobe. Osuđeni ima porodicu od 5 djece, ženu, svastiku i on ukupno 8 članova familije.

Ispod kuće nalazi se malo dvorište.

Kuća je promjera 9x9 metara i sagrađena je od običnog materijala a sve prostorijske su manje obzirom na površinu iste.

Vrednost ove kuće prestavlja u današnje vrijeme Din. 100.000 što bi iznosio konfiskovani dio Din. 50.000

Nekretnine upisane u z.k. ul. broj XXXIII-21 magaza ne u Čemaluši nego u Aleksandrovoj ulici²⁸ broj 2 sastoji se iz magaze oko 12 metara duga i široka oko 4 metra sa zidovima, masivno građena u vrednosti Din. 60.000

Tako da polovica konfiskovane imovine procjenjuje se na Din. 30.000

Inventar magaze se sastoji:

15. od 4 velike kace za rakiju	Din.	8.000
16. 4 buradi velike	“	2.000
17. 1 kanta za vodu	“	20
18. 2 drvena sanduka	“	20
19. 1 zefir peć	“	500
20. 1 mala stalaža	“	50
21. 2 m. šlaufa	“	200
22. 5 praznih vreća	“	20

Sve gornje stvari su uzete po Zundu i iz njihova popisa predaje je popisano.

Namještaj osuđenog sastoji se i to:

Od spavaće sobe od dva kreveta, psihe, nadkani, 1 jednog trokrilnog ormara, te jednog malog ormarića, dječijeg kreveta, 1 sata, dvije posteljine sa dva dušeka i tri jorgana, jednog starog ćilima, jednog kaučuka, kao i ostalog, a obzirom na članove porodice kojih ima 8 a pošto je zastupnik Zunda pristao da se sve stvari izluče ispod konfiskacije u smislu Čl. 6 Zakona o konfiskaciji kao najnužnije potrebno za familiji i osuđenog, to se iste ostavljaju osuđenom i njegovoj familiji, i isto se izlučuje ispod konfiskacije.

²⁸ Danas je to Titova ulica.

Nakon toga je uredovanje završeno, s time da je ovaj zapisnik sastavljen u četiri jednaka primjerka, od kojih jedan predat zastupniku Zunda, drugi članu narodnog odbora, a jedan predat i potpisuju zapisnik.

Bajčetić Desanka
Selimović Rasim

Alirejsović Dž.

D o v r š e n o u 12 sati.

/potpis: *nečitko* /

3. Umjesto zaključka

Ovih nekoliko primjera iz arhivske građe su izabrani zbog zanimljivosti čitateljstvu. Dokumenti o konfiskaciji banaka, industrijskih poduzeća, zemlje, trgovina i ostalog su puno važniji kada je u pitanju ukupna dobit u korist državnog sektora privrede.

Istraživanjem ove vrste dokumenata može se objektivno spoznati proces potpunog ovladavanja ekonomskom sferom društva, što je Komunistička partija Jugoslavije smatrala jednim od svojih osnovnih zadataka, jer joj je to omogućilo realiziranje utvrđene politike, odnosno davalo joj je sposobnost da ostvaruje postavljene društvene ciljeve mobiliziranjem ljudi i resursa.

Tijekom 1945. i 1946. godine KPJ je najvećim dijelom ostvarila državni sektor privrede, a putem monopoliziranja vlasti uspostavila kontrolu nad ukupnim financijskim sustavom što joj je osiguralo raspolaganje društvenom akumulacijom i nacionalnim dohotkom. ■

SEVERAL DOCUMENTS ON EMERGENCE OF STATE PROPERTY IN HERZEGOVINA IN 1945 – 1946

Vera Katz

Summary

After WWII, the Communist Party of Yugoslavia undertook different measures aimed at creation of state economic sector. One of them was the confiscation of private property based on various types of judicial decisions, particularly targeting the citizens of German origin. A very interesting material that abounds in information and data could be found in the Archive of Bosnia and Herzegovina, within its collection of documents gathered by the Land's Administration of People's Property (ZUND) relating the period from 1945 to 1946. These archival sources are important for our understanding of how the state monopoly was developed in the economic sphere of the post-war society of Bosnia and Herzegovina.■

POLEMIKE

PARALELNA HISTORIOGRAFIJA

(*O nekim devijacijama u historiografiji: Povodom knjige: Siniša Mišić, Humska zemlja u srednjem veku*)

Esad KURTOVIĆ
Filozofski fakultet, Sarajevo

Abstrakt: Kroz nekoliko primjera komentiranih u pristupu autora Siniše Mišića u monografiji 'Humska zemlja u srednjem veku' prepoznaje se zanemarivanje istinskih vrijednosti istraživačkog postupka u korišćenju izvora i neuspješno valoriziranje prateće literature. Uočene devijacije proizvode niz dilema pred kojima stoji aktualna historiografija i opće zaključke koji su naizgled prestrogi, hiperkritički nastrojani, no sasvim izvjesno utemeljeni i upozoravajući u aktualnim olakim shvatanjima znanstvenog rada. Ukupnom metodološkom prezentacijom u monografiji je dobijena fiktivna spoznaja, hibridan i površan kompilatorski izraz proizvoljne znanosti potpuno odvojene od fundusa izvornih pokazatelja kao uobičajenog polazišta za istinskog istraživača. U paralelnoj dimenziji sa historiografijom stvorio se izraz koji je njena negacija. Analizirani primjeri daju potpuno negativnu impresiju pred spoznajom koja se na osnovu izvršenog istraživanja može da ponudi suvremenoj historiografiji.

Abstract: Through several examples from the paper of Siniša Mišić, which is a part of the monograph entitled The Land of Hum in the Middle Ages one can easily see a certain neglect for the true values of the proper procedure of research in the use of sources and an unsuccessful evaluation of literature. Detected deviations give rise to numerous dilemmas confronting current historiography, whereas, even though this general conclusion relating the quality of this paper may seem too strict, hypercritical, yet it is quite certain that it is well founded and that it contains a warning vis-à-vis our

current loose understanding of scientific work. The overall methodological presentation in this monograph gives fictitious findings, a hybrid and superficial compilatory expression of arbitrary science, completely alienated from the body of original sources that should always be the sole point of departure for every true researcher. Offering a parallel dimension of historiography, it creates something that turns into its own negation. The examples we have analysed here give a very negative impression of the findings offered by this paper to the contemporary historiography.

Knjiga autora Siniše Mišića pod naslovom *Humska zemlja u srednjem veku*¹ prezentirana je, doživljena i dočeka na različite načine. Uglavnom su prepoznata izražena dnevno-politička, vjerska i etnografska projiciranja koja su postavljena kao isključiva, prečišćavana i obeshrabrujuća (uzaludno nacionalistička) svrsishodnost historije naspram namjere i želje da se bogatstvo historijskog razvoja prepozna kao odraz znanosti i uporište u razumijevanju srednjovjekovnog, ali i modernijeg i suvremenijeg doba na području Hercegovine. Kao takva, iz tog ugla, teško da će naći znanstvena uporišta u daljim proučavanjima hercegovačkog prostora.²

Određena kvaliteta očekivana je u ponudi historijske topografije, privrede i društva koji su sastavni dijelovi Mišićeve monografije. Tu se očekivao historičar, istraživač koji je u tim (za dnevno-političku praksu: drugim) oblastima pobjegao u znanost, vratio se zanatu i smislu bitisanja struke u kojem nema estradnih potreba neumoljivo žedne i sumorne balkanske dnevno-političke prakse. Na to je upućivao i, za one koji to znaju, respektabilan broj serija i svezaka neobjavljene arhivske građe koju je autor postavljao u svojim napomenama.

Prezentirana istraživačka podloga ipak nije izdržala ni u tim segmentima. Iskričavi primjeri usputnog poravnavanja činili su se u početku kao sitni propusti koji bi

¹ Siniša Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, DBR International Publishing - Filozofski fakultet, Biblioteka Znamen, Knjiga 10, Beograd 1996, str. 384.

² Uporedi apostrofiranja: Esad Kurtović, *Historiografska literatura o srednjovjekovnoj Bosni objavljena u zemlji i inostranstvu 1980-1998*, Prilozi Instituta za istoriju 29, Sarajevo 2000, 49-88, 76-77; Isti, *Siniša Mišić, Humska zemlja u srednjem veku*, DBR International Publishing - Filozofski fakultet, Biblioteka Znamen, Knjiga 10, Beograd 1996, str. 384 (manji format), ćir, Hercegovina 13-14, Mostar 2001, 309-312; Mladen Ančić, *Humsko kneštvo*, Mladen Ančić, *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Hrvatski institut za povijest - Dom i svijet, Biblioteka Hrvatska povjesnica, Monografije i studije III/12, Zagreb 2001, 141-176, 143.

se mogli razumijeti i donekle tolerirati u ogromnom sintetskom pregledu kakav je bio u polazištu Mišićevog prezentiranja. Iako koristi neobjavljenu građu za XV. stoljeće, na koje smo interesno obratili posebnu pažnju vlastitim uvidom, autor je neka-ko u fragmentima znao onoliko koliko se već u objavljenom moglo nalaziti. No, detaljnija provjeravanja vremenom su se pretvorila u prepoznavanje jednog općeg negativnog pravila koje je kao neprimjerenu metodologiju u svom istraživačkom radu prezentirao i ponudio Siniša Mišić. Ukupna slika ostala je na kraju, ne na pitanju kako se sve to moglo desiti, jer je linija pristupa autora istraživačkom procesu prepoznata, već pred zadivljujućim pitanjem: Kako je sve to moglo proći do šire stručne javnosti uz pominjanje respektivnih istraživača, bukvalno čitave suvremene škole univerzitetskog Beograda, od davnina jakog zanatskog i znanstvenog centra i čitave znanstvene škole u proučavanju historije srednjovjekovne Bosne? Odgovor će tražiti onaj koga to bude interesovalo, ali bit će i ostatak da je Mišićeva monografija svakako karakteristika vremena u kojem se nisu birala sredstva za postizanje unaprijed zacrtanih ciljeva, pa i u znanstvenim krugovima. Cilj ove kritike je da se skrene pažnja na negativne metodološke, istraživačke i uopće znanstvene uzuse pri korišćenju izvora i literature koje daje i otvara monografija Siniše Mišića pred suvremenom historiografijom.

Prezentirani primjeri pokazuju nevjerovatno, da golim signaturama, kao arhivskim pokazateljima načičkan rad nije uopće plod Mišićevih arhivskih istraživanja, da dostupni rezultati historiografije nisu pozitivno iskorištavani već zloupotrebjavani iskrivljivanjem, te da je rezultat nalik fikciji kojom se temeljne vrijednosti historiografije obezvrjeđuju u potpunosti. Stranice koje slijede nisu sve što se može izdvojiti i daleko većim brojem činjenica pokazati kao negativna strana u metodologiji paralelne historiografije koju demonstrira Siniša Mišić. Olako je ukratko reći da nešto ne valja i da nema smisla trošiti vrijeme da se to i pokaže, ali i teško je pokazivati da nešto ne valja u slučajevima kada za dokazivanje treba potrošiti mnogo više vremena i prostora nego što je trebalo autoru da napiše onako loše kako je napisao. U prvom slučaju naizgled zlobno, a u drugom, po rezultatu, zasigurno usred besmisla. U svakom slučaju neproduktivno, naročito obzirom na ciljeve i svrhu kritike kojoj je namjera prepoznavanje i negiranje uočenih devijacija u istraživačkom radu. No, mislim da bi, kao nešto između, ovdje izdvojeno, ni kratko ni dugačko, moglo poslužiti struci za raspravu i da bi se historiografija okoristila kada bi nastala rasprava koju otvaram u ovdje kritiziranim primjerima.

Radisalići i Vlatko Đurđević ?!

Julia 1420. godine Veličko Jurković podnio je tužbu protiv braće Vladislava i Miluda Radišića iz Pocrnja zbog pljačke izvršene u Kruševici kod Ljubinja. Predmet

pljačke bila su dva lukna žita (koja su činila jedan dubrovački star žita) i jedan vo vrijednosti osam perpera. Kao svjedoci zabilježeni su braća Grubač i Budimir Družetić iz Pocrnja.³

Sa drugim akterima jedan sličan slučaj registriran u knjizi kod Siniše Mišića izazvao je dodatne provjere. Naime, Mišić navodi da “Braća Radisalići iz katuna Pocrnje su u Kruševici kod Ljubinja silom oduzeli Vlatku Đurđeviću dva lukna žita i deo stoke” sa uporištem na arhivski podatak: DAD, Lam. de foris, IV, 249 pod datumom 26.09. 1420.g.⁴

Budući historičari, ljubitelji prošlosti i uopće pisci sinteza o Ljubinju, koji bi svoju radnju pravili na osnovu ovdje ponuđena dva slučaja, kao izvršenih arhivskih istraživanja, oslanjajući se na njih kao na utemeljene pristupe, došli bi u situaciju da na osnovu iznesenog govore o dvije pljačke koje su se desile na istom prostoru u kratkom vremenskom razmaku. U svemu tome, i da ne znaju za to, napravili bi drastičnu pogrešku. Naime, navedeni slučaj pljačke koji demonstrira Siniša Mišić nije se uopće ni desio jer tako navedenog slučaja nema u arhivskoj građi! Kako navedenog među arhivskim pokazateljima uopće nema na dotičnoj strani folije, postavilo bi se pitanje o čemu se radi. Stvar je jedino jasna kada se napravi poredba sa ispisima Marka Vega, koje je Siniša Mišić obilato koristio u svome radu iako to relativno često, kao i u ovom slučaju, nije naznačavao. Da jeste, time ne bi došao u situaciju da mu ekskluzivno pripisujemo imaginiranu, paralelnu historiju. I zaista, sve navedeno se tamo u ispisima Marka Vega i nalazi, osim navedene signature i datacije koju je Marko Vego na dotičnom mjestu sasvim izostavio, a Siniša Mišić je uz taj Vegin tekst isписа, signaturu i datum “pozajmio” iz narednog “dokumenta” kojeg Vego ispisuje niže njega uz drugi ispis i drugi događaj. Mišić je tako, vjerovatno misleći da je ista signatura i datum vezan za oba dokumenta, premjestio ovaj događaj u kasnije vrijeme.⁵ No, vidjet ćemo i naredni Vegin ispis će “pozajmiti” za drugi događaj, bez obzira što će ga datirati istim datumom i istom signaturom.

Za razliku od Siniše Mišića, Marko Vego je zapravo čitao gore navedeni dokument ali nije za njega dao signaturu i datum, niti ispravnu transkripciju. Nisu braća

³ “Veliçhus Iurchouich ... supra Vladislauum et Milud fratres Radisich de Pocerchia. Eo quia nunc sunt dies octo quod predicti in Cruseuiça in Glubigna sibi violenter abstulerunt duos luchnas de grano qui faciunt unum starium mensere Ragusii et unum bouem valoris yperperos octo. TT: Grubaç Drusetich, Budimir fratres de Pocerchia” (14.07. 1420), Državni arhiv u Dubrovniku (dalje: DAD), Lamenta de foris, IV, 214.

⁴ S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, 205, i napomena 23 na strani 318.

⁵ Marko Vego, *Ispisi iz Historijskog arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini*, Hercegovina 1, Mostar 1981, 279-312, 284.

Radisalić nego Radišić, nije dio stoke nego jedan vo vrijednosti osam perpera, nije sve to oduzeto Vlatku Đurđeviću nego Veličku Jurkoviću i nije među svjedocima naveden Zubac nego Grubač. O “katunu Pocrnja” nema izričitog navoda.

Dakle, ovdje nismo prezentirali dva slučaja registrirane pljačke nego jedan. Navedenim neopreznim postavljanjem signatura, datuma i imena Siniša Mišić na ovom mjestu pokazuje da dotičnu arhivsku stranicu nije ni vidio. Osim Ljubinja, Siniša Mišić u svoj registar nije unio dotično navođenje Pocrnja, Kruševice, braće Radisalić i Vlatka Đurđevića. Uz poznatog Vlatka Đurđevića, kojeg ima u registru, nije naveo i pokazatelj iz ovog dokumenta.⁶ Po svemu, čini se da je ovim podacima Marka Vega kao istraživača arhivske građe popunjavao praznine u svojim vlastitim istraživanjima koja su izostala ...

Na kraju, desio se i primjer koji pokazuje kuda ide paralelna historiografija. Vjerujući postavci Siniše Mišića pri obradi materijalne kulture Ljubinja i njegove okoline autor Aleksandar Ratković je preuzeo njegov podatak, uredno citirajući autora kojeg koristi. On navodi: “Braća Radisalići, iz katuna Pocrnje u Kruševici kod Ljubinja, silom su oduzeli 26.11. 1420.g. Vlatku Đurđeviću dva lukna žita i neutvrđen dio stoke”, prateća napomena: “S. Mišić, *n.d.*, Beograd 1996, 205.”⁷ Aleksandar Ratković je istraživač materijalne kulture, kojemu su istraživači pisane građe u sferi pomoćne discipline i čijim rezultatima se on služi u svom radu (mada se pokazalo da u radu sa pisanom građom upravo istraživači materijalne kulture ponekad daju i koriste sumnjive rezultate). Iako Ratković ne zna da citirani podatak nije tačan i da ne potječe iz neobjavljene arhivske građe nego nepravilnog ispisa Marka Vega, niko ga ne može kriviti što je treći u nizu svojevrstnih “kliconoša” u svijetu paralelne historiografije.

Da je ovaj nepravilni ispis Marka Vega u priličnoj mjeri popularan pokazuju i drugi autori. Prateći vlahe Pocrnje Đuro Tošić govori o pripadnicima džemata Heraka sina Radonje (prema osmanskome popisu iz 1477), pa navodi: “Pomenimo na kraju i da su pripadnici njegovog džemata Vukač Zubanović, te Vukosav i Stepan Budimirović bili potomci Zubana Družetića i brata mu Budimira koji se javljaju pred dubrovačkim sudom u ulozi svjedoka povodom neke pljačke koja se desila više od pola vijeka ranije u Kruševici kod Ljubinja”, uz prateću napomenu: “HAD: Lam. de

⁶ Uporedi, S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, strana 205 i registar lica i mjesta na kraju knjige.

⁷ Aleksandar Ratković, *Ljubinja – srednjovjekovne nekropole i crkvišta* (Prilozi monografiji), Opština Ljubinja, Ljubinja 2002, 125. Mišićev datum, rimsku brojku za septembar (IX), Ratković je malo promiješao i pretvorio u novembar (XI), a Mišićev ‘deo stoke’ pretvorio u ‘neutvrđen dio stoke’.

For. IV fol. 249, 26.IX 1420”.⁸ Radilo bi se o liniji patronimika Grubač – Zubanović, koja ne može stajati.

Kruševac, Tulji, Galčići !?

U poglavlju o seoskim naseljima, za područje Popova Mišić navodi: “Kod sela Kruševca (takode pripada Popovu) desila se pljačka 1420. godine, a u njoj su učestvovali i Radenko Galčić iz sela Galčića (kod Veličana) i Vukašin Tulić iz sela Tulji”⁹, a sa uporištem na golu signaturu [Lam. de foris, IV, 249 (26.09. 1420)].¹⁰ Ovim je Mišić na istoj stranici folije i pod istim datumom, kao i u prvom slučaju, dobio još jedan događaj. Da se nalazio pred barem polovinom brojnih folija iz svezaka *Lamenta de foris* koje citira u svojoj monografiji takav propust ne bi napravio. Naime, dvije različite tužbe su rijetka karakteristika iste folije. I ovoga puta njegov izvor nije neobjavljeni arhivski pokazatelj na kojega se poziva. Na dotičnoj foliji od toga nema ništa. Opet su u pitanju ispisi Marka Vega koje Mišić ne spominje.

U svome ispisu, Marko Vego navodi: “Milač Bečković de Pogliče optužio je pred dubrovačkim knezom i njegovim sudijama Pribetka Bogetića i Stipana, rođaka Rasoja (Ivanovića), Radonju, ljude Rasoja Ivanovića i Mileta Miljenića, Radivoja Dobrisalića, te Radenka Galičića i Vukašina Tulića zbog pljačke robe in loco dicto Zuaglina (Čvaljina). Radi se o vrlo važnom dokumentu koji jasno dokazuje da je Radenko Galičić iz popovopoljskog sela Galičića u blizini Veličana, dok je Vukašin Tulić iz sela Tulji. Ta sela i ta prezimena često se spominju u dubrovačkim zapisima (*Lamenta de foris* IV, list 249, 26. IX 1420)”.¹¹

Dok je Marko Vego pretpostavljao da je “Radenko Galičić iz ... Galičića”, a “Vukašin Tulić iz sela Tulji”, izvodeći to na osnovu njihovih prezimena, u razumijevanju njegovih ispisa koliko-toliko jasno razdvajajući šta je našao u dokumentu a šta on sam tumači, Siniša Mišić samouvjerenom upućuje da se sve to nalazi u navedenom dokumentu, što nije tačno. Pravo je pitanje na osnovu čega je Mišić napisao da se pljačka desila “kod sela Kruševca”! Vjerovatno rep iz prethodnog Veginog ispisa?

⁸ Đuro Tošić, *Prilog proučavanju Donjih vlaha u istočnoj Hercegovini*, Zbornik za istoriju Bosne i Hercegovine 4, Beograd 2004, 81-132, strana 86 i prateća napomena 40.

⁹ S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, 160.

¹⁰ *Isto*, napomena 65 na strani 310.

¹¹ M. Vego, *Ispisi iz Historijskog arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini*, 284.

Na kraju, navedeni slučaj nije baš ni onakav kakvim ga prezentira Marko Vego obzirom na broj i imena svih sudionika, a ni signatura mu nije tačna.¹² Siniša Mišić navedeni dokumenat uopće nije imao u rukama kako je to prezentirao u svojoj monografiji. Ne ispis, nego tumačenje pisane građe od strane Marka Vega za Sinišu Mišića je neobjavljeni arhivski izvor!

Kako to izgleda možemo vidjeti na srodnom primjeru: Ako Vukosav (ne Vu-kašin, kako to navode Vego i Mišić) Tulić, samo zbog svoga prezimena može da bude iz sela Tulji, onda to može da bude i izvjesni Božidar Tulić iz Popova, pome-nut 1415.godine u ugovoru o držanju stoke,¹³ istina za kojeg možda ni Siniša Mišić ni Marko Vego nisu čuli. Božidar bi mogao biti blizak srodnik Vukosava Tulića. Bo-židar bi mogao biti rođeni brat Vukosava Tulića. Sve to zaista može takvo biti. No, to je tumačenje koje se treba određenim upotrebljenim formulacijama jasno razliko-vati od onoga što je zabilježeno u arhivskoj građi koju treba predočiti da bi se jedno od drugog jasno razlikovalo, tj. šta piše u građi, a šta je iz nje izvedeno, jer u građi ne piše niti da je Božidar Tulić iz sela Tulji, niti da je srodnik Vukosava Tulića, niti da je brat Vukosava Tulića! Dakle, ne može se samo postaviti gola signatura i tvrdi-ti da tamo u građi stoji da je Božidar Tulić iz sela Tulji!

Siniša Mišić poznaje selo Tulji samo prema Marku Vegi (1420. godine), daje u registru “Tulji, selo” i registrira ga na svojoj karti Popova pod “Tulje” sa oznakom: “sela XIV i XV veka”.¹⁴ Izvedeno Tulji od Tulić pa – Tulje, bi se možda i moglo po-jašnjavati, ali kakav-takav izvor iz 1420. godine i XIV.-XV. stoljeće je previše smje-lo baratanje arhivskom građom! Marko Vego je s tim u vezi pokušao biti izričit. Mi-sleći na prezimena Galičić (ne Galčić kako nalazi Mišić) i Tulić i sela Galičići (ne Galčić kao Mišić) i Tulji naveo je da “ta sela i ta prezimena često se spominju u du-

¹² “Milach Beçhouich de Poglice ... supra Pribettam Bogettich, Stipanum consobrinum Crasoy, Radognam homines Crasoy Iuanouich et Milath Migleuich, Radiuoy Dobrosaglich et eius fratrem Raianum, Vlatchum Vrgliauich, Radinum Galicich, Volchosauum Tulich. Eo quia dicti accusati die domenico propelapsa violenter in domo Radini Mrauiani in loco dicto Zuaglina acceperunt accusatori predicto ...” (26.09. 1420), DAD, Lamenta de foris, IV, 249v.

¹³ “Bosidar Tulich de Popoua confessus fuit habuisse et recepisse a Goiacho Radostich carpentario ... ad tenendum ... unum equm et boues octo et septem vaccas ... capita quinquaginta animalium minutorum et duodecim porcos” (19.06. 1415), DAD, Diversa Cancellariae, XL, 179.

¹⁴ S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, 160, 372, karta između strana 168 i 169.

brovačkim zapisima”.¹⁵ Za selo Tulji (Mišić: Tulje) ipak treba arhivska potvrda koju ni Vego ni Mišić nisu dali.¹⁶

Obzirom da se u više navrata provlači pogrešno pominjanje jedne te iste folije dokumenta [Lam. de foris, IV, 249] red je da se i sadržaj sa te folije prezentira. On nema nikakve veze sa navodima Marka Vega, Siniše Mišića i Đure Tošića.¹⁷

Zupci, braća Dragolinović i svetkovina Sv. Marije od Snijega ?!

Krajem septembra 1421. godine Pribil Pripčić optužio je veći broj Žabičana, ljudi vojvode (?) Vuka Hranića, da su u Trnovu, sa oružjem u rukama, augusta iste godine, orobili 15 koza i jednog jarca. Pomenuti su Radoslav Drugalinović i njegov nećak Božidar, te Radovac Milatović, Stojko Ratković i Dobrilo Radosinjić.¹⁸

Iako je ovaj podatak bio registriran u skraćenoj verziji u radu kod Mihaila Dinića¹⁹, Marko Vego ga je u dva navrata različito čitao. Prvi put je mislio da se radi o Zubcima, a nešto kasnije da se radilo ipak o Žabici. Pri tom nije ničim naznačio svoju ispravku. Prezime Drugalinović jasno navedeno dva puta, pročitao je jedne prilike kao Dragalinović i Dragulinović, a druge prilike za oba navoda Dragulinović. Svaki put pogrešno. Dokumentat je datirao 23.9. 1421.²⁰

Siniša Mišić u svome radu navodi da se radi o pljački koju su izvršili “braća Dragolinović iz Zubaca” potkrepljujući svoj navod “golom” signaturom datiranom

¹⁵ M. Vego, *Ispisi iz Historijskog arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini*, 284.

¹⁶ Pored Vukosava i Božidara Tulića uporedi: “Radoychus Tullich de Papaua facit manifestum quod ipse se obligat ex certa eius scientia et bona voluntate ser Iohanni de Mençe presenti et consetenti pro certo animalibus” (08.03. 1406), DAD, Diversa Cancellariae, XXXVI, 31v.

¹⁷ “Ostoia Milatchouich de Umbla homo ser Damiani de Menze ... conqueriter. Eo quia die veneris proxime preterita in Umbla supra villa in terrenis Radmani Slauogostich secata fuit sibi magna quantitas grani et absportata, videlicet ultra staria duo et ad huc nescit a quibus” (23.09. 1420), DAD, Lamenta de foris, 249.

¹⁸ “Pribil Pripčich de Ternoua ... conqerintur supra Radosauum Drugalinouich et Radouaç Milathouich et Bosidarum nepotem Radoslauum Drugalinouich et Stoichum Ratchouich, Dobrillum Radossignich de Zabiča homines vouiode Volchi Cragnich. Eo quia dicti accusati violenter et manu armata acceperunt accusatori predicto capras quindecim et ircum unum in festo sancte Marie de mense augusti in Ternouo” (28.09. 1421), Isto, 317.

¹⁹ Mihailo Dinić, *Zemlje hercega Svetoga Save*, Mihailo Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku (Istorijsko-geografske studije)*, Srpska književna zadruga, Beograd 1978, 178-269, napomena 43 na strani 188.

²⁰ M. Vego, *Ispisi iz Historijskog arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini*, 285; Isti, *Izvori o Trebinju i okolini u srednjem vijeku*, Tribunia 2, Trebinje 1982, 115-138, 119.

23. 9. 1421.g.²¹ Obzirom da u dokumentu nema braće, ni Dragolinovića, ni Zubaca, niti je datum tačan, proizilazi da ono što se da uočiti na više mjesta kod Mišića vrijedi i u ovom slučaju. Ne samo da se Mišić služio pogrešnim informacijama ponuđenim od Marka Vega, kojeg u ovom slučaju ne citira, nego ih dodatno iskrivljuje. Čitav slučaj, ni ove prilike, nije niti popratio u svome registru. Vegino drugo čitanje, ispravnije kada je u pitanje porijeklo Drugalinovića (de Žabica), onako kako ga je pročitao svojevremeno i Mihailo Dinić, Siniša Mišić nije poznavao.²² Ispisi Marka Vega tako su kod Mišića u prednosti nad istraživanjima Mihaila Dinića, jednog od najboljih poznavalaca arhivske građe na kojoj se temelji njegov tematski okvir!

Na kraju, Marko Vego je u ponuđenom dokumentu pronašao da se pljačka desila “na svetkovinu Sv. Marije od Snijega”.²³ Tako postupa i na osnovu gole signature “nalazi” i Siniša Mišić.²⁴ Takve preciznosti u dokumentu ipak nema. U svom drugom čitanju ovog dokumenta Marko Vego je uz navedeno dodao u zagradi “de Nives” [Vego Marko, *Izvori o Trebinju i okolini u srednjem vijeku*, 119.], pa je situacija i s tim u vezi jasna. Očito je da je napisano “de mense” Vego pročitao kao “de nives” i pretvorio u “de Nives”, mada se jasno vidi da toga nema: “in festo sancte Marie de mense augusti in Ternouo”.

Preko Marka Vega do Vukote Radmilovića iz Konjica – nepostojećeg trgovca !?

U svojoj monografiji Siniša Mišić navodi: “Tako se 1448. godine pominje trgovac Vukota Radmilović, koji trguje u Konjicu”,²⁵ sa uporištem u голу signaturu i ispis Marka Vega [HAD, Deb. Not. 23, foll. 152’ (10.I 1448); M. Vego, *Ispisi*, 297].²⁶ Na drugom mjestu, o istom, Mišić je konstatirao: “Tako se Vukota Radmilović obavezuje da vrati zajam za dve godine Benediktu Zamagni. Pošto znamo da je Vukota bio trgovac, sigurno je novac od ovog zajma uložio u svoje trgovačke poslove”,²⁷ sa uporištem na isto kao i u prvom slučaju.²⁸ Kao i u prethodnim slučajevima od svega toga nešto i ima, ali sasvim drugačije nego što su to navodili i Vego i Mišić. Poput

²¹ S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, strana 205, napomena 24 na strani 318.

²² *Isto*.

²³ M. Vego, *Ispisi iz Historijskog arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini*, 285.

²⁴ S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, 205.

²⁵ *Isto*, 154.

²⁶ *Isto*, napomena 45 na strani 308.

²⁷ *Isto*, 222.

²⁸ *Isto*, napomena 117, na strani 323.

mnogih drugih mjesta, slijepo vjerujući Veginom čitanju, to isto je pročitao i Siniša Mišić samouvjereno ističući arhivski pokazatelj za potkrijepljenje svoga navodnoga čitanja uz ispise Marka Vega.

O iskazivanim sumama novca (ustvari robi koja je u pitanju kod zaduživanja trgovaca iz zaleđa u Dubrovniku) u ranijoj literaturi se moglo pronaći dosta korisnih informacija koje su mogle dati ispravan izraz kod Siniše Mišića kao historičara koji je trebao da razumije ranija istraživanja kreditne trgovine (Ignacij Voje, Desanka Kovačević-Kojić, Pavo Živković i dr.). Inače, ovako Mišić potvrđuje da ni drugi njegovi citati arhivskih knjiga zaduženja nisu izraz vlastitog uvida. Ključno, trgovac Vukota Radmilović iz Konjica ne postoji! Naime, radi se o, u literaturi izuzetno poznatom, Vučeti Radmiloviću iz Cernice. Marko Vego je pogrešno Vučetu Radmilovića iz Cernice prepoznao u arhivskom izvoru kao Vukotu Radmilovića iz Konjica (umjesto "Cernica" pročitao je kao "Coniza"), a na dotičnoj strani folije jeste zabilježen Vučeta Radmilović iz Cernice, ali sa sasvim drugim ugovorom i zaduženjem.²⁹ Marko Vego je svojevremeno Vučetu Radmilovića, kao Vukotu Radmilovića povezivao i sa Konjicom, čak i sa Zenicom (!?),³⁰ a nikako, kako je trebalo, sa Cernicom. Vučeta Radmilović, knez Cernice, ipak je poznata ličnost koju je trebalo uočiti u literaturi, kod Desanke Kovačević-Kojić, autorice koja je, poput Dinića vrhunski poznavalac građe koju Mišić koristi za svoj tematski okvir.³¹ Tu literaturu Mišić poznaje, barem po spisku literature u svojoj monografiji,³² ali prednost je, iz nejasnih razloga, na ovom mjestu dobilo, zaista anonimno (i potpuno netačno) čitanje i tumačenje pisane građe od strane Marka Vega ...

Kroz ispise Marka Vega do pokazatelja o prvom pomenu Stoca !?

Kod prvog pomena Stoca iz početka maja 1420.g. zabilježen je i prvi imenom poznati Stočanin. To je Gojko Tihosalić. Naime, Miljen Budečević optužio je Vučihnu Vlahovića i Stiepoja koji je pripadao katunu Vučihne Vlahovića zato što su oteli

²⁹ "Ego Voceta Radmilouich de Zernica confiteor quod super me et omnia mea bona obligo me dare et soluere ser Ellie Si. de Restis et Marino Radelich ducati auri quadriginta nouem usque per totum mensem aprilis proxime futuris". Sa strane je zabilježeno da je zajam bio vraćen 26. aprila 1449. g, (09.01. 1448), DAD, Debita Notariae, XXIII, 152v.

³⁰ M. Vego, *Bosanski trgovci i dubrovački financijeri u drugoj polovici 15. i u prvoj polovici 16. stoljeća*, Anali 15-16, Dubrovnik 1978, 53-68, 56, 58.

³¹ O Vučeti Radmiloviću iz Cernice uporedi, Desanka Kovačević-Kojić, *O knezovima u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne*, Radovi Filozofskog fakulteta 6, Sarajevo 1971, 333-345, 339.

³² S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, 334.

tri krave i jednog vola koji su bili na čuvanju i uzgoju kod Stočanina Gojka Tihosalića.³³ Ovo je pokazatelj koji, koliko je poznato, prije pojave monografije Siniše Mišića nikad u cjelini nije bio objavljen niti u cjelini prepričan, ali je bio pominjan u literaturi (koju Mišić ima u svome spisku) i prije ispisa Marka Vega.³⁴

Ovoga podatka kod Siniše Mišića nema tamo gdje bi on trebalo da bude, kod prvog pominjanja Stoca. Da bi se vidjelo kako je Siniša Mišić sve to opisao oko Stoca najbolje je sagledati čitave tri rečenice sa njegovim pratećim napomenama u zagradama: “Grad Vidoški u Vidovom polju (to je Stolac u Stolačkom polju), navodi se u sve tri povelje, a prvi put se pominje 1375. godine [M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, 124]. Vidovo polje koje je dobilo ime po starijem nazivu Bregave pominje se u latinskoj transkripciji kao Planum Sancti Viti još 1417. godine. [HAD, *Div. Canc.* 41, foll. 110”; M. Dinić, *Zemlje hercega Svetoga Save*, 205]. Drugi naziv za Vidoški – Stolac – poznat je već u XV veku. [HAD, *Div. Not.* 20 foll. 49 (13.V 1436); M. Dinić, *Zemlje hercega Svetoga Save*, 206].³⁵

U prvoj rečenici Siniša Mišić prema Marku Vego poistovjećuje Vidoški sa Stocem i prvi pomen Vidoškog (Stoca) stavlja u 1375. g. Nisam mogao utvrditi izvorište informacije Marka Vega o pominjanju Vidoškog (Stoca) iz 1375. g. Pregledana su prateća mjesta koja Vego navodi (Dinić Mihailo, Thallóczy Ludwig, Kreševljaković Hamdija-Kapidžić Hamdija, Hörman Kosta-Radimsky Vaclav) ali prvog pomena Stoca ili Vidoškog 1375. g, tamo nema.³⁶ Prema navedenom bilo bi da je Mišić citirao ono što zna samo Marko Vego. Autoritet Marko Vego. No, Marko Vego se u međuvremenu i sam odrekao tog nejasnog pokazatelja a da Siniša Mišić to nije uočio.³⁷

U drugoj rečenici kod prvog pominjanja Vidovog polja u “latinskoj transkripciji” iz 1417.g. Siniša Mišić zna koliko i Mihailo Dinić. Kako obojica ne navode pre-

³³ “1420 die VII maii. Milien Budezeuich coram nobili et sapienti viro domino Rectore ser Nicola Io. de Poza conquitur supra Volcichnam Vlachoeuich et Stiepo de cathuna dicti Volcichne Vlachouich. Eo quia his diebus propelapsis predicti violenter in loco dicto Stolaç acceperunt sibi vaccas tres et I [unum] bouem quos habebat in manibus et ad custodiam Goiachi Tichosaglich qui stat in dicto loco Stolaç” (07.05. 1420), DAD, Lamenta de foris, IV, 190.

³⁴ Gavro Škrivanić, *Putevi u srednjovjekovnoj Srbiji*, Novinsko-izdavačko preduzeće Turistička štampa, Beograd 1974, 51; D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, Veselin Masleša, Biblioteka Kulturno nasljeđe, Sarajevo 1978, 118; M. Vego, *Ispisi iz Historijskog arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini*, 283.

³⁵ S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, 142 i prateće napomene 14-16 na strani 303.

³⁶ M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, Svjetlost, Sarajevo 1957, 124.

³⁷ E. Kurtović, *Vidovski, Vidovo polje i Stolac – prvi pisani pokazatelji* (Uz 585-obljetnicu prvog pomena Stoca: 1420-2005), Slovo Gorčina 27, Stolac 2005, 43-51, 48. ▶

cizan datum dokumenta jasno je da Siniša Mišić nije bio u prilici da taj dokumenat lično pogleda.³⁸

U trećoj rečenici Mišić opet preko Mihaila Dinića dolazi do prvog pokazatelja o Stocu iz 1436. g. Za razliku od Dinića ima pogrešan datum dokumenta i ne odaje time nikakav utisak da ga je lično pogledao.³⁹

Naprotiv, na drugom mjestu u istoj knjizi, kada govori o stočarstvu, Siniša Mišić pokazuje da poznaje dokumenat o prvom pomenu Stoca. Tada navodi: “Tako su Vučina i Stepoje Vlahovići iz katuna Vučikne Vlahovića “in loco dicto Stolaz” oduzeli Gojku Tihosaljiću tri krave”. Kao prateća napomena data je sa datumom i tačna, ali ponovo “gola” signatura.⁴⁰ Obzirom da je u odjeljku o stočarstvu kroz prizmu ovoga dokumenta znao za tri krave, a ne i za pomenutog vola, te da je u navođenju imena imao pomalo iskrivljeno prezentiranje, lako se prepoznaje da je i u ovom slučaju imao predložak u ispisu Marka Vega, a ne u arhivskom dokumentu na koji se poziva. Naime, i Marko Vego navodi da se radi o Vučini i Stjepoju (Mišić ga prepisuje ekavicom: Stepoja), te da se radi o katunu Vučikne, tri krave i da je u pitanju “Stolaz”.⁴¹ Iako to takvim predstavlja, Siniša Mišić nije vidio ni ovaj dokument.

Pored Mihaila Dinića, a preko Marka Vega do Velje Međe !?

Preko pokazatelja koji govori o “Veliaru” povezanim sa Stonom,⁴² Marko Vego je, ne spominjući te okvire, nalazio da bi se radilo o “Ueliaca” te stvorio dilemu “da je teško odrediti da li se radi o Veličanima ili Veljoj Međi u Popovu”. Pri tom je isključio “Veljake kod Ljubuškoga”.⁴³ Bez ikakvih pojašnjenja Siniša Mišić je navedeno doveo u vezu sa Veljom Međom uredno se pozivajući na Marka Vega koji u na-

³⁸ “Milich Boghetich Crisanovich de Plano Sancti Viti” (26.04. 1417), DAD, Diversa Cancellariae, XLI, 110v. Inače, postoji i ranije navođenje Vidovog polja: “in Vidoui Pogle” (07.08. 1413), DAD, Lamenta de foris, III, 87v.

³⁹ “Vochmir Goiacouich de Stolac, de Vidoe pogle” (31.05. 1436), DAD, Diversa Notariae, XX, 49.

⁴⁰ S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, strana 205 i napomena 21 na strani 318.

⁴¹ M. Vego, *Ispisi iz Historijskog arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini*, 283.

⁴² “Ser Natalis de Proculo et Tomas de Lucaris ... supra Petchum Simicich eorum villanum in Stagno. Eo quia dictus Petchus inculit unam pinum magnam quam dicti ser Natalis et Thomas habebant in Veliar. TT: Ser Marinus de Gerald, Utich homo ser Marini de Gerald in Velia, Dobrie homo ser Blasii et ...” (04.08. 1434), DAD, Lamenta de foris, X, 234v.

⁴³ M. Vego, *Ispisi iz Historijskog arhiva u Dubrovniku o srednjovjekovnoj Hercegovini*, 288.

vedenom, i pored slabog čitanja ni sam, kako smo vidjeli, nije bio siguran.⁴⁴ Za pokazatelj o Veljoj Međi Mišić je mogao uzeti sigurniji i vremenski raniji pokazatelj koji je prije Marka Vega ponudio Mihailo Dinić u svome radu.⁴⁵ No, Marko Vego je za Mišića u prednosti sa čitanjem i tumačenjem pisane građe ...

Preko Marka Vega do župana Komlina koji je dočekao bana Tvrтка kada je ovaj vladar došao u Suhu na Prozračcu 1353.g. !?

Opravdano je pretpostavljati da je izvjesni Komlin otac, sa natpisa čuvenih Komlinovića, no potpuno je neopravdano u pretpostavci dodijeljivati mu i titulu župana, pa time utjecati na definiranje njihovog posjeda, te, još dalje, pokušavati precizno definirati vrijeme u kojem je taj “župan Komlin” živio. Na osnovu krajnjeg rezultata svih pretpostavljanja neprimjereni su zaključci kakvi se mogu naći u literaturi. Na području Huma o njegovoj županskoj časti ipak bi ostalo pomena. U svakom slučaju za to bi trebala izvorna potvrda. Dok je to Marko Vego izveo bez ikakvog uporišta i držao za pretpostavku, Siniša Mišić je to “našao” kao činjenicu i odlazio dalje praveći na osnovu Veginog nepostojećeg župana Komlina jake šire zaključke, recimo o organizaciji državne uprave i društvenoj strukturi u Bosni i Humu u vrijeme bana Tvrтка I. Kotromanića.⁴⁶

Ta konstrukcija postavljena je ovako kod Marka Vega: “Izgleda da je u župi Bročno oko 1353 godine bio župan Komlin, rodonačelnik porodice Komlinovića.”⁴⁷ Kod Mišića ovako: “Oko 1353. godine u župi Bročno bio je župan Komlin, rodonačelnik Komlinovića, kod koga je bio ban Tvrtko kad je prvi put došao u Humsku zemlju”, sa pratećom napomenom za ovu konstataciju: “L. Thallóczy, Studien, 20 (br.

⁴⁴ ‘Veljaci (Velja Međa)’, S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem vijeku*, 160 i napomena 74 na strani 310.

⁴⁵ “Radossaus Radichieuich ... supra Radiuoy Obradouich Ysbancich et supra Bolletam Nouchouich et supra Vladimir Lugoeuich. Eo quia dicti acusat per vini acceperunt vachas sex et yperperorum decem et octo. Quos vachas et denarios ipsi Radossaus dederat Radoye Mi ochaseuich eius cognato, hominem Radoye Nicolich ad saluandum. Et hoc fuit in loco vocato Velia megia” (05.05. 1434), DAD, Lamenta de foris, X, 179v. Skraćena verzija u, M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Posebna izdanja 397, Ode ljenje društvenih nauka 54, Beograd 1967, 13.

⁴⁶ M. Vego, *Novi i revidirani ćirilski natpisi iz župe Bročno u Hercegovini*, Glasnik Zemaljskog muzeja (Arheologija) 14, Sarajevo 1959, 221-237, 231; S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, 37, 64, 86, 118, 189, 201.

⁴⁷ M. Vego, *Novi i revidirani ćirilski natpisi iz župe Bročno u Hercegovini*, 231.

7).⁴⁸ O Komlinu ili županu Komlinu u Talocijevom djelu, ili bilo kojem drugom poznatom izvoru, ipak nema ni govora. Mišićevi navodi (stranice u zagradi): “Takvu ulogu sigurno ima i župan Komlin u Bročnu, kod koga je ban Tvrtko i došao, kad je 1353. godine stigao u Humsku zemlju” (118); “Komlinovići su, kao i Pićevići, predstavnici župske vlastele, čiji se članovi sreću u Bročnu od 1353. godine do dolaska Turaka” (189); “Naime kada je ban Tvrtko došao u Suhu na Prozračcu, na plemenito župana Komlina, on je tu ispio veliki pehar vina” (201).

Marko Vego je ranije bio još oprezniji, ali to Siniša Mišić nije otkrio: “O županima župe Bročno, u drugoj polovini XIV vijeka, nema izvora, ali se iz natpisa sa nadgrobnih spomenika na srednjovjekovnom groblju u Bakrima (Visočici) može zaključiti dosta sigurno da je rodonačelnik porodice Komlinovića, koja je vladala u župi Bročno, bio župan Komlin ... Prvi siguran podatak o porodici Komlinovića ... 7. maja 1423. godine ...”⁴⁹ U radu Marka Vega kojeg Siniša Mišić poznaje, u malom poglavlju “Ban Tvrtko Kotromanić u Bročnu” Marko Vego ipak nije pomenuo “župana Komlina” pri dočeku bana Tvrtka I. Kotromanića.⁵⁰

U svome vremenu Mihailo Dinić je znao za nova otkrića (“nedavno su otkriveni”) natpisa iz Bročna koje i citira, ali u svom pregledu Komlinovića nije pokazao da prihvata “Komlina” niti “župana Komlina” kao rodonačelnika Komlinovića u prijedlogu Marka Vega, niti je nalazio za shodno da ukaže odakle je naveo svoj citat.⁵¹ Ni Pavao Anđelić nije poznavao “župana Komlina” na mjestu gdje je govorio o župi Bročno i dolasku “mladog bana Tvrtka” u Hum 1353. godine.⁵² Po svemu, ispostavilo se da je župan (a vjerovatni župan Komlin) u nastojanju Marka Vega, zapravo pokrивao demonstraciju župe Bročno u sredini XIV. stoljeća.⁵³ To nije znao i Siniša Mišić, već je uzimao postavku Marka Vega zdravo za gotovo i, dodatno, doveo tog župana Komlina pred bosanskog bana Tvrtka ...

⁴⁸ S. Mišić, *Humaska zemlja u srednjem veku*, 37 i napomena 138 na strani 269.

⁴⁹ M. Vego, *Historija Bročna od najstarijih vremena do turske okupacije*, Sarajevo 1961, 52.

⁵⁰ Isti, *Historija Bročna od najstarijih vremena do 1878. godine*, Skupština općine Čitluk, Čitluk 1981, 88-90.

⁵¹ M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, 41.

⁵² Pavao Anđelić, *Srednjovjekovna župa Večenike (Večerić) i postanak Mostara*, “Pavao Anđelić, Studije o teritorijalno-političkoj organizaciji srednjovjekovne Bosne”, Svjetlost, Sarajevo 1982, 117-141, 136.

⁵³ Isto, naročito napomena 47 na strani 136.

Vjenačac po “starom” Marku Vegi !?

Tvrđava Vjenačac (Vinačac) se najvjerojatnije nalazila uz samo Nevesinje, koje je kao otvoreno naselje moralo imati i svoju tvrđavu.⁵⁴ U istraživanjima Konstantina Jirečeka i Mihaila Dinića, Vjenačac nije dobio konkretnu ubikaciju, mada se čini da su ga smještali uz samo Nevesinje.⁵⁵ Pitanjem ubikacije Vjenačca značajnije se bavio Marko Vego. Njegova istraživanja nisu u dovoljnoj mjeri i potvrđivana. Pod njegovim utjecajem dugo vremena smatralo se da se Vjenačac nalazi u blizini današnjeg sela Udrežnja (Udrežja), južno od Nevesinja, mada mu Marko Vego, kako i sam priznaje, nije vidio ostatke. Sam je to i kazao: “Nepoznato mi je da li još postoje zidine staroga grada”.⁵⁶ To Vegino mišljenje preuzeo je i Siniša Mišić sa jednom rečenicom koja ovisi o pominjanju pojedinih tvrđava i gradova u čuvenim poveljama datim Stjepanu Vukčiću Kosači: “Grad se nalazio u blizini današnjeg Udrežja, a pre toga pominje se 1435. godine”. U pratećoj napomeni, pored Marka Vega, dat je i dokument Miklošičeve zbirke ćirilske građe koji pominje Vjenačac 10. oktobra 1435.⁵⁷

Poslovično neprovjereno praćenje Marka Vega nije rezultiralo kod Siniše Mišića preciznim pokazateljima. Marko Vego je u dva navrata podatak od 10. oktobra 1435. navodio kao prvi pomen Vjenačca.⁵⁸ Kasnije je Vego “pronašao” Dinićev podatak o ranijem pomenu Vjenačca iz 24. juna 1435. godine, mada ga je po signaturi pogrešno citirao i neprecizno interpretirao.⁵⁹

⁵⁴ D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovjekovne bosanske države*, 118.

⁵⁵ Konstantin Jireček, *Trgovački drumovi i rudnici Srbije i Bosne u srednjem vijeku* (Prevod s njemačkog originala Đorđe Pejanović), Svjetlost, Sarajevo 1951, 130; M. Dinić, *Dubrovačka srednjovjekovna karavanska trgovina*, Mihailo Dinić, *Srpske zemlje u srednjem veku (Istorijsko-geografske studije)*, Srpska književna zadruga, Beograd 1978, 305-330, 325; Isti, *Zemlje hercega Svetoga Save*, 205.

⁵⁶ M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, 125 i karta u prilogu.

⁵⁷ S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, 141 i prateća napomena 12 na strani 303. Uporedi: “na Nevesinju pod “gradom” Vjenačcem “na Nevesinju” (10.10. 1435), Ljubomir Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma*, I/2, Srpska kraljevska akademija, Zbornik za istoriju, jezik i književnost srpskog naroda, Prvo odeljenje, Spomenici na srpskom jeziku 24, Beograd - Sremski Karlovci 1934, 41; Franz Miklosich, *Monumenta serbica spectantia historiam Serbiae, Bosnae, Ragusii*, (Wien 1858) Graz 1964, 383.

⁵⁸ M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, 125; Isti, *Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače*, Most V/19-20, Mostar 1978, 123-142, 125-126.

⁵⁹ Isti, *Prilog poznavanju srednjovjekovnih gradova hercega Stjepana Vukčića Kosače*, Most VII/28-29, Mostar 1980, 129-140, strana 134, napomena 26 na strani 140. Uporedi: “periculo ►

Marko Vego je i problemu ubiciranja Vjenačca prišao kasnije i iznio novu postavku, koju Mišić ne poznaje, da se Vjenačac nalazio nad Nevesinjem, na brdu Grad ili Knežača.⁶⁰ Obzirom da nema opisa ostataka, čini se da stoga nijedan od ponuđenih prijedloga nije dobio svoju potvrdu u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine*.⁶¹

Siniša Mišić je na ovom mjestu pratio Marka Vega samo kroz njegova "Naselja". Korekcije oko ubiciranja i prvog pomena Vjenačca koje je Marko Vego napravio u svojim drugim radovima, Siniša Mišić nije koristio. Ono što Mišić donosi bila je i za Marka Vega prevaziđena postavka. Za prvi pomen Vjenačca Mišić nije koristio ni radove Mihaila Dinića niti rad Desanke Kovačević-Kojić tako da nije napravio relevantan presjek kojim bi se mogli poslužiti budući istraživači.⁶²

Mišljen tek za Osmanlija (u ili izvan Popova ?), Hotanj sjeverno od Popova?

Naselje Mišljen Siniša Mišić u svojoj monografiji pominje u nekoliko navrata. U dva navrata konstatira da se Mišljen pominje u turskom katastarskom popisu iz 1475/1477,⁶³ a na pratećoj karti "Naselja u župi Popovo" postavlja ga i evidentira među "sela koja se prvi put pominju u turskom popisu".⁶⁴ Posljednje pominjanje Mišljena kod Mišića je dato u poglavlju "A. Vlastelinstva humske vlastele". Govoreći konkretno o Nikolićima Mišić, između ostalog, navodi: "Nikolići, koji su nesumnjivo bili jedna od najstarijih humskih vlasteoskih porodica, imali su porodičnu grobnicu u Vranjevom Selu blizu Neuma. Selo je bilo u župi Žaba i pripadalo je ovoj porodici. U istoj župi kao mesto Radoja Nikolića, zabeleženo je i selo Gradac (ispod planine Žabe), a severno od Popova, takođe kao njegova, zabeležena su i sela Hotanj i Mišljen." Za ovo posljednje, smještanje Hotnja i Mišljena sjeverno od Popova, Mi-

occurrenre et occurrere valente et ab hominibus habitantibus in Vinazač" (24.06. 1435), DAD, Diversa Notariae, XX, 23; M. Dinić, *Dubrovačka srednjovekovna karavanska trgovina*, napomena 90 na strani 325.

⁶⁰ M. Vego, *Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače*, 125-126; Isti, *Prilog poznavanju srednjovekovnih gradova hercega Stjepana Vukčića Kosače*, 134.

⁶¹ *Arheološki leksikon Bosne i Hercegovine*, Zemaljski muzej, Sarajevo 1988, Tom III, Regija 19 (Nevesinje, Gacko).

⁶² Uporedi polazište u, D. Kovačević-Kojić, *Gradska naselja srednjovekovne bosanske države*, 118.

⁶³ S. Mišić, *Humaska zemlja u srednjem veku*, 161, 170.

⁶⁴ Isto, karta između stranica 168 i 169.

šić se poziva na gole signature i djelo Mihaila Dinića o humsko-trebinjskoj vlasteli, konkretno: "HAD, Lam. de Foris 9, foll 20' (18. III 1432); Isto 10, foll. 307' (12. X 1434); M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, 24".⁶⁵

Ovim posljednjim navodom o Mišljenu, Mišić je i sam potvrdio da o ovom naselju postoje informacije i prije osmanskog popisa iz 1477, a ne onako kako je on sam predstavio na svojoj karti. Nesklad je ostao i na liniji "severno od Popova ... Mišljen" u odnosu na prezentiranu kartu "Naselja u župi Popovo". Na drugoj strani, kada uporedimo ono što Mišić nudi sa svojim izvorima i djelom Mihaila Dinića, primjećujemo znatnu razliku. U svome radu o humsko-trebinjskoj vlasteli, (zlobno kazano, ali deset stranica ranije nego što to sugerira Mišić), na mjestu gdje je govorio o posjedu i ljudima porodice Nikolić, između ostalog, Mihailo Dinić je naveo sljedeće: "Župa Žapsko, oko planine Žabe, pripadala je takođe Nikolićima. Gradac, mesto Radoja Nikolića, nesumnjivo je onaj ispod Žabe. Hotanj kraj njega zabeležen je kao njihovo mesto. Severno od Popova njihovo je bilo i selo Mišljen. Ima pomena...", a sve je to dokumentirao arhivskim izvorima u pratećoj napomeni.⁶⁶

U krcatim napomenama M. Dinića koje su mu i jedini izvor u ovom slučaju (a uz ispise M. Vega i najvažnije "neobjavljeno arhivsko utočište" za čitavo XV. stoljeće) S. Mišić se nije snašao. Može se reći da je bolje prepisivao i zloupotrebljavao Marka Vega nego Mihaila Dinića. Tako za Gradac ne daje nikakvo izvorno uporište mada ga Dinić prezentira na dotičnom mjestu.⁶⁷ Umjesto da preuzme informaciju o Hotnju koju daje Dinić⁶⁸ i koja mu je potrebna za njegov navod, Mišić je izabrao i isturio голу signaturu Dinićevog podatka o Žabi (!?) koji Hotanj uopće ne pominje i koji sa njegovom linijom izlaganja nema nikakve veze.⁶⁹ Za Mišljen je pre-

⁶⁵ Isto, 186 i prateća napomena 177 na strani 314.

⁶⁶ M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, 14 i prateća napomena broj 51.

⁶⁷ "Radossaua Pripchoua ... supra Dobrassin et Radognam et Smoliam et Radiuoy fratres Millosseuich et supra Ciychum Cheruatinouich. Eo quia dicti accusati circa festum sancti Martini proxime preterita furtiue acceperunt et alio duxerunt unum bouem dicte Radossauae quem dederat ad pascandum Vucho Radossalich de Gradaz homini Radoye Vuchossalich" (06.04. 1432), DAD, Lamenta de foris, IX, 25; M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, 14 i prateća napomena broj 51.

⁶⁸ "supra Mladenum et filium suum de genere Vranicich homines comitis Gregorii Volcosaglich ... in loco dicto Chotagn" (24.10. 1423), DAD, Lamenta de foris, V, 224. Kod Dinića pogrešna oznaka folije, M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, 14 i prateća napomena broj 51.

⁶⁹ "Budissauus Radinouich ... (umetnuto: supra homines quinque quos dixit ignorare) Gregorii Nicolich et Radoe eius fratris ... Et predicta fuerunt prope Xaba" (18.3. 1432), DAD,

pisao pogrešno signaturu dokumenta od Mihaila Dinića.⁷⁰ Zlobno kazano: kao u samoposluzi, ali bez spiska namirnica. Dok je Dinić govorio o tome da su Hotanj i Mišljen pripadali Nikolićima (i dao za to primjere koji pominju vlast Grgura Nikolića u njima), Siniša Mišić je za iste navodio da su to mjesta Radoja Nikolića (!?). Svoj različit pogled na stanje stvari u odnosu na M. Dinića, Siniša Mišić nije ničim potkrijepio, nego, naprotiv, situaciju postavlja na način kao da je to tako i M. Dinić istražio i navodio i da se to tako nalazi ovdje u njegovoj, golim signaturama prezentiranoj građi! Nisu u pitanju nijanse, jer takvo nešto nije dato ni u predočenim izvorima, niti je to postavka Mihaila Dinića na osnovu predočenih izvora. Naravno, to sve pokazuje da nijedan od citiranih dokumenata koje navodi, Mišić nije nikad ni držao u rukama da bi znao: elementarno – koji u čemu govori! Na kraju, ključno, za razliku od M. Dinića, koji je govorio da je Hotanj kraj Gradca u župi Žaba, a da se sjeverno od Popova nalazi Mišljen, S. Mišić je navodio da se sjeverno od Popova nalaze i Hotanj i Mišljen i pri tom se za tu tvrdnju pozivao na izvore i Mihaila Dinića. Mihailo Dinić to nije tako postavio! Pored izvora time ni ključna literatura za XV. stoljeće kod Mišića nije dobro savladana.

Žabica u župi Žaba (?!), Gradac u rukama kneza Vuka Hranića (!?)

Koliko je Siniša Mišić u svome istraživačkom postupku, u radu na pisanoj građi, davao prednost Marku Vegi u odnosu na Mihaila Dinića zorno pokazuje primjer smještanja naselja Žabice u župu Žaba i naselja Gradac u ruke kneza Vuka Hranića iz roda Kosača, inače brata poznatijeg vojvode Sandalja Hranića. Mada je polazište za posjede Vuka Hranića, u dosadašnjoj znanosti vrlo uspješno odredio Mihailo Dinić⁷¹, Siniša Mišić se Dinićevim rezultatima koristio preko tumačenja istih od strane Marka Vega!⁷²

Lamenta de foris, IX, 20v; “Die V maii 1432 ... ex dictis quinque accusatis fuit culpabiles ... Radoanus Ostoych et Radossauus eius frater de cathuna Odranczich homines voyuode Sandagl”, Isto.

⁷⁰ “Radouaz Miosich ... supra Radiuoy Bogoseuich, Brancho Goychouich, Cuietchum Dobrauoychouich homines Gregorii Nicolich. Eo quia sibi per vi abstulerunt et derobauerunt grossos XVIII et brachia X raxie albe et libras tres cere, unum par apanche in loco vocato de Mislien hiis proxime diebus” (12.10. 1434), DAD, Lamenta de foris, X, 304v. Uopredi, M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, nap. 51. na str. 14; S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, nap. 177 na str. 314.

⁷¹ M. Dinić, *Zemlje hercega Svetoga Save*, napomena 43 na strani 188.

⁷² M. Vego, *Naselja bosanske srednjevjekovne države*, 160 (pod: Župa Zažablje).

Mišićev navod je: “Župi Žaba su pripadala i sela Gradac i Žabica, koja su 1405. godine bila u rukama kneza Vuka Hranića, a pominje se i Milat Milčinović de Xabica”, prateća napomena “M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, 160”.⁷³ U Mišićevom registru je ponovljeno: “Žabica, selo u Zažablju”.⁷⁴ Na pomenutom mjestu Marko Vego dao je navod: “Župi Zažablje je pripadalo selo Gradac i Žabica koja je 1405. godine bila u rukama kneza Vuka Hranića. Tada se spominje Milat Milčinović de Xabiza (M. J. Dinić, *Zemlje hercega Sv. Save*, Glas 182, 163 bilj 39)”.⁷⁵ U odnosu na Sinišu Mišića, koji je u župu Žaba smjestio sela Gradac i Žabicu i naveo da su oba pripadala knezu Vuku Hraniću, Marko Vego je imao tu razliku što je ipak navodio da se u rukama kneza Vuka Hranića nalazilo samo selo Žabica. Zbog malo težeg stila pisanja ponekad je teško dokučiti i ispratiti liniju misli u njegovom tekstu. Marko Vego je prepoznatljiv po, da kažemo da se mnogi slažu u tome, nešto komotnijem pristupu i tumačenju pisane građe, a vidjeli smo zorno da je preko svojih ispisa stvarao paralelna znanja. U ovom slučaju, Siniša Mišić ne samo da mu je davao prednost u odnosu na izvor na koji se Marko Vego poziva (u ovom slučaju literatura), nego je i jednom pogrešno napisanom, da je Žabica bila u rukama kneza Vuka Hranića, pridodao pogrešku da je i selo Gradac u župi Žaba bilo u rukama kneza Vuka Hranića. Tako je to uradio i Mirko Marković, još jedan “ljubitelj” istraživanja i tumačenja Marka Vego i sa sličnim istraživačkim postupcima kao i Siniša Mišić, a u ovom slučaju, za razliku od Siniše Mišića taj se pozivao ne na Marka Vego kojeg je doslovno isprepisivao, nego na Vegin kritički aparat za te svoje konstatacije (što je besmislena istraživačka postavka koja se znanosti servira na kraju XX. stoljeća), ni više ni manje nego na rad Mihaila Dinića.⁷⁶ Da je provjeravao izvornu podlogu Marka Vego, što se jednostavno moralo učiniti, Siniša Mišić bi došao do rada Mihaila Dinića i utvrdio bi da ga je Marko Vego pogrešno protumačio. Dokumentat iz 1405. pominje Milata Milčinovića, Žabicu i kneza Vuka Hranića, ali ne i župu Žaba (Zažablje).⁷⁷ Ni Mihailo Dinić nije smještio selo Žabica, posjed Vuka Hranića u župu

⁷³ S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, 33 i napomena 95 na strani 268.

⁷⁴ *Isto*, 364.

⁷⁵ M. Vego, *Naselja bosanske srednjovjekovne države*, 160 (pod: Župa Zažablje).

⁷⁶ Mirko Marković, *Descriptio Bosnae & Hercegovinae. Bosna i Hercegovina na starim zemljovidima*, AGM, Posebna izdanja, Zagreb 1998, 496.

⁷⁷ “Millath Milčinouich de Xabiza homo Volchi Crainich facit manifestum habuisse et recepisse ab Ostoya Milcinouich bastasio in Ragusio unam vacham cum vitulo ad tenendum, passcandum et fideliter custodiandum cum pacto expresso. Quod totus fructus nasciturus ex dicta vacha sit dicti Hostoie. Et similiter vacha cum vitullo obligans se dictus Millat puro ormore et gratia speciali tenere dictam vacham cum vitulo. Et totum fructum eorum. Et illam ▶

Žaba.⁷⁸ Za podatak o pomenu dva sela 1405. godine u rukama kneza Vuka Hranića Siniša Mišić se kao potkrijepom koristio Markom Vegom!

Vukosav Stanković – nepostojeći lik među Milatovićima ?

Svoj pristup vlasteli Milatovićima Siniša Mišić je ostvario samo kroz prizmu i mogućnosti koje je ponudio rad Mihaila Dinića.⁷⁹ No, ne kao polazištem nego prepisivački. To je pokušao prikriti poturanjem golih signatura uz Dinićev rad, istih onih koje daje i Dinić, kako bi, možda, ostvario utisak da je i sam koristio navedenu građu. Na kraju, na jednom je mjestu hrabro postavio samo gole signature, ne pominjući Mihaila Dinića, a onda je ostao nedorečen, za razliku od Mihaila Dinića ... Time je Mišić još jednom pokazao kako nastaju tipične gole arhivske signature proizvedene izvan arhiva.

Tako Siniša Mišić navodi da je “Sanko Milatović ostavio dva sina Vukašina i Vukosava. Vukašin Sanković se pominje 1464. i 1467. godine kada mu je dozvoljeno da ostane na Pelješcu u Lovištima”⁸⁰, uz prateću napomenu: “HAD, Cons. Rog, 18, foll. 88 (21.VIII 1461); Isto 19, foll. 221 (8.VI 1467)”⁸¹. Isti sadržaj može se izvući iz opširnijeg teksta Mihaila Dinića (kod Dinića je inače prvi dokument datiran sa 1464. godinom).⁸² Siniša Mišić je došao do približno istog kao i Mihailo Dinić što je moguća situacija, a hiperkritički i cinično bi bilo kazati da je tu trebao pomenuti i onoga tko je to prije ustvrdio jer uvijek ima negdje sitnih propusta ...

Međutim, kada utvrdite da se radi o sistemu punom pogrešaka, onda ga lako prepoznate, jer poslovično, Mišić ne popušta u demonstracijama tog sistema. Širi Dinićev tekst je ipak jedino i prepoznatljivo Mišićevo uporište, a ne zasebno izvršavani arhivski rad, kako se to želi demonstrirati. Mišić ne koristi arhivske stranice koje citira, nego ih, kao i tekst, bira i prepisuje od Mihaila Dinića. U protivnom morao bi da objasni gdje mu je podatak kojim bi pokazao svoju konstataciju da je Sanko Milatović imao dva sina, pored Vukašina i Vukosava Sankovića! Kao rupa, prazan prostor u nizanju teksta i uporišta za tekst u napomenama!? Kod Mišića izvornog uporišta za Vukosava Sankovića nema. Kod Mihaila Dinića ga ima, ali specifično nave-

restituere dicto ostoye ad omnem suam voluntatem et requisitionem” (06.01. 1405), DAD, Diversa Cancellariae, XXXV, 138v. U signaturi dokumenta kod M. Dinića je izostavljena oznaka za verso stranicu arhivskog sveska.

⁷⁸ M. Dinić, *Zemlje hercega Svetoga Save*, napomena 43 na strani 188.

⁷⁹ Isti, *Humsko-trebinjska vlastela*, 31-32.

⁸⁰ S. Mišić, *Humaska zemlja u srednjem veku*, 85-86.

⁸¹ *Isto*, napomena 68 na strani 288.

⁸² M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, 32, 34.

denog da se nije mogao tako lako prepisati i upotrebljavati u debeloj hladovini biblioteke ili fakultetske kancelarije. Naime, Mihailo Dinić na predviđenom mjestu nije, za informaciju i podatak o tome da su Vukašin i Vukosav Sanković braća i sinovi Sanka Milatovića, ponudio dovoljno jasnu podlogu i prateće datume.⁸³ To je uslovalo agoniju kod prepisivača, koji je ni više ni manje, zbog te sitne “omaške” Mihaila Dinića, kao svog Arhiva, ostao neprecizan, jer za svoju konstataciju o sinovima Sanka Milatovića nije ponudio nijedan podatak o Vukosavu Milatoviću, a Mihailo Dinić, bez obzira na razinu “omaške” ipak jeste!

Takvo neskladno stanje Mišić je dao i u pratećem stablu Milatovića, prilično ga opteretivši dodatnom pogreškom da, figurativno rečeno, liči na krušku sa granom jabeke. Naime, tamo je upisan kao sin kneza Sanka Milatovića samo Vukašin sa navodom: “Knez Vukašin (pom. 1467)”.⁸⁴ Mimo toga Mišić je u stablo, kao sina kneza Vuka Milatovića (?), bez pojašnjenja u tekstu i uporišta u literaturi i građi, uvrstio samo njemu poznatu osobu, “Knez Vukosav Stanković”, a bez ikakvih vremenskih odrednica.⁸⁵ Očito je u pitanju pogreška, da je trebalo tog Vukosava premjestiti kao sina Sanka Milatovića i dati mu prezime Sanković ili Milatović a nikako Stanković, i naravno, upisati i 1432. godinu kao vrijeme njegovog pominjanja, barem prema onome što se moglo uzeti od Dinića kao već poznato.⁸⁶ A pomenuti dokument kod Mihaila Dinića, dat bez datuma, trebalo je pronaći u arhivskoj građi i imati kompletniju sliku za tvrdnju da je Sanko Milatović imao dva sina, i naravno da su registrirani već 1429. godine.⁸⁷ Pristup Mihaila Dinića je bio dobro polazište za raščišćavanje situa-

⁸³ *Isto*, 32.

⁸⁴ S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, 86.

⁸⁵ *Isto*.

⁸⁶ “li exonereti per ordine secondo dali mercadanti sereti informado lo caso della a robalia seguito alla carauana deli nostri mercadanti de Andrea Muruich et Ziucho Braicouich et altri la qual andaua in Bosna. Et siando a Chotaoze fuo a salita di certi homeni arobatori de li quali forno cognosuti esserli homeni dela sua magnificencia e homeni de Marcho Gregorouich e homeni de Vocossau et Vocassin Milatouichi perseguandoli con le arme per tal modo et forma che parte deli mercadanti foronno in esso garauano rimasino feriti et folli tolto per essi arobatori alli detti nostro mercadanti granda quantita de denari zoe in ducati d’oro e grossi da Ragusa e di salme duo de panni eranno in la dita carauana fornno tolti panni 4” (18.11. 1432), DAD, Lettere di Levante, XI, 122-122v. U kraćem izvodu ovoga dokumenta Mihailo Dinić je ispustio da navede i Vukašina, M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, 31.

⁸⁷ “Vochassinum et Vochossauum filios Sanchi Milatouich de Chelmo” (20.06. 1429), DAD, Diversa Notariae, XVI, 87-87v. Uz ovaj pokazatelj Mihailo Dinić nije priložio nikakav datum, M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, 32.

cije oko Milatovića i koje se moglo iskoristiti za produblјivanje saznanja,⁸⁸ ali ono je iskorišteno samo za klasičan nespretn izbor pri prepisivanju.

Prezentirano još jednom pokazuje da se Siniša Mišić uopće nije potrudio da zaviri u arhivsku građu XV. stoljeća i da je isturajući gole signature doslovno imitirao arhivski rad.

Čitanje i tumačenje povelja ?

Povelje aragonsko-napuljskog kralja Alfonsa V. od 19.2. 1444. i od 1.6. 1454. i povelja “rimskog kralja” Fridriha III. od 20.1. 1448, sve tri izdate Stjepanu Vukčiću Kosači, objavio je Ludwig Thallóczy (dalje: Taloci).⁸⁹ One predstavljaju materijal koji je uz obilnu upotrebu neobjavljene arhivske građe Mihailo Dinić pretvorio u sjajno djelo iz historijske topografije.⁹⁰ Čini se da Siniša Mišić s tim u vezi nešto nije dobro poredao jer se potrudio da ostavi tragove površnog razumijevanja stanja stvari. Po Mišiću Dinić navodi najvažnije dijelove povelja, što je tačno, no ne sa novim čitanjem kako je on to pogrešno razumio (“a sa novim čitanjem”),⁹¹ jer su svi dijelovi, bez izuzetka, koje Dinić navodi, zapravo dati po Talocijevom čitanju i izdanju. Naprotiv, Mišić tvrdi da se kod Talocija radi o “lošem izdanju”.⁹² Po svemu, Mišić uopće nije razumio uvodni dio Dinićevog djela, tj. nije ni shvatio da je svoj rad Dinić napravio uz povelje iz Talocijevog izdanja. Mišić sam nije izvršio vlastitu analizu Talocijevog čitanja povelja u poređenju sa originalom (ili faksimilom) da bi utvrdio da je Talocijevo čitanje i izdanje loše. To je izveo kao zaključak čitajući Dinića, time pripisujući Diniću nešto što on nije konstatirao. Da je bolje čitao šta je Dinić napisao ne bi mu se desio sunovrat, prava tragikomedija, da Talocijevo izdanje koje mu je loše, i nije ga ni držao u rukama, indirektno preko Dinića zapravo i sam koristi!

Naime, Mihailo Dinić svoj sud o Talocijevom čitanju nije ni mogao izvesti jer nije imao pri ruci originale, kopije ili faksimile pomenutih povelja kada je pisao svoj

⁸⁸ Primjerice, spominjani podaci iz 1464. i 1467. kod Dinića su prošli kao isti materijal za potkreplјivanje Vukašina Sankovića ali i Vukašina Semkovića! Uporedi, M. Dinić, *Humsko-trebinjska vlastela*, (pod Milatovići) 32, (pod Semkovići) 34.

⁸⁹ Ludwig Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, Verlag von Duncker & Humbolt, München und Leipzig 1914, XII + 478 + 2 karte (povelje su na stranama 360-363; 378-380; 394-400).

⁹⁰ M. Dinić, *Zemlje hercega Svetoga Save*, 178-269.

⁹¹ S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, 11.

⁹² *Isto*, napomena 10, na strani 303.

rad.⁹³ Sam Dinić kaže: “Taloci ne donosi snimke, pa se ne može znati u kojoj je meri ispravno njegovo čitanje”.⁹⁴ Dakle, Dinić nije ni mogao u cjelini stvoriti sud o Talocijevom izdanju. Da je imao faksimile pred sobom ne bi, na primjer, kao Taloci, naveo “erena” i “erecena”, nego “Eretia” i “Eretua” što je vidljivo na faksimilima, no, ove je izraze i uz Talocijevo čitanje, Dinić (kako i sam kaže: “ma koliko neobično izgledali”) ispravno prepoznao u značenju župe Neretva.⁹⁵

Naprotiv, Dinić je komentirao Talocijevu analizu tih povelja (tumačenje), koja je bila i na mnogim mjestima jeste loša, a to je Mišić razumio kao Talocijevo loše objavljivanje izvora! Rad Mihaila Dinića, postajući tako izvor prvog reda, što se u brojnim njegovim radnjama nepisanim pravilom u praksi već primjenjuje, zbog kvaliteta i ne bez razloga, kod Mišića u tom svojstvu, prošao je ipak sa slabim korištenjem (i čitanjem i tumačenjem).

Naprotiv, S. Mišić se potrudio da pokaže kako je i pomenutu Talocijevo djelo koristio u svojoj radnji. Iako ga više puta citira, Talocijevo djelo kao da nije bilo u njegovim rukama. Na to upućuje i sam kada nije ispravno napisao ni naslov ovoga djela u pratećem spisku “objavljenih izvora”, a svako citirano mjesto Talocijevog djela je zapravo preuzimao iz druge literature, na jednom mjestu i od Mihaila Dinića.⁹⁶ U svakom slučaju za Mišića Taloci je ponekad loše izdanje a ponekad, očito, dobro izdanje pisane građe.

Povelje za Stjepana Vukčića objavio je i kontroverzni Marko Vego.⁹⁷ Mišić u svome spisku literature navodi da je koristio knjigu Marka Vega u kojoj je objavljeno to njegovo čitanje i analiza tih povelja, te dati faksimili za dvije pročitane povelje (1444, 1454),⁹⁸ ali tu činjenicu ne uzima u obzir. Istina je da ni Vegina čitanja nisu najuspješnija, niti egdotički ispravno prezentirana za daljnju raspravu (naroči-

⁹³ Ovo Dinićevo djelo je u prvom izdanju izišlo 1940. godine (Glas Srpske kraljevske akademije 182, Beograd 1940, 151-257). Mada to M. Dinić izrijeком ne spominje, čini se da do originala ili kopija nije mogao ni tako lako doći obzirom na prateću političku situaciju u srednjoj i zapadnoj Evropi krajem tridesetih XX. stoljeća.

⁹⁴ M. Dinić, *Zemlje hercega Svetoga Save*, napomena 3, na strani 179.

⁹⁵ Isto, 223.

⁹⁶ Uporedi, S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, 329 i prema registru pod Thalloczy.

⁹⁷ Prvo izdanje smo ranije pominjali ali ono je objavljeno i kao dio Vegine knjige, M. Vego, *Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače*, u: “Marko Vego, *Iz historije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine*”, Svjetlost, Sarajevo 1980, 452-486.

⁹⁸ S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, 331.

to zbog sugestivno dodavanih komentara),⁹⁹ ali se na ponuđenim faksimilima povelja iz 1444. i 1454. Mišić mogao iskušati i preciznije progovoriti o “novijim čitanjima” ili “lošim izdanjima” ovih povelja.¹⁰⁰

Već u uvodnom dijelu svoga rada Marko Vego je uvrstio rečenicu kojom konstatira da je utvrdio da “su prijepisi Talocija dosta točni mada ima manjih propusta”.¹⁰¹ Ova izolirana informacija, bez datih dodatnih primjera i konstatacija, našom provjerom objavljenih faksimila dvije povelje iz 1444. i 1454. godine i Talocijevog čitanja, može se smatrati tačnom. Da, Marko Vego je ostvario uvid u ove dvije povelje i dao je precizniju i tačniju ocjenu Talocijevog izdanja povelja za Stjepana Vukčića nego Siniša Mišić!

Umjesto zaključka

Mada je u uvodnom dijelu svoga rada, u kojem je pratio dotadašnja proučavanja, u općim crtama, izraženo hiperkritički ali i djelimično tačno, prosudio kvalitet radova Marka Vege, Siniša Mišić se na mnogim primjerima nije držao u skladu sa iznesenom vlastitom ocjenom. Zapravo to je ocjena koju su svojevremeno mogli da iskažu nekadašnji pioniri modernijeg proučavanja historije srednjovjekovne Bosne, sada već legendarni medievalisti kao što su Anto Babić ili Sima Ćirković koji su djelima to i dokazivali. Svojom monografijom Siniša Mišić je uporno dokazivao suprotno. Mišićevu ocjenu Veginih radova navešćemo u cjelini. O radovima Marka Vege

⁹⁹ Svojim komentarima pridodatim u zagradama Vego je prejudicirano ugrožavao u tekstu povelja njihovu očuvanu originalnu snagu. Iako u dobroj namjeri i ponegdje očito tačno, upravo zbog onih pogrešnih, ili vjerovatnih, kojima se nepotrebno skreće pažnja budućim istraživačima u pogrešnom pravcu, te svoje komentare je trebao izolirano prezentirati u odnosu na vršenu transkripciju.

¹⁰⁰ Zahvaljujući predlošku Talocija i uvidu u date faksimile može se reći da je čitanje Marka Vega moglo biti i bolje. Na nekim mjestima Vego je povelje bolje pročitao nego Taloci, no na nekim mjestima i nije. Obzirom da nije egdotički korisnije predstavio povelje, ne čudi što se, i pored njegovog izdanja, autori i istraživači radije služe Talocijevim, nego njegovim izdanjem.

¹⁰¹ Vegin način pismenog izražavanja upravo na pitanju konstatacije iza ove rečenice pokazuje naglašenu pojavnu rugobatnost. Iza toga on piše: “Istim problemom se bavio učeni Stojan Novaković.” Upućeniji u problematiku, kada u navedenom radu Stojana Novakovića ne nađu pomenute povelje, shvatiće da je prikazivanje proučavanja historiografskog rasta i ove konstatacije o Talociju i njegovom čitanju neskladno komponirano u čitavom pasusu i upravo zbog ovakvog pisanja radije će se odlučiti da ili preskoče pristup Marka Vega ili da moraju svaku njegovu konstataciju provjeriti više puta prije nego što se usude da ga pomenu ili citiraju. Uporedi, M. Vego, *Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače*, 453.

Mišić navodi: “Osnovna karakteristika ovih radova je da su oni vredniji u onom delu u kojem se saopštavaju rezultati sa terena (pre svega arheoloških iskopavanja), dok su tumačenje pisanih izvora i pojedini zaključci autora problematični i podležu kritici. Posebno su sporni zaključci o etničkim prilikama u Hercegovini i ubikacija mnogih gradova i sela, koja se u više navrata pokazala kao netačna.”¹⁰² U svome spisku među objavljenim izvorima, provjerenim i poznatim djelima historiografije, Siniša Mišić uvrstio je i ispise Marka Vega o srednjovjekovnoj Hercegovini.¹⁰³ Uz Dinićeve radove ovi Vegini ispisi (mada ih, vidjeli smo kroz nekoliko primjera, ponekad i bezuspješno prikriva golim signaturama, a u knjizi ih je korišteno daleko više) su mu najvažnije uporište u arhivske pokazatelje XV. stoljeća. Lako bi se moglo pokazati da Siniša Mišić, iako demonstrira suprotno, ipak nije sam koristio nijednu stranicu neobjavljene arhivske građe za XV. stoljeće! U cjelini gledano respektabilan broj serija, svezaka i folija koje Mišić navodi u svojim napomenama u razini su, može se reći, radnog vijeka jednog istraživača. Za XV. stoljeće, provjereno, Mišić to nije demonstrirao!

Ispisi Marka Vega ipak su samo radno polazište za koje zaista može vrijediti ocjena da “su tumačenje pisanih izvora i pojedini zaključci autora problematični i podležu kritici.” To je upravo Mišićeva ocjena! Ispisi Marka Vega nisu samo kratki, fragmentarni pred mogućnostima koje se iz njih mogu izvući, niti činjenica, građa, relevantno polazište, koliko-toliko dostupno vrelo ili ono malo što je Mišić imao pred sobom, pa to iskoristio u potpunosti, nego su i netačni i neprecizni, a upravo to se trebalo utvrditi u istraživačkom postupku pa onda razbacivati signaturama. Siniša Mišić se u svome radu sasvim suprotno ponašao u odnosu na ocjenu koju je iznio o radovima Marka Vega. Naprotiv, uprkos iznesenoj ocjeni davao je Vegi prednost i pred relevantnijim autorima i u historiografiji dokazanim djelima, a ponekad i nad čitavom historiografijom (na onim mjestima gdje se Marko Vego pojavljuje kao jedini izvor). Moglo bi se reći da je za razliku od Siniše Mišića Marko Vego barem radio, jer to mu je sam Mišić priznao stavljajući ga, kao anonimisa u ispisima koje niko ne koristi u takvoj dimenziji, u istu ravan kao i Mihaila Dinića, jednog od, blago rečeno, rodonačelnika arhivske faktografije historije srednjovjekovne Bosne iz neobjavljene arhivske građe Dubrovačkog arhiva. Ni to nije sve. Ako bi se sve to zanemarilo kao jednostrano viđenje stanja stvari kod kritičara, zlobnog i maštovitog, i kako-tako, ipak, reklo da se služilo onim što se imalo pred sobom ni to ne bi bilo opravdanje. Naime, sve ono što je Vego ponudio Mišić nije iskoristio. A, pretpostavljamo, očito je bilo sramotno citirati samo prave izvore informacija. Bit će i ostat će pitanje

¹⁰² S. Mišić, *Humska zemlja u srednjem veku*, 11.

¹⁰³ *Isto*, 327.

po kom se principu Mišić rukovodio kada je birao (uzimao ili zapostavljao) sadržaje (podatke i dijelove informacija) iz ispisa Marka Vega! Karikiramo zlobno: možda kao u onoj narodnoj priči o šljivama.

Što reći u vezi sa Mišićevom ocjenom konteksta pojave svoje knjige: "... ova tema ... do danas nije obrađena na zadovoljavajućem nivou. Ova knjiga predstavlja rezultat višegodišnjih istraživanja ..." (i dalje da se ne navodi, iz obzira prema onima koje je Mišić obmanuo),¹⁰⁴ kada se radi o metodologiji znanstvenog rada, do, da se ovakva ponuda kod studenata na prvom seminarskom radu naziva pogrešnom.

Kuda ide Mišićeva prezentacija najbolje pokazuje primjer korištenja njegove monografije. Možda osiguran Mišićevim shvatanjem metodologije znanstvenog rada kao ispravan i školski odobren pristup, ili iz nekih drugih razloga, uglavnom, već pomenuti Aleksandar Ratković demonstrira da je istu metodologiju dobrano savladao. On navodi sljedeće: "Između 1449. i 1492. godine u Žabici su živjela desetorica trgovaca čije prisustvo svjedoči o ekonomskoj moći toga kraja ", uz prateću napomenu: "S. Mišić, *Humaska zemlja u srednjem veku*, Beograd, 1996, 223".¹⁰⁵ Siniša Mišić za to nije kriv. Krajnje zlobno: Njegova monografija je pred korisnicima, rezultat je višegodišnjih istraživanja, branjena je pred uglednom komisijom, a ima i apostrofiranje da služi kao primjer kako se koristi historijska građa. Kada sagledamo navedenu stranicu u monografiji kod Siniše Mišića imamo sljedeću situaciju. Na dotičnoj 223. stranici monografije nalazi se tekst sa naznačenim napomenama 120-129, a u pratećem kritičkom aparatu, na 323. strani, daju se u sadržaju zvanično gole signature uz "Ispise Marka Vega" za napomene u neprekinutom nizu počev i uključivo od 115. do uključivo 129. napomene.¹⁰⁶ Ratković se sam mogao poslužiti tim istim "Ispisima Marka Vega", ali je svojim pristupom, iako istraživač materijalne kulture, pokazao da i on može da vrši istraživanja kao i Siniša Mišić. Naime, prije ovog citata monografije Siniše Mišića, Ratković je koristio "Vegine, Izvore o Trebinju," za svojih pet napomena u nizu (napomene 104-108), a poslije citiranja Mišića, nastavlja u neprekinutom nizu sa još deset citata Veginih "Izvora o Trebinju" (napomene

¹⁰⁴ *Isto*, 8.

¹⁰⁵ A. Ratković, *Ljubinja – srednjevjekovne nekropole i crkvišta (Prilozi monografiji)*, 65, napomena 109.

¹⁰⁶ S. Mišić, *Humaska zemlja u srednjem veku*, str 223 i prateće napomene na str. 323. Samo za ovih, zvaničnih 15 napomena u nizu korištenih od strane Marka Vega, Siniša Mišić je u uvodu svoje monografije, u osvrtu na izvore i literaturu, ako mu već vrijede, Marka Vega trebao spomenuti i u pozitivnom kontekstu.

110-119).¹⁰⁷ Možda time upotpunjuje “istraživanja” Siniše Mišića, obzirom da Mišić koristi Vegine “Ispise o Hercegovini” ali ne koristi i Vegine “Izvore o Trebinju”, ili pokazuje nešto drugo, to je teško znati (svakako u cjelini oko 30 ispisa Marka Vega u neprekinutom nizu). Za razliku od Siniše Mišića, Ratković se bar ne “razbacuje” signaturama ... Vidljivo je da se pred krupnim metodološkim pogreškama znanstvene metodologije ovih autora, i po njihovim prepoznavanju, pa tako ostvarenom kapitalu od strane kritičara, bestijalno i besciljno mogu vršiti i karikiranja i nipodaštavanja, zlobni komentari, te zabavljati mlađa stručna publika kojoj se, istina, drugačije prezentira metodologija znanstvenog i istraživačkog rada (u tom smislu autor ove kritike se suzdržavao koliko je mogao i naznačavao gdje je god stizao), ali ako bi se to kao cilj kritike činilo čitaocu, autoru (autorima) i kritiziranoj monografiji (monografijama, radovima), ne bih previše žalio jer ovo je bio jedan i, ako ga treba tako shvatiti, subjektivan odgovor na rastuću paralelnu historiografiju koja se kao školski i “školski” primjer nudi modernoj historiografiji. Propusti i pogreške su uobičajenost i mogu se pravdati, razumjeti i niko nije imun na njih, dešavale su se i dešavaju se mnogima, i najvećima i nije zbog toga neko postajao nimalo slabiji, ali čitav metodološki sistem, u startu, svjesno zasnovan na propustima i pogreškama ne može biti i nije historiografija. Dakle, pitanje valoriziranja ispisa Marka Vega je centralno odredište na kojem će se prepoznavati startni neuspjeh Mišićeve monografije i put u paralelnu historiografiju.

U cjelini gledano, detaljniji uvid pokazuje da ni određena figurativna apostrofiranja kvaliteta Mišićevog pristupa obzirom na historijsku topografiju, privredu i društvene prilike ne mogu stajati. Sa dobrim namjerama kazano je: “U monografiji Siniše Mišića, *Humska zemlja u srednjem veku*, pokazano je na koji način se istorijska građa može iskoristiti kako bi se svestrano proučila prošlost jedne istorijske oblasti iz koje je kasnije izrasla Hercegovina.”¹⁰⁸ Iznijeto apostrofiranje je prijateljska recenzija, svojevrsna inercija i očekivano shvatanje, jer je ponuđeno Mišićevo prezentiranje branjeno ipak kao doktorat i pred uglednom komisijom (pa otuda treba da je dobro !?), a ne detaljnije ostvareni uvid u sadržaj njegove monografije, stanje u izvorima i historiografiji. Zbog toga se ne može uzeti u obzir kao relevantna ocjena.¹⁰⁹ Naprotiv, u monografiji Siniše Mišića, *Humska zemlja u srednjem veku*,

¹⁰⁷ Uporedi, A. Ratković, *Ljubinja – srednjovjekovne nekropole i crkvišta (Prilozi monografiji)*, 64-65.

¹⁰⁸ Jelena Mrgić-Radojčić, *Donji Kraji. Krajina srednjovjekovne Bosne*, Filozofski fakultet u Beogradu, Filozofski fakultet u Banjaluci, Istorijski institut u Banjaluci, Beograd 2002, 20.

¹⁰⁹ Autoričin tematski okvir nije podrazumijevao detaljniju analizu Mišićeve monografije, pa vjerovatno nije bilo ni prilike da se pretrese njegova “istorijska građa” i tako potvrdi

veoma jasno je pokazano na koji način se historijska građa i historiografija ne smije iskorištavati i zloupotrebjavati kako bi se bilo šta i počinjalo. U protivnom, iznijeto bi bilo i ostalo ne samo bukvalno tačno tehničko odobravanje paralelnog pristupanja aktualnim oruđima historičara na putu prema spoznaji, nego i unaprijed zacrtano i izvršeno uništavanje istinske spoznaje. Mišićevom knjigom dalji razvoj proučavanja Huma (i Hercegovine), nije dobio obradu na zadovoljavajućem nivou, nije dobio presjek koji može da bude sigurno i stabilno uporište i polazište u daljnjim istraživanjima, nego otvorenu trasu u paralelnu historiografiju, figurativno rečeno pra-

izneseno apostrofiranje. Za one radove koje detaljnije tretira u svom tematskom okviru pokazan je "kritički odnos". Tako je autorica utvrdila za rad Pava Anđelića, između ostalog (jer ima i pozitivnih ocjena njegovog pristupa), i da je "njegovo tumačenje izvora često neadekvatno", za rad Marka Vega, između ostalog, da je "izlaganje autora zasnovano na veoma slobodnoj interpretaciji izvora, koje, pri tom, retko navodi u kritičkom aparatu", za istog na jednom mjestu da "u svojim izlaganjima je veoma tendenciozno koristio izvornu građu kako bi potkrepio svoje stavove", a za jedan, po postavci autorice čini se ključan za čitavu njenu monografiju (!?), u svakom slučaju za autoricu važan podatak prezentiran u cjelini od strane Mladena Ančića: "kako nismo u prilici da lično proverimo podatak, uzimamo ga s rezervom", i "zbog neproverenosti celog dokumenta ne može se za sada ništa konkretno zaključiti", *Isto*, 18-19, 27, 72. Zašto samo tu sa rezervom, kada, također, autorica ni na jednom drugom mjestu nije bila u prilici lično da provjerava ostale podatke koje koristi ! Ovdje istaknuto predstavlja isječak i nije rezultat naše detaljnije analize autoričinog rada, niti je kompletan stav autorice koji se može pronaći u monografiji kao stav o dosad izlaganom ili objavljanom, naročito u biranim rječima isticanja i hvale za radove srpskih historičara, ali je na primjeru "spornog podatka" Mladena Ančića (koji se jednostavno morao imati radi iznjetog nevjerovatnog subjektivnog isključivanja i u tom svojstvu apostrofiranja, a koji se mogao poručiti iz arhiva ili potražiti od navedenog autora) ipak vidljiv naglašen navijački odnos prema "odgovarajućim" i "potrebnim" izvorima, čitanjem izvora, tumačenjima, ocjenama, kvalifikacijama i prosudbama, pa i onima koji donose nove izvore, u odnosu na brojna citiranja drugih autora čiji podaci (često gole signature), pa ni Mišićeva čitava "izvorna građa" (a radi se o stotinama kilograma i stotinama metara arhivskih svezaka demonstriranih golim signaturama) nisu "za provjeru ili rezervu", nego za pozitivan primjer ! Pa čak i za metodološki primjer !? U svakom slučaju, autorica je u svom tematskom pravcu kod Marka Vega prepoznala "veoma slobodnu interpretaciju izvora" i "veoma tendenciozno korištenje izvorne građe", a monografija Siniše Mišića ima za izvornu podlogu, itekako zastupljene ispise i tumačenja izvora od strane Marka Vega, pa bi se u tom pravcu moglo razmišljati odakle je tko metodološki krenuo i dokle je stigao u svojim višegodišnjim istraživanjima ! Mišić lično nije provjeravao podatke pa bi ono što je sam navodio u monografiji i sam trebao uzimati sa rezervom, a kamoli oni autori koji njegovu monografiju eventualno koriste ili im uopće pada na pamet da je spominju!

vi debakl, katastrofu i sramotu historiografije i znanosti uopće na jugoistoku Evrope na kraju XX. stoljeća.

Dobre osnove fundusa pokazatelja koje je pružala ranija historiografija sa svojim uobičajenim korisnim inicijalima, dobrim i lošim heurističkim karakteristikama, nisu iskorištavane kao polazište za istraživanja, potvrđivanja, popravljanja i dopunjavanja, istinska valoriziranja, već su kao konačna rješenja neselektivno preuzeta, transformirana i prezentirana dobrim dijelom kao rezultat vlastitih autorovih istraživanja. Da barem nisu pomenuta uz istinske vrijednosti struke (primjerice Mihaila Dinića) ! Obzirom da to nije izraz arhivskih istraživanja, kakvim se predstavlja, niti odraz temeljnih vrijednosti historiografije, svako daljnje zalaženje u korice Mišićeve knjige zahtijeva dodatne obzire kojima se mogućnost literaturnog i izvornog oslonca dovodi do razine obavezne dodatne provjere, pa sve do isključivosti i primjedbe da urađeno ne predstavlja odraz historijske građe a ni detaljnijeg stručnog uvida u historiografsku literaturu.

Po obimu prezentiranog materijala Mišićeva monografija je jedan od najzanimljivijih modernih i suvremenih primjera za nastavnu praksu i vježbu na temu kako ne treba pisati znanstveno djelo. Ako se tako može reći, to je zasad jedina relevantno uočena dobit ove Mišićeve monografije pred stručnom javnošću. Po pitanju dobiti, otvorena rasprava o Mišićevoj monografiji bi sigurno pokazala više mogućnosti i više koristi za daljnji razvoj historiografije. ■

HISTORIJSKI MITOVI NA BALKANU

ZBORNIK RADOVA

NEPOPRAVLJIVO POGLAVLJE O ZASTAVI

(na Pål Kolstø, *Odgovor Mesudu Šadinliji*, Prilozi, 34, 2005, 283-286)

Mesud ŠADINLIJA
Arhiv Armije Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo

Dragi Pål Kolstø,

Dijelim s Vama zadovoljstvo odjekom napisanog, i u principu, i u konkretnom slučaju naše razmjene mišljenja o, po mom sudu, nekoliko spornih tvrdnji iznijetih u dijelu Vašeg rada pod nazivom “Bosna i Hercegovina: jedna vještačka zastava za vještačku državu?” Ako je Vaš najveći problem tokom nastojanja da formulišete odgovor meni bio identificiranje mjesta naših neslaganja, onda je tim veća i preča moja obaveza da nađem načina da Vam ukažem na mjesta gdje se Vaš rad ne slaže sa historijskim činjenicama. Idući ka tome truda vrijednom cilju, moraćemo još jednom proći već poznatom stazom.

Kada bih se usudio javno postaviti sljedeću tezu: za vladavine imperatora Nerona bijaše postojanje grada Rima krajnje sporno, mogao bih je dokazivati činjenicom da “kvantitativna” pozicija apsolutne većine rimskih građana u ljubavi i egzistencijalnoj potrebi spram svog grada nije nadvladavala “kvalitativnu” opoziciju imperatorovog ludila podržanog sa nekoliko legija. Kao ključni dokaz mogao bih podastrijeti činjenicu da je luđak na kraju zapalio grad. U tom slučaju, slijedeći logičku shemu uspostavljenju u Vašem Odgovoru, Vi biste se mogli ljuto prevariti i podržati moju besmisleni tvrdnju.

Činjenica imperatorskog ludila mogla je rezultirati paljenjem grada (što se, *kao što je svima dobro poznato*, i desilo), ali nije mogla ni na koji način učiniti spornim postojanje Rima. Fakat agresije na Bosnu i Hercegovinu, razmjere razaranja i zločina počinjenih tokom njenog provođenja, “kvalitativna” neupitnost sposobnosti dijela njenog stanovništva da svesrdno podrže agresiju, ni u fazi kada je nagovještavana, ni u fazi provođenja, ni na koji način ne čine spornim uspostavu nezavisnosti Bo-

sne i Hercegovine. Neosporna i neosporiva legitimnost i legalnost uspostave državne nezavisnosti Bosne i Hercegovine upravo određuje bezumni čin pokušaja njenog teritorijalnog komadanja, etničkog čišćenja velikih dijelova njene teritorije i fizičkog uništavanja njenog stanovništva, kao međunarodnim pravom kvalificirane akte oružane agresije i genocida. To nije retoričko, već suštinsko pitanje. Izričući spornost uspostave državne nezavisnosti Bosne i Hercegovine na način na koji Vi to činite, polazeći isključivo od pozicije političkog rukovodstva jedne nacionalističke stranke u Bosni i Hercegovini, i u redosljedu zbivanja koja, u doista preširokim potezima, uvodite, Vi samu njenu nezavisnost implicite postavljate kao ugaoni kamen nesreće koja je zadesila ovu zemlju, što nije tačno. Još jasnije: izostavljajući osnovni i pokretački uzrok iz lanca događaja, Vi jednu od posljedica potvarate za uzrok, a odnos jednog od unutarbosanskih političkih faktora (bez ostalih unutrašnjih i makar najbitnijih spoljnjih faktora) prema toj posljedici krivotvorite u temeljni paralelogram sila koje su određivale tok historijskih procesa u jednom od najvažnijih perioda povijesti ove zemlje. NE smatram to Vašim *pokušajem podriivanja legitimiteta države Bosne i Hercegovine*, već samo suštinskom manjkavošću Vašeg rada koja se ne može prvdati komparativnim pristupom.

Da bih Vas poštedio daljih nedoumica u pogledu identificiranja naših neslaganja, poslužiću se plastičnim modelom kuće sa deset stanovnika koji ste lijepo konstruisali u vašem Odgovoru. Prolazeći pored kuće, kroz njene otvorene prozore i vrata (fakat je na sve strane tukao propuh), Vi ste razabrali fragmente prepirke iz kojih ste shvatili da tri njena stanovnika nepopustljivo zahtjevaju da se kuća oboji u plavo, da pet žitelja predlaže bilo koju osim crvene i plave, dok ostala dva preferiraju crvenu ali, cijeneći situaciju, podržavaju izbor neke druge, samo ne plave boje. Čuvši kasnije da je kuća planula, Vi ste zaključili da uzrok požara leži u činjenici da je *pitanje bojenja kuće krajnje sporno*. Moje neslaganje s Vama proizilazi upravo iz toga što ste svoj zaključak izveli iz glasnih fragmenata prepirke koje ste uspjeli da čujete (a koji i jesu glasno izvikivani zbog komšiluka i zbog prolaznika), ne sagledavši pri tom cjelinu slike. U cjelini slike vidjeli biste da se desno od Vašeg modela nalazi plava kuća sa dvadeset stanovnika odlučnih, kao i nekoliko generacija njihovih predaka, u namjeri da na svaki način sruše susjednu kuću, prisvoje veći dio placa na kojem je sagrađena i na prisvojenom zemljištu sagrađe svoju Veliku Plavu Kuću. Lijevo od naše kuće, mogli ste vidjeti crvenu kuću sa petnaest stanovnika, od kojih su jedan ili dvojica oduševljeno podržavali namjeru stanovnika plave kuće da poruše i jedan dio crvene kuće i na njemu takođe dozidaju Veliku Plavu Kuću. (Nešto kasnije, kada je plamen buknuo, i pater familias crvene kuće podlegao je đavoljoj kušnji i odlučio da pokuša prisvojiti dio susjednog placa i dozidati Uvećanu Crvenu Kuću). Ja tvrdim da su građevinski planovi za Veliku Plavu Kuću ono što je bilo *krajnje sporno* u či-

tavoj ovoj priči, i da je to ugaoni kamen velike nesreće o čijem se tumačenju mi ne slažemo. Pitanje bojenja nije izvorno unutrašnji spor stanovnika naše kuće, bez plana za Veliku Plavu ona ne bi planula.

Ja zaista tvrdim da bosanski lideri nisu morali proglasiti (Vi u Odgovoru reterirate formulaciju na *obavezu da koliko je god to moguće snažno naglase*, što ima političku, a ne ustavno-pravnu dimenziju) svoju državu *nadnacionalnom državom*, ne vezujući je za bilo koju etničku grupu posebno, jer je takva definicija već postojala u Ustavu Republike Bosne i Hercegovine, i njeno važenje nije derogirano prestankom važenja Ustava SFRJ. Ne znamo svi (Vi na primjer) da su u jugoslovenskoj federaciji izvorni suverenitet imale republike, da su one kao države bile definirane i uređene vlastitim ustavima, i kao takve su konstituisale jugoslovensku federaciju. Ne poričući evidentnu razliku između *biti jugoslovenska republika* i *biti nezavisna država po međunarodnom pravu*, slobodan sam skrenuti Vam pažnju na činjenicu da je pitanje ravnopravnosti naroda i građana, i uopće individualnih i kolektivnih prava, rješavano ustavima jugoslovenskih republika, i Bosna i Hercegovina u tom pogledu nije predstavljala nikakav izuzetak. Proglašenje nezavisnosti ni u jednoj od republika nije značilo automatsku redefiniciju ustavnih načela, unutrašnjeg uređenja, konstitutivnosti i prava naroda i građana, i ni u ovom pogledu Bosna i Hercegovina nije predstavljala izuzetak. Zato tvrdnja da *bosanski lideri* nisu morali nanovo proglašavati principe utvrđene najvišim pravnim aktom svoje države, nije nikakva *igra riječi i pravnih koncepata* već jednostavna i jasna historijska činjenica. Negirati je, a Vi ste to ne samo učinili, već i ponovili, znači stvarati potpuno pogrešnu sliku nekakvog ustavno-pravnog vakuma u kojem se Bosna i Hercegovina našla činom proglašenja svoje državne nezavisnosti. U toj lažnoj slici smislenim se doimaju *strahovi ili govori o strahovima* nekih lidera u Bosni i Hercegovini. No, dragi gospodine, oni i njihovi spoljni pokrovitelji i nalogodavci nakon toga nisu otvorili ustavno pitanje, već pitanje granica Bosne i Hercegovine.

Vi ste svoje razmatranje sudbine državnih simbola Bosne i Hercegovine zasnovali na jednoj potpuno netačnoj tvrdnji da su *mnoge muslimanske vojne jedinice koristile zeleno-bijelu zastavu sa polumjesecom*. U redu, pogriješili ste, priznali ste, kriv je internet. No, mnogo veću pogrešku napravili ste izmišljajući kako su te izmišljene ratne zastave imale uticaja na izbor državnih simbola. U svom tekstu pokazao sam da je dizajn ovih simbola, zasnovan na srednjovjekovnom grbu dinastije Kotromanića, napravljen prije početka rata, dakle prije ratnih jedinica Armije Republike Bosne i Hercegovine, dakle prije njihovih zastava. Uticaj je bio upravo obrnut, pa je dizajn državnih simbola odredio izgled ratnih zastava. U tom sam dijelu insistirao na *hronologiji i momentu određenih dešavanja*. Da ste *razumjeli kako pitanja hronologije utječu na Vaše opće zaključke*, oni sasvim sigurno ne bi bili tako pogre-

šni. No, u Vašem Odgovoru vi činite meni još neshvatljiviju stvar, pa korištenje jedne netačne informacije o *mnogim muslimanskim jedinicama* koje su se borile pod zeleno-bijelom zastavom sa polumjesecom, pokušavate popraviti nagađanjem: *možda je bilo samo nekoliko jedinica*. Ja nisam ni osporavao broj jedinica, nego zastavu koju navodite. Nigdje nisam rekao da ova zastava NIJE bila oficijelni simbol Armije Republike Bosne i Hercegovine, već sam rekao doslovno: “Zastava kakva je ponuđena i opisana u ovom vještačkom poglavlju o vještačkoj zastavi za vještačku državu, prosto i jednostavno rečeno nikada nije bila vojna zastava niti jedne jedinice Armije Republike Bosne i Hercegovine”. Dakle nisam rekao da ona nije bila oficijelni, već da uopće nije bila armijski simbol, što je, priznaćete, bitna razlika u iskazu koja nas ne vodi nigdje *mimo suštine*. Ne poričem da je u Bosni i Hercegovini tokom rata bilo *neregularnih jedinica koje su se borile pod samoproglášenim vođama i sa vlastitim samoizabranim simbolima*. Čak tvrdim da su sve jedinice koje nisu bile pod komandom legalnih državnih organa Republike Bosne i Hercegovine, dakle sve jedinice osim Armije Republike Bosne i Hercegovine i Ministarstva unutrašnjih poslova Republike Bosne i Hercegovine, bile neregularne i da su se borile pod samoproglášenim vođama i pod samoproglášenim simbolima. Poričem samo mogućnost da ta činjenica ima bilo kakvu vezu sa spornim dijelovima Vašeg rada o kojima je ovdje riječ.

No, u jednom ste me ipak ulovili. Priznajem da u svom tekstu nisam pravio razliku između nacionalnog i etničkog. Ne znam samo zašto ste me tako viteški čekali pokraj zamke u kojoj sam, kao neko ko piše na bosanskom jeziku, unaprijed ulovljen i šta ćete sa tom lovinom. Meni je zaista poznata razlika u značenju pojmova nacije i etničke grupe *na engleskom i većini drugih zapadnoevropskih jezika*, kao što je i Vama dobro poznato da se u jezicima naroda bivše Jugoslavije, u literaturi na ovim jezicima i u cjelini društvenog života ovih naroda, navedeni izrazi razumijevaju kao sinonimi. Uspostavljanje razlike moralo bi se, po pravilu, naglasiti. Ja to nisam činio. U ostalom, nije to učinjeno ni u prijevodu Vašeg rada gdje možemo pročitati izraz *nadnacionalno* na mjestima na kojima se u Vašem Odgovoru koristi izraz *supra-etničko*. Da, Vaša pretpostavka je tačna: ja zaista pod “nacionalnim barjakom u pokušaju” mislim na “*nacionalnu zastavu*” u *etničkom smislu*, i to Vam ne daje nikakve, a pogotovo ne *čvrste osnove* da ovo sredstvo političkog marketinga uključite kao naknadni argument u svoju raspravu. Rekavši da je ova zastava promovirana tokom predizborne kampanje kao *nacionalna zastava u etničkom smislu*, nisam rekao, niti sam, držeći se u svom tekstu pouzdanih činjenica, mogao reći, da je ona kao takva na dovoljno širokoj osnovi prihvaćena u narodu (etničkoj skupini) kojem je bila namjenjena. Sve i da jeste, a nije, to ni na koji način ne bi moglo uticati na izbor državnih simbola Bosne i Hercegovine, jer je egzistencija *nacionalnih zastava u etni-*

čkom smislu druga dva konstitutivna naroda (etničke skupine) unaprijed isključila, kao što ste i sami u izvjesnom smislu uspjeli primjetiti, etnički princip kao prihvatljiv pri izboru državnih simbola. Kroz mala vrata jezičke dvosmislice ona se ne da uvesti u *povijest usvajanja državne zastave Bosne i Hercegovine*. Iskreno, zeleno-bijela zastava sa polumjesecom, ni kriva ni dužna, zalutala je u Vaš rad.

Moja konstatacija da ste etnizirali bosansku zastavu nije zasnovana na pogrešnom čitanju Vaših tvrdnji. Pročitajmo zajedno sljedeći Vaš pasus. *Državnu zastavu sa ljiljanima koristili su samo Muslimani. I tako je prvobitno građanska, nad-etnička zastava povezana sa jednom od zaraćenih strana i u određenom smislu "etnižirana"*. Nije tačno da su državnu zastavu koristili *samo Muslimani*. Odakle Vam tako lahkomislena smjelost da poričete nacionalni (etnički) i vjerski identitet bilo koje i koliko brojne skupine ljudi koja je, pod državnom zastavom sa ljiljanima, zajedno sa pripadnicima drugih naroda (etničkih skupina), branila svoju državu i temeljne principe multietničnosti i tolerancije na kojima je izgrađena od brutalne agresije? Odatle Vam zamisao da im možete retroaktivno oduzeti zastavu njihove države i negirati im pravo na nju, a zatim je dodijeliti *samo Muslimanima*? U čemu je vjerodostojnost Vašeg negiranja mogućnosti da pripadnici najbrojnije etničke skupine iz tog bosanskohercegovačkog fronta (koja je najbrojnija i u ukupnoj populaciji države) boreći se za svoj fizički opstanak, budu istovremeno privrženi *nad-etničkoj* strukturi svoje države i njenoj *nad-etničkoj* zastavi? Da li i u čemu drugom, osim u namjeri da se snizi razina značenja zbivanja i baš sve ukalupi u stereotip o primitivnom etničkom sukobu, taj eliksir nečistih političkih savjesti Evrope. Ili je možda problem u tome što su u pitanju *samo Muslimani*? Ne mislite li da bi nekog značaja u izvođenju Vaših zaključaka trebala imati osnovana sumnja da je jedna od *strana u sukobu* bila međunarodno priznata država Republika Bosna i Hercegovina, nad-etnička po svojoj ustavnoj definiciji, i sa očuvanjem multietničkog društva i nad-etničke strukture države kao istaknutim političkim ciljem rata koji je vodila, ili ste u posjedu neke nadmoćnije teorije po kojoj politički cilj nije bitan za određivanje karaktera rata? Ne mislim da ste Vi prvi, niti jedini čovjek koji pravi takvu grešku, pa je ne pripisujem samo Vašoj zaslugi. Reći ću određenije: u svom radu Vi ste, bez ikakve ograde, bez naznake razvoja vrijednosti koju utvrđujete, bez ponuđenih argumenata, netačno i nepotrebno etnizirali državnu zastavu Bosne i Hercegovine. Kada ste nam već priznali da *niste prorok*, dobro bi bilo da nam kao naučnik koji tvrdi da su to učinili građani Bosne i Hercegovine, ponudite i neka obješnjenja, na primjer kada su to učinili građani Bosne i Hercegovine, i kako.

Inače, državnu zastavu Bosne i Hercegovine danas možete vidjeti na mnogo više mjesta u odnosu na vrijeme kada ste pisali Vašu raspravu. Njena se oficijelna upotreba povećava sa rastom državnih institucija, njihovog fizičkog obima i kapa-

citeta njihovih funkcija i ovlasti. Možda bi ste bili, vjerujem prijatno, iznenađeni i onim što bi se moglo nazvati prihvaćanje i zaživljavanje državne zastave i u neoficijelnim prilikama. O državnim praznicima možete je vidjeti istaknutu i na zgradama javnih institucija koje nisu dio državnog aparata, i na privrednim objektima u privatnom vlasništvu, u izlozima trgovina i zanatskih radnji. Doduše, pretežno u gradovima čiju većinu stanovništva čine Bošnjaci. Možete je u velikom broju, u impozantnim buketima, vidjeti na tribinama stadiona i sportskih dvorana na utakmicama sportskih reprezentacija Bosne i Hercegovine? Doduše, utakmice reprezentacija (koje jesu sastavljene od sportista iz svih etničkih grupa i iz svih krajeva države) igraju se samo u gradovima čiju većinu stanovništva čine Bošnjaci. Možete je vidjeti i u takvim intimnim prilikama kakve su ceremonije vjenčanja (Svatovi – ovdašnji običaj da se prilikom vjenčanja učesnici i gosti voze u svečanoj koloni ukrašenih automobila. Čelni automobil u koloni nosi istaknutu državnu zastavu). Doduše, i ova kva upotreba državne zastave postala je uobičajena uglavnom u krajevima čiju većinu stanovništva čine Bošnjaci. Sve u svemu, nemam pouzdane osnove osporavati Vašu tvrdnju da *zastava može vremenom postati široko prihvaćena kao zastava Bosne sa kojom se članovi svih etničkih grupa u zemlji mogu identificirati*. I ne bi mi bilo teško i mnogo šire izaći u susret Vašem iskazanom zanimanju za *sadašnju i buduću* situaciju po ovom pitanju, da me nije strah da ćete, već i na osnovu datog materijala, u Vašem sljedećem javljanju po ovoj temi zaključiti da je i “westendorpska” zastava već etnizirana.

Na kraju, moram iskazati određeno razočarenje Vašim pozivanjem na hipotetičkog historičara iz Republike Srpske. Mislio sam da ćete obratiti pažnju na vrijednost argumenata koje iznosim, a ne na dio Bosne i Hercegovine u kojem živim i, valjda ne, etničku skupinu kojoj pripadam. ■

IZLAGANJA SA NAUČNIH SKUPOVA

SVIJET I MI 1945. i 2005.¹

Enver REDŽIĆ

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

O ovoj tematici, iz posebnih kao i opštih aspekata, napisano je i pročitano bezbroj članaka, eseja, stotine i hiljade knjiga čiji su autori bili motivirani raznim velikim i malim pitanjima, događajima i pojavama, prilikama i neprilikama. Intelektualci su na svim kontinentima imali šta da kažu, ako ih je ko želio da sluša, podrži ili im se razložno suprotstavi. Drugi svjetski rat sa pratećim posljedicama privlačio je i ne prestaje da privlači pažnju umnih ljudi, kao i svjetski poredak današnjice čije je ime globalizacija.

Ako sam mojoj temi dao naslov *SVIJET I MI 1945. i 2005.*, to nikako ne znači da mogu da je referentki apsolviram. Govoriću kao svjedok ove 60. godišnjice.

Svijet kakav je nastao poslije sloma fašizma 1945. i završetka Drugog svjetskog rata, bio je u znaku protivrječnosti unutar pobjednika antihitlerovske koalicije. Dogovorom u Jalti vođe Velike Britanije, SAD i SSSR-a uspostavile su svjetski poredak definiran interesnim sferama u kome su se formirala dva antagonistička bloka: Atlanski i Sovjetski blok. Ubrzo je počeo među njima tzv. hladni rat sa takmičenjem u atomskom naoružanju koje je prijetilo atomskim ratom, uništenjem svjetske civilizacije. Ekonomski moćniji i superioran, Zapadni blok je bio ofanzivniji i primorao Sovjetski Savez da svoje prirodne resurse totalno podredi vojnim zahtjevima i jačanju vojnog kapaciteta. Dok je zahvaljujući ekonomskoj snazi Atlanski blok mogao da razvija demokratske odnose, režim u socijalističkom lageru, prvenstveno u SSSR-u, gušio je svaki znak težnji za demokratskim slobodama. Stanje poslije Staljinove smrti obećavalo je pozitivne promjene, koje je oličavao Hruščov. Međutim, polovične mjere nisu ugrožavale vlast partijskog vrha, što je nužno dovelo do pada Hruščova i obnove staljinističkog metoda rukovođenja zemljom i dugogodišnje vladavine Leonida Brežnjeva.

¹ Izlaganje pripremljeno za konferenciju *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata – kako se sjećati 1945. godine*, koju je 12. i 13. maja 2005. organizirao Institut za istoriju u Sarajevu.

Iako komandanti Atlanskog vojnog saveza nisu uvijek bili američki generali, SAD su imale u njemu najveći uticaj. U poređenju sa drugim zapadnim članicama Atlanskog pakta, SAD su iz Drugog svjetskog rata izašle bogatije pa je, prvenstveno ekonomska snaga činila osnovu njihovog vodećeg položaja Zapada u svijetu.

Velika Britanija izgubila je u Drugom svjetskom ratu uticaj kakav je imala između dva svjetska rata u međunarodnim odnosima, pa se našla u sjeni SAD. Poslije smrti Čerčila ona nije imala državnika od svjetskog značaja u međunarodnim političkim odnosima. Laburističke i konzervativne vlade potvrđivale su tradiciju engleske demokratije, davale pečat legitimitetu političkih režima koji su se smjenjivali, ali su i u Komonveltu morali da ustupcima osiguravaju predsjedničku ulogu. U međunarodnim odnosima Velika Britanija bila je druga violina.

Dok je Francuska u vrijeme De Gola ispoljavala ambiciju da oživi tradiciju vesile, njena pozicija u Atlanskom savezu odgovala je snazi aktuelnih režima koje su personalizirali predsjednici Republike. Ime Miterana imalo je francusku težinu u evropskim i svjetskim odnosima, ali nedovoljnu da se nađe u prvom ešalonu.

Ugovorom De Gola i Adenauera, kojim su se obavezali da Francuzi i Nijemci neće u budućnosti ratovima rješavati sporove u međudržavnim odnosima, Francuska i Njemačka zauzele su vodeću poziciju u zapadno-evropskim odnosima i uspostavile najuticajniju ulogu u EU. U poslijeratnoj Evropi Njemačka se predstavlja i učvršćuje kao demokratska država. De Golova i Adenauerova vizija Evrope od Atlantika do Urala na pravcu je oživotvorenja. Padom Berlinskog zida i urušavanjem Sovjetskog Saveza temeljito su se izmijenili odnosi u Evropi i u svijetu u cjelini. Zemlje socijalističkog bloka našle su se u tranziciji i procesom političkog pluralizma konstituiraju demokratsko društvo. Rusija je izgubila vodeću ulogu u Istočnoj Evropi kojoj je poslije Drugog svjetskog rata silom nametala svoj politički i društveni model. Uporedo, u Rusiji se otvorio proces demokratizacije praćen snažnim tendencijama anarhizma. Višegodišnje razdoblje Jeljcinove etape obilježeno je razaranjem društvene strukture koja se održavala staljinističkom diktaturom. Izborom Putina za predsjednika ruske federacije otpočeo je period političkog pluralizma u znaku Putinovog vođstva kao i odlučnosti centra da slomi pokrete islamskih republika za nezavisnošću. Gušenje ovih pokreta provodi se i kvalifikuje kao gušenje i borba protiv terorizma u odbrani ustavnog poretka i demokratije. Rusija se na taj način uključuje u opštu borbu protiv terorizma, koju je proklamovala Bušova administracija u SAD. U ime slamanja terorizma kao svjetske opasnosti, SAD su okupirale Avganistan, zatim Irak, a u posljednje vrijeme prijete Iranu pod optužbom da radi na proizvodnji atomske bombe. Bušova Amerika postala je centar antiterorističke koalicije u kojoj je glavni američki saveznik Blerova vlada u Velikoj Britaniji.

Nije sporno da terorizam nosi antidemokratske crte, kao što je takođe neprihvatljivo da se osvajanjem “terorističkih” država uspostavlja demokratija, kako to čini

aktuelni predsjednik SAD Buš. Demokratija se ne uspostavlja osvajanjem i importom, već se autonomno priprema kao izvorna težnja i proces u svakoj pojedinoj zemlji. Osvajanje Avganistana i Iraka autentična je slika i govor politike koju SAD nameće svijetu. SAD je u višestrukoj konfrontaciji sa izvornim težnjama mnogih naroda i zemalja u svijetu.

II

Gdje smo mi u ovim koordinatama svijeta?

Na periferiji Osmanskog i Habsburškog carstva, interesna sfera na udaru srodnih istočnih i zapadnih susjeda, slijepo crijevo u Kraljevini Jugoslaviji. Periferija je stoljećima bila istorijska sudbina BiH. Pošto je osvajanjem Poljske došao na granice SSSR-a, a okupacijom Francuske izbio na obale Atlantika, Hitler je na putu da zagospodari i Jugoistočnom Evropom, odlučio da okupacijom razbije i uništi jugoslovensku državu. Bosna i Hercegovina se našla u sastavu Hitlerovog novog poretka, u NDH i pod višestrukom okupacijom: njemačkom, italijanskom i ustaškom. Prema statističkoj rekonstrukciji, BiH je u razdoblju 1941-1945. izgubila oko 407.000 stanovnika; Srba oko 209.000, Muslimana oko 100.000, Hrvata 79.000, Jevreja oko 10.000, Roma oko 5.000 i oko 4.000 pripadnika ostalih naroda. U istom razdoblju uništeno je 130 većih industrijskih preduzeća, 24 rudnika, sva preduzeća drvne industrije, najveći dio saobraćajnih komunikacija i svi objekti na njima. Uništene su 172 škole, deset gradova i mnoga seoska naselja, najveći dio poljoprivrednog inventara, a stočni fond je smanjen za preko 70%.

Početak i pravac mirnog razdoblja odredio je pobjednik u NOR-u, KPJ, njen neprikosnoveni centar. Mirnodopska strategija KPJ bila je, praktično, nastavak ratne strategije. Imala je dva osnovna oblika: nacionalizaciju privrede i radikalnu agrarnu reformu. Praksa revolucionarne strategije uspostavljanjem društvenog poretka utemeljenog na društvenoj (državnoj) svojini izmijenila je karakter društva u BiH. Uvođenje, u stvari oktroiranja radničkog samoupravljanja promovirano je kao proces preobražaja državne u društvenu svojinu. U praksi se pokazalo da KPJ nije spremna da se odrekne diktature kao metoda upravljanja društvenim tokovima. Ipak razvojem i ekonomskim napretkom na principima socijalističkog samoupravljanja stvarao se u društvu prostor za demokratsku kritiku birokratskog sistema, ali i za kritiku sa “ desnih ” pozicija. Iz krugova nacionalnih korpusa potekle se optužbe da je komunistička vlast ugrožavala bosanske nacije, da su Srbi bili obespravljani, da su takode Hrvati i Muslimani bili prikraćivani u svojim nacionalnim pravima. Otopljanje “ zamrznutog ” nacionalizma imalo je povoljnu klimu, čemu je doprinio i sam sve potrošeniji režim.

U socijalističkom razdoblju BiH je doživjela relevantan ekonomski i kulturni napredak: imala je modernu industriju, uspješno je rješavala problem zapošljavanja, so-

cijalnog i zdravstvenog osiguranja, stambenog pitanja. Imala je moderne cestovne i željezničke komunikacije, više hiljada osnovnih i srednjih škola; univerziteti u BiH podigli su hiljade stručnjaka svih profila iz čijih su redova izrasli ugledni intelektualci i naučnici. Međutim, partijski vrh je ideološkom indoktrinacijom sputavao sve oblasti duhovnog života i stvaralaštva i tako doprinosa zaoštavanju društvenih protivrječnosti i produbljivanju krize u društvu, čiji razvoj nije mogao da zaustavi državno-partijski centar. Kriza je nezadrživo tražila i težila raspletu.

Čin raspleta došao je okončanjem dugotrajne društveno-političke krize u SSSR-u i zemljama sovjetskog komunističkog bloka. Pad Berlinskog zida u novembru 1989. ubrzao je rasplet i raspad komunističkih društava u Istočnoj Evropi. Iako nije pripadala sovjetskom bloku, SFRJ je početkom 1990. bila zahvaćena procesom rastakanja komunističkog i političkog društvenog ustrojstva. Izborima u novembru 1990. u BiH je okončan vladajući, već napukli socijalistički sistem. Na površinu su izbile nacionalne i političke suprotnosti koje su eskalirale u rat, prijeteći BiH da bude uništena kao država i istorijska zajednica.

Međunarodni faktori prepustili su BiH da postane plijen agresora. O posljedica- ma agresije i međunarodne politike govore podaci: tokom rata u BiH je poginulo ili umrlo 195.000 ljudi, 179.000 je ranjeno; 2,500.000 ljudi je protjerano; 1,000.000 je izbjeglo u druge zemlje. U Sarajevu je tokom hiljadu dana blokade ubijeno 10.000 građana, 60.000 je ranjeno, grad je napustilo 150.000 ljudi. Građani Sarajeva izgubili su od gladi slabe ishrane u prosjeku 12 kg težine.

Politika UN i zapadnih sila pokazala se do kraja neefikasnom prema srpskom agresoru. Članice Vijeća sigurnosti, prvenstveno Velika Britanija i Francuska, smatrale su da se snage UNPROFOR-a mogu upotrijebiti jedino u samoodbrani, a ne u zaštiti civilnog bosanskohercegovačkog stanovništva. Amerika je prepuštala bosansko pitanje Evropi i UN. Početkom 1994. počelo se razmišljati da SAD ne mogu ostati po strani tako značajnog područja kao što je Balkan. U ljeto 1995. Amerika je odlučila da se uključi u okončanje bosanskog rata. Snage NATO preuzele su sistematske napade na srpske vojne položaje u Bosni. Vojnu inicijativu dovršila je diplomatska akcija Ričarda Holbruka sa diktatom predstavnicima BiH, Hrvatske i Srbije da se uspostavi mir u BiH, koji je formuliran i parafiran u Dejtonu 21. XI – 1995. Dejtonskim sporazumom zaustavljen je rat u BiH koji je trajao tri i po godine. To je bio njegov pozitivni značaj. S druge strane, Dejtonski sporazum uvažio je etničku podjelu BiH koja je postignuta vojnom silom. Problem postdejtonskog položaja BiH čine velike kompeticije i ovlaštenja entiteta, naročito u oblasti odbrane. Prema temeljnim odredbama, Dejtonski mirovni sporazum ne isključuje ni jednu od bitnih opcija: reintegraciju ili podjelu. I poslije deset godina obje opcije su otvorene. Od odnosa snaga u BiH kao i od politike međunarodne zajednice i njenih organa u BiH zavisi koji će pravac donijeti rješenje za budućnost BiH. U svakom slučaju, teško je pretpostaviti da bi etni-

čkom podjelom dezintegrirana BiH mogla da postane član evropskih integracija, prvenstveno EU.

III

U doba hladnog rata, u cijelom razdoblju koje su obilježavali Atlanski i Varšavski pakt, SAD i Sovjetski Savez bitno su određivali karakter odnosa u svijetu, predstavljali su dva suprotna pola. Koji su imanentno ugrožavali mir i prijetili svijetu nuklearnim ratom i uništenjem svjetske civilizacije. Uporedo, poslije Drugog svjetskog rata podijeljene su interesne sfere između velikih sila, a podjelom su okončani ratni sukobi pokrenuti antagonizmima i osvajačkim ciljevima. Solucija podjelom inaugurirana je uspostavljanjem Zapadne i Istočne Njemačke, Zapadnog i Istočnog Berlina, a nastavljena je u Aziji tvorevinama Sjeverne i Južne Koreje, Sjevernog i Južnog Vijetnama. Na kraju, i BiH je Dejtonskim ustavom podijeljena na dvije političke teritorije, bošnjačko-hrvatski i srpski entitet.

Na završetku XX stoljeća svijet je, ukidanjem polarizovanih blokova pod vođstvom SAD i SSSR-a, ušao u novu eru. Kao instrument Zapadnog bloka, NATO je poslije raspada Sovjetskog Saveza dobio ulogu zaštite zapadne demokratije sa stigmom američke politike. Iako je izgubio izvorni smisao vojnog osiguranja interesa teritorijalno-političkog bloka, NATO se u praksi širi sa tendencijom da svojom organizacijom pokrije i obuhvati cijelu Evropu. Već je znatan broj zemalja Istočne i Jugoistočne Evrope pristupio NATO-u i pokazao spremnost da prihvata njegovu funkciju. Širenje NATO-pakta odvija se u znaku produženja američke dominacije u međunarodnim odnosima da bi svijet slijedio koncept globalizacije u smislu američkog shvatanja i karaktera demokratije. Tako se u ime obaranja diktature, u Avganistanu i Iraku nameće demokratija po američkom konceptu, a u stvari s motivom eksploatacije prirodnih bogatstava ovih država, naročito bogatih izvora nafte u Iraku. Politika importa demokratije i globalizacije razotkriva se u praksi kao težnja da se na svjetskom tržištu nafte postigne i održava superiornost energetske snage SAD. (Povodom 20-godišnjice Perestrojke bivši predsjednik Sovjetskog Saveza Mihail Gorbačov je saopštio da je Amerika izbacivanjem na tržište golemih zaliha nafte stropoštala cijenu glavnog sovjetskog izvoznog proizvoda i tako ekonomskim iscrpljivanjem ubrzala pad Sovjetskog Saveza). Okupacija Avganistana i Iraka motivirana je osvajanjem strateških pozicija što se potvrđuje kao metod globalizacije na američki način. Akademik Ivan Suppek to naziva *Pax Americana* u modernoj verziji *Pax Romana*. Prema Anić-Goldštajnovom enciklopedijskom rječniku stranih riječi to je ustrojstvo međunarodnih odnosa koje svojim političkim i vojnim autoritetom krajem XX stoljeća nameću SAD. U XXI stoljeću američko nametanje svjetskog poretka je sve radikalnije i otvorenije. Osim vojno-političke, globalizacija ima i ideološke i religijske značajke. Aktualna ameri-

čka politika zaoštava suprotnosti i antagonizam između islamskih i zapadnih zemalja, produbljuje jaz između Sjevera i Juga, provocira vjerski fanatizam, podstiče i raspiruje barbarstvo i svakojake oblike nasilja koje vrhuni u terorizmu. Naša planeta je postala poprište ratova za osvajanje teritorija što vodi sveopštoj konflamaciji.

Svijet je pod pritiskom globalizacije po ideološko-političkom konceptu “demokratske” strategije SAD u kojoj određeni značaj imaju i izvjesne filozofske teze i teorije. Da li su gledište Samuela Huntingtona filozofska prethodnica ili paralela američkoj strategiji globalizacije, to ovdje može da bude irelevantno, ali se svakako nameće kao način filozofskog tumačenja realnih svjetskih odnosa.

Polazeći od kulture različitosti svijeta savremeni američki filozof Huntington, kako u *Reviji slobodne misli* objašnjava Ivan Iveković, zagovara tezu da postoji nepromjenjiva hijerarhija različitih, odvojenih kultura uslovljenih stepenom njihove civilizacije, koja formira etike karakteristične za velike skupine nacija. Po Huntingtonu, osnovu svjetskih kultura čine velike religije, koje u istoriji čovječanstva imaju poseban, specifičan uticaj. Tako je, smatra Huntington, judejsko-kršćanska kultura zajedno sa protestantskom etikom opredijeljena za mir i toleranciju među ljudima i narodima, dok je islamska kultura, istočno hrišćanska kao i konfučijanska kultura, nastankom i formiranjem, opredijeljena za nasilje i totalitarizam. Otuda islamska kultura, u čijoj je prirodi fundamentalizam i koja uvjetuje pretpostavke i djelovanje terorizma, predstavlja najveću opasnost za zapadnu civilizaciju. Zajedno sa konfučijanizmom, islam predstavlja antizapadnu alijansu, čiji je glavni cilj rušenje zapadne demokratije. U Huntingtonovoj heuristici esencijalno je stanovište o neumitnosti sukoba civilizacije koji se temelji na razlikama svjetskih kultura.

Nije sporno da Huntingtonova teorija o sukobu civilizacija ima odjeka u aktuelnoj američkoj politici. Bušova strategija globalizacije na američki način uspostavljanjem “demokratskih” režima u islamskim zemljama, Avganistanu i Iraku motivirana je i rukovodena ciljem koji je istovjetan Huntingtonovoj filozofiji rješavanja sukoba civilizacija. Za razliku i suprotno Huntingtonu, naš filozof Abdulah Šarčević osnovano tvrdi da povijest nosi u sebi “ represivni karakter ” koji izokreće sve povijesne i duhovne odnose: “bit sistema je u svom zapadnjačkom porijeklu vladalačka”. A široko rasprostranjeno “barbarstvo naše civilizacije” on vidi i objašnjava “idologiziranjem kategorija “nacije” ili “rase”, što obilno potvrđuje istorija od francuske i američke revolucije do danas.

Ako se u našem razmišljanju okrenemo Evropi, ne možemo a da se ne složimo sa Arifom Tanovićem da je Evropa “porodila demokratiju kao neprevaziđeni oblik društvenog života, a i razne forme diktatura i tiranija, koje ne prestaju da je ugrožavaju”. Tanović s uvjerenjem tvrdi da je “savremeno ujedinjenje Evrope historijski proces od neprocjenjivog značaja”.

IV

Ovako kako smo je prezentirali, naša slika stanja svijeta nije potpuna niti je to na prikazani način mogla biti. Opredjeljujući se da ovom prilikom govorimo o naslovljenoj temi, smatrali smo da naše izlaganje na ovoj prigodnoj međunarodnoj naučnoj konferenciji može da ima karakter pristupa razmatranju događaja koji su u razdoblju 1945-2005. kapitalno odredili odnose u svijetu i naš položaj u njemu. Pobjednik u Drugom svjetskom ratu, antihitlerovska koalicija ubrzo se transformisala u dva suprotstavljena antagonistička bloka. Jedan je pretendovao i uvjeravao da će materijalnom superiornošću, preimućtvom kulturne tradicije i dostignutim vrijednostima civilizacije uvesti svijet u idealni poredak demokratije; drugi, suprotni blok propovijedao je da budućnost svijeta pripada socijalizmu, društvu u kome će biti ukinuti svi oblici eksploatacije, a čovječanstvo u svom razvoju poznavati samo napredak i blagostanje. Međutim stvarnost nije išla putem deklaracija, već organizacijom i metodom vojnih blokova. Podjela svijeta u blokove eskalirala je u hladni rat. U podijeljenoj Evropi javila se iskra ujedinjenja sa vizijom De Gola i Adenauera: Evropa od Atlantika do Urala. Prvoj sili Zapada, SAD, nije odgovaralo stvaranje jedinstva Evrope jer je ugrožavalo hegemoniju koja se zasnivala na homogenosti i jedinstvu Atlantskog pakta. U okvirima zapada konstituiraju se dvije politike od kojih svaka proklamuje princip jedinstva. Kada je u konfrontaciji Sovjetski blok bio primoran na kapitulaciju, Evropska Unija, u čijem su se okviru našle demokratske i najrazvijenije zemlje, pojavila se i predstavila kao novi faktor u međunarodnim odnosima. Evropska zajednica je postala privlačna zemljama Istočne i Jugoistočne Evrope, koje su tranzicijom u demokratsko društvo stvarale preduslove za pristupanje evropskim integracijama. Ujedinjena Evropa se nezaustavno proširuje sa perspektivom da obuhvati prostor od Atlantika do Urala. Gdje smo mi u starom i novom svijetu?

Stoljećima smo bili periferija. Čini se kao da nam je ona zloćudna sudbina. Međutim, i na periferiji je bitan način života. Znali smo da živimo humano, multikulturalno, duhom bogato, da nam život čine unikatne civilizacijske vrijednosti. O integritetu u EU ne odlučuje geopolitički položaj BiH, već moderni, demokratski, evropski način života u BiH. Današnja EU je nedovršena zajednica, ne samo teritorijalno-politički; još je pretežno katoličko-protestantska, što je čini duhovno monističkom, unifikantnom. Sa pravoslavnim i islamskim narodima Evropa bi politički i duhovno ostvarila karakter univerzalne zajednice. Na ispitu su i Evropa i Bosna i Hercegovina. Jedna bez druge nije cjelovita. Na šezdesetu godišnjicu od završetka Drugog svjetskog rata pokušavam da vidimo svijet i sebe u svijetu u doglednoj budućnosti, oplemenjenoj idealima autentične demokratije i postojanog mira.

Da li smo opredijeljeni, zreli i sposobni da idemo u susret takvoj budućnosti? ■

ARI - MEMOARI - MEMOARI - MEMOARI - MEMOARI - MEMOARI - MEMOARI - MEMOARI - MEMOARI

Leon Biliński

ARI - MEMOARI - MEMOARI - MEMOARI - MEMOARI - MEMOARI - MEMOARI - MEMOARI - MEMOARI

Bosna i Hercegovina
u *Uspomenama*
Leona Bilińskog

Leon Biliński

O GLAVNIM PROBLEMIMA HISTORIJE BOSNE I HERCEGOVINE

(Izlaganja na skupu što ga je Institut za istoriju organizirao
16. decembra 2005. godine u Sarajevu)

*

OPĆE NAPOMENE O PROBLEMIMA HISTORIJE BOSNE I HERCEGOVINE

Husnija KAMBEROVIĆ
Institut za istoriju, Sarajevo

U našoj nauci se dugo osjeća potreba za ozbiljnim dijalogom o osnovnim istraživačkim problemima i prioritetima s kojima se treba suočiti naša zajednica historičara. Zbog toga ovaj skup kao osnovni cilj ima pokušaj utvrđivanja istraživačkih prioriteta u našoj historijskoj nauci, odnosno detektiranje glavnih problema koje treba uvrstiti u istraživačke programe, prije svega u Institutu za istoriju u Sarajevu, a potom i van Instituta. Drugi cilj je da dijalogom pokušamo utvrditi koji su to metodološki pristupi za koje bi bilo najbolje da se opredijelimo, odnosno da pokušamo našu nauku usmjeriti ka novim modelima istraživanja određenih istraživačkih prioriteta. Osjeća se veliki nedostatak komparativističkog pristup u istraživanjima. Konačno, kao treći cilj ovoga dijaloga jeste da pokušamo otkriti najbolje forme organizacije historijskih istraživanja u Bosni i Hercegovini.

No, prije nego se uopće upustimo u razgovor o istraživačkim prioritetima nužno je osvrnuti se na trenutno stanje u našoj historiografiji, vodeći računa o razvoju historiografije u razdoblju od kraja Drugog svjetskog rata do danas.

Prvi pregled, koji je nastao kao sumarni referat o stanju hitoriografije u BiH u vremenu od kraja Drugog svjetskog rata do 1966. godine, priredili su dr. Esad Paša-

lić i dr. Milorad Ekmečić, a autori saopćenja su bili dr. Pašalić, Anto Babić i Desanka Kovačević-Kojić, Branislav Đurđev, Nedim Filipović, Milorad Ekmečić-Hamdija Kapidžić i Ferdo Hauptmann, te Nikola Babić. Izradu ovoga pregleda u vidu sumarnog referata potaknula je Komisija za istoriju CK SK BiH i Savjet za naučni rad SR-BiH. Premda je u pojedinim referatima bilo dosta dobrih prijedloga, na kraju se redaktori izvještaja (Pašalić i Ekmečić) uglavnom konstatirali potrebu angažiranja kadrova za istraživanja, posebno inzistirajući na tome da u naučnoj politici treba "voditi brigu ne samo o daljem unapređenju i poboljšanju historiografskog rada za nacionalnu istoriju već istovremeno pomagati rad na izučavanju pojedinih domena i problema svjetske istorije".¹ Tako je nama ostalo da se više bavimo svjetskom historijom, nego vlastitom, mada smo, dakako, svjesni koliko je važno bosanskohercegovačku povijest promatrati u širem, svjetskom kontekstu. Kakvo je stanje danas?

Nakon toga organizirano je nekoliko skupova na kojima se analiziralo stanje u bosanskohercegovačkoj historiografiji, ali je ključni nedostatak bio u tome da se puno više govorilo o stanju historiografije, a mnogo manje o budućim zadacima sa kojima se historiografija treba uhvatiti u koštac.² Ipak, značaj svih tih skupova, uključujući i neke organizirane u inozemstvu na kojima su sudjelovali naši naučnici, doprinosili su razvoju naše nauke, koja doduše, nikada nije uspjela dostići razinu čak ni susjednih historiografija, a o širim evropskim tokovima gotovo da ne možemo niti govoriti. Nedavno je u jednom tekstu u kojemu se govorilo o stanju u našoj historiografiji zapisano: "Prije desetak godina bio sam krajnje kritičan prema rezultatima bosanske samoupravno-socijalističke historiografije, a danas mi je pusta želja da se bosanska historiografija vrati na nivo prije 1992. godine".³ Mada se čini da ovakva ocjena ne odražava baš u svemu stanje naše historijske nauke, ipak profesionalno poštenje nalaže da se konstatira kako je naša historiografija u mnogim područjima ostala daleko iza modernih svjetskih trendova, i po izboru tema, i po metodološkim pristupima, pa i po stanju kadrova.

¹ Pregled historiografskog rada u Bosni i Hercegovini od 1945. godine do danas. Sarajevo, decembra 1966. (zahvaljujem kolegi Muhidinu Pelesiću na ustupljenom rukopisu).

² *Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982)*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti BiH, Posebna izdanja, XCII/25, 1983; *Istorijska nauka o Bosni i Hercegovini u razdoblju 1990-2000. godine*. Sarajevo: Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, 2003; *Historiografija o Bosni i Hercegovini 1980-1998*. u: *Prilozi*, Sarajevo: Institut za istoriju, br. 29, 2000.

³ Ovako je stanje u našoj historiografiji okarakterizirao Nenad Filipović u jednom članku objavljenom u reviji *Slobodna Bosna*, br. 467, Sarajevo 27.10. 2005, str. 50.

Mi se danas pitamo da li su naši historiografski prioriteti usmjereni na srednjovjekovnu ili modernu povijest, ili se, pak, ti prioriteti ne moraju vezati za takve uobičajene istorijske periode, nego za tematske cjeline ili istraživačke modele koji omogućavaju da se prevaziđu takve podjele u historiji, koje su imale svoje opravdanje u tradicionalnoj historiografiji. Da li se danas naši istraživački problemi mogu vezati za povijest svakodnevnice, povijest mentaliteta, gender-history, ekohistoriju? Koliko mi u našoj nauci uopće primjenjujemo modele strukturalne historije, koliko uočavamo “fenomene dugog trajanja”? Da li možemo i dalje živjeti i raditi u uvjerenju kako je najvažnije istraživati teme iz nacionalne povijesti, a da gotovo zanemarujemo ključne sadržaje pojedinih nacionalnih identiteta, ali i odnose između različitih identiteta? Da li mi danas možemo zanemarivati općebosanske teme?

Na ova pitanja mi bismo trebali tražiti odgovore, ali i nuditi konkretne istraživačke teme. Ipak, prije nego otvorimo pitanje novih istraživačkih tema valjalo bi se osvrnuti na rezultate jednog poduhvata zasnovanog sredinom 80-ih godina i utvrditi koje su teme u to doba smatrane prioritetima i dokle se došlo u tim istraživanjima. Radi se o projektu nazvanom Društveni cilj XIII/2. Institut za istoriju je bio nosilac projekta, a u njegovoj realizaciji sudjelovala je gotovo cjelokupna tadašnja zajednica historičara u BiH, ali i neki istraživači iz drugih centara tadašnje Jugoslavije (Beograd, Ljubljana). Krajnji cilj ovoga projekta bio je pisanje *Historije Bosne i Hercegovine*, odnosno “rad na izradi analitičko-sintetskih djela, monografija, studija, rasprava i dr. za razdoblje istorije Bosne i Hercegovine od srednjeg vijeka do današnjih dana (...)”, što je “**jedina solidna pretpostavka za izradu istorije Bosne i Hercegovine kao cjelovitog sintetskog djela**”. U ovom projektu, u okviru dugoročnog programa (petnaestogodišnji program), planirani su “gotovo svi najvažniji zadaci istorijske nauke u Bosni i Hercegovini za jedno duže vremensko razdoblje koje prelazi i u XXI stoljeće”, dok je srednjoročni program predviđao realizaciju programa u petogodišnjem razdoblju. Predviđen je rad na 68 pojedinačnih projekata: 12 pojedinačnih projekata iz srednjeg vijeka, 16 iz osmanskog razdoblja, 4 iz historije BiH u 19. stoljeću, 7 iz austro-ugarskog razdoblja, 13 iz razdoblja između dva svjetska rata, 8 iz razdoblja Drugog svjetskog rata, te 8 iz vremena poslije Drugog svjetskog rata. Ukupno je bilo angažirano 86 istraživača, od toga 38 doktora historijskih nauka, 22 magistra, 21 asistent, 2 stručna savjetnika, 1 stručni saradnik i 1 dokumentarist. “Sistematsko i široko organizovano istraživanje naše prošlosti inicirano ovim izvedbenim projektom ostavljaće sve manje prostora za sve one kontraverze i konfrontacije u istorijskoj literaturi, publicistici i dr., koje nisu doprinosile i ne doprino-

se razvoju i unapređenju istorijske nauke, a koje su se neizbježno javljale i ostavljale brojne probleme i pitanja nedovoljno ispitana i proučena”.⁴

Bilo je planirano da od ovih 68 istraživačkih projekata, 9 projekata pređe za završetak u petogodište 1991-1995, jer neki istraživači nisu mogli započeti rad u prvom petogodišnjem razdoblju. Također je predviđano da će dio projekata koji se rade u prvom petogodištu biti završen tek u drugom petogodištu, a dio naučnika će svoje teme završiti u prvom petogodištu i odmah početi rad na drugim projektima koji će trajati i u drugom razdoblju. Osim toga, bilo je planirano i treće istraživačko razdoblje od 1996. do 2001. godine kada je trebalo uglavnom završiti velika istraživanja. Danas je zanimljivo pregledati stupanj završetka planiranih projekata. Iako je u završnom izvještaju nositelja projekta konstatirano kako je koncem 1991. od 62 projekta završeno 32 (“to su, uglavnom, monografije, studije iz svih tematskih oblasti”),⁵ ipak se ni danas, petnaest godina od završetka projekta, ne može nabrojati toliko objavljenih knjiga. Danas vidimo da je najviše knjiga objavljeno iz srednjovjekovne historije. Od planiranih 12 tema iz srednjovjekovne bosanske historije do danas je završeno 7 projekata i svi su objavljeni kao posebne knjige. Međutim, od ovih 7 samo su dva završena u planiranom roku do konca 1991. godine. S druge strane, najmanje tema je završeno iz razdoblja nakon 1945. godine (svega jedna tema je završena u predviđenom roku, a na nekima se još uvijek radi). Sve to govori da rokovi za izradu, uglavnom, nisu bili dovoljno dugi. Vidjelo se to i iz povremenih izvještaja koje je Institut za istoriju dostavljao SIZ-u nauke BiH, iz kojih je uočljivo kako se pojedini istraživači žale da nisu u mogućnosti završiti projekte u planiranim rokovima.⁶ Osim toga, iz pregleda realiziranih projekata može se zaključiti kako su mlađi istraživači, čiji su projekti bili vezani za magistarske i doktorske disertacije, uglavnom istraživanja priveli kraju, dok ostali većim dijelom nisu završavali posao.

Zbog toga, ako bismo se danas vratili samo na istraživačke teme koje su kao srednjoročni ili dugoročni projekti bile određene 1986. godine u okviru društvenog cilja, onda bismo vidjeli da nam još uvijek preostaje obraditi jako puno započetih pro-

⁴ DC, Izvedbeni projekt, str. IX.

⁵ Nusret Šehić, O značaju, rezultatima i propustima u petogodišnjem radu (1986-1991) na istraživanju istorije iz programa Društvenog cilja 13/2. *Prilozi* : Institut za istoriju, br. 27, 1992, str. 206.

⁶ Paradigmatičan je slučaj Milana Vasića, koji je prvobitno prijavio projekat pod naslovom Stanovništvo u Bosni i Hercegovini u tursko doba (1463-1878). Demografski, etnički i profesionalni razvitak. Kasnije je projekat skraćen na razdoblje od 1463. do 1650. godine, ali se iz njegovog izvještaja s konca vidi da on ni krajem istraživačkog projekta nije odmakao dalje od prikupljanja i proučavanja literature.

jekata. Kao krupne teme ostaju pitanje razvoja stanovništva (demografski, etnički i konfesionalni), pitanje razvoja gradova, položaj sela i razvoj agrarnog pitanja, razvoj vjerskih institucija, te razvoj pojedinih socijalnih struktura – posebno razvoj građanske klase i izgradnja institucija građanskog društva. Kao specifične teme koje se mogu vezati za pojedina povijesna razdoblja vidimo da se od tema iz srednjovjekovne povijesti nameće nužnost obrade slijedećih tema započetih u projektu DC 13/2: Odnosi Bosne sa srpskom despotovinom; Dubrovačka trgovačka društva u Bosni; Stranci u Bosni; Djelovanje katoličke crkve i općenito pitanje vjerskih prilika u Bosni; Položaj Vlaha i tako dalje. Za osmansko razdoblje, osim općih tema vezanih za historiju sela i gradova, te razvoj stanovništva, kao nezavršene teme preostaju pitanja vezana za organizaciju osmanske vlasti do tanzimata; Osmansko vojno uređenje u Bosni; Ulema i islamske institucije u Bosni. Teme iz povijesti Bosne i Hercegovine o vremenu austrougarske uprave i Kraljevine Jugoslavije su dosta dobro obrađene, ali ostaje još da se radi o vremenu Drugog svjetskog rata. Čini se da upravo danas naša nauka ima priliku odgovoriti na brojna pitanja iz vremena Drugog svjetskog rata o kojima se u prethodnih šezdesetak godina nije dovoljno raspravljalo. Pitanje koje još ostaje otvorenim jeste problem muslimanske građanske politike u vremenu rata, tema koja je ostala neobrađena, a njezin značaj ne samo za historijsku nauku je veoma veliki.

Ipak, uočljivo je kako nam ostaje najviše tema iz vremena poslije Drugog svjetskog rata. Te teme predviđene u projektu DC 13/2 najvećim su dijelom ostale nezavršene. Tu posebno mislim na teme o razvoju političkog sistema, ali i teme iz historije privrede i problem obrazovanja, na čemu ovaj projekat nije položio ispit.

Osim ovih tema započetih, a ne završenih u okviru projekta DC 13/2, naša nauka se danas suočava sa nizom novih tema, o čemu bismo trebali razmijeniti mišljenja. Osobno smatram kako nam predstoji veće usmjerenje ka temama iz najnovije povijesti, gdje se otvara beskrajno mnogo mogućnosti. Iako moramo otvoriti i problem drugačijih pogleda na Drugi svjetski rat, uključujući i razna stradanja koja su se desila krajem i neposredno nakon rata, te problem komunističke represije, mislim da se moramo fokusirati na teme iz vremena od kraja Drugog svjetskog rata, sve do kraja posljednjih ratova na Balkanu. Pitanje nacionalnih identiteta je jedno od važnih istraživačkih tema, premda je zbog raznih manipulacija, uključujući i manipulacije u historiografiji, svako bavljenje fenomenima nacionalnih identiteta u mnogim krugovima unaprijed proskribirano. Međutim, upravo komparatistički pristup istraživanjima nacionalnih identiteta u socijalističkom i postsocijalističkom razdoblju, te isto takvo komparatističko istraživanje odnosa nacionalnih i regionalnih identiteta, postavlja se kao ključno za razumijevanje cjelokupne naše povijesti 20. stoljeća. Tu su,

naravno, i teme vezane za najnovije ratove, čime se naša historiografija još nije počela uopće baviti.

Kao pretpostavka napretka naše nauke nameće se, prije svega, kadrovska obnova i jačanje naših naučnih institucija, te njihova međusobna suradnja. Druga je pretpostavka upoznavanje sa najnovijim metodološkim pristupima u razvijenijim historiografijama u svijetu, što se može postići kako naučnim specijalizacijama na svjetskim univerzitetima, tako i prevođenjem na naš jezik najznačajnije literature sa svjetskih jezika. Kao treća pretpostavka jeste prikupljanje i publiciranje historijskih izvora.

Naravno, ključna je pretpostavka obezbjeđivanje neophodnih materijalnih preduvjeta za realizaciju predviđenih zadataka. Tu mi ne možemo puno učiniti, ali ono što možemo i moramo učiniti jeste utvrđivanje istraživačkih prioriteta, a država i druge institucije, uključujući i privredne organizacije i razne fondacije, moraju naći svoj interes kako bi osigurali sredstva za realizaciju tih istraživačkih prioriteta. ■

SMJERNICE ZA ISTRAŽIVANJE BOSANSKOG SREDNJOVJEKOVLJA

Pejo ČOŠKOVIĆ
Filozofski fakultet, Sarajevo

Bosanskohercegovačka historiografija, ili sveobuhvatnije, pa u skladu s tim i korektnije rečeno, historiografija o Bosni i Hercegovini u svom više od stotinu godina dugom razvojnom putu postigla je zapažene rezultate. Pokrenuta su brojna pitanja od kojih su na mnoga ponuđeni valjani odgovori te ih danas držimo riješenima, druga su prepoznata kao važna za bolje razumijevanje bosanskog srednjeg vijeka, ali za njihovim objašnjenjima treba još tragati, treća su aktualizirana pa je na njih tako skrenuta pozornost čime su dobila na važnosti za nova proučavanja bosanskog srednjovjekovlja. Ova zapažanja mogla bi se s punim pravom primijeniti na dosadašnje znanstveno bavljenje bosanskohercegovačkom poviješću u cjelini, a uz manje preinake vrijedila bi i za stanje istraženosti pojedinih povijesnih razdoblja. U tom pogledu valja istaknuti da su u proteklom vremenu u izboru znanstvenoistraživačkih projekata sva razdoblja bila zastupljena u brojno prihvatljivom međuodnosu koji bi temama i istraživačima sugerirao veće zanimanje za teme iz novije i suvremene povijesti u odnosu na starija razdoblja. Ipak, teško bi se u tim odnosima moglo govoriti o smišljenom favoriziranju jednog i zapostavljanju nekog drugog dijela cjelovite bosanskohercegovačke povijesti, iako bi se razumljivi razlozi mogli tražiti, pa i pronalaziti u “povećanom zanimanju” za pojedine teme o komunističkom i partizanskom pokretu.

“Povećano zanimanje” za različite teme iz novije bosanskohercegovačke povijesti ostat će kriterij po kome će se mjeriti stupanj njezine istraženosti. To ne bi bila nikakva naša bosanska posebnost, pa bi taj odnos valjalo i daje njegovati, jer na povijest današnje Bosne i Hercegovine treba gledati kao na ukupnost svih povijesnih procesa koji su na tom prostoru započinjali, trajali i završavali se. Bez poznavanja povijesti antičkog razdoblja ovih naših krajeva, teško bismo mogli prepoznati i razumjeti procese koji stoje na počecima ranog srednjeg vijeka i pronaći temelje te na kojima je izgrađena ona povijesna stvarnost koju prepoznajemo kao srednjovjekov-

vnu bosansku državu. Bez nje kao političkog okvira teško bi bilo pratiti procese koji određivali njezin politički, ekonomski, crkveni ili kulturni razvitak. U tom razdoblju su položeni najdublji korijeni naše suvremenosti, pa njih razumjeti u povijesnoj retrospektivi znači imati uzor i podlogu za procese kojih smo suvremenici. Isto vrijedi i za razdoblja koja su potom slijedila, uz napomenu da je njihova razvojna danas puno prisutnija i uočljivija na svakom koraku. Stoga ne bi bilo dobro stvarati klimu "selekcije" po kojoj bi danas jedna razdoblja bila važnija od drugih koja nam zbog nekih razloga ne bi trebala biti ni važna ni zanimljiva. Zanemarivanje u proučavanju ma kog dijela bosanskohercegovačke povijesti značilo bi nepriznavanje razvojnog kontinuiteta i gubitak identiteta. Takav odnos prema proučavanju bosanskohercegovačke prošlosti ozbiljno bi ugrozio razvoj naše historiografije koja bi time pristala biti talac motiva koji joj ne pripadaju.

Istina, s tim u vezi dodirnih točaka ima nešto što se u historiografiji ne može potpuno nijekati, a riječ je o afinitetu istraživača pa i njegovoj stručnoj osposobljenosti za neke teme. Te afinitete treba poštovati koliko to organizacija istraživačkog rada dopušta, ali stručnost valja izgrađivati na puno široj podlozi već od studijskih dana. Ne bi bilo dobro ni po istraživača ni po historiografiju, ako bi se on svojim radom "začahurio" u uzak okvir svoje prvotne teme i na njoj potrošio sav svoj radni vijek. Takav pojedinac nikad ne bi postao svestran istraživač, a historiografija u njemu ne bi dobila velikog stručnjaka i autora tematski raznovrsnih tekstova. Kao ništa bolji stil rada mogla bi se označiti "lepršavost" kojom se autor upušta u obradu različitih tema, ali pri tom nema strpljenja da im pokloni dovoljno vremena kako bi ih mogao temeljitije proučiti te potom ponuditi čvršće odgovore na ključna pitanja koja su mu se u radu nametnula.

Danas kad je bosanskohercegovačka historiografija u posebno nezavidnom položaju, koji bi se mogao prepoznati kao nesiguran međuprostor između njezina postojanja i nepostojanja, odnosno priznavanja i nepriznavanja, opasnost od "zatvaranja" u prepoznatljive teme i razdoblja od interesa nosi u sebi veliku zapreku da se izučavanje bosanskohercegovačke povijesti u cjelini vrati na put pune afirmacije kakvu je ono bilo steklo nakon Drugog svjetskog rata i uspješno je održavalo do početka devedesetih godina XX. stoljeća. Tim putem kretalo se i proučavanje bosanskog srednjeg vijeka, što je iz aspekta ovog priloga osobito važno imati na umu. Iako se ovom prigodom ne kanimo podrobnije baviti prijednim putem historiografije o bosanskoj srednjovjekovnoj državi i društvu, ipak nam se čini korektnim spomenuti kako su se, radeći na tim temama, nametnula imena povjesničara starije, srednje i mlađe generacije ponajprije u Sarajevu i Banjoj Luci, ali i izvan Bosne i Hercegovine.

ne, ponajprije u Beogradu, Zagrebu i Ljubljani. Rezultati tih istraživačkih napora poznati su našoj stručnoj javnosti, jer su u više navrata iscrpnije popisivani.¹

Političke promjene iz devedesetih godina XX. st. te činjenica da je iz njih Bosna i Hercegovina izašla kao samostalna država, nametnule su historiografiji u našoj zemlji nove obveze i veću odgovornost. Povijesna se znanost u Bosni i Hercegovini našla tako pred izazovom da “nesputavana” određuje smjer svog razvoja i prioritete kojima će se baviti njezini djelatnici. Bili su to zahtjevi velike stručne i moralne odgovornosti povjesničara prema sebi i zanatu kojim se profesionalno bave. Veliko polje rada i naglo narasle potrebe široko su ponudile mogućnost “unajmljivanja” djelatnika, nerijetko onih izvan struke, što nije ostalo bez posljedica. Takvi su, naime, istraživači ostavili u svojim radovima neizbrisive tragove o okolnostima u kojima su oni nastajali, pa se lako mogu prepoznati dobro plaćeni profesionalci i zalutali diletanti. Tim iskušenjima, nažalost, nisu uvijek umjeli odoljeti ni povjesničari od struke, što nam je otvoreno spočitnuo na skupu naš studen-postdiplomac Fedžad Forto, tada nazočan u ulozi novinara.

Ako smo u stanju vratiti se struci i njome se baviti po njezinim pravilima, još uvijek bismo mogli pozitivno utjecati na razvoj bosanskohercegovačke historiografije usmjeravajući rad na nedovoljno neistražena područja i neobrađene teme. Nije smisao našeg rada da se neprestano vrtimo oko poznatih i obrađivanih tema i tu i tamo ispravljamo poneki “netočni navod“, nego da širimo polje istraživanja na one teme koje još nisu stigle na red ili nisu bile stekle status prioriteta. Takvim odnosom prema istraživanju naše sveukupne prošlosti, postignuti rezultati bi u potpunosti opravdali uložena materijalna sredstva, pouzdanjem bi odgovarali znanju i naporima istraživača, a korisnicima bi pružili odgovore na njihova brojna radoznala pitanja. Ukratko, svi bi od takvog rada imali višestruke koristi.

Stoga mi se čini nesretnom i nekorisnom zamisao o potrebi “revizije historije“, jer u tom zahtjevu puno toga nije jasno. Tako na primjer nije jasno mislili se pod “historijom” na prošlu stvarnost koja je predmet povjesničarova istraživanja ili na historiografiju, odnosno na rezultate njegovog “stručnog” rada ili možda i na jedno i na drugo. Nema dvojbe da bi odgovor na svako od ovih pitanja bio različit. Kako ulogu i položaj i mogućnosti povjesničara razumijem, on nema vlast nad prošlom stvarnošću, ona je zaštićena od svih naknadnih intervencija, ona se ne može prepravljati ni poljepšavati. Ona je dostupna prošlim, sadašnjim i budućim generacijama istraživača, koji je mogu samo “pregledati” i manje ili više uspješno opisivati. Naš opis ili

¹ D. Kovačević-Kojić, *Srednji vijek*, u: Savjetovanje o istoriografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982). ANU BiH, Posebna izdaja, knj. LXV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 12, Sarajevo 1983, 31.

interpretacija prošlosti nju nimalo ne mijenja, ona ostaje kakva je bila otpočетка. U toj činjenici leži kriterij po kome je povijest *magistra vitae* i po kome se mjeri snaga naših objašnjenja.

Ukoliko pod "historijom" koju treba mijenjati shvatimo historiografiju, osobito noviju, nije do kraja jasno što tu treba "revidirati", tko bi to trebao obaviti i na kraju zašto bismo to morali činiti?. Metodološki gledano, ne bi bilo u redu "revidirati" stavove i zaključke povjesničara druge polovice XIX. ili prve polovice XX. st. Na njihove se pozitivne rezultate moramo oslanjati, a one u međuvremenu odbačene kao netočne, nemamo se razloga iznova vraćati. Oni više ne predstavljaju nikakav problem. On bi mogao nastupiti tek kad su u pitanju još djelatni povjesničari i njihovi radovi, jer jedino oni sad puno više znaju nego kad su se počeli baviti tim poslom.

U ovom trenutku pred nama je velika obveza da odredimo prioritete i dobro isplaniramo teme koje bi valjalo početi istraživati te da se okrenemo poslu umjesto da trošimo snage na obračune i dokazivanja što je tko napisao i tvrdio te je li baš svaki kamen na svom mjestu. Razmišljajući pozitivno o našem zanatu i struci kojom se bavimo, smisao našeg djelovanja ne bi smio počivati na trošenju energije i znanja na "popravljanje" onoga što su postigle generacije prije nas, pa i mi sami u svom dosadašnjem radu, nego bi sve raspoložive snage trebalo usmjeriti na one teme i pitanja koja se još nije stiglo znanstveno uraditi. Takav pristup imao bi praktični smisao u činjenici da bi se tako smanjivao prostor neistraženosti bosanskog srednjovjekovlja, a historiografija bi se obogatila novim radovima.

Odabirom prioriternih tema u stvari na pragu odgovornog osmišljavanja budućeg rada na polju proučavanja bosanskohercegovačke povijesti u cjelini i pojedinačno, po pojedinim razdobljima, dakle i njezina srednjovjekovlja. Proučavanje tog dijela prošlosti srednjovjekovne bosanske države i društva moralo bi se istodobno razvijati u dva međusobno tijesno povezana, ali ipak dovoljno različita smjera. Jedno od važnih područja angažiranja današnje bosanskohercegovačke historiografije morao bi ostati rad na pronalaženju neobjavljene izvorne građe. Tu obvezu nijedan istraživač ne može zaobići u svom poslu, pa je prikupljanje tih izvora ionako prisutno u heurističkoj fazi svakog znanstvenoistraživačkog rada. Odatle nije više daleko do osmišljavanja da ta prikupljena građa, s onom koju su prikupili drugi istraživači, bude publicirana kako bi postala dostupnom što većem broju mogućih korisnika. Taj posao bosanskohercegovačka historiografija, prije svega ona koja se bavi proučavanjem srednjovjekovne povijesti nije ozbiljnije ni započela, a razlog tom kašnjenju valja potražiti u činjenici da su se istraživači za svoje potrebe služili postojećim zbiricama dokumenata objavljenih izvan Bosne i Hercegovine, u sredinama u kojima je važnost tog posla davno prepoznata.

Danas se u vezi s tim može razmišljati u okviru dva moguća pristupa. Prvi bi pristup bio nešto lakši i jasniji, a odnosio bi se na prikupljanje izvorne građe koja je već objavljuvana u brojnim zbornicima do kojih i profesionalci danas sve teže mogu doći. Ta činjenica, uz brzinu kojom bi se zbornici takve građe mogli prirediti, jak su argument za njezino ponovno izdanje, kojemu bi velika prednost bila u dostupnosti te kritičkoj i modernoj obradi. Drugi pristup odnosio bi se na rad s neobjavljenom građom. Taj angažman za stručnjake bio bi mnogo opravdaniji i korisniji, ali je izvedbeno zahtjevniji, jer bi se od priređivača zahtijevalo dobro poznavanje pomoćnih povijesnih znanosti, napose paleografije, kritike izvora te jezika kojima su dokumenti pisani. Taj bi posao iziskivao velika materijalna sredstva, koja se po pravilu teško nalaze. Smišljeno planirani rad na objavljivanju izvora poslije bi se višestruko vratilo tako što bi se olakšalo korištenje publicirane građe, smanjilo vrijeme da se do nje dođe, smanjila bi se potreba za putovanjima generacijama povjesničara koji dolaze. Ukoliko bi se ovaj posao široko zasnovao, moglo bi se razmišljati o različitim kriterijima po kojima bi se razvrstavala građa po pojedinim zbornicima, npr. po mjestu postanka, karakteru, namjeni, jeziku i dr. U svakom slučaju, to je važan zadatak naše historiografije u ovom trenutku i ne bi ga se smjelo ignorirati.

U drugoj polovici XX. st. povjesničari bosanskog srednjovjekovlja osjetno usmjerili su svoje zanimanje prema problemima iz privredne i društvene povijesti. Ta istraživanja dala su dobre rezultate, koji se – istina – mogu dopunjavati, ali i danas predstavljaju bolje istraženo i objašnjeno područje bosanske prošlosti. Pa i velika tema bosanskog srednjeg vijeka, Crkva bosanska, imala je svojih istraživača. U vezi s njom valjalo bi upozoriti da je došlo do određenog zaokreta unatrag, što je dijelom uslijedilo kao posljedica uključivanja većeg broja istraživača u kojih je želja za “novim rješenjima” išla znatno ispred strpljenja da temu doista kritički istražuju. Povijest drugih dviju kršćanskih crkava u srednjovjekovnoj Bosni nije pobuđivala ni približno zanimanje istraživača, iako je i o njima napisano više znanstvenih i prigodnih radova.

Slična bi se zapažanja mogla iznositi i u pogledu stanja istraženosti drugih tematskih područja u kojima bi se evidentirala dobro istražena, slabo istražena i potpuno neistražena pitanja i problemi bosanskog srednjeg vijeka, ali to već ne bi bila glavna zamisao ovoga rada. Naime, ovdje nije riječ o retrospektivi nego perspektivi. Stoga bi ovom prilikom trebalo odrediti teme i područja istraživanja koja bi imala prednost s obzirom na kadrovsko stanje u nas. Imajući to na umu, bilo bi neophodno voditi računa o složenijim temama koje bi mogli raditi povjesničari s određenim iskustvom i reputacijom te o onima koje bi se radile u okviru programa stručnog obrazovanja, u okviru magistarskih i doktorskih radnji. Prva skupina tema određena je zanimanjem pojedinog istraživača, dok je druga podložna planiranju i usmjera-

vanju budućih istraživača. Prve su kompleksnije, zahtjevnije i po trajanju izrade dužje, uglavnom petogodišnje, a rezultirale bi monografskom obradom izabrane teme. Druge su skromnije, manje, prikladne za svladavanje metodologije rada, početničkih istraživačkih problema, ovladavanjem pomoćnih disciplina i sveukupnog znanja kojim se povjesničar služi u svom eruditskom radu.

U prvom petogodišnjem razdoblju, pa dobrim dijelom i u drugom, pri izboru tema prevladavale bi one za čiju izradu bi bila neophodna mikro istraživanja. Takve teme mogle bi se naći u velikim procesima poput migracija, svakodnevice, društvene strukture, kulturnih prilika, pismenosti, historijske geografije i dr. Teme prikladne za magistarske i doktorske radnje mogle bi biti usmjerene na proučavanje lokalne povijesti pojedinih područja srednjovjekovne bosanske države. Istina, neke od tih tema su nedavno iznova obrađivane, poput Donjih Kraja i Humske zemlje, ali izvan bosanskohercegovačke historiografije. Pojava takvih radova može biti i vrlo korisna i vrlo poticajna, po cijenu očitih razlika u interpretaciji faktografskih činjenica. I razlike mogu biti historiografska, ne nužno i povijesna, istina. Za istraživače to stanje ne predstavlja veliki problem, jer su u razlike utkana polazišta i pristupi dotičnog istraživača problematici kojom se bavi. Na to stanje moramo se navikavati, pa će nam manje strašna izgledati primjedba i činjenica da su vodeći ljudi koji se bave bosanskohercegovačkom poviješću sa strane.

Tek kad se u barem dva petogodišnja ciklusa obrade važnije teme i prouče pitanja iz lokalne povijesti i historijske geografije, moći će se s više optimizma razmišljati o ideji izrade cjelovite povijesti Bosne i Hercegovine. Bez prethodne studiozne obrade važnijih pitanja sveukupne bosanskohercegovačke povijesti teško bi se mogao realizirati davno već zamišljeni projekt Povijesti Bosne i Hercegovine. Uložene napore treba cijeniti i od njih polaziti u budućem radu, ali novim je naporima neophodno krenuti dalje u obradu onih pitanja koja su do danas ostala po strani. U protivnom ni ova generacija povjesničara neće ispuniti svoju obvezu. Njezin propust bit će veći, jer dio prigovora koji se kao opravdanje mogu čuti, danas više ne vrijedi. Istina, stanje u kome se danas nalazi bosanskohercegovačka historiografija opterećeno je novim i drukčijim problemima. Njih povjesničari također moraju postupno rješavati kako im ne bi usporavali ili čak potpuno blokirali rad. ■

OSNOVNI PROBLEMI HISTORIJE BOSNE I HERCEGOVINE OSMANSKOG PERIODA

Enes PELIDIJA
Filozofski fakultet, Sarajevo

U milenijском postojanju Bosne skoro pet stoljeća se odnosi na njen osmanski period. Jedna od činjenica oko koje se svi bosanskohercegovački historičari / povjesničari slažu je da je to vrijeme od pada srednjovjekovne Bosanske kraljevine 1463. do Berlinskog kongresa 1878. godine, tj. punih 415 godina. Isto tako, za osmanski period se indirektno veže i vrijeme od prvog upada osmanskih akindžija na tlo srednjovjekovne bosanske države 1386. godine i koje do propasti Kraljevine sa kraćim ili dužim vremenskim intervalima traje u narednih 77 godina. Ovome se može dodati i 30 godina od Berlinskog kongresa (1878) do austro-ugarske aneksije Bosne i Hercegovine (1908), kada je formalno - pravno ovaj prostor slovio i dalje kao sastavni dio Osmanskog carstva. Na osnovu navedenog može se kazati da je osmanski period što direktno, a što posredno, trajao ukupno 522 godine.

To je i razlog da su se vremenom osmanske vladavine u Bosni u proteklom periodu bavili najistaknutiji orijentalisti, historičari i znanstvenici drugih disciplina. Uostalom, o tome nam govori bogata i raznovrsna stručna literatura. Brojne studije, radove i priloge o tome pisali su znanstvenici sa ovog tla, među kojima su Salih Sidki Hadžihuseinović- Muvekkit, Safvet-beg Bašagić, Ćiro Truhelka, Vladimir Prelog, Sejfudin Kemura, Vladimir Ćorović, Hamdija Kreševljaković, Vladislav Skarić, Nedom Filipović, Branislav Đurđev, Hamid Hadžibegić, Hazim Šabanović, Adem Handžić, Milan Vasić, Ešref Kovačević, Fehim Dž. Spaho, Avdo Sućeska, Muhamed Filipović, Ahmed S. Aličić, Galib Šljivo, Fehim Nametak, Amir Ljubović, Mustafa Imamovića, Behija Zlatar, Medžida Selmanović, Hatidža Čar-Drnda, Aladin Husić, Ramiza Smajić i drugi. Ti radovi su pomogli da se i šira, a ne samo znanstvena javnost, upozna dobrim dijelom o prošlosti osmanskog perioda Bosne i Hercegovine. O starijoj generaciji ovih znanstvenika i na njihove radove, te znanstvene rezultate do ko-

jih su došli, vrlo pregledno je pisao akademik Avdo Sućeska.¹ Takođe su o novim radovima ovih i drugih znanstvenika koji su pisali o osmanskome periodu u zadnjim decenijama XX stoljeća podneseni referati na međunarodnom skupu u Sarajevu 4. i 5. 11. 1999. godine, a u povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju u Sarajevu.²

I dok su starije generacije znanstvenika, uglavnom, pisale o Bosanskom ejaletu na osnovu izvora orijentalne osmanske provenijencije, u zadnje vrijeme uz sasvim opravdanu i nezaobilaznu bogatu osmansku građu sve više se koriste izvori zapadne provenijencije koji su pisani na latinskom, talijanskom, njemačkom i drugim jezicima. Ovi izvori su, uglavnom, pohranjeni u arhivima Dubrovnika, Zadra, Zagreba, Beograda, Beča, Venecije, Rima i drugih mjesta koja su imala kontakte sa ovim prostorom. Oni obogaćuju mnoga naša dosadašnja saznanja. Istovremeno su neke ranije teze, koje su dugo vremena nekritički prihvaćane, kao i terminologija, podvrgnute stručno – znanstvenoj provjeri. To je dovelo do izvjesnih korigiranja dosadašnjeg pisanja. Tako, naprimjer, više se u ozbiljnim znanstvenim krugovima ne postavlja pitanje kakav je bio položaj Bosne, odnosno Bosanskog ejaleta kao pokrajine u sastavu Osmanskog carstva. Ranije, ne rijetko idealizirana ili vulgarizirana slika o tome, ustupila je mjesto realnijem pristupu. Ova pogranična osmanska pokrajina imala je onakav tretman kako je u datom momentu odgovaralo sultanu i Visokoj Porti. Niti je bila u nešto naglašeno povlaštenom, ali isto tako ni u zapuštenom i proganjanom položaju. To su novi momenti koji uz izuzetno korisne studije i radove većine ranijih osmanista daju preciznije odgovore na mnoga brojna pitanja za koja se ranije mislilo da su znanstveno apsolvirana. Isto tako je napušten znanstveno neodrživ naziv “*Tursko carstvo*“, “*turski period*” i slično, te svi bez izuzetka ne samo u Bosni i Hercegovini, kao i u najvećem dijelu ex - jugoslovenskog prostora pišu o “*Osmanskom carstvu*“, “*osmanskom periodu*“, “*ejaletu*“, “*devširmi*” i drugim nepreciznim terminima kako je uobičajeno u znanstvenim krugovima.

I pored brojnih napisanih i publikovanih knjiga o administrativno – upravnoj podjeli prostora današnje Bosne i Hercegovine u osmanskome periodu, njenoj političkoj,

¹ Avdo Sućeska, *Osnovni rezultati poslijeratne bosanskohercegovačke historiografije o osmansko – turskom periodu i njeni dalji rezultati*, Savjetovanje o historiografiji Bosne i Hercegovine (1945-1982), ANU B i H, Posebna izdanja, knj. LXV, Odjeljenje društvenih nauka, knj. 12, Sarajevo 1983, 37 – 53.

² Enes Pelidija, *Osnovni rezultati bosanskohercegovačke historiografije osmanskog perioda (od 1463. do kraja XVIII stoljeća) u posljednje dvije decenije XX stoljeća*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 29, Sarajevo 2000. godine, 89–110; Ahmed Aličić, *Historiografska literatura koja se odnosi na historiju Bosne i Hercegovine u 19. stoljeću*, Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu, 29, Sarajevo 2000. godine, 111 – 116.

vojnoj, privrednoj i kulturnoj prošlosti, pred mlađe generacije osmanista, historičara, znanstvenika uopće, postavljaju se još mnoga pitanja na koja znanost čeka odgovore. Po mom mišljenju, u ovom trenutku to je do sada nedovoljna izučenost prostora Bosanske krajine - teritorije koja je bila u sastavu kliškog i bihaćkog sandžaka, zatim prostora koji su više stoljeća pripadali novopazarskom, a koji su od XV do XIX stoljeća bili u sastavu bosanskog i hercegovačkog sandžaka, o Bosni XVII stoljeća, mnogim mjestima i pojedincima koji zaslužuju da se o njima više zna, a do sada se samo fragmentarno, pa i pogrešno pisalo. Izuzetnu pažnju treba još više posvetiti privrednoj i kulturnoj prošlosti, kao i obrazovno – znanstvenom radu ljudi iz ovog perioda. Još mnoga bosanskohercegovačka mjesta, koja su kao urbane sredine nastale u osmanjskom periodu, do sada su znanstveno ostala neizučena itd. Jedno od centralnih pitanja je dalje izučavanje stanovništva i migraciona kretanja. Iako je o tome održan i međunarodni skup, ipak je te 1989. godine samo djelimično dat odgovor na mnoga pitanja vezana za migracije osmanske Bosne.³

O svemu navedenom mlađe generacije pišu u svojim magistarskim radovima, doktorskim disertacijama, te referatima i radovima u stručnim časopisima, obogaćujući time naša dosadašnja znanja.

Jedan od većih problema koji se odnosi na historiografiju u Bosni i Hercegovini predstavlja brza smjena generacija. Naime, za kratko vrijeme iz ove sredine otišli su, što zbog starosti ili bolesti, znanstvenici koji su najviše doprinijeli da Sarajevo i Bosna i Hercegovina, kada je riječ o osmanjskom periodu, bude ispred drugih sredina ex - Jugoslavije. Većina navedenih osmanista bila je prisutna na svim značajnijim međunarodnim znanstvenim skupovima. I sami su ih organizirali. Podnesene referate štampali su u posebnim zbornicima.

Časopis Orijentalnog instituta uz Sarajeva *Prilozi za orijentalnu filologiju* svojevremeno je bio uvršten u 30 referencijalnih časopisa ove vrste u svijetu, a stariji brojevi časopisa *Godišnjak Društva istoričara Bosne i Hercegovine* su, uglavnom, objavljivali teme iz perioda osmanske Bosne. Mnoga izuzetno važna i znanstveno obrađena pitanja od strane najuglednijih osmanista su u vidu članaka napisana i štampana u ovim časopisima. Njima su se u zadnjim decenijama XX stoljeća pridružili i časopisi *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*, *Istorijski zbornik* iz Banja Luke i *Hercegovina – časopis za kulturno i istorijsko naslijeđe* iz Mostara. I u drugim sredinama su se pojavili lokalni časopisi u kojima su štampani i historijski radovi osmanskog perioda toga kraja. Isto tako je u to vrijeme objavljeno i više studija koje se odnose na osmanski period Bosne i Hercegovine. Sve je izgledalo da će u narednom periodu na ovom polju biti još uspješnije i za znanstveni rad i publikovanje radova još bolje.

³ *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za istoriju, 1990, 1 - 671

No, sva dešavanja i rat imali su velike negativne posljedice. Paljenjem zgrade Orijentalnog instituta u Sarajevu, u plamenu je nestalo na stotine originalnih dokumenata osmanske orijentalne provenijencije i drugih originalnih dokumenata i kopija koje su decenijama prikupljane i sa ljubavlju čuvane i korištene za rad od svih zaposlenih u ovoj instituciji, kao i bogata stručna literatura sa 20 000 knjiga.⁴ Slično je bilo i sa Nacionalnom i univerzitetskom bibliotekom iz Sarajeva. Dio arhivske građe je stradao i u drugim ratom zahvaćenim sredinama.

Ipak, u proteklom periodu od 1996. godine je dio izgubljenog u izvjesnoj mjeri nadoknađeno. Posebno je za ovu sredinu važno što je iz Ciriha gdje je radio *Bošnjački institut – zaklada Adil – bega Zulfikarpašića* izuzetno bogata i raznovrsna arhivska građa i stručna literatura prenijeta u prostorije ove *Zaklade* u Sarajevu. To je jedan od izuzetno važnih i značajnijih događaja koji obogaćuje ovu zemlju, a za znanstvenike koji se bave osmanskom Bosnom obogatiti njihova saznanja. To je jedna od rijetko značajnih i važnih pozitivnih pojava u posljednjih 15 godina.

Kada je riječ o stavu države i predstavnika vlasti na svim nivoima može se konstatovati da ona nije ni približno zadovoljavajuća. Nije samo dovoljno odobriti zaposlenje nekog mlađeg i talentovanijeg historičara. Potrebno mu je omogućiti što više arhivskih istraživanja u domaćim i stranim arhivima, odlaske sa referatima na međunarodne skupove i slično. Tako se radi u svijetu, a tako su to radile i naše starije generacije. Isto tako se za određene projekte iz osmanskog perioda Bosne i Hercegovine u pravilu kandidati koji konkurišu u državnim institucijama i udruženjima bez ikakvog objašnjenja odbijaju. Oni uporniji koji i pored svih izazova i poteškoća završe svoje teme i pripreme ih za publikovanje, ponovo nailaze na teškoće. Predstavnici državnih institucija ih najčešće ne sufinansiraju, iako konkursima ispunjavaju uslove, a sami izdavači su za ovu vrstu knjiga manje zainteresirani zbog njihovog malog tiraža i slabog profita. Pa ipak, historičari su uspjeli da održe jedan broj časopisa koji redovno izlaze: *Prilozi za orijentalnu filologiju*, *Prilozi Instituta za istoriju*, *Hercegovina – časopis za istorijsko i kulturno nasljeđe*, a u Tuzli se čak štampa i novi historijski časopis *Saznanja – časopis za historiju*. Ovih dana se na Odsjeku za historiju Filozofskog fakulteta u Sarajevu ponovo radi na oživljavanju *Godišnjaka Društva istoričara*. Sve te pozitivne aktivnosti su rezultat entuzijazma, rada i truda pojedinaca i znanstvenika u institucijama gdje su zaposleni.

Uporedo sa ovim na postdiplomskom studiju Odsjeka za historiju na Filozofskom fakultetu u Sarajevu i Tuzli više postdiplomaca je napisalo i uspješno odbranilo magistarske radove, a u Sarajevu i doktorske disertacije. To je nova generacija koja uz pomoć i podršku starijih kolega stasava u svom znanstvenom radu i razvoju. Iako bez

⁴ 17. 05. 1992. godine.

veće i konkretnije materijalne pomoći šire društvene zajednice, sadašnji znanstvenici koji se bave osmanskim Bosnom obećavaju da će vratiti ono mjesto i ulogu koju je ova sredina imala prije izvjesnog vremena.

Da bi to uspjeli, pored rada i prevazilaženja brojnih poteškoća potrebno je permanentno ukazivati ne samo znanstvenoj, nego i široj javnosti, da historičarima koji se bave osmanskim periodom Bosne i Hercegovine, kao i njihovim kolegama iz drugih perioda od antike do savremene historije, treba pružiti pomoć i adekvatna materijalna sredstva koja su neophodna za svaku, pa i ovu vrstu posla i rada. Isto tako, na ovo trebaju ukazivati i naše kolege koji su članovi ANUBiH i drugih poznatih domaćih i inozemnih institucija. I na kraju, kao i svaki posao i ovaj treba da se radi organizirano i znanstveno utemeljeno bez ikakve ideologizacije i politikanstva sa jednim ciljem - da se piše istinito. ■

GLAVNI PROBLEMI HISTORIJE BOSNE I HERCEGOVINE U XIX STOLJEĆU 1789-1878.

Galib ŠLJIVO
Filozofski fakultet, Tuzla

Istraživački rad za historiju Bosne i Hercegovine u XIX stoljeću, ovdje u prvom redu ukazujem na razdoblje od 1789-1878. godine, nije okončan. Noviji događaji krajem XX stoljeća (prije svih, *Rat za podjelu Bosne i Hercegovine 1992-1995*) koji su Bosnu i Hercegovinu ubacili u vrtlog zbivanja na Balkanu, izazvali su opću znatiželju za ovu zemlju pored ostalog, i za njenu historiju od najstarijih vremena do danas, a posebno za historiju u XIX stoljeću. Ispunjavajući ovu radoznalost ljudi od struke i prosječno obrazovanog stanovništva za historiju Bosne i Hercegovine, u poslijeratnom periodu, za kratko vrijeme, objavljeno je više historiografskih djela. Većina njih nisu rezultat temeljitih istraživanja arhivske građe, te imaju više pseudohistorijski i amaterski karakter, sa puno nepotrebnih uopštavanja i duhovitih nagađanja ili ponavljanja poznatih historijskih podataka, nego ozbiljnih naučnih radova.

I pored toga što je upravo posljednjih godina objavljeno više monografija iz historije Bosne i Hercegovine, ipak su i u njima historijski odsjeci nejednako obrađeni. Svakako je to posljedica toga što pojedine epohe nisu podjednako istražene, ili, pak, i zbog toga što objavljena djela nisu bila na provjeri naučne javnosti, prije svih stručne kritike. Nema sumnje u to da se ovo odnosi i na XIX stoljeće, posebno za vrijeme posljednjih sto godina osmanske uprave, iako je upravo za to razdoblje historije Bosne i Hercegovine više istraživača objavilo rezultate svojih istraživanja.

Savremeni historičar da bi istražio zbivanja u ovom vijeku mora savladati veliko vremensko razdoblje da bi se približio ličnostima i razumio događaje u kojima su učestvovali, te razriješio njihovu ulogu u njima. Osim toga, da bi bio pouzdan, mora istražiti mnogo historijskih izvora pisanih najmanje na domaćem jeziku i mnogo više na turskom, njemačkom, talijanskom, francuskom, engleskom, latinskom i ruskom jeziku, razasutih u mnogim arhivima u zemlji i inostranstvu. Nama se čini da je upravo zbog toga izučavanje historije ovog perioda još uvijek nedovoljno istraženo, a i ono što je istraženo nije postalo svojina obrazovanog čovjeka, pa čak ni prosječnog

znalca historije, a kamoli da je pretočeno u normativne školske udžbenike ili ušlo u opće sinteze ili enciklopedije. Usudićemo se spomenuti samo neke od pravaca koji bi mogli biti predmet daljeg proučavanja jer su uočljive praznine u zajedničkom znanju koje se mogu popuniti samo narednim istraživanjima.

Prvo, do sada je izostala općeprihvatljiva periodizacija historije Bosne i Hercegovine u posljednjih sto godina osmanske uprave. Mi smo se osmijeli da to učinimo i to tako što smo u historiji Bosne i Hercegovine izdvojili ove cjeline:

1.) od 1788. do 1812. godine;	5.) od 1854. do 1860. godine;
2.) od 1813. do 1826. godine;	6.) od 1861. do 1869. godine;
3.) od 1827. do 1848. godine;	7.) od 1869. do 1875. godine;
4.) od 1849. do 1853. godine;	8.) od 1875. do 1878. godine.

Svaki od ovih perioda zaista ima svoje specifičnosti iako bi se i u okviru ovih razdoblja trebala i mogla izvršiti periodizacija, kao, naprimjer, u razdoblju 1827-1849.: ukidanje janjičara 1827.; pokret Huseinbega Gradaševića 1831-1832.; odjek reformi od 1834.; pokret Ali-paše Fidahića 1837.; Glodina buna 1840.; pokreti u Bosanskoj krajini 1843-1849. i pokušaj reformi poreskog sistema 1847-1848. godine.

Drugo, historičari prate učestalost nemira u Bosni i Hercegovini skoro u cijelom razdoblju od 1789.-1878. godine. Svi historijski izvori ukazuju na to da su u prvoj polovini XIX stoljeća ovi nemiri bili istupi srednjeg socijalnog sloja stanovništva islamske vjeroispovijesti; u drugoj, bune agrarne prirode pravoslavnog i muslimanskog seljaštva. Ostali su neizučeni njihovi uzroci, ukoliko se ovi uzroci, kao što se dosad činilo, ne poistovjete sa nemirima protiv sprovođenja reformi u Osmanskom carstvu ili borbom za oslobođenje od osmanske uprave, što smatramo nedovoljnim, pa i površnim, upravo zbog stiješnjenosti vidika koji su često naličje profesionalnog bavljenja jednom historijskom pojavom. Zbog toga što se historija, i u cjelini i u pojedinostima, mora znati u njenoj sveukupnosti da bi se imalo smjelosti ući u prikaz bilo koje njene pojedinosti posebno kad je riječ o učestalim događajima, dalja istraživanja su neminovna, u Bosni i Hercegovini posebno za XIX stoljeće.

Treće, kod onih nemira u kojima je učestvovalo samo muslimansko stanovništvo, na primjer u prvoj polovini XIX stoljeća, uočava se njihov lokalni karakter i pri tom se izdvaja učestala nepovezanost na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine. Često su bune zametane u Bosanskoj krajini, ili u Hercegovini ili u srednjoj Bosni, pa i Sarajevu, ali i u Posavini, tu su počele, tu i prestale, a da nisu imale odjeka u drugim krajevima. Ta pojava, koja se može pratiti i u drugim razdobljima, može uvrstiti u pojave *dugog trajanja*, presudno je uticala na uspjeh ustanika. Nema sumnje u to da je osmanskoj upravi bilo lakše savladavati pojedinačne centre nemira, nego, u isto vrijeme, na cijelom prostoru Bosne i Hercegovine. Tu pojavu su istraživači uo-

čili, ali je još nisu istražili pa bi trebalo nastaviti istraživanje u tom pravcu zbog nje-
ne učestalosti u historijskim zbivanjima.

Četvrto, u posljednjih sto godina osmanske uprave u Bosni i Hercegovini vrlo često je primjenjivana kaznena mjera izгона vođa nemira iz Bosne i Hercegovine kao nepoćudnih podanika, a kad je u pitanju Bosna i Hercegovina, onda, uglavnom, uglednih ljudi koji su mogli biti vođe u presudnim zbivanjima. Na Uzvišenoj Porti je dosta kasno uočeno, prvi put u vrijeme valije Osman-paše Sulejmanpašića, kako se tom mjerom slabi odbrana Bosanskog ejaleta. Koliko je to uticalo na pružanje otpora stranim zavojevačima, pa i okupaciji Bosne i Hercegovine, je pitanje koje bi trebalo detaljnije ispitati.

Peto, historičar se susreće i sa nedovoljno razgraničenim zajedničkim nazivom za stanovništvo Bosne i Hercegovine. U historijskim izvorima stanovništvo Bosne u XIX stoljeću se najčešće naziva Bošnjaci bilo da su islamske, katoličke ili pravoslavne vjere, rjeđe *turci* za muslimane, a od druge polovine XIX stoljeća sve više Hrvati za katolike odnosno Srbi za pravoslavne. Od sredine XIX stoljeća, ejaletske vlasti su i službeno zabranile da se pravoslavno stanovništvo naziva Srbima odnosno katoličko Hrvatima, kao što je to, koliko je nama poznato, prvi put učinio Čamilpaša 1853. godine. Da se opredjeljuju kao Hrvati, katolike su na to poticali iz Austrije odnosno Hrvatske, pravoslavne, pak, iz Srbije. Ipak, ta zabrana nije sprovedena, a onda je ime Bošnjak prevladao za muslimane. Produženo poistovjećivanje bosanskih muslimana sa *turcima* je jedan od događaja *dugog trajanja* i to bi moglo imati, i ima, druge tendencije u vrijeme kada se naruši mir u Bosni i Hercegovini u kojem su izražene teritorijalne pretenzije, što u XIX stoljeću nije bio rijedak slučaj. S tim u vezi mnogi planovi o cijepanju, odnosno podjeli Bosne i Hercegovine, su toliko učestali da ih nisu mogli zaobići ni historičari susjednih država, a historičari Bosne i Hercegovine su ih samo naznačili, ali ne i pomno istražili. Da li zbog toga što bi njihovim proučavanjem kao historičari prestali da budu znalci historije koji samo kazuju podatke u priči o prošlosti, i postaju filozofi historije to jest mislioci koji razmišljaju o stvarima i iz prošlih zbivanja izvlače pouku za vrijeme koje dolazi, ni smo pronikli u to, ali da ih treba istraživati u to smo uvjereni.

Šesto, nije teško uočiti da nedostaje dublje poznavanje historijskih ličnosti koje su imale uticaj na zbivanja u jednom mjestu, zavičaju ili u Bosni i Hercegovini. Kad je riječ o Bošnjacima, do sada nije napisana monografija o Sulejman-paši Skopljaku, o Huseinbegu Gradašćeviću, o Ali-paši Rizvanbegoviću, o Mahmud-paši Tuzli, o Ali-paši Fidahiću, o Hasanagi Bešireviću Pećkom, Fadil-paši Šerifoviću, o Ali-paši Fidajiću i drugima. O njima nemamo ni historijskog romana. Ono što se o njima najčešće zna skoro uvijek je preuzeto iz historijskih izvora susjednih zemalja, ponajviše iz novina, koje o njima svjedoče neprovjerenim podacima s ciljem izazivanja odbojnosti i prema ličnosti i prema osmanskoj vlasti koju su zastupali. Često su te

vijesti bile toliko izokrenute da su ih morali demantirati čak i strani konzuli koji su izbliza pratili događaje i bili mnogo bolje upoznati sa ličnostima i prilikama u Bosni i Hercegovini, i uopće, o svemu što se događalo, od dopisnika novina koji su o tome izvještavali. Ova konstatacija se posebno odnosi na Hasanagu Beširevića Pećkog, Huseinbega Gradašćevića ili Osmanbega Tuzlića sina Mahmud-paše Tuzle, te Ali-paše Rizvanbegovića. Oni su bili nosioci staleškog uređenja Bosanskog vilajeta. Progonom iz Bosne ili onemogućavanjem učestvovanja u vlasti, bilo lokalnoj ili vilajetskoj, onemogućeni su da odigraju ulogu nosioca progressa. Slabljenjem staleškog uređenja, stanovnici Vilajeta Bosna, ostali su ne samo bez gornjih slojeva i boljih pojedinaca, nego i bez one vertikale koja bi narod u cjelini upravljala u pravcu uspona. Izostale su historijske sinteze o stalnom smanjivanju plemićkih porodica i uglednih pojedinaca zbog stradanja u učestalim ratovima, bilo u osmanskoj vojsci na svjetskim ratištima ili ugušivanjima buna u susjednim krajevima, a onda i prejakim kažnjavanjima Derendeli Ali-paše, Dželal-paše, Abdurahim-paše i Omer-paše. Bilo je previše smaknuća za jedno historijsko razdoblje. Da li je Uzvišena Porta njihov gubitak mogla nadoknaditi popunjavanjem visokih ili nižih činovnika na skoro sve upravne, sudske i vojne položaje u Bosni i Hercegovini ljudima iz drugih dijelova Carstva, nije istraženo. Spoljni znak te prakse bio je općenito prihvaćen, a stanovnici Bosne bilo da su muslimani, pravoslavni ili katolici nisu podnosili te strane činovnike. Iz dosadašnjih istraživanja proizlazi kako progonom domaćih uglednih ljudi prilike u Ejaletu Bosna nisu vidljivo smirene, niti su reforme uspješnije sprovedene. Istraživanjem ove pojave otklonili bi se ili potvrdili, uvriježeni sudovi o tome da su oni bili kočnica naprednih reformi koje je propisivala centralna osmanska vlada.

Sedmo, međe Bosne i Hercegovine u ovom vijeku nisu sporne, bar one koje čine granicu između Osmanskog i Habsburškog carstva. Ovi granični sporovi, osim izlaza Bosne i Hercegovine na Jadransko more, samo su uzgredno spominjani u sintezama. Ipak, na pojedinim mjestima ove dvije države su se sporile i tom prilikom se u više navrata zavirivalo u međudržavne ugovore, pregledane su skice i planovi koji su na osnovu tih ugovora sačinjeni, ponovo su tumačeni zapisnici komisija za razgraničenje i pozivani na svjedočenje stanovnici spornih područja i slično. Posebno se to događalo oko izlaza Bosne i Hercegovine na Jadran, odnosno Neuma i Sutorine, ali i na bosansko-ličkoj granici, te razgraničenju na Savi kod Bosanskog Novog, onda pitanje ada kod Bosanskog Novog, ali i na Drini zbog mijenjanja korita ove rijeke i posebno spor oko Malog Zvornika i Sahara, koji su bili u sastavu Zvorničkog sandžaka, a nalazili su se na desnoj obali Drine. Svi ovi granični sporovi nisu bili na gusto naseljenim područjima, niti je bilo riječ o posebno plodnom teritoriju, a nije ni veliko zemljište, u pitanju su strateški položaji ovih područja. S tim u vezi svakako je i žestoko protivljenje Bosanaca svakoj promjeni granica na štetu njihove domovine. Ovaj patriotizam Bosanaca skoro se stidljivo prikazuje, često kao borba za obranu

islamske vjere, osmanske države i slično. Tek u drugoj polovini XIX stoljeća konzuli stranih zemalja uočavaju ovu pojavu i ističu da će svaki napad na Bosnu i Hercegovinu naići na otpor Bošnjaka pošto je kod njih ukorijen patriotizam iznad svega. Na redna istraživanja, ne samo historičara, sigurno bi odgovorila sa više sigurnosti nego što su viđenja koja se proturaju iz ugla građanske historiografije ovog vremena.

U XIX stoljeću začeti su pokreti nacionalnog osvješćavanja na našim prostorima. Njihovo širenje na pravoslavno i katoličko stanovništvo Bosne i Hercegovine više se osjetilo od sredine ovog stoljeća. Ono se sprovodilo preko crkvenih institucija, ali i pomaganjem širenja škola i doturanjem listova, časopisa i knjiga iz Hrvatske i Srbije. Ono na šta osmanske vlasti nisu obraćale pažnju jeste i dodjela državljanstva pograničnom stanovništvu, ali i insistiranjem na održavanju privremenih oblika posjeda kao stalnih austrijskih državljana, kao na primjer prava na ispašu i sl. Osim toga, proširivanjem prava zaštite na katoličko stanovništvo, Austrija je ostvarivala sve veći utjecaj u Bosni i Hercegovini koji je već imala kontrolom trgovačkih poslova i osnivanjem šest konzularnih ustanova. Ovo je niz pojava koje nisu dovoljno izučene i koje treba da historičari podvrgnu pod svoju lupu istraživanja.

Iako je već objavljeno nekoliko hrestomatija historijskih izvora i više zbirki dokumenata ili dokumenata pojedinačno odnosno u prilogu objavljenih djela, ipak, nedostaje plansko izdavanje historijskih izvora za ovo razdoblje. S obzirom na razasutost historijskih izvora u mnogim evropskim arhivima, pa i u sklopu uređenih serija dokumenata, istraživač zaista mnogo više vremena provede na pronalaženju i izdavanju dokumenata nego što mu je potrebno da bi sročio historijsku priču o odsjeku historijskog razdoblja ili pojavi koju istražuje. Ukoliko bi se sistematski prišlo objavljivanju historijskih izvora, pa i paralelno objavio njihov prevod na bosanskom jeziku nema sumnje u to da bi to olakšalo istraživačima studiozniji prilaz historijskom objašnjavanju minulih događaja ili ličnosti. Pri tom ni u kom slučaju to ne bi otklonilo potrebu arhivskog rada. Prava historija mora znati šta se dogodilo i to tačno onako kako se nešto zbilo ili dogodilo. Primarni izvori su nezamjenljivi, a dokumentarna građa svojom raznovrsnošću omogućava potpunu analizu. Taj put istraživač može ostvariti samo radom u arhivima, i on se ničim ne može zamijeniti. Primjera radi, ja sam dugi niz godina istraživao u bečkim arhivima u kojima ima nebrojeno mnogo arhivske građe, a neke su zbirke kao Konzulat Travnik 1808-1821. potpuno sačuvane i mogle bi činiti jednu ediciju dokumenata ili zbirke dokumenata Konzulata Kraljevine Pruske. Čak smo u Akademiji nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine o tome vodili razgovore, ali je samo na tome i ostalo.

Zbog ovih manjkavosti, znanja historije Bosne i Hercegovine su nedovoljna, u školskim udžbenicima površna, u općem narodnom znanju nedopustivo manjkava, što bi trebalo mijenjati u jednom dužem vremenskom razdoblju. ■

STANJE BOSANSKOHERCEGOVAČKE HISTORIJSKE NAUKE I NJENI BUDUĆI ZADACI

Zijad ŠEHIĆ
Filozofski fakultet, Sarajevo

U posljednjih šest godina održana su dva naučna skupa čiji je predmet razmatranja bilo stanje bosanskohercegovačke historiografije u posljednje dvije decenije. Naučni skup održan 1999. godine postigao je postavljeni cilj: da se sagledaju dostignuća bosanskohercegovačke i strane historiografije u posljednje dvije decenije. Najveći dio posla je bio urađen i naredni korak logički je trebao predstavljati njegov nastavak, gdje bi se dale ocjene radova i ukazalo na buduće zadatke bosanskohercegovačke historiografije. Međutim, on je izostao.

Drugi naučni skup je održan 2001. godine i posvećen je historiografskim radovima o Bosni i Hercegovini u našoj i stranoj historiografiji posljednjih 10 godina (1991-2000).

Oba ova skupa su prošla bez donošenja zaključnih ocjena, svodeći se na registriranje, a ne ocjenu do sada napisanog. Stoga se ponovo pokazuje potreba za skupom sa unaprijed postavljenim jasnim zadatkom: da se da ocjena napisanog, vide njegove dobre i loše strane i odrede budući zadaci koji stoje pred historičarima.

Veliki dio izlaganja na ovim skupovima nije se uklapao u tematske okvire, niti u njihov zadatak da se da ocjena radova nastalih u bosanskohercegovačkoj i stranoj historiografiji.

Osvrnuo bih se na historijske radove čiji su predmet razmatranja Bosna i Hercegovina u periodu austrougarske uprave. Izučavanju bosanskohercegovačke prošlosti u ovom vremenskom okviru uvijek je posvećivana velika pažnja jer su se u njemu desili prelomni događaji koji su imali krupne posljedice. Do 1992. godine je objavljeno više monografija koje su sintetički obuhvatile pojedine aspekte i dale značajne rezultate u prezentiranju prošlosti Bosne i Hercegovine. Iako je u istraživanjima dominirala problematika iz političke historije, privreda i društvo Bosne i Hercegovine u periodu austrougarske uprave bili su, također, predmet širih razmatranja historijske nauke, pa je u ovoj oblasti nastalo niz rasprava, članaka i drugih priloga u kojima je prikaza-

na austrougarska privredna politika i privredni i društveni razvitak Bosne i Hercegovine u periodu od 1878. do 1918. godine.

Agresija na Bosnu i Hercegovinu 1992-1995. imala je krupne posljedice na stanje bosanskohercegovačke historiografije, historiografije jugoistočne Evrope, pa i šire, a kao posljedica toga povećan je interes za prošlost i traženje u njoj odgovora na aktualna zbivanja. U tom razdoblju u Bosni i Hercegovini, a također i u njenom susjedstvu, historijska nauka se pretvorila u instrument aktualne politike, pa je nestalo mjesta za kritičke analize historijskih izvora i njihovo objektivno vrednovanje i interpretiranje. Većim djelom historijskoj nauci se nude manje ili više uspješne kompilacije već datih rješenja. Tematska zastupljenost pokazuje da je interes fokusiran na teme koje se odnose na vlastitu naciju, granice, političku historiju, regionalnu i lokalnu problematiku. Istraživanje ekonomske i socijalne komponente bosanskohercegovačke prošlosti gotovo u cjelini je zanemareno.

U obradi pojedinih aspekata bosanskohercegovačke prošlosti u bosanskohercegovačkoj historiografiji dominiraju kraći prilozi, neujednačenog kvaliteta i naučnih dometa, kao i nedostatak obimnijih studija koje predstavljaju preduvjet za stvaranje historiografskih sinteza. Malo je djela pisanih na osnovu nove, neobjavljene arhivske građe, što je ipak preduvjet za reinterpretacije ideološki obilježenih razmatranja i interpretacije tema koje su samo fragmentarno zastupljene u historijskoj nauci.

Kada je riječ o izučavanju historije Bosne i Hercegovine u doba austrougarske uprave glavni problem predstavlja nedostatak naučnog kadra. Tim periodom bosanskohercegovačke historije ranije se bavio veći broj historičara, a sad je već evidentan taj nedostatak. Smjena generacija tu prolazi suviše bolno.

Nešto i o budućim zadacima, kako krenuti dalje. Postojeće stanje u bosanskohercegovačkoj historiografiji moguće je prevazići postavljanjem osnova novog srednjoročnog i dugoročnog programa istraživanja prošlosti Bosne i Hercegovine. Postoji velika potreba za skupom na kojem bi se definisali budući zadaci bosanskohercegovačke historiografije u narednom periodu. U tom cilju potrebno je formirati koordinaciono tijelo koje bi izradilo dugoročni i srednjoročni program istraživanja, sa definisanim ciljevima i dinamikom rada. Važan zadatak predstavlja i osiguranje materijalne osnove, posebno radi podizanja mlađeg naučnog kadra.

U diskusijama vođenim posljednjih godina čulo se da postoji dilema da li još postoji bosanskohercegovačka historiografija ili tri nacionalne historiografije. Evidentno je da se politički ciljevi nastoje realizovati i u historijskoj nauci. Etnocentričnim postavkama krajnji cilj je marginalizacija ili čak potpuno uklanjanje bosanskog identiteta. To je posebno izraženo u školskim udžbenicima u kojima je zastupljena historija susjednih zemalja i vlastite nacije. Intervencijom OSCE-a taj problem se postepeno rješava i za očekivati je da će primjenom nedavno usvojenih *Smjernica za izradu udžbenika iz historije* ubuduće u središtu pažnje biti historija Bosne i Hercegovine, a

ne susjednih zemalja, odnosno da će svaki učenik dobiti saznanje da je Bosna i Hercegovina njegova domovina.

I mediji su u znatnoj mjeri doprinijeli popularisanju nenaučnih publikacija, pored kojih vrijedna naučna djela ostaju neprimijećena. Atraktivan naslov, bez obzira na sumnjiv kvalitet, garantuje dobru zaradu, pa je u odnosu na uloženi trud za autora i izdavača prilika za dobru zaradu. Stručne recenzije u velikoj bi mjeri mogle pomoći da se sačuva potrebni kvalitet.

U velikoj mjeri je primjetno opadanje interesa za historijsku nauku. Nekada vrlo popularne emisije školskog programa koje su se bavile prošlošću Bosne i Hercegovine gotovo su zaboravljene, a novih još nema. Najava snimanja nekoliko desetina dokumentarnih filmova čija je tematika historija Bosne i Hercegovine budi nadu da će se uskoro i ovom pitanju posvetiti značajna pažnja.

Već decenijama je postojala namjera da se napiše višetomna historija Bosne i Hercegovine, ali ta namjera je uvijek u početku zaustavljana. Budući da bi takva djela u velikoj mjeri popularisala Bosnu i Hercegovinu i doprinijela njenoj objektivnoj slici u svjetskoj javnosti to se danas pokazuje kao jedan od prioritetnih zadataka.

Činjenica da je o Bosni i Hercegovini napisano nekoliko stotina putopisa, a da je samo nekoliko njih objavljeno, pokazuje koliko je prošlost Bosne i Hercegovine marginalizovana pa čak i nepoznata. Ta tematika predstavlja ogromno polje mogućeg djelovanja kad je u pitanju istraživanje prošlosti Bosne i Hercegovine i njeno kulturno nasljeđe.

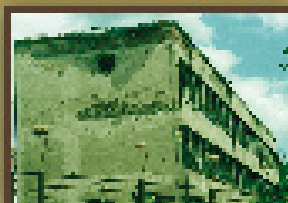
Iako je bosanskohercegovačka historiografija u ranijem razdoblju postigla značajne rezultate u izučavanju političkih, ekonomskih i kulturnih kretanja u Bosni i Hercegovini u periodu austrougarske uprave, može se naznačiti nekoliko pitanja koja su ostala zapostavljena u historijskoj nauci, a bila su planirana u programu istraživanja D(ruštveni) C(ilj) XIII:

- Publikovanje izvora različite provenijencije i tematske zastupljenosti
- Okupacija Bosne i Hercegovine 1878. i njene historijske posljedice
- Migracije stanovništva u BiH 1878-1918.
- Agrarni odnosi u Bosni i Hercegovini u doba austrougarske uprave
- Ustav i Sabor
- Privredni razvoj Bosne i Hercegovine 1878-1914.
- Socijalna slika bosanskohercegovačkog društva 1878-1918.
- Privreda i društvo Bosne i Hercegovine u Prvom svjetskom ratu
- Svakodnevni život bosanskohercegovačkog stanovništva u doba austrougarske uprave (1878-1918)
- Slika Bosne i Hercegovine u domaćoj i stranoj putopisnoj literaturi
- Vizuelna percepcija bosanskohercegovačke prošlosti u doba austrougarske uprave (1878-1918). ■

David M. Berman

HEROJI TREĆE GIMNAZIJE

RATNA ŠKOLA U SARAJEVU 1992-1995.

OSVRTI

Evan F. Kohlman,
Al-Qa'idin džihad u Evropi: afganistansko-bosanska mreža,
Naklada Ljevak, Zagreb, 2005.

U pravoj poplavi različitih tekstova koji se bave terorizmom kao globalnim problemom, a posebno takozvanim *islamskim terorizmom*,¹ koja se izlila stranicama časopisa, web-sajtovima i izlozima knjižara diljem svijeta, nakon 11. septembra 2001. godine i nakon objave rata ovoj pojavi koju je izrekao aktuelni američki predsjednik, nešto je teže odrediti poziciju historiografije i historičara. S jedne strane, u prilog opravdanju evidentne uzdržanosti historičara, imamo višetruko upitnu potrebu historijske distance, zatim nemalo dvojben nalaz o nedovršenosti historijskog procesa tretiranog ovim tekstovima, te jednu bez sumnje ozbiljnu prepreku angažmanu historičara – nedovoljnu dostupnost relevantnih izvora. S druge strane, kao sediment iza ove poplave, neopterećena neophodnošću formalnih pretpostavki, a uveliko se koristeći historiografskim metodom, nastaje čitava jedna kvazihistoriografija. Izgrađujući se uporedo i istovremeno sa izvorima na koje se poziva, obiljem dnevnog materijala različitih medija i povremenim doziranim uplivom dokumenata - najčešće obavještajne provenijencije, ova kvazihistoriografija ulazi u prazan prostor koji joj ostavlja nauka, stvarajući jednu pretežno virtualnu sliku bliske prošlosti. Takve radove sa aspekta struke nije teško pokuditi. Nije ih teško, i ne opterećuje mnogo savjest historičara, ni ignorisati. No, nije moguće mirne savjesti ignorisati njihov neosporan javni i društveni uticaj.

Posebnu pažnju u ovome treba posvetiti takozvanim ekspertskim radovima, naravno u slučajevima kada oni poprime historiografske pretenzije i posluže se metodama svojstvenim historiografiji. Po pravilu, iza autora takvih radova stoje institucije (ili oni stoje ispred institucija) i strukture koje se, u ime država, profesionalno bave pitanjima terorizma i koje su u posjedu informacija i dokumenata zatvorenih za javnost, što povećava pretpostavke vjerodostojnosti njihovih rezultata, a time i uti-

¹ Sam termin je u dovoljnoj mjeri problematiziran kako sa aspekta samog korištenja religijske odrednice za ovu nesumnjivo negativnu pojavu, tako i sa aspekta upotrebe takve odrednice isključivo u slučajevima u kojima su počiniozi zločina terorizma oni koji su, ili koji za sebe tvrde da su, muslimani. (op.aut.)

caja o kojem smo govorili. Ovi radovi često predstavljaju rezultat jednog nimalo naučnog manevra, pri kojem rezultati, nastali na posebnim i javno nedostupnim izvorima, često radom velikog broja ljudi unutar specijalizovanih institucija, bivaju aplicirani na konkretan prostor i vrijeme, unutar kojeg se zatim dobiveni rezultat rekonstruira podacima koji potiču samo iz otvorenih izvora, uz mjestimično pozivanje na neke neobjavljene dokumente. Tako se nastoji iz što dublje slike historijskog procesa izmodelirati željena kontura. Pri tome, iz našeg ugla gledanja, nisu u fokusu ocjene do kojih takav rad može doći u smislu prirode terorizma kao pojave, tog neupitnog zla našeg vremena, niti ocjene širine i načina funkcionisanja terorističke mreže, niti utvrđivanja njenih protagonista, već isključivo njegova moguća kvazihistoriografska dimenzija i njeno utvrđivanje kao takve.

Knjiga čiji prikaz ovdje dajemo uzoran je predstavnik takve literature. Njen autor, Evan F. Kohlman, predstavljen je kao analitičar terorizma, sa referencama savjetnika američkog Ministarstva pravosuđa i FBI-ja za područje međunarodnog terorizma, što su preporuke koje unaprijed ulijevaju povjerenje u analitičku i dokumentarnu vrijednost teksta kojeg potpisuje.

Struktura knjige i autorov način izlaganja pojačavaju akontativni utisak solidnosti kod čitaoca. Analitički precizno autor slaže sliku nastajanja strukture terorističke mreže u vremenu i prostoru, od početka afganistanskog rata, preko prvobitne, vjerskim osjećanjem solidarnosti pokrenute, stihije dolaska muslimanskih dobrovoljaca u Afganistan, do rađanja ideja čija je današnja personifikacija Osama bin Laden i organizacije koja je za svoj cilj uzela realizaciju te ideje, a čije je današnje ime Al-Qaida. U osnovi, Kohlman nema potrebu udaljavati se od već prepoznate idejne matrice Al-Qaide: ideje obnove islamskog halifata i borbe za oslobođenje islamskog svijeta od pune dominacije Zapada metodama oružane borbe i terora. U svom radu on se koncentriše na definisanje i analizu strategije ove organizacije i taktike kojom su realizirani njeni planovi u pojedinim etapama. Metode obuke, doktrina upotrebe i psihološki profil vojnika Al-Qaide, po njemu su utvrđeni u afganistanskom ratu i nisu se do danas bitno mijenjali. Za ovaj segment profiliranja oružane sile aktuelnog američkog neprijatelja broj 1, autor ne umanjuje zasluge CIA-e i njenih instruktora, ali i ne insistira na tome i ne pravi bilo kakve komparacije u tom pogledu. Na strateškoj ravni bavi se detaljnom analizom metoda regrutovanja, stvaranjem i funkcionisanjem mreže opće i finansijske podrške, i posebno naporima da se obezbijedi strateška osnovica, odnosno stvore odgovarajuća uporišta za napade na Ameriku i Zapadnu Evropu. U pogledu posljednjeg navedenog strateškog elementa, autor krucijalni značaj pridaje dolasku muslimanskih dobrovoljaca na bosansko ratište u periodu 1992-1995. godine. Za njega, što se prepoznaje i u naslovu knjige, taj događaj predstavlja stvaranje ključnog uporišta terorističke mreže za "napad na Zapad" i ostvarenje bitnog strateškog cilja Osame bin Ladena.

Na žalost, u prvom dijelu teksta koji se bavi nastajanjem mreže u njenoj predbosanskoj fazi nismo bili u mogućnosti autorovo, inače koncizno i uvjerljivo, izlaganje testirati na poznatim i provjerljivim faktima, na kojima bi se mogao uočiti kvazihistoriografski metod o kojem ovdje govorimo. Na sreću, to možemo učiniti u dijelu knjige u kojem se autor bavi učešćem stranih muslimanskih dobrovoljaca u odbrani Bosne i Hercegovine od agresije, a koji će pretpostavljamo biti i najinteresantiji bosanskom čitateljstvu i publici u neposrednom okruženju.

Nastojeći u svom analitičkom stavu zahvatiti sve slojeve predmeta analize, Kohlman prati nastajanje i razvojne faze strane mudžahedinske zajednice u Bosni i Hercegovini i utvrđuje načine i puteve njihovog dolaska u zemlju, socijalnu strukturu ovih dobrovoljaca i njihov društveni kontekst u zemljama iz kojih dolaze, organizaciju podrške njihovom dolasku i djelovanju. Pri tome drži bitnim i nastoji utvrditi, ili prije potvrditi, sve aspekte njihove aktivnosti u Bosni i Hercegovini stavljajući ih u suodnos sa lokalnim zajednicama, sa vojnim strukturama Armije Republike Bosne i Hercegovine, sa međunarodnim faktorima prisutnim tokom rata u Bosni i Hercegovini, te sa političkim strukturama zemlje. To čini, kako smo već istakli, ne pozivajući se i ne otkrivajući stvarne izvore na osnovu kojih je izvukao svoje zaključke. Našu tvrdnju neće biti teško dokazati već na ograničenom broju primjera koje ćemo dati u ovom tekstu, a na kojima će se vidjeti kako autor na podlozi faktografije kojom ne vlada naizgled gradi strukturu koja ga zanima, a da pri tome takvi faktografski promašaji ne utiču na konzistentnost gradnje te strukture. Po nama, zato što na ovoj faktografiji i na deklariranim izvorima nije ni izgrađena. Pri tome je, bila mu to namjera ili ne, koristeći široko historijsku podlogu posljednjeg bosanskog rata, napisao i jednu njegovu historiju. Pišući od početka do kraja uvjerljivim i samopouzdanim stilom, bez izraženih dilema i otvorenih pitanja, sa čvrstom geostrateškom perspektivom ali i mnoštvom plastičnih detalja kojima utvrđuje događaje, aktere, vremena i mjesta događanja, piše jednu, za širi i neupućen krug čitalaca, naizgled ozbiljnu historiju. Zašto mislimo da je po srijedi, ipak, jedna kvazihistorija? Kakvo je u stvari njegovo poznavanje historijskog procesa o kojem piše, šta su izvori njegove spoznaje i kako se autor odnosi prema faktima koje utvrđuje?

U suštini, Kohlman se ne zanima i ne istražuje mnogo uzroke i karakter rata o kojem piše. U cijelom historijskom zbivanju, čiju sliku stvara na stranicama svoje knjige, ne nalazi potrebnim dati mnogo mjesta nikome i ničemu što nema namjeru ili nije u stanju napasti Ameriku. Kao američki građanin on svakako zaslužuje priznanje za ovakav svoj pristup, no kao autor izlaže se riziku da sam prouzrokuje sumnje u vjerodostojnost svojih zaključaka. Aplicirajući šemu Al-Qaidinog djelovanja, koju je već definisao, na situaciju u Bosni i Hercegovini, on najviše pažnje posvećuje djelovanju tragične pozicije u kojoj su se našli bosanski muslimani na mobilizaciju radikalnih islamskih krugova u svijetu, na pitanju organizovanja pomoći svojim isto-

vjernicima suočenim sa opasnošću fizičkog uništenja, čiji aspekt predstavlja i dolazak dobrovoljaca povezanih sa ovim krugovima na bosansko ratište. Pri tome propušta primjetiti da ova bosanska tragedija nije u pogledu solidarnosti ujedinila samo radikalne islamiste, već, kao rijetko šta, cijeli islamski svijet: siromašne i bogate muslimane, opozicijske pokrete i vlade, uključujući i najpouzdanije američke saveznike među njima (zanimljivo je primjetiti da je otvorena podrška izostala jedino od strane u to vrijeme najljućih američkih neprijatelja: Iraka i Libije). Širok i snažan pokret osude zločina koji se dešavao u Bosni i solidarnosti sa žrtvama i njihovom borbom za vlastito preživljavanje, dešavao se istovremeno i na Zapadu. Tako širok kontekst Kohlman mehanički sužava na nešto ne više od inicijalne kapsle realizacije jedne od, po njemu, najbitnijih faza Al-Qaidine strategije.² Time ne želi samo održati fokus svog izlaganja, već od očiju svog čitaoca sakriti očitu i logičnu činjenicu da se, iz tako velike i iskrene podrške islamskog svijeta, moglo desiti da među muslimanima koji su došli u Bosnu da bi se borili, bude mnogo onih koji su, u svojoj želji da pomognu, bili iskreni i bez drugih namjera, i kojima ni na kraj pameti nije bila ideja da nakon te borbe nastave postavljati bombe i otimati avione po svijetu. Ne sporeći i ne polemišući sa činjenicom da je u nekim od tih glava, svakako, bilo ovakvih planova, mislimo da je ova bezobrazno smjela generalizacija olakšala autoru konstrukciju teksta, ali ga nije učinila vjerodostojnijim. S druge strane, on takvim pristupom naknadno problematizira suštinu rata u Bosni i Hercegovini, njegove aktere i njihove političke pozicije. Tako bosanska tragedija, ako se u njoj prepoznaje nešto iz čega je proizašla opasnost za Zapad, prestaje biti tragedija i historijska drama žrtava i postaje tema koju treba istraživati isključivo u pravcu naknadnog utvrđivanja odgovornosti žrtava zbog prihvatanja nečije, takođe naknadno diskreditirane, pomoći. Ovakve rezultate autorovog pristupa neće izmijeniti ni njegova velikodušna konstatacija da *dio krivnje* za dolazak stranih mudžahedina u Bosnu treba pripisati i zapadnim vladama, jer nisu ugroženima pružili drugu mogućnost.³

Biografske podatke zanimljivih mu ličnosti, osnovne i one vezane za učesće u ratu u Bosni, autor uglavnom preuzima sa web stranica i drugih propagandnih publikacija radikalnih grupa koje istražuje. Ovo su mu i važni izvori za rekonstrukciju vojnih operacija, koliko vrijedni pokazaćemo nešto kasnije na nekoliko primjera u ovom tekstu. Ni u korištenim podacima o ličnostima, autor nije napravio potrebnu ogradu od činjenice da se u najvećem broju radi o posmrtnim slovima, uobičajeno punim pohvala i, naravno, pretjerivanja. Ove široko korištene izvore dopunjava povremeno zapisnicima sa saslušanja svjedoka pred američkim sudovima, tran-

² str. 76³ str. 279

skriptima presretnutih razgovora od strane američkih obavještajnih službi, izjavama američkih agenata i sličnim izvorima. Interesantno je da autor, koristeći dnevnu štampu i agencijske vijesti kao izvore, ne čini to u mjeri u kojoj bi se moglo očekivati. No, da ipak nije potrošio mnogo svog dragocjenog vremena na njihovom odabiru i kritičkoj ocjeni, vidi se po tome što koristi Tanjugove vijesti kao izvore za događaje u Bosni tokom rata.

Kao jedan od najvažnijih i najčešće korištenih kanala za ulazak stranih muslimanskih dobrovoljaca u Bosnu i Hercegovinu, ali i za organizovanje svih vidova podrške njihovom djelovanju, autor označava razne humanitarne organizacije. Nalazeći u djelovanju islamskih humanitarnih organizacija generalno gotovo puki teroristički paravan, njegovo izlaganje djeluje zastrašujuće u otkrivanju dubine zavjere, sve dok se samo ne otkrije u komičnom neznanju stvarnih značenja pojmova i pojava kojima se bavi. Tako jednu egipatsku humanitarnu organizaciju pribraja terorističkim pomagačima jer je utvrdio da je ova u Bosni, osim izbjeglicama i siročadi, humanitarnu pomoć davala i porodicama šehida.⁴ Naravno da je ovdje riječ o tradicionalnom nazivu za svakog poginulog muslimanskog borca, nazivu koji su Bošnjaci oživjeli u svom jeziku početkom agresije 1992. godine, i koji je i danas u upotrebi, od svakodnevnog govora do zakonodavstva. U njemu nema ničega tajanstvenog i zavjereničkog. Naravno, nije nam namjera tvrditi da se ta, ili bilo koja druga organizacija u Bosni i Hercegovini u toku rata, jeste ili nije bavila ili planirala baviti nekakvom subverzivnom djelatnošću, to nas ovdje jednostavno ne interesuje. Kažemo jedino da se takav zaključak nije mogao izvući iz činjenice da je ista davala pomoć porodicama šehida. No, američki ekspert nije samo uzeo sebi slobodu da prilično ležerno pristupi interpretaciji činjenica koje je utvrđivao, već je propustio priliku da navede i one koje je, bez ikakve sumnje, takođe utvrdio, a koje uopće nisu bez značaja za interpretaciju činjenica kojima se bavio. Mislimo prije svega na neupitnu činjenicu da su humanitarne organizacije, i islamske i kršćanske, i istočne i zapadne, i sve druge, korištene kao kanal za dolazak u Bosnu i Hercegovinu i djelovanje u njoj od strane svih faktora, a prije svega od strane raznih obavještajnih službi, koji nisu mogli doći ili im nije odgovarao dolazak zvaničnim diplomatskim ili vojnim kanalima. Drugi načini dolaska i kretanja zemljom, osim navedenih, s obzirom na stanje turizma tih ratnih godina, nije bio zamisliv.

Za djelovanje islamskih humanitarnih organizacija autor veže i svoj osvrt na napore dijela ovih dobrovoljaca na ostvarenju jednog od njihovih deklariranih ciljeva, oživljavanju vjerskog osjećanja među Bošnjacima. Nije tajna da je bilo misionarenja u formi islama kakva se u Bosni u vijekovima trajanja njene islamske tradicije nije

⁴ U originalu: “obiteljima shuhadaa (gerilaca mučenika)”, str. 73

practicirala i da je to misionarenje, osim što je imalo skromne rezultate i mali domet, ponekad poprimalo nespretne i nesretne forme. Dobro poznavanje ove pojave dragocjeno je za razumijevanje aspekata rata u Bosni i Hercegovini o kojima je ovdje riječ, za ocjenu stvarne i potencijalne uloge i značaja stranih muslimanskih dobrovoljaca u njemu. Ne bi se moglo ocjeniti baš dobrim poznavanje autora koji u bitnu rezultantu tog odnosa svodi konstataciju da se miještani nisu dali nagovoriti da odustanu od svinjetine, a da su mnoge Bošnjakinje odbile nositi hidžab,⁵ što bi valjda imalo značiti da im je ova vrsta mesa i dan danji redovno na trpezi, a da je nekad neko svim Bošnjakinjama naredio da nose hidžab, ali su mnoge od njih eto, u teškom ratnom vremenu i pod fundamentalističkim pritiskom, to hrabro odbile.

Uprativši islamske fundamentaliste prilikom njihovog dolaska džipovima humanitarnih organizacija u Bosnu u ljeto 1992. godine, sve usput šireći svoje učenje među Bošnjacima, autor konstatuje da je *inozemna bošnjačka brigada* već u jesen te godine *sakupljala različite elemente u međunarodnu arapsko-afganistansku mrežu*.⁶ U toku posljednjeg rata u Bosni, u Armiji RBiH ili van nje, nije nikada postojala nikakva *inozemna bošnjačka brigada*. Utvrditi i naglasiti razliku između brigade i odreda, nižeg organizacijskog tipa jedinice, kakva je bila jedinica u kojoj su se u najvećem broju koncentrisali strani borci u redovima Armije RBiH od avgusta 1993. godine, nije samo pitanje forme i ratne formacije. Razlika nije samo u broju ljudi koje je jedinica mogla imati, već i u njenim borbenim, operativno-taktičkim mogućnostima i time, naravno, mogućnostima političkog i vjerskog značaja i uticaja. No, jasno je da vam takvo razlikovanje prestaje biti nužno ako se osmjelite, kao što to čini Evan F. Kohlman, zaključiti kako su ti i takvi Bin-Ladenovi sljedbenici već početkom 1993. godine *u Bosni imali uporište iz kojeg su mogli napasti meki trbuh Zapadne Evrope i Sjedinjenih Država*, i to dokažete činjenicom da je već 26. februara te godine odjeknula prva eksplozija u Svjetskom trgovačkom centru u Njujorku. Jave li vam se eventualne nedoumice u pogledu logičnosti ovakvog zaključka, autor vas neće dugo ostaviti u njima i ponudiće ključnu vezu: u jednom islamskom centru na tlu Amerike, neposredno prije ovog terorističkog napada, održana je *Konferencija o solidarnosti sa BiH* na kojoj je javno predavanje održao slijepi šejh Omer Abdel Rahman.⁷ Impresivno.

Na prvi pogled bi se reklo da je autor neozbiljan i sklon pretjerivanju. Mi nećemo podržati takvo mišljenje, jer se radi očito o procjeni snage, širine i efikasnosti Bin-Ladenove mreže dobivenoj na sasvim drugom materijalu, koji i nije nužno

⁵ str. 149

⁶ str. 53

⁷ str. 95-98

morao biti vezan za prostor i vrijeme o kojem Kohlman piše u svojoj knjizi. Kada ih pokušava rekonstruisati na materijalu iz historije agresije na Bosnu i Hercegovinu koji slabo poznaje, dobijamo utisak pretjerivanja. Kao kada neobičan značaj pridaje činjenici da se sedam mudžahedina pridružilo bosanskoj jedinici od 2.000 ljudi u navodnom pokušaju deblokade Sarajeva u oktobru 1992. godine.⁸ On iz ovog učešća šačice stranaca u masi bosanske vojske (pretpostavljamo da je i autor mislio na mnogo veći broj združenih bosanskih snaga, kada već navodi spremnost komandanta pomenute jedinice da u deblokadi pogine 10.000 ljudi) uočava i moguće međunarodne komplikacije situacije oko Sarajeva. Njegov bi se zaključak teško mogao opravdati činjenicama na koje se poziva, čak i da su one tačne, a nisu, ni jedna. Niti je događaj o kojem govori bila operacija deblokade Sarajeva, niti su se borbe u blizini sarajevskog aerodroma, o kojima se zaista radi, odvijale u oktobru mjesecu 1992. godine, niti je komandant na kojeg se poziva⁹ komandovao jedinicom od 2.000 ljudi, niti je njegova izjava o 10.000 poginulih data u vrijeme i u kontekstu borbi o kojima je riječ.

Kada govori o aktivnostima mudžahedina (sa *bošnjačkim islamistima*) u Goraždu u septembru 1992. godine,¹⁰ piše na osnovu potpunih izmišljotina. Nikada, na strani Armije RBiH, nije bilo nikakvih stranih boraca na području Goražda u toku cijelog rata, a ne samo u septembru 1992. godine. Na ovom prostoru nije bilo, za cijelo to vrijeme, ni bošnjačkih jedinica sa naglašenim islamskim imidžom. Kako su onda mogli, kada ih tamo nije bilo, i to iz skućene enklave sa masom istočno-bosanskih prognanika kojoj je bila namjenjena sudbina slična Srebrenici, presjecati ceste *između Sarajeva i regije pod srpskom vlašću*, usput čineći nasilje protiv *mjesnih kršćanskih građana*?

Na drugom mjestu takođe izmišlja novu grupu mudžahedina, koja je navodno početkom 1992. godine poslana na visove Bjelašnice, koju su kao napali 7. novembra i čak ustvrdili *da dobro napreduju*. Bjelašnicu su, po Kohlmanu, opet kao koristili Mladićeви vojnici *tijekom rata* kao dobre i lahko branjive artiljerijske položaje. No, ove borbe navodnih stranih mudžahedina neće biti uspješno okončane sve do avgusta (autor ne navodi koje godine, ali je za pretpostaviti da misli na 1993) kada će se srpske snage povući, ne pred vojnom vještinom mudžahedina, već pred prijetnjom NATO-a da će vojno djelovati da prekine opsadu Sarajeva.¹¹ Mudžahedini su u ovoj priči izmišljeni, a svi događaji pomiješani do besmisla. Nikakvi mudžahedini

⁸ str. 82

⁹ Radi se o Zulfikaru Ališpagi Zuki, komandantu specijalnog odreda "Zulfikar" (op.aut.).

¹⁰ str.77

¹¹ str.87

nisu poslani na visove Bjelašnice. Čak i da ih je bilo, nije bilo nikakve potrebe slati ih na Bjelašnicu, koja je u to vrijeme bila čvrsto u rukama vojnika Armije RBiH. U ljeto 1993. godine mudžahedini su mogli napadati visove Bjelašnice samo ako ih je bilo u sastavu Mladićeve vojske, koja je u to vrijeme zaista napadala tu planinu i uspjela je zauzeti početkom avgusta. Uskoro su je i napustili, prepuštajući je kontroli snaga UN-a, ne zbog prijetnji bombardovanjem, nego zbog stvaranja uslova za nastavak jedne od faza političkih pregovora o rješenju bosanske krize koja je Karadžiću nagovještavala povoljan ishod. Autor je u priču uveo vjerovatno operaciju bosanske vojske s kraja 1992. godine poznatu pod nazivom *Koverat-92*, koja se i nije odigrala na visovima Bjelašnice, i pomješao je sa operacijom srpske vojske iz naredne godine poznatom pod nazivom *Lukavac-93*, koja se jednim svojim dijelom jeste tamo odigrala. Zatim je vremensku prazninu od nekih osam mjeseci zgodno ispunio stalnim napadima nepostojećih mudžahedina, stavljajući tako njima (dakle, Al-Qaidi) u ruke stvarni ključ bosanskog rata: kontrolu Sarajeva.

Predhodni primjer nije jedino mjesto koje svjedoči o tome da je Kohlman u svom istraživačkom postupku koristio vremeplov. Tako navodi da je zapovjednik operativne grupe *Bosna* u Žepču i Zavidovićima za operaciju *Uragan-95* angažovao elitne jedinice, među kojima je bio i odred *El-Mudžahidin*.¹² Operacija na koju se poziva jeste operacija 2. korpusa Armije ARBiH iz septembra 1995. godine. Operativna grupa *Bosna*, dok je postojala, nije bila u sastavu tuzlanskog, već zeničkog 3. korpusa Armije RBiH. U vrijeme kada je njen komandant navodno angažovao elitne jedinice, među kojima i pomenutu, ova operativna grupa već više od pola godine nije postojala. Uz to je, po autoru, ova vojna formacija, u vrijeme kada nije postojala, u okviru operacije koju nikada nije vodila, preko vremenskog razmaka od šest mjeseci, napala istovremeno ciljeve na dvije prilično udaljene planine: Ozrenu i Vlašiću, koje su mudžahedini u jurišu zauzeli.

Evan F. Kohlman našao je da prethodno opisani vojni uspjesi nisu zadovoljili Arape, pa su produžili dalje i zauzeli grad Maglaj, koji je *za mudžahedine imao poseban značaj jer ga je osnovalo Otomansko carstvo*.¹³ Osim što ovo nije tačno, nije ni najjasnije, iz autorove perspektive, zašto bi uopće mudžahedini napadali grad koji je cijelo vrijeme bio pod kontrolom bosanske vlade. Zatim zašto bi vehabitski Arapi, radikalni kakvim ih prikazuje, imali pozitivnu, umjesto vjerovatne negativne, motivaciju u nečemu što je osmansko nasljeđe. Čak i da su je imali, po čemu bi se onda Maglaj izdvajao od drugih bosanskih gradova, kada ih je gotovo sve *osnovalo Otomansko carstvo*.

¹² str. 173¹³ str. 174

Činjenice ne ometaju previše Kohlmana u njegovom stvaralačkom naporu ni kada se bavi poslijeratnim vremenom. Govoreći očito o vojnoj paradi u Zenici u decembru 1995. godine, on tvrdi kako je 10.000 bosanskih vojnika i *savezničkih elitnih postrojbi među kojima su bili strani mudžahedini*, prošlo ispred Izetbegovića i njegovih zapovjednika uzvikujući Allahu Ekber i *američki nas tenkovi neće zaplašiti*.¹⁴ Ova parada, kojom je obilježena treća godišnjica 3. korpusa Armije RBiH, održana je pred velikom masom građana Zenice. Snimana je velikim brojem kamera, a snimci su emitovani u informativnim i opširnim specijalnim emisijama na bosanskoj državnoj i lokalnoj zeničkoj televiziji. Niko od tolikog broja očevidaca na njoj nije mogao uočiti nikakve *savezničke elitne postrojbe među kojima su bili strani mudžahedini*, jer ih nije ni bilo. Bosanski vojnici jesu na toj paradi, kojom je obilježen i kraj rata, izvikivali svoj tradicionalni ratni poklič Allahu Ekber, što se jako dobro i glasno čulo. No, niko nije čuo, niti je mogao da čuje da su izvikivali nešto kao *američki nas tenkovi neće zaplašiti*. Tako blesav slogan na bosanskom jeziku nije moguće ni izgovoriti u ritmu vojničke koračnice, a i da jeste, ostaje najvažnije pitanje: kakvog bi uopće razloga imali da tako nešto izvikuju.

Optužujući nešto kasnije Izetbegovića da je odbijanjem da odmah nakon okončanja rata protjera sve strane muslimanske dobrovoljce iz Bosne i Hercegovine ne samo narušio Dejtonski mirovni sporazum, već i uplašio evropske i američke poslovne ljude i *ugrozio stoljeća međunarodne trgovine i poslovanja u jugoistočnoj Evropi*, jer je, po njemu, *čak i u ranim danima Otomanskog carstva Bosna imala uvijek koristi od svog strateškog položaja kao ključno mjesto zapadnjačkih trgovačkih puteva*,¹⁵ Kohlman nam se preporučuje i kao ekspert za opću historiju. Posljednju ocjenu historijske uloge Bosne kao ključnog mjesta zapadnjačkih trgovačkih puteva može osporiti svaki prosječno marljiv bosanski srednjoškolac, bez razlike po kojem nastavnom planu i programu uči historiju, istoriju, povijest. Predstavnici istog, pa i mlađeg školskog uzrasta, bi bili dovoljni za osporavanje i prethodeće joj ocjene o plašenju evropskih i američkih poslovnih ljudi, jer i oni vide da ni njih, ni njihovog kapitala, nema u Bosni ni danas, kada evidentno nema ni Izetbegovića, ni navodne radikalno-islamske prijetnje.

Na kraju ovog poduhvata dokazivanja jedne teze na drugom materijalu u odnosu na onaj na kojem je izgrađena, autor je vjerovatno uviđajući i sam prejak kontrast između činjenica historijskog zbivanja o kojima govori i zaključaka u vezu s kojim ih dovodi, postavio korektivni filter u formi pitanja *bi li Bošnjaci izdržali protiv hrvatske i srpske navale da im na početku nisu pomogli problematični strani mudžahe-*

¹⁴ str. 205

¹⁵ str. 274

dini? Kao dokaz potrebnog negativnog odgovora uzeo je izjavu još jednog eksperta za Bosnu i Hercegovinu, Richarda Holbrooka i njegovu navodnu tvrdnju da Bošnjaci vjerovatno *ne bi preživjeli* bez strane pomoći afganistanskih Arapa i drugih članova stranog odreda mudžahedina.¹⁶ To jednostavno nije tačno. Armija RBiH je najveći broj svojih bitaka vodila, pobjeđivala i gubila, bez ikakvog učešća odreda stranih islamskih dobrovoljaca. No, i da nije, ako prihvatimo maksimalno procijenjeni ukupan broj od nekoliko hiljada ovih boraca koji su u svim periodima rata, ma koliko dugo, boravili u Bosni, ne potencirajući činjenicu da borbeni dio jedinice o kojoj je riječ nikada nije prešao cifru od nekoliko stotina, stranih i bošnjačkih, boraca, jasno je da oni u armiji koja je brojala preko 250.000 vojnika nisu fizički mogli značiti presudnu supstancu. Sve da su odreda bili krilati mitski junaci, i makar to tvrdio Richard Holbrooke.

Ovih nekoliko primjera smatramo dovoljnim da bi se pokazala neutemeljenost knjige u stvarnosti historijskog zbivanja i njena vjerovatna utemeljenost u stvarnosti aktuelnih interesa američke obavještajne zajednice. Bavljenje drugim sličnim ilustracijama autorovog metoda, kao i osvrt na neke opće zaključke do kojih je na osnovu takvog metoda došao, držimo izlišnim trošenjem malog prostora koji ovakav osvrt podrazumijeva. Nadamo se da smo, na kraju, jednim dijelom pokazali i utemeljenost potrebe da se bosansko-hercegovačka historiografija, ako još uopće postoji, najzad prihvati svog posla. ■

Mesud Šadinlija

¹⁶ str. 277

PRIKAZI

Naučni skup: *Modernizacija društva u Bosni i Hercegovini*.
Dijalog historičara BiH, Neum, 10-12. septembar 2004.

Usljed podjela izazvanih ratom, saradnja između historičara iz različitih dijelova Bosne i Hercegovine svedena je na minimum. Moglo bi se reći da organizirane saradnje i nema, a i lični kontakti su rijetki. Pored toga, historija se počela tumačiti ne u zavisnosti od izvornih pokazatelja već od toga odakle dotični historičar dolazi. Imajući u vidu brojna sporna naučna pitanja i činjenicu nepostojanja dijaloga među glavnim naučnim centrima u Bosni i Hercegovini, fondacija *Friedrich Neumann Stiftung* do sada je organizirala više skupova u Bosni i Hercegovini s ciljem približavanja historičara u BiH i regiji, nazvavši ih jednim imenom *Dijalog historičara*. To je, ustvari, neka vrsta proširenja *Dijaloga povjesničara-istoričara iz Republike Hrvatske i Srbije i Crne Gore* koji su se okupljali u osam navrata od 1998. do 2003. godine, a čiji rezultat je osam knjiga zbornika radova o različitim naučnim pitanjima.

Nakon Banja Luke i Mostara, treći Dijalog historičara u Bosni i Hercegovini održan je od 10. do 12. septembra 2004. u Neumu. Tema ovog Dijaloga bila je *Modernizacija društva u Bosni i Hercegovini*. Na skupu koji je imao međunarodni karakter uzelo je učešće sedamnaest historičara sa referatima i nekolicina bez referata. Izlagalo se u tri sesije. Teme referata u prvoj i drugoj sesiji odnosile su se direktno na glavnu temu skupa, dok su u treću sesiju, nazvanu *Predmodernizacijsko doba*, svrstani referati koji su obrađivali pitanja iz vremena prije pojave moderne. Uvodničar i moderator skupa bio je dr. Husnija Kamberović, direktor Instituta za istoriju iz Sarajeva.

Pozdravni govor dr. Hans-Georg Flecka iz *Friedrich Neumann Stiftung*a, a koji se osvrnuo na pristup historičara učesnika u hrvatsko-srpskom dijalogu, pokazao je razliku između ciljeva historičara i same fondacije-organizatora. Dok su historičari imali devizu "istraživati bez obzira na rezultate koje će istraživanje polučiti", dr. Fleck je mišljenja da historičari moraju voditi računa o rezultatima svojih istraživanja, navodeći primjer udžbenika koji mogu biti sredstvo zloupotrebe historije. Udžbenici su bili i tema izlaganja dr. Charles Ingrao-a, profesora sa Purdue University iz SAD-a (*Weapons of Mass Instruction*), koji je analizirao ulogu udžbenika u masovnom obrazovanju s konstatacijom da se ni razvijena zapadna društva nisu u potpunosti oslobodila političkog upliva na sadržaje udžbenika.

Tematski dio skupa otvorila je dr. Latinka Perović s referatom znakovitog naslova *Modernizacija srpskog društva – pokušaji i ograničenja*. Analizirajući period modernizacije u Srbiji dala je zanimljiv presjek pokušaja modernizacije koji nisu bili originalno domaći već su bili pod spoljnim utjecajem, liberalna struja s osloncem na Zapad (prije svega na Austro-Ugarsku), *narodne demokrate* na Rusiju. Prof. dr. Iljas Hadžibegović je u svom referatu *Građansko društvo u Bosni i Hercegovini – porijeklo i kontekst* istraživao početke nevladinog organiziranja u BiH (pozn o osmansko doba) s naglaskom na austrougarski period, kada građanska društva dobijaju masovni karakter. Pokušaje i perspektive modernizacije bosanskog društva u osmanskom periodu tretirali su prof. dr. Enes Pelidija (*Bosansko društvo u XVIII stoljeću i modernizacijski procesi*), Boro Bronza (*Habsburški pogledi na modernizacijsku perspektivu BiH krajem XVIII i početkom XIX stoljeća*) i Hana Younis (*Modernizacijska kretanja u Sarajevu sredinom XIX stoljeća*). Zajednička karakteristika ovih referata jeste činjenica da je na početke modernizacije u Bosni i Hercegovini snažan utjecaj vršen izvan prostora Osmanskog carstva, putem demografskih promjena, liberalizacije trgovine, otvaranjem stranih konzulata u Bosni sredinom XIX stoljeća.

Modernizaciju bosanskohercegovačkog društva u austrougarskom periodu razmatrali su dr. Zijad Šehić (*Modernizacija u vojsci*), prof. dr. Tomislav Išek (*Kultura i znanost u Bosni i Hercegovini između suštine i politizacije 1902-2002*), Edin Veladžić (*Vjerski modernizam dr. Džemaludina Čauševića*) i mr. Edin Radušić (*BiH i jugoistočna Evropa – nužna povezanost*). Dok su se Šehić i Veladžić bavili konkretnim slučajevima modernizacije u austrougarsko doba, Išek i Radušić su svoju pažnju protegli na cijelo XX stoljeće.

Različite aspekte bosanskohercegovačke historije jugoslavenskog perioda obradili su Sonja Dujmović (*Bosanska vila i modernizacija*), mr. Seka Brkljača (*Teorije o slojevitom i spiralnom razvoju: bosanskohercegovačko zanatstvo*) i mr. Vera Katz (*Građanstvo u Bosni i Hercegovini između demokracije i komunizma*), dok se mr. Svetlana Bajić osvrnula na aktuelni problem odnosa prema kulturnoj baštini (*Šta i kako sa kulturnom baštinom*). Troje mladih referenata Aida Šabanović, Amir Kliko i Arandel Smiljanić tretirali su napredak u različitim sferama životu u Bosni i Hercegovini u antici, srednjem vijeku i na početku osmanske uprave (*Rimska arhitektura na tlu Bosne, Modernizacija – proces stalnog ljudskog djelovanja, Vlasi i modernizacija bosanskog društva u XV vijeku*).

Diskusija je bila raznovrsna, a posebno se mr. Snježana Vasilj detaljno osvrnula na referat koji se odnosio na vrijeme antike na tlu današnje Bosne i Hercegovine. Raspravljalo se kako o teoretskim okvirima tako i o konkretnim pitanjima na stavove iz pojedinih referata. Uočljiv je bio neujednačen pristup oko periodizacije modernizacije u Bosni i Hercegovini. Vodila se rasprava o tome da li se držati evropskih mo-

dela ili uvažavati specifičnosti društvenog razvoja u Bosni i Hercegovini i napraviti neku vrstu vlastite, bosanskohercegovačke periodizacije? Pored toga, gosti iz Hrvatske (prof. dr. Drago Roksandić i dr. Igor Graovac) i Srbije (dr. Latinka Perović) istakli su potrebu problemskog pristupa historiji, preporučivši komparativne studije kao najbolje sredstvo potpunog sagledavanja pojedinih naučnih problema.

Najveći broj učesnika na skupu bio je iz Sarajeva, ali su učestvovali i historičari iz drugih dijelova Bosne i Hercegovine (Banja Luka, Mostar), kao i iz Srbije, Hrvatske, Njemačke i Sjedinjenih Američkih Država. Posebnu vrijednost skupu dalo je prisustvo velikog broja mladih historičara, onih na kojima leži budućnost historijske nauke u Bosni i Hercegovini. Stariji historičari su do sada, nažalost, pokazali da se bez obzira na organiziranje ovakvih i sličnih okupljanja teško odriču svog pristupa historiji. Većina istoričara i povjesničara iz Banja Luke i Mostara čak ne pokazuju ni neku naročitu spremnost da učestvuju na okupljanjima historičara izvan njihovog *nacionalnog entiteta*. Zatvaraju se u svoje avlije i zaključavaju već zatvorena vrata na njima. Kako onda od njih očekivati da tumače historiju nepristrano, a o modernijem pristupu prezentiranja historije da i ne govorimo. ■

Edin Radušić

Đorđe Stanković, *Istorijski stereotipi i naučno znanje*,
Plato, Beograd, 2004, 311.

Kako svako zanimanje obilježi čovjeka i učini ga prepoznatljivim, tako i otvorena riječ upućena prvenstveno vlastitim studentima, pa onda i stručnoj javnosti može da otkrije profesorsku vokaciju starog kova, koja se ogleda u upornom i strasnom traganju za istorijskom istinom, otvorenošću da svoje znanje podijeli, pa makar je ono ne bilo do kraja uobličeno u cjelinu i zadovoljno sobom, te nuđenjem novih teorijsko-medotoloških inovacija koje bi unaprijedili dalja istraživanja svih onih koji se bave poniranjem u prošlost. Možda još važnije, to je znanje koje proističe iz ljudske potrebe da se dostignu sopstvena načela koja njeguju slobodu ličnosti i napora da se prevaziđe vlastita zatvorenost prouzrokovana akademskom uronjenošću u svijet samoće i nedoumica. Takva vrsta napora neosporno u našem vremenu rezultiraju suprotstavljanju sa duhovnom i moralnom dekadencijom u društvu i profesionalnim krugovima, samozadovoljnim i lažnim veličinama koje se iscrpljuju u samodokazi-

vanju otkrivajući na taj način intelektualnu prazninu, te u krajnjoj liniji sukobljenošću sa mitskim predstavama o prošlosti koje nose sobom i nezaobilazne stereotipe.

Pred nama je, dakle, zbirka objavljenih tekstova profesora beogradskog univerziteta i šefa odsjeka za istoriju Jugoslavije Đorđa Stankovića koja počinje neobičnim uvodom – predgovorom iz 1988. godine. Njim on podsjeća na svojevremeni apel za potrebom utvrđivanja bilansa “istorijskih učinaka višedecenijskog postojanja Jugoslavije” i utvrđivanja nove strategije kojom bi istorijska nauka prevazišla mnoge svoje slabosti, uklonila mogućnost novih dogmi, te prihvatiti nove metode koje bi unaprijedile poziv. Ovakav zahtjev se obrazlagao potrebom uključenja u tokove evropskih i svjetskih dostignuća u istorijskoj nauci, jer bi samo to oslobodilo društvo i pružilo mu mogućnost da se oslobodi svoje opterećujuće prošlosti i da otvorenije ide ka budućnosti. Poziv je ponovno adresiran na “sve one naučnike dobre volje sa istog prostora kao i pre dve i po decenije, proširujući to na celi Balkan, da se naši brodovi ‘dobre volje i naučnog znanja’, istorije lišene ‘istorijskih stereotipa’ i istoričara bez naučnog i moralnog kredibiliteta, sastanu na pučini univerzalnosti nauke”. Zbirku tekstova “zatvara” drugi pogovor u kojem se podsjeća da je približavanje istini egzistencijalno pitanje za ljude sa Balkana “koje je momentalno prekriveno tmurnim oblacima mitomanije i vekovnih stereotipa” i stoga istoričari treba da uporno otkrivaju nove izvore i svjedočanstva na kojim bi gradili “naučno znanje koje dopuštaju objektivne okolnosti, nezavisno od istoričareve volje”.

Primjer angažovanijeg i kritičkog osvrtu na prošlost ponuđen nam je i tekstovima između ova dva pogovora, a organizovanih u četiri djela.

Prvi dio tekstova objedinjen je naslovom *Preispitivanje stereotipa*. Njega čini šest tekstova, a prvi predstavlja rezultate timskog rada istoričara, predstavljenih na naučnom skupu u Neumu 4-8. februara daleke 1985. godine: *Istraživanje nacionalno i jugoslovensko od početka XIX veka do savremenog doba u srednjoškolskim udžbenicima istorije*. Aktuelnost značaja udžbenika i u današnje vrijeme čini dodatno interesantnim ovaj tekst koji posebno podsjeća na društvenu odgovornost pri sačinjavanju udžbenika i na sadržaj koji sa svojom romantičarskom notom, političkom istorijom, zanemarivanjem integralnih postulata, personalizacijom istorije, negativnim kontekstom izraženim prema određenim društvenim stratumima, te sa iracionalnosti u građenju slike vlastite prošlosti može pripremiti negativna iznenađenja društvu u budućnosti.

Tekst *Nikola Pašić i stvaranje Jugoslavije – stereotipi i zablude* preuzeti su i skraćeni predgovori iz knjiga *Nikola Pašić, Saveznici i stvaranje Jugoslavije*, iz 1984. godine, te iz *knjige Nikola Pašić i jugoslovensko pitanje*, I-II, Beograd, 1985. Ovdje je u najkraćem ponuđeno obrazloženje jednog od najkontraverznijih pitanja jugoslovenske prošlosti sa ograničenjima vezanim za ovaj problem, sa naporom da se sa njega skinu mitske i političke zablude. Autor razlaže pravni položaj država koje

su netom ušle u Kraljevinu, ratne okolnosti, spoljnu politiku, kao i problem “zaro-bljavanja” ličnosti, i ne samo N. Pašića, u nacionalne i političke interese, postavljajući nova pitanja čiji odgovori zaslužuju više pažnje, nego apriorno presuđivanje bez pravog svjedočenja nauke. Pitanje ove ličnosti više je vezano za pitanje smisla postojanja jugoslovenske države, o snagama koje su je stvorile, o nemogućnosti uspostavljanja kompromisa i mnogim drugim koji su tek na dalekom horizontu naših utemeljenih saznanja.

Autor, kao i koautori narednog teksta (objavljenog 1985. godine) Drago Rok-sandić i Zorica Stipetić su (bili) mišljenja da je i tema *Velikosrpski hegemonizam i drugi nacionalizmi u protivrečnostima jugoslovenskog društva 1918-1941*. jedna od onih koja zahtjeva temeljita istraživanja zbog svoje pozicije između nauke, ideologije i politike, te je vrlo plodno tlo za stvaranje i održavanje stereotipnih predstava. Iz tih razloga ovdje je ponuđena i sa razlogom ponovljena štampanjem ovog priloga izuzetno kvalitetna i kompleksna metoda rada na ovakvoj vrsti problematike.

Uočena opasnost od uskonacionalnih i dogmatskih vizura, nacionalnih romanti-zama, granica svake vrste, iznuđenih patriotskih ekspresija, apologetskih tirada, moralnih erozija, odsustvo dijaloga, neuvažavanje kontinuiteta, ali i drugih naučnih postulata kao rezultante društvenih protivrječnosti data je u tekstu-upozorenju pod nazivom *Protiv apologije vlastite istorije*.

U tekstu *Nacionalizam i politička kultura (Istorijsko iskustvo prvih godina ju-goslovenske države)* ponuđena je izuzetno zanimljiva analiza jezika hrvatskih stranačkih listova u prvim godinama života Kraljevine, što je dobro došlo kao model istraživačima političke kulture međuratnog perioda i primjer “terora malih razlika” u istoriji Jugoslavije.

Prvi dio zbirke završava se dijelovima knjige *Istoriografija pod nadzorom. Pri-lozi istoriji historiografije I*, Đorđa Stankovića i Ljubodraga Dimića o kojoj je već bilo riječi na stranicama ovog časopisa.

U drugom dijelu knjige pod nazivom *Naučno proveravanje stereotipa* ponuđeno je nekoliko primjera istraživanja, a većinom vezanih za područje Slavonije. Tekstovi (*Srbi u državnoj upravi Slavonije u vreme provizorijuma (1918-1921)*, *Srbi u Sla- voniji na izborima za Ustavotvornu skuptšinu 1920. godine*, *Srbi u državnoj upra- vi Slavonije za vreme sprovođenja centralizacije vlasti 1921-1929*, *Srbi u ‘državnoj vlasti’ i ‘unutrašnjoj upravi’ Slavonije za vreme diktature*), mada fokusirani na nave- deni teritorij pružaju mnoštvo modela i ideja primjenjivih i na druga područja Kra- ljevine i na druge teritorijalne i društvene kategorije tadašnjeg vremena. Ovakav model detaljnog istraživanja društvene strukture na lokalnom nivou nudi mogućnost preispitivanja i provjeravanja stereotipnih predstava svake vrste i otvara mogućnost na novo “čitanje” prošlosti. Položaj pojedinih nacija, državna politika, unutrašnja uprava, uređenje grada, prisutnost vojske, uticaj političkih stranaka, štampe “prela-

mali” su se na mikro planu što ponuđena istraživanja mogu da rekonstruišu. Na sličan način primjer nudi i članak *Državna uprava u Zetskoj banovini za vreme diktature*, zasnovan na pomnim istraživanjima, obzirom da donosi karakteristike ove banovine, što je moguće uraditi i za druge banovine. Posljednji tekst drugog dijela *Reforma prosvete u Banovini Hrvatskoj i Srbi u Slavoniji* otkriva izvršene korjenite promjene u oblasti prosvjete, ozvaničene sa 54 naredbe i ukazuju na značaj koji je nova vlast pridavala ovoj društvenoj oblasti, kao i na odnos države prema novostvorenoj situaciji, odnosno kako se na ovom društvenom segmentu mogu “iščitati” odnosi političkih snaga u Kraljevini nakon Sporazuma Cvetković-Maček.

Treći dio zbornika, naslovljen *Nagoveštaji nove istorije* sadrži sedam raznorodnih tekstova. Prvi je *Jovan Bl. Jovanović i društvena istorija (Jedan zaboravljeni putokaz)* je ponovno podsjećanje na značaj bavljenja ličnostima kroz prošlost, njihovim znanjem i djelovanjem koje nam pruža sliku određenog vremena i idejnih strujanja, što uveliko doprinosi razumjevanju narastanja određenih procesa i ideoloških pravaca. U ovome slučaju nudi nam i sliku davnog otpora prema romantičarskim tokovima u srpskoj historiografiji, kao i na viđenje moguće sudbine zajednice sa susjednim narodima.

Kroz cjelokupan profesionalni angažman ponavljana misao o sudbini historičara u smislu “trpeljivosti prema vladajućima” i “podvrgnuta mediokritetstvu vladanja iskompleksiranih bivših pobednika i osionosti novokomponovanih osvjetnika” i mogućnosti da se ona zaobiđe zaokružena je i data pod nazivom *Uvod u etiku nove istorije*, a preuzeta iz knjige *Izazov nove istorije*, što je bila inspiracija za naredni tekst “Zašto ‘Izazov nove istorije?’”, u kome se nanovo sloboda postavlja kao predušlov i put ka znanju, kao stalno prisutni izazov kroz prošlost historiografije i kao jedini način da se uspostavi *nova istorija*, kao “reakcija na sve tradicionalne paradigme u historiografiji, a prvenstveno na tradicionalističku paradigmu političke historiografije”. Ona nastoji da uzme u obzir “sve aspekte ljudske delatnosti”, da poštuje uporedo i tradicionalne pristupe, dakle – “da se drži principa univerzalne intelektualnosti (moralnost, etičnost, kritičnost i vrhunski domet istorijskih radova)”. Oko nje se postavljaju određene grupe teškoća, ali i pravci razvoja, ukratko eksplicirani u navedenom tekstu. *Žene u ustavima Kraljevine Jugoslavije (1918-1945)* primjer je jednog od pravaca koji sobom donosi nova istorija i koje u svakom slučaju valja usvojiti i slijediti za dobrobit vlastite historiografije i mjenjaanja društvenog položaja polovine čovječanstva.

Savezničko bombardovanje Nezavisne Države Hrvatske (1943-1945). (*Istorijski stereotipi i stvarnost*) predstavlja napor da se ukloni jedan od stereotipa, opterećujućih za historiografiju i to na osnovu novih dostupnih dokumenata.

Za proučavaoce socijalističkog perioda izuzetan će biti tekst *Savremena antinaučnost i modernizacija Srbije*, u kojem korjene savremene antinaučnosti autor analizom događanja u jugoslovenskom društvu vidi u šezdesetim godinama.

Treći dio završava tekstom *Istoričar Branko Petranović – čovek i naučnik epohe promena. (Nedovršeni esej)*, u kojem učenik tek daje obrise svog velikog učitelja, pa stoga i naslov ne može biti drugačiji.

Posljednji, četvrti dio naslovljen *Dijalog prošlosti i sadašnjosti* je neuobičajen, ali dobrodošao način komuniciranja sa istoričarem, odnosno sa njegovim znanjem. Ovaj dio čine intervjui koje je profesor Stanković vodio od 1994. do 2003. godine sa novinarima raznih časopisa (*Borba, Intervju, Dan, Svedok*). Zgusnuto znanje o pojedinim pitanjima prošlosti i sadašnjim političkim prilikama često je interesantnije imati na uvid, naročito neprofesionalcima i onima željnih brzog usvajanja naučnih sadržaja, nego se mukotrpno probijati kroz stranice analitičkih i pomno rađenih djela. Prezentovani oblik komunikacije sa istinskim znanjem predstavlja i jedan od mogućih modela prezentovanja novih spoznaja ili izražavanja novih naučnih pretpostavki, postavljanja hipoteza i načina predočavanja posebnog vitalizma istoriografije u ovom društvu brzog ritma rada i života, a da se pri tome ne iznevjerava naučna utemeljenost.

Kako je već sam naslov knjige – *Istorijski stereotipi i naučno znanje* – svojevrsno priznavanje bolesti u istoriografskim krugovima i društvu, to je prvi korak ka izlječenju djelovanja u pravcu upornog i strasnog traganja za istinom i pouzdanje u mogućnost racionalnog puta dolaska do nje.

Ponuđeni tekstovi i intervjui artikulišu potpunu posvećenost autora prostoru, vremenu, profesiji, znanju i humanističkom vrijednosnom sistemu. Oni, čini nam se, i pored mnogobrojnih očiglednih problema, ne obeshrabrujući se tragičnošću situacije, nastoje pomiriti jaz između mnogih kategorija – stereotipa, mitomanije i znanja, nacionalno suprotstavljenih krugova, različitih generacija posvećenih istorijskom znanju, različitih metodologija, nastojeći uspostaviti neke primarne moralne, duhovne i naučne forme. Zbog svega ovog, predstavljena knjiga je za ponovljena čitanja. ■

Sonja Dujmović

Latinka Perović, ur., *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka.*

4. *Žene i deca*, Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji,
Biblioteka Helsinške sveske 23, Beograd 2006, 352.

Iz projekta *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* objavljen je četvrti zbornik radova pod naslovom *Žene i deca*.¹ U odnosu na prvi zbornik, koji ima multidisciplinarni karakter, u preostala tri su teme iz društvene historije sa akcentom na položaju žena u društvu, zatim o utjecajima elita u procesima društvenog razvitka i o ženama i djeci kao društvenim grupama. Mada urednica zbornika dr. Latinka Perović u uvodnom izlaganju napominje da su istraživanja djelimična, da ne predstavljaju cjelinu ni u kronološkom smislu ni u obuhvaćenosti svih aspekata relevantnih za problem koji se obrađuje, ovaj zbornik kao i prethodna tri su inventivna u smislu pravaca istraživanja i u bosankohercegovačkoj historiografiji. Bilo bi zanimljivo istražiti kako su se naznačeni procesi odvijali u bosanskohercegovačkom društvu da bi se kompariranjem mogla postići objektivnija spoznaja društvenih kretanja u susjednim zemljama.

Dr. Latinka Perović u prilogu *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka* (7-32), prvo se osvrće na literaturu za koju konstatira da nije malobrojna, ali je nedostatna za pouzdane zaključke o karakteristikama i domenima modernizacijskih procesa u Srbiji u XIX i XX stoljeću. Za istraživanje ove problematike bitno je upoznavanje sa značenjem pojmova *modernizacija* i *modernost*, zato autorica podsjeća: “*Modernizacija* je kao pojam šire ušla u društvene nauke tek posle Drugog svetskog rata. Ona označava vrlo široke promene (industrijalizacija, izgradnja komunikacija, podizanje obrazovnog nivoa i zdravstvene kulture) i svaku inovaciju (u različitim sistemima: ekonomskom, naučnom, prosvetnom). Ona, međutim, ne podrazumeva obavezno postojanje elemenata modernog društva: definisan svojinski odnos, vladavinu zakona, ljudska prava, građansko društvo.” (12), a “*Modernost* se odnosi na oblike društvenog života ili organizacije koji su se pojavili u Evropi od, otpri-

¹ *Srbija u modernizacijskim procesima XX veka (bez oznake broja 1)*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1994; *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka: 2. Položaj žene kao ogledalo modernizacije*, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd, 1998; *Srbija u modernizacijskim procesima XIX i XX veka: 3. Uticaj elita*, (izdanje autora), Beograd, 2003.

like, sedamnaestog veka nadalje, manje ili više po čitavom svetu”. Reč je dakle, o imanentno globalnom procesu: Jedna od fundamentalnih posledica modernosti ... jeste globalizacija’. “(12) Sa ovog stanovišta istraživana su pitanja o razvoju Srbije iz kuta stranih i domaćih promatrača i istraživača; prezentirane su različite tendencije u srpskoj historiografiji, od onih koji su Srbiju već od kraja XIX. stoljeća vidjeli kao modernu državu, do drugih koji razlikuju formu i sadržinu, privid i stvarnost, pa je vide kao zatvoreno, patrijarhalno društvo. Najveći dio ovoga priloga odnosi se na definiranje političke i intelektualne elite u Srbiji, zatim o uzrocima i posljedicama njene podijeljenosti, te dr. Latinka Perović konstatira da “*Intelektualne elite* su predstavljale *ulje na vodi*. Ali, to nije usled subjektivnih svojstava i nedostatka energije njihovih pripadnika već zbog nedostatka onih pretpostavki koje dele moderno od pred-modernog društva.”(32)

Sljedeći članak dr. Vere Gudac – Dodić pod naslovom *Položaj žene u Srbiji (1945-2000)*, (33-130), vrlo temeljito prezentira pravni položaj žene, njeno školovanje i obrazovanje, rad i zaposlenost, brak i porodične odnose, društvenu brigu o djeci, zdravstvenu zaštitu i ulogu žene u politici. U sadržajno preglednom zaključku sumirani su rezultati istraživanja od vremena prve polovice XX. stoljeća, kada je društveni položaj žene u Srbiji bio pod snažnim utjecajem patrijarhalnih odnosa agrarnog društva, preko njenog značajnog učešća u ratu i ostvarivanja nekih od osnovnih prava u prvim godinama nakon Drugog svjetskog rata, zatim tijekom postojanja jugoslavenske socijalističke države do suvremenog vremena tranzicije u kojem siromašno srpsko društvo, ali ne samo srpsko već i ex-jugoslavensko, vraćaju ženu njenoj tradicionalnoj ulozi majke i domaćice, ili ih okolnosti primoravaju da naprave izbor između profesije i obitelji. Današnji položaj žene u društvu autorica je vrlo jezgrovito definirala na sljedeći način: “(...) Istovremeno, zadnjih godina sistem državne socijalne zaštite u Srbiji sve je slabiji, a socijalna sigurnost građana sve manja. Usluge ustanova za negu i čuvanje dece zaposlenih roditelja postaju skuplje, a školovanje sve manje besplatno, posebno visoko. Pod izgovorom “bele kuge” i racionalizacije, postepeno se ukidaju neke osnovne škole u Beogradu. U uslovima razorene ekonomije, do sada i više nagoveštene nego realizovane privatizacije, ali i slabljenja svih onih olakšica koje je država u socijalizmu garantovala, udate žene su sve manje u situaciji da se ravnopravno sa muškarcima suočavaju sa svim onim što tranzicija nosi. (...)” (127) Istraživanje je napravljeno za Srbiju u drugoj polovici XX. stoljeća, a bilo bi vrlo korisno to učiniti i za Bosnu i Hercegovinu jer se može pretpostaviti slična, ako ne i nepovoljnija situacija kada je u pitanju ova problematika.

Dete i žena na selu u Srbiji između dva svetska rata izuzetno je nadahnut članak dr. Momčila Isića. (131-159) Kratki citati iz dokumenata vrlo plastično slikaju izuzetno težak život i žena i djece na selu u završnom vremenu raspadanja seoskih

porodičnih zadruga na inokosna domaćinstva. Obuhvaćene su sve razvojne faze jednog ljudskog bića: od rođenja “ (...) Tako, po neki put na njivi, gde se kopa kukuruz, nađe se i po osam kolevki, i u njima mala deca, od kojih neko grče, a neko plače, a majke na njivi” (131); preko ranog djetinjstva “(...) Nema ni pet godina, a već je pošlo za ovcama ili drugom stokom na pašu. Ono i jedno pseto – od rane zore do večeri, na kakvom proplanku oko koga su guste šume ili stenoviti bregovi, sa kojih se kada valjaju teški oblaci koji će za trenutak docnije sručiti silovite pljuskove i kiša, uz tutanj i prasak gromova.” (132); preko mladosti, udaje, braka do starosti. “Žena je, dakle, čuvar kućnog ognjišta. Mnogo je ona u njega uložila da bi ga ostavila. Bezgranična je njena trpeljivost, pogotovo kad su u pitanju deca, “božji blagoslov”, čak i onda kada je slaba i nemoćna, kada “krši ruke”, uverena da ne može da bude bolje.” (159)

Dr. Dubravka Stojanović u članku *U senci “velikog narativa”*: Stanje zdravlja žena i dece u Srbiji početkom XX veka (160-175) istražuje ovo pitanje od prije stotinu godina na pokazateljima koji govore o smrtnosti novorođenih, male djece i žena na porodu jer su to najvažniji indikatori stanja i razvoja društva i države. “Uspesi postignuti u razvoju zdravstvene kulture i zaštite tokom prethodnog veka brzo su poništeni u poslednjoj krizi kroz koju je prošlo srpsko društvo, čime je još jednom pokazano da se vrednosti modernog, individualiziranog društva ne nalaze na visokom mestu lestvice društvenih i političkih prioriteta. One se još uvek lako žrtvuju “velikoj politici”, one još uvek teško postaju “velika tema”. “Nacionalni interes”, koji je bio središnja tema “velikog narativa” devedesetih godina XX veka nije kao svoju temu prepoznao zdravlje stanovništva, pa Srbiju bez obzira na, u međuvremenu postignuti napredak, u XXI vek, kao što je to učinila i na pragu XX, ulazi sa zabrinjavajuće visokom stopom smrtnosti odojčadi, kao jednim od vitalnih statističkih pokazatelja razvijenosti društva. Oni su nepriznate žrtve devedesetih godina XX veka, nevidljivi gubitak u opštem porazu. Činjenica da o tim žrtvama još uvek niko ne govori, da nisu uzeti u obzir i da nema adekvatne državne politike koja bi se ozbiljno suočila sa demografskim slomom govori o tome da ta tema još nije prepoznata kao važna. “Veliki narativ” i dalje u stanovništvu vidi samo materijal. To je jedan od najpoznatijih dokaza opstajanja antimodernog sistema vrednosti u kome ljudski život ima malu cenu.” (175) Ovako opširan izvod iz zaključka rasprave dr. Dubravke Stojanović trebao bi biti poticaj za razmišljanje i istraživanje bosanskohercegovačkog društva u kojem “veliki narativ” rastaće sve njegove dijelove, a osobito zdravlje njegovog stanovništva.

Iz priloga Sanje Petrović Todosijević *Analiza rada ustanova za brigu o majkama i deci na primeru rada jaslica u FNRJ (176-187)* uočljivo je da život ovih marginalnih društvenih grupa nije bio poboljšán u odnosu na međuratni period, već je

bio još više otežan novom ulogom žene koju joj je namijenilo socijalističko društvo. Osim majke od koje se očekivalo da po svojoj biološkoj funkciji doprinosi demografskoj obnovi socijalističke zajednice, bilo je potrebno da se izvanrednim zalaganjem uključi u obnovu zemlje, potom zaposli u neku od tvornica, obavli sve kućne poslove, ali i neke od poljoprivrednih radova i nakon svega društveno-politički angažira. Na jednoj strani, socijalistička vlast donosila je vrlo povoljne zakone o zaštiti žene i djece, osobito trudnica i majki sa malom djecom, a na drugoj, ta ista vlast ideologijom i praznom retorikom nije javno priznala da se ukupno stanovništvo nalazi na rubu opstanka. Zakoni i “kampanje” o izgradnji jaslica dirigitirane s vrha vlasti gubile su se u lokalnim zajednicama sreskih odbora i komiteta smještenih u mišlju oskudice, siromaštva i primitivizma. Izvještaji o realizaciji ideje o organiziranju jaslica su negativni, porazni po društvo koje je imalo također “velike narative”, a malo pružalo za minimalne životne uvjete. I danas postoje historičari koji ovaj period povijesti objašnjavaju “*tako je bilo vrijeme*”, zato rad Sanje Petrović Todosijević otvara sasvim novu perspektivu sagledavanja prošlosti na primjeru zbrinjavanja djece dok njihove majke obavljaju nekvalificirane, teške poslove svojom fizičkom snagom bez osnovnih uvjeta za rad. U godinama FNRJ-a bile su vrlo “popularne akcije” o pravilnoj ishrani i njezi majke i djece, na koje su se organizatori žalili zbog nedovoljnog broja zainteresiranih slušatelja, a očekivana publika odgovarala je prigovorom “(...) dajte nam dosta hrane ili dajte nam dosta sapuna”. (179) Ovaj izvod iz arhivske građe na najbolji način svjedoči o društvu i uvjetima života žena i djece u njemu.

Čitajući ovaj zbornik, svaki sljedeći članak čini se već u naslovu intrigantnijim, novijim i zanimljivijim. Tako je i sa radom dr. Olivera Milosavljević, *Otac – genijeljubimac: Kult vladara – najtrajniji obrazac vaspitavanja dece (188-292)*, u kojem je analiziran kult vladara kao “karakteristična dugotrajna pojava političke prirode”. Na osnovi listova za djecu i mlade uporedo su analizirani sadržaji o veličanju vladara i vladarskih dinastija u Kneževini Srbiji, Kraljevini Srbiji, Kraljevini SHS, Kraljevini Jugoslaviji, a zatim ratnog vođe i doživotnog predsjednika socijalističke Jugoslavije do 80-ih godina XX. stoljeća. Analiziranje kulta vladara kao najtrajnijeg obrasca u odgoju i obrazovanju djece, autorica je potkrijepila brojnim primjerima iz različitih listova iz čega je uočljivo da “Vaspitači, i sami vaspitavani po obrascu da je prvi čovek isto što i sam patriotizam, prirodno su ga prenosili na sledeće generacije mladih. Kako je sam kult bio ideologija, a ne konkretna ličnost, još je prirodnije što su obrazac prenosili na svaki novi objekat obožavanja, bez obzira na različite izvore njegovog autoriteta i ideološke ciljeve koje je simbolizovao. (...) Dokazivanje legitimnosti (svakog) vladara preko njegove prošlosti, bilo da se pozivalo na pretke, ili vođstvo u revoluciji, pretila je konstantna opasnost od osporavanja legi-

timiteta, pa su građeni sve snažniji kultovi, uz dokazivanje da je “Bog”, “Istorija”, “Narod” ili “Klasa” upravo njih izabrao.” (287) “Na zalasku XX veka, i sa njim, na zalasku ovakve političke kulture, bilo je pokušaja da se “otac” pronade čak i piscu. Nije uspelo, možda zato što ga deca nisu prepoznala.” (289)

Dr. Andrej Leonidović Šemjakin je u tekstu “*Svet detinjstva*” u *Srba u putnim beleškama P. A. Rovinskog (292-313)*. Boraveći oko tridesetak godina na Balkanu, Pavel Apolonovič Rovinski (1831-1916.) ostavio je, između ostalih, i zapise o djeci, njihovom školovanju i uvjetima života u Srbiji. Za ovoga istaknutog slavistu, autora knjige o etnografiji Crne Gore, pronicljivog novinara, istaknutog pedagoga i neumornog putnika, dr. Latinka Perović zaključuje: “Teško je pronaći stranog autora koji je pisao o Srbiji u drugoj polovini XIX v. i koji bi se ne samo bolje od Rovinskog snalazio u mentalitetu srpskog naroda, već i da je bolje pisao o njemu.” (299), dovoljna je preporuka za čitanje ovog zanimljivog članka.

Sljedeći rad o *Školovanju dece u verskim školama u Srbiji u drugoj polovini XX veka (314-337)*, autorice dr. Radmile Radić, govori o školama i učenicima vjerskih zajednica koje su poslije Drugog svjetskog rata ostale izvan jedinstvenog državnog sustava obrazovanja, odnosno bez prava javnosti. Prezentirani su rezultati istraživanja o nižim i srednjim vjerskim školama različitih konfesija: Srpske pravoslavne crkve, Rimokatoličke crkve i Islamske vjerske zajednice, jer je Srbija sa pokrajinama jedina od jugoslavenskih republika imala sve ove vrste škola, pa čak i neke manjih vjerskih zajednica čiji je broj učenika bio neznan, ali su postojale. Dr. Radmila Radić problematiku prezentira u vremenu marginaliziranja crkve i religije u socijalističkom društvu i brojčanim podacima ukazuje na manji broj sveštenika/svećenika, monaha/redovnika i časnih sestara u odnosu na vrijeme prije Drugog svjetskog rata, međutim ukazuje i na različite posljedice koje je komunistički ideološki okvir imao na pojedine vjerske zajednice. Utemeljeni zaključci o ovoj problematici su preporuka za ovu studiju, iz koje se može uočiti kako su se i vjerske zajednice snalazile u vremenu nepovoljnom za njih, ali i da to cijelo razdoblje nije bilo toliko kruto, jer je već krajem šezdesetih godina stvarano pogodnije okruženje za njihov razvitak.

Posljednji članak u zborniku je magistrice Aleksandre Vuletić, *Očevi i sinovi: Skica za poređenje generacija u Srbiji XIX veka (338-349)*, u kojem se analizira općeprihvaćeno mišljenje da su sinovi uglavnom manje uspješni od svojih očeva. Na primjerima značajnijih i poznatijih ličnosti iz srpske historije, autorica na vrlo zanimljiv način elaborira ovu problematiku kroz dvije generacije u različitim razdobljima političkog i kulturnog razvitka Srbije. Opisujući očeve i sinove prezentirane su tradicionalne i moderne ideje u Srbiji, ali školovani sinovi nisu mogli promjeniti puno jer su predstavljali “ (...) *ulje na vodi*. Ali, to nije usled subjektivnih svojsta-

va i nedostatka njihovih pripadnika već zbog nedostatka onih pretpostavki koje dele moderno od pred-modernog društva.” (32).

Zatvarajući ovim citatom krug sa prvim prilogom u zborniku, ostaje samo da se preporuči čitateljstvu. Preporuka su nove teme kojih nema u bosanskohercegovačkoj historiografiji, zatim jasnost izlaganja i analiza i zaključaka, utemeljenost radova na arhivskoj građi, upoznavanje sa prošlošću na jedan jednostavan i realan način bez romantičarskih zanosa o nama sa prostora bivših jugoslavenskih republika. ■

Vera Katz

Frensis Fukujama, *Kraj istorije i poslednji čovek*,
naslov originala: *The End of History and The Last Man*,
(preveli sa engleskog Branimir Gligorić i Slobodan Divjak),
Clio, Beograd 2002, 373.

Porijeklo ove knjige je u članku pod naslovom *Kraj historije* koji je američki teoretičar, japanskog porijekla Francis Fukuyama napisao za časopis *The National Interest* u ljeto 1981. u kojem je tvrdio da se liberalna demokratija kao sistem vladavine izuzetno proširio svijetom krajem 70-tih i početkom 80-tih godina prošlog stoljeća. Tvrdio je kako je liberalna demokratija pobijedila protivničke ideologije kao što su nasljedna monarhija, fašizam i komunizam. Ideju za ovu tematiku dobio je kada mu se prijateljica, nakon što je doselila iz SSSR-a u SAD požalila kako njena djeca odbijaju da pišu zadaću i na njeno insistiranje odgovaraju: “Mama, ovdje je demokratija. Ne moramo raditi ono što ne želimo!” Ovaj dječiji odgovor Fukuyama nije shvatio nimalo naivno, već je kroz prizmu filozofskog posmatranja razvoja objasnio razvitak ljudskog društva. Svoje poimanje tog razvoja zasniva uglavnom na tumačenju Platonove, Hegelove, Lokove, Hobsove i Ničeove filozofije. Stoga gotovo svako poglavlje počinje citatom nekog od navedenih filozofa: “Negdje još postoje narodi i stada, ali ne kod nas, braćo moja: ovdje postoje države. Država! Šta je to? Pa lijepo! Sad otvorite uši, jer sad ću vam reći svoju riječ o smrti naroda. Država se zove najhladnije od svih hladnih čudovišta. Hladno i laže i ova laž gmiže iz njenih usta “JA DRŽAVA, JA SAM NAROD”. Laž je to! Stvaraoci su bili oni koji su stvarali narode i prekrili ih vjerom i ljubavlju, tako da su oni služili životu. Uništio-ci su oni koji postavljaju zamke za mnoge i nazivaju ih državom: oni ih prekrivaju

mačem i stotinama požuda. Gdje još ima naroda on ne razumije državu. Ali država laže na svim jezicima dobra i zla i ma šta da govori, laže – i ma šta ima ukrala je.” Ovaj citat, svojstven svom autoru Fridrihu Niče, pomogao je Fukuyami da iznese tvrdnju da razlog zbog kojeg liberalne demokratije nisu postale univerzalne, odnosno stabilne nakon dolaska na vlast, što leži prije svega u neslaganju države i naroda. Država se nameće narodu. U nekim slučajevima država formira narod što je bio slučaj u Sparti, dok npr. različite imigracione svijesti formiraju Sjedinjene Američke Države. Nastanak klasnog društva Fukuyama objašnjava Platonovim THYMOS-om, a THYMOS je borba za priznanje što je po njemu pokretačka snaga historije. Kada su se prvi ljudi sukobljavali rezultat je bio to da je poraženi postajao rob, a pobjednik je postajao gospodar željan još priznanja koje će dobiti ukoliko pobjedi još ljudi. Takav odnos u historiji zadržao se do pojave liberalne demokratije. A po Hobsu, Loku i njihovim sljedbenicima koji su pisali američki Ustav i Deklaraciju nezavisnosti – *liberalno društvo je bilo rezultat društvenog ugovora između pojedinca koji posjeduje određena prirodna prava i države*. U skladu s ovim, navodi primjer kako se u izučavanju historije često prave greške u interpretaciji uzroka revolucija. Veoma je rašireno shvatanje da su revolucije izazvane siromaštvom. Međutim studije o Francuskoj revoluciji pokazale su obrnuto: tokom trideset ili četrdeset godina prije revolucije, Francuska je doživjela ekonomski rast, praćen serijom dobro usmjerenih reformi. Stoga autor izvodi zaključak kako i u savremenom svijetu samo najsiromašnije i najbogatije zemlje pokazuju tendenciju ka stabilnosti. One zemlje koje se ekonomski modernizuju pokazuju tendenciju da budu najmanje politički stabilne, zato što samo rast promoviše nova očekivanja i zahtjeve. Također, revolucije su na jedan ili drugi način posljedice želje za priznanjem. Za to je najbolja ilustracija komunističko društvo kojem je autor posvetio veliku pažnju pošto je knjiga nastajala u periodu kada je hladni rat bio na koncu. Fukuyama komunizam tumači logičnim izborom Rusa i Kineza, jer je u skladu s njihovom tradicijom autokratije i centralne vlasti. Komunizam kao i fašizam vidi kao oblik tiranije jer suzbija pojedinca u njegovoj želji u dokazivanju. Država koja svoju privredu bazira na zajedničkoj imovini mora propasti kao najbolji primjer navodi Peronovu Argentinu. Naime, 30-tih godina 20. stoljeća Argentina je bila bogata poput Švicarske, bila je pet puta bogatija od Italije i Austrije, ali nakon što je Peron izvršio reformu, zemlja je sve više nazadovala. Također smatra da su komunističke zemlje prilično stagnirale zahvaljujući i svom odnosu prema naučnicima. Nauka je potrebna čovječanstvu, ona ga čak na neki način sjedinjuje jer kako su se ljudi prije međusobno borili, sada se bore za očuvanje planete što je prema mom mišljenju tipični stav jednog proamerički orijentiranog teoretičara, jer je neosporna činjenica da je upravo država iz koje Fukuyama dolazi najveći zagađivač prirodnog okoliša. Ipak njegov je stav da opasnost liberalnoj demokra-

tiji najviše prijeti od istočnoazijskih zemalja. One usvajaju tehnologiju Zapada, međutim ne odriču se svoje tradicije, čak naprotiv, nastoje što više da je ističu u svakodnevnom životu. Fukuyama historiju dijeli na historiju i posthistoriju. Sve zemlje u kojima ne vlada liberalna demokratija, koja je po njemu idealno društveno uređenje su još u historijskom periodu. Potom priznaje da su i drugi, manje razvijeni vijekovi također mislili o sebi najbolje, mislili su da su dosegli kraj historije. On ne misli da će ratna zbivanja u svijetu potpuno zatihnuti, ali iznosi pretpostavku da će sve više biti demokratskih zemalja. Taj porast demokratije utjecat će na smanjenje ratova jer je nezamislivo da jedna demokratska zemlja npr. Norveška napadne demokratsku Dansku. Ljudi će svoje vlastite ambicije ostvarivati preko sporta. Već i sada većina nacija je više ponosna kada njihov nacionalni tim osvoji Svjetsko prvenstvo u nogometu nego što je većina stanovništva Rimske imperije bila ponosna na njeno osvajanje Britanije. Lično ne vjerujem u jednu univerzalnu civilizaciju pošto je u ljudskoj prirodi da se sukobljava. Upravo tako Fukuyama tako tumači psihi posljednjeg čovjeka. Njegov posljednji čovjek koji neće moći da se bori u ime pravednog cilja, jer će on biti ostvaren u prethodnoj generaciji, počat će se boriti protiv njega. On će se drugim riječima boriti protiv dosade jer čovjek ne može zamisliti svijet bez borbe. Pojam posljednjeg čovjeka je u ovoj knjizi objašnjen gotovo samo filozofski, gotovo nikako sa aspekta historije, tako da se može steći dojam da Fukuyama iako to negira, primjerom posljednjeg čovjeka potvrđuje da je historija cikličan proces.

Svoju viziju budućnosti čovječanstva prezentira metaforom teretnih kola koja se kreću u koloni. Neka kola će se zaustaviti u gradu, dok će ostala biti u pustinji ili posljednjem planinskom prijelazu. Neka kola će otići u pogrešnom smjeru, neka kola će ostati duže nego što žele na putu, a većina će ih sretno doći do grada. Ipak moram priznati da se nadam da će neka od kola koja putuju ka tom idealnom gradu liberalne demokratije moći povesti i sve one siromašne koji su samo nužno zlo u svijetu Fukuyamine američke liberalne demokratije. ■

Amra Šaćić

Branka Raunig, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*, Djela CBI, LXXXII/ knj. 8, ANUBiH, Sarajevo 2004, str. 301; K.1-7; Tab.1-51.

Nakon petnaest godina pauze u objavljivanju monografskih studija iz oblasti arheologije, Centar za balkanološka ispitivanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine je naučnoj, ali i široj čitateljskoj javnosti ponudio knjigu Branke Raunig, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda*. Studija obuhvata rezultate dugogodišnjeg istraživanja japodske kulture na dijelu etničkog prostora Japoda, a ujedno i krunu naučnog rada autorice Raunig, što je prepoznala i Fondacija za izdavaštvo koja je i finansijski pomogla izdavanje ove knjige. Iako je monografija publicirana 2004. godine, smatramo da značaj njenog prikazivanja nije upitan ni dvije godine poslije.

Osnovna ideja studije je, kako autorica Raunig u uvodu i naglašava, kroz interpretaciju svih vrsta objekata sa karakteristikama figuralnosti pronađenih na japodskom teritoriju, zatim proniknuti unutar veze religija – umjetnost, odnosno sagledavajući elemente religijskih vjerovanja i duhovnosti Japoda prikazati osnovu na kojoj su izgradili svoj poseban umjetnički izraz.

U prvom poglavlju pod nazivom *Japodi* (str. 11-23), autorica Raunig sumarno i sistematično daje osnovne informacije o ovoj etničkoj grupi - plemenu, njihovom porijeklu, teritoriji koju naseljavaju, historijatu – tj. osnovnim obavijestima iz zabilježene prošlosti, zatim o hronologiji, naseljima i društvenom uređenju, što je upotpunjeno dosta jasnom kartom važnijih arheoloških lokaliteta, ukupno 31, te približno ucrtanom granicom japodskog teritorija. Ukazujući na osnovne probleme s kojima su se u istraživanju svih segmenata života Japoda susretali, čitava plejada istraživača, pa i sama autorica, ipak ostavlja otvoren niz pitanja - kao naprimjer ona koja se tiču porijekla Japoda, hronologije, granica japodskog teritorija i ubikacije iz izvora poznatih naselja kao što je Metullum, Terpom i lokacija Posena, te odnosa Japoda sa drugim etničkim grupama i narodima, u prvom redu Keltima.

Klasifikaciju upotrebni predmeta na kojima se pojavljuju figuralne predstave, autorica je izvršila na osnovu materijala od koji su ti predmeti izrađeni te je ta klasifikacija poslužila osnovom za formiranje poglavlja knjige. Da bi tema dobila dodatnu dimenziju duhovnosti dala im je prilično poetične naslove, tako da ona posmatrajući *Bogove od gline*, osluškajući *Govor bronz*e, tražeći puteve dragocjenog *Jan-*

tara i stakla te čitajući *Priče sa kamena* definira japodski originalni umjetnički izraz uzimajući u obzir mnogobrojne kulturne utjecaje iz šireg alpskog, mediteranskog i podunavskog prostora.

Na predmetima od gline preovladavaju zoomorfne predstave - predstave jelena, goveda, pasa, konja, zmija, te drugih htonskih životinja, a prisutan je i nemali broj naznaka antropomorfnih predstava u vidu ljudskih ruku.

Predstave na piramidalnim tegovima po autoričinom mišljenju vezani su za domaće žensko božanstvo, vjerovatno Thanu - zaštitnicu tkalačkog zanata - sudeći po predstavama nakita i kose, odjeće i drugim ženskim simbolima. Terakote odnosno idole od gline, najvećim djelom pronađene u Ripču, autorica dijeli na dvije grupe - piramidalne sa prikazima odjeće i nage terakote. Nage terakote ikonografski obuhvataju raspon od gotovo amorfnih sa minimumom ljudskih odlika do onih na kojima su takve odlike jasno vidljive, te ih karakterizira dosta niži kvalitet izrade. Raznovrsnost predstava ovih predmeta kultno-religijske namjene ukazuje i na bogatstvo duhovnog života Japoda tokom dužeg vremenskog razdoblja. Nakon sprovedenih analiza keramičkog materijala sa figuralnim predstavama, autorica zaključuje da "ma koliko korespondira sa svojim širim susjedstvom, u isto vrijeme (je) i poseban, japodski, odražavajući i kroz likovno oblikovanje na ovoj vrsti materijala sopstvenu stvaralačku snagu, sopstvene potrebe i sopstveni duhovni svijet." (str. 51) Spomenuti objekti dati su i u crtežima na 12 tabli kao i dvjema preglednim kartama ucrtanih nalazišta.

Likovne predstave na metalu izvedene su, uglavnom, livenjem, rjeđe kovanjem i iskucavanjem. One se dijele na prikaze predmeta (oružje i razne vrste posuda), životinjske (ptice, zmije, ribe, jelena, divlje svinje, ovnovi, bikovi, psi, konji) i ljudske predstave. Kako su zoomorfne figuralne predstave neravnomjerno zastupljene, autorica je dala preglednu tabelu zastupljenosti životinjskih vrsta (str. 115) iz koje se vidi da se ovi prikazi najviše nalaze na pektoralima, zatim privjescima i fibulama. Što se životinjskih vrsta tiče, najbrojnije su predstave ptica, zatim konja, te pasa. Interesantno je napomenuti i hronološki odnos spomenutih predstava i to da tokom starijeg željeznog doba dominiraju ptičije figure, dok ih u mlađoj fazi potpuno mijenjaju predstave konja, što dosta govori o određenim promjenama u religijskim shvatanjima Japoda. Najinteresantnije u japodskoj umjetnosti, su ljudske predstave bilo da su, kompozitne ili pojedinačne, muške, ženske ili neodređenog pola, predstave cijelog tijela ili samo nekih njegovih dijelova - lica, torza, ruku itd. Njihovim sagledavanjem najbolje se može pratiti razvoj originalnog japodskog stila i utjecaja koji su dolazili iz bližeg i daljeg okruženja, što je ovdje veoma slikovito i uspješno prezentirano. (str. 116-151; Tab. 23-31).

Jantar je u prahistorijskom svijetu bio jedan od najcjenjenih materijala. Kod Japoda je vremenom postao obaveznim dijelom nošnje i nakita, a nedostatak jantara nadomještan je proizvodnjom i obradom staklene paste. Dr. Raunig je jedno poglavlje svoje knjige posvetila upravo ovim materijalima, zahvaljujući njihovoj zastupljenosti u japodskim nekropolama kao i brojnim figuralnim predstavama. (str.175-190). Životinjske predstave - ptice, konji, ovnovi, delfini, konji itd., (Tab. 32) najvećim su dijelom produkt izrade autohtonih radionica, dok su antropomorfne figure većinom stizale sa prostora Italije, te njihova izrada u nekoliko slučajeva oponašana u radovima domaćih majstora, što se svakako može lako uočiti. Po zaključku autorice spomenuti objekti potvrđuju japodski afinitet prema figuralnim oblicima, a mogu se uzeti i kao indikatori za proučavanje socijalnih odnosa unutar japodskih zajednica.

Priče sa kamena, autorica čita sa ukupno 11 kamenih spomenika pronađenih na japodskom području. Interpretirajući živopisne figuralne scene sa japodskih urni i kamene stele, uvodi nas duboko u mitologiju, religiju, ali i u svakodnevni život ovih ljudi. Detaljno analizirajući svaku figuru ponaosob, predmete, ornamentiku i način izrade, autorica Raunig traga za vezama i kulturnim utjecajima na širem balkanskom prostoru, a pristupa i redefiniranju hronoloških okvira nastanka nekih od urni, npr. one iz Ripča i Golubića.

Posljednje poglavlje pod nazivom *Duhovnost Japoda* predstavlja ujedno zaključak svega prezentiranog u knjizi, a dodatno potvrđuje tezu o duboko ukorijenjenom i bogatom duhovnom životu Japoda koji svoju vizuelizaciju doživljava u jednom širokom inventariju - od onih čisto sepulkralnih do objekata svakodnevne upotrebe. Potrebno je napomenuti likovne, slikovne, tabelarne i kartografske priloge koji uz dosta obiman rezime na engleskom jeziku, bibliografiju i indeks pojmova upotpunjavaju ovo djelo.

Uz sve gore navedeno dovoljno je reći da se monografija, *Umjetnost i religija prahistorijskih Japoda* dr. Branke Raunig, može označiti i kao najvrijednija ilustrativna zbirka objavljenih arheoloških objekata koja se u Bosni i Hercegovini pojavila u posljednjih petnaest godina, te da bi trebala biti podsticaj i osnova za dalja komparativna istraživanja kulture starobalkanskih naroda tokom prahistorije. ■

Melisa Forić

Stjepan Ćosić - Nenad Vekarić, *Dubrovačka vlastela između roda i države (Salamankezi i sorbonezi)*, HAZU - Zavod za povijesne znanosti u Dubrovniku, Zagreb - Dubrovnik, 2005, 232.

Postoje naučne discipline koje njihovom poznavaoocu, u toku stvaralačkog procesa dopuštaju tu slobodu, ili možda privilegiju, da određenu društvenu pojavu oslika, pored ostalog, i bojama vlastite mašte. Takvim stvaraočima historičari mogu samo zavidjeti, jer oni moraju poštovati strogi kod - nikada ne postaviti pitanje: “Što bi bilo kad bi bilo?” Historičar je dužan argumentirano potkrijepiti sopstvenu interpretaciju određenih dijelova prošlosti, ali ne i praviti niz pretpostavki. Pa ipak, ne postoje li slučajevi u kojima varijacije na temu *štobibilokadbibilo* mogu zapravo osvijetliti mračni put kojim hodi historičar u potrazi za istinom o prošlosti.

Slijedeći gore navedeni diskurs, počinju Ćosić i Vekarić svoju knjigu *Dubrovačka vlastela između roda i države*. U uvodnom dijelu postavljaju slijedeća pitanja: “Što bi bilo da Marin Bobali nije ubio Frana Gondolu? Što bi se dogodilo da Jakov Giorgi i Jakov Resti nisu ljubovali sa ženom Dinka Facende?... Što bi se dogodilo da nije bilo Velike zavjere i koji bi drugi povod doveo do raskida?...”. (str. 7) Kako i sami autori ističu, ova pitanja izlaze van naučnog okvira, ali je, u isto vrijeme, nemoguće ne zamisliti se nad drugim, “zarobljenim” mogućnostima, koje bi dovele do drugačijeg raspleta dešavanja. Određene pojave koje jesu ili će biti predmet interesovanja historičara i same diktiraju istraživanje po principu *što ako?*, a rekonstruisati život, vjerovanja, politička ubjeđenja dubrovačke vlastele na osnovu zvaničnih dokumenata nije jednostavan zadatak.

Autori su se uhvatili u koštac sa zahtjevnim istraživanjima, rekonstrukcijama i postavkom teza. Rezultat tog rada predstavili su na 232 stranice, u korektno tehnički i grafički obrađenoj knjizi, koja je podijeljena u dvije cjeline. Prva cjelina nosi naziv *Raskol dubrovačkog patricijata*, dok je ostatak knjige posvećen pojedinim dubrovačkim rodovima.

Iako inspirativnog početka, knjiga ipak nudi *klasičan* pristup izučavanja prošlosti Dubrovnika, bez posebnih izleta u alternativnu historiju. Autori daju uobičajenu rekonstrukciju događaja na osnovu izvora, ali i vrijedne informacije o dubrovačkom plemstvu. Isto je, prema mišljenju Vekarića i Ćosića, predstavljalo možda najhomogeniju i ujedno najizoliraniju društvenu grupaciju u odnosu na bilo koju istog

tipa u drugim gradovima, regijama, pa i državama. Ponosno na svoju stoljetnu tradiciju, kao i na mit o važnoj plemićkoj ulozi u osnivanju grada, jačalo je svoj uticaj i predstavljalo istinsku vlast u gradu. Za razliku od plemstva ostalih dalmatinskih gradova, dubrovačko plemstvo nije gubilo svoje prerogative i igralo je ključnu ulogu u uveznoj trgovini Dubrovnika. Pomenuti istraživači se onda nisu mogli ne zapitati što je to iznenada moglo dovesti do raskola unutar redova ove homogene grupe, čije je održanje na vlasti upravo ovisilo o njenom jedinstvu! Autori navode tri grupe uzroka: 1. geopolitički faktori (lobiranje oko određenog političkog kursa različitih evropskih država), 2. oligarhijske težnje pojedinih vlasteoskih porodica i 3. tzv. “krvna podjela”. Kao povod raskola ističe se ubistvo Frana Gondole. Njega je 1589. godine ubio Marin Bobali, jer se Gondola zalagao za neutralnu vanjsku politiku Republike u vrijeme kada je kršćanska Evropa “sanjarila” o protjerivanju omraženih nevjernika - Osmanlija. Ovo ubistvo će dovesti do raskola između četiri srodene *casate* (Bobali-Resti naspram Gondola-Bona), te uzrokovati formiranje dva neprijateljska tabora. Ostali rodovi trebali su se odlučiti kojem se taboru žele prikloniti, odnosno čije interese dijele. Bilo je i neutralnih rodova ili onih koji nisu otvoreno pokazivali simpatije prema određenoj strani. Bobali je bio protuosmanski raspoložen, ali to ne znači, kako autori pravilno zaključuju u odnosu na stariju literaturu, da je suprotna strana (Gondole) bila proosmanski orijentisana. Suprotna strana se zalagala za poštivanje starog dubrovačkog pravila: rješavanje problema diplomatskim putem i očuvanje *status quo* pozicije.

Kako se zamršeno klupko prošlih dešavanja dalje odmotava, saznajemo da je Bobali morao napustiti Dubrovnik i od tada djeluje na italijanskom tlu gdje je pomagao rad Mavra Orbinija i Jakova Luccarija. Prvi je napisao djelo kompilatorskog karaktera u političke svrhe ističući pojam *slovinstva*, dok je Luccarije izučavao prošlost Dubrovnika. Oba djela su trebala ukazati na specifičan razvoj “ilirskog prostora” (uključujući i Republiku), čime se također podcrtavala nepoželjnost osmanskog prisustva na pomenutom prostoru. Bobalijeva politička karijera i uloga mecene, inspirisala je djelatnost Marina Andrijinog Restija i Jakova Marinovog Giorgija. Oni su početkom XVII stoljeća maštali o protjerivanju Osmanlija sa Balkanskog poluostrva, te su u isto vrijeme radili na realizaciji svojih utopističkih ideja. Jedna od njih je učešće u protuosmanskoj koaliciji formiranoj 1606. godine, čiju su okosnicu činili papa, španski kralj, austrijski nadvojvoda i španski vojvoda. Na čelu koalicije stajao je Karlo Emanuel I, čiji je cilj bio da se, nakon uspješnog ratovanja protiv Osmanlija, proglasi za kralja Rumelije. Potporu za realizaciju ovih planova pronalazio je ne samo kod navedenih dubrovačkih plemića, nego i kod albanskih plemena i srpskog patrijarha Jovana. Međutim, izvještaji kršćanskih špijuna su uskoro pokazali da lokalno stanovništvo uopće ne želi “osmansku tiraniju zamijeniti španjolskom vlašću” (str. 26). Autori ne ulaze u analizu navedenog izvještaja, osim što komentarišu

da je to značilo da svi planovi o protjerivanju Osmanlija propadaju. Ipak, ova rečenica izvučena iz izvještaja posebno je značajna, možda ne autorima koliko historičaru koji proučava historiju Osmanskog carstva, iz više razloga: 1. postavlja se pitanje koliko je osmanska vlast bila uistinu tiranska, ako je oni koji najviše “trpe” ne žele zamijeniti drugom; 2. ukazuje na nepovezanost različitih evropskih krugova, te slab protok informacija i 3. oduzima bilo koji smisao “misterioznoj” kršćanskoj zavjeri.

Iako se od plana odustalo, Giorgi i Resti, protjerani iz Dubrovnika 1609. godine nakon afere sa ženom Dinka Facende, nastavljaju na savojskom tlu kovati plan o izgonu Osmanlija. Dubrovački Senat je bio upoznat sa svim zavjereničkim planovima, koji kulminaciju dosežu u Velikoj zavjeri 1610. godine.

Do ovog dijela knjige čitalac bi se mogao upitati u kakvoj su vezi svi navedeni događaji sa onim pomenutim sukobom *casata* Bobali i Gondola. No, uskoro autori spretno rasvjetljavaju zagonetku i to je ujedno najinteresantniji dio knjige. Nakon Gundulićeva ubistva, njegov klan počinje oligarhijski upravljati Republikom što će direktno dovesti do Velike zavjere (1610/1612). U zavjeri je uzeo učešća veliki broj pojedinaca, koji nisu bili uključeni u rad ključnih institucija, pa se smtara da je zavjera zbog toga i propala. Zavjerenici su ipak postali heroji te su mnoge, do tog momenta neutralne *casate*, stale na njihovu stranu. Dva suprotstavljena plemićka tabora nastavljaju egzistirati, da bi poslije velikog zemljotresa (1667) jaz bio još više produbljen. Oslabljeno plemstvo iz tabora nazvanog “čuvari Republike”, se konsolidiralo primanjem nekih građanskih porodica u vlastite redove. Zavjerenički tabor je nastupao sa izrazitom antipatijom prema ovim *homini novi*.

Vekarić i Ćosić nas u nastavku, konačno upoznaju i sa značenjem termina sorbonezi i salamankezi. Tako otkrivamo da su nazivi u upotrebi od XVIII stoljeća, a odnose se upravo na ove suprotstavljene plemićke struje. Nazive je prvi put 1774. i 1775. godine upotrijebio anonimni izvještač Marije Terezije. O istim se u hrvatskoj historiografiji dosta raspravljalo. Postavljalo se pitanje da li ovi nazivi potiču od imena dva veoma bitna univerzitetska centra-Salamanke i Sorbone, ili su izvedenice italijanskih riječi *sorbo* (nedozreo plod) i *salamelecco* (ceremonijalno ponašanje). Salamankezima se nazivao zavjerenički, protuosmanski tabor, dok je “čuvar Republike” obilježavao termin sorbonezi. Autori knjige *Dubrovačka vlastela između roda i države* se protive svrstavanju neprijateljskih plemićkih struja u dihotomične konstrukcije napredan - nenapredan, liberalan - konzervativan i slično, pa se onda čini logičnim što odbacuju pretpostavku da su ovi pojmovi potekli od italijanskih riječi. Mišljenja su da pojmove treba povezivati sa dva pomenuta univerziteta. To, opet dalje ne znači da su Salamanka i Sorbona bili centri gdje se dubrovačko plemstvo pretežno školovalo (na Sorboni ih je bilo nekoliko, a na Salamanki niti jedan). Kod objašnjenja ovih pojmova, Ćosić i Vekarić se oslanjaju na prosvjetiteljsku djelatnost u Francuskoj. Istaknuti francuski prosvjetitelji su, naime, bili poznati sa raskolom

dubrovačkog plemstva, ali su oba tabora smatrali nazadnim i bili su skloni njihovom ismijavanju i poređenju istih sa dva konzervativna univerzitetska centra - Salamanom i Sorbonom. Za istraživače je posebno bitno da shvate uzrok raskola. Do vremena velikog potresa raskol je bio uslovljen različitim političkim stajalištima unutar plemstva, ali nakon potresa i proširivanja plemićkih redova građanskim porodicama, raskol dobija novu dimenziju - biološku. Salamankezi postaju zaštitnici ideje "čiste krvi", dok je sorbonezima bilo u interesu da obnove svoje redove.

Drugi dio knjige nosi naziv *Rodovi, casate, pojedinci*. U ovom dijelu autori pokušavaju definisati pojam roda i *casate*. Za razliku od prvog dijela, u kojem su Čosić i Vekarić uspješno riješili postavljeni zadatak: pronalaženje uzročno-posljedičnih veza značajnih za pitanje razilaženja vlastele, u ovom dijelu knjige su djelimično ostali nejasni. Primjetna je kontradiktornost kod definisanja pojma rod. Vrlo je teško razlučiti da li je rod isto što i prezime ili su to dva različita pojma. Pa iako na jednom mjestu tvrde "...gubi se značenje prezimena kao rodovske odrednice, jer svaki pojedinac ne vuče svoje srodstvo samo po muškom pretku" (str. 104), autori dalje uz navođenje pojma rod u zagradi obavezno stavljaju pojam prezime. Osim toga, oni priznaju da je pojam *casata* teško definirati. To bi moglo biti kućanstvo, ali ne samo to, nego i osjećaj pripadnosti određenoj porodici. Međutim, navedeno ne predstavlja problem u razumijevanju problematike o kojoj se govori u prvom dijelu.

Djelo *Dubrovačka vlastela između roda i države (Salamankezi i sorbonezi)* predstavlja svakako vrijedan doprinos historiografiji. Historičarima može biti izuzetno zanimljiv prvi dio knjige u kojem autori pokazuju detektivsku vještinu u odgonetanju složenih događaja iz prošlosti. Uz ovu slagalicu, kao prilog, idu i vrijedni zaključci, te nove interpretacije pojedinih pitanja. Istraživači koji se fokusiraju na proučavanje pomoćnih historijskih nauka će posebnu pažnju posvetiti drugom dijelu knjige gdje se mogu naći vrijedne informacije o pojedinim dubrovačkim rodovima. Uz sve pomenuto, treba istaći da je knjiga opremljena mnogobrojnim shemama, tablicama i različitim slikovnim prikazima što historičarima omogućava lakše slaganje kockica Velike zavjere koja je znatno utjecala na cijepanje dubrovačkog plemstva. ■

Amila Pustahija

Theodore Spandounes, *On the origin of the Ottoman Emperors*.
Translated and edited by Donald M. Nicol,
Kambridge University Press 1997, 161.

Ova knjiga predstavlja prijevod teksta sa italijanskog jezika koji je 1538. godine zapisao Theodore Spandounes, potomak dinastije Kantacuzena. Tekst je preveo i pripremio Donald M. Nicol, profesor moderne grčke historije, zatim vizantijske historije, književnosti i jezika na Londonskom univerzitetu, Kraljevskom koledžu. Sada je emeritus profesor. Iz oblasti bizantijske historije pripremio je nekoliko značajnih djela: *The last centuries of Byzantium, 1261-1453* (1972, 2nd edition 1992), *The end of the Byzantine empire* (1979), *Byzantium and Venice* (1988), *The byzantine lady ten portraits, 1250-1500* (1994), *The reluctant emperor: a biography of John Cantacuzene, Byzantine emperor and monc, 1295-1383* (1996).

Originalni tekst Theodora Spandounesa Kantacuzena o osmanskoj vladarskoj kući prvi je javnosti predstavio Francesco Sansovino u *Historia Universale*, Venice 1654. Original teksta preveo je sa italijanskog Constantine Sathas i objavio ga u Parizu u zbirci dokumenata 1890. godine.¹ Pri tome je koristio svaku činjenicu da покаže patriotizam Teodora Spandounesa.

Theodore Spandounes je bio potomak bizantijske vladarske porodice Kantacuzena. Njegova majka Eudokia Kantacuzen izbjegla je u Veneciju prije 1453. godine, prije nego što su Osmanlije zauzeli Konstantinopol i uključili ga u sastav svoje države. Udala se za Matthew Spandounesa, vizantijskog izbjeglicu u Veneciju prije 1460. godine. Njega je habzburški car Frederick III 1454. godine počastvovao titulom grofa svete rimske imperije (Holy Roman Empire). Mathew Spandounes i Eudokia Cantacuzin su imali troje djece: jednu kći i dva sina: Aleksandra i Theodora. Eudokia je umrla prije 1490. godine. Teodor je, kao sasvim mali, poslan staroj tetki Mari, koja je živjela u istočnoj Makedoniji. Mara je bila srpska princeza koju su udali za osmanskog sultana Murata II. Kada je sultan 1451. godine umro, njegov sin sultan Mehmed II, koji je Mari bio veoma privržen kao pravoj majci, darovao joj je u selu Ježevo, nedaleko od Sereza, posjed i tamo je 1459. godine smjestio sa svim po-

¹ C. N. Sathas, *Documents inedits relatifs a l'histoire de la Grece au moyen a'ge*, IX, Paris 1890, p. 133-261.

častima i udobnostima.² Sa njom je u Ježevu boravila i njena sestra Katarina, koja je 1456. godine postala udovica. Mara je živjela i djelovala kao hrišćanka, a na osmanjskom dvoru je bila veoma uticajna i cijenjena. Njen uticaj je dopirao i do Venecije. Venecijanski ambasadori, kada su na osmanskom dvoru trebali riješiti neke svoje ciljeve, često su tražili njenu pomoć.³ U veoma ugodnoj atmosferi, u okrilju zaštite osmanskog dvora, proveo je Teodor Spandounos svoje djetinstvo. Tu je naučio turski jezik, a pod patronatom tetaka Mare i Katarine dobio je i potrebna saznanja o svom porijeklu, kao i obrazovanje iz hrišćanske teologije. U mjestu gdje je boravio susretao je razne ličnosti iz visokih društvenih slojeva, a imao je pristup i dvoru u Istanbulu. Osim toga imao je rođake, prijatelje i poznanike u Solunu, koji su Osmanlije osvojile 1430. godine i integrisali ga u sastav svoje države.

Istanbul je posjetio prvi put 1503. godine. Cilj njegove posjete Visokoj Porti bio je da spasi brata i njegovu trgovačku robu, kada je, zajedno s drugim venecijanskim trgovcima, pao u osmansko zarobljeništvo.

Theodor Spandounes imao je rodbinske veze i sa porodicom Kosača u Bosni. Ana, jedna od pet kćeri njegovog dede Georga, udala se oko 1454. godine za Vladislava, sina hercega Stipana Kosače (Duk of St Sava). Kada je sultan Mehmed II Fatih 1463. godine osvojio Bosnu Ana je zajedno sa suprugom Vladislavom izbjegla u Ugarsku.⁴

Među njegovim rođacima bilo je i onih koji su postali članovi muslimanske zajednice i zauzimali visoke društvene pozicije u Osmanskoj državi. Jedan od njih je mlađi brat Vladislava koji je postao poznat kao Ahmed-paša Hercegović, sin Stipana Kosače, ili, kako ga naziva autor sin Hercega od sv. Save. Drugi je Mesih-paša (Paleolog) koji je sa sultanom Mehmedom II Fatihom učestvovao u osvajanju Rodosa 1480. godine. Mesih-paša je bio brat majke Matthewa Spandounesa, Theodorovog oca.⁵ Kasnije, u vrijeme sultana Bajezida II on je obavljao dužnost beglerbega Ru-

² T. Spandounes, *On the origin of the Ottoman Emperors*, Cambridge, 1997, 48. (dalje, Spandounes, Origin)

³ *Isto*. Mara je imala prijateljske odnose i sa Dubrovačkom republikom. Dubrovački izaslanici koji su dolazili u Istanbul donosili su joj poruke, vjerovatno iz Venecije, a ona ih je koristila kao svoje glasonoše u suprotnom smjeru. Najvjerovatnije se radi o nekim tajnim dogovorima između Mare i Venecije. Više o tome vidjeti: Ljuba Stojanović, *Stare srpske povelje i pisma, knj. I, Dubrovnik i susedi njegovi*, Drugi deo, Beograd- Sr. Karlovci, 1934, 196-199.

⁴ Spandounes, Origin, 44. Theodore Spandounes navodi da su, prije nego što su otputovali za Ugarsku, kod njega boravili nekoliko dana. Također navodi da je Vladislav umro 1489. godine. Svi navodi koje Spandounes donosi u ovoj knjizi nisu uvijek u skladu sa historijskim realnostima, zbog čega je nužno izvršiti kontrolu podataka sa drugim historijskim izvorima.

⁵ Spandounes, *Origin*, 46.

melije i kasnije velikog vezira. Njegov drugi rođak, brat Mesih-paše, poznat kao has Murat-paša, bio je veoma uvažavan od strane sultana Mehmeda II Fatiha.⁶

Osim ovog izvora postoje još dva poznata izvora o porijeklu Theodora Spandounesa i njegove šire porodice, oba direktno povezana sa genealogijom dinastije Kantakuzen, kojoj je pripadala Teodorovo majka. Prvi izvor predstavlja grupu dokumenata koju je napisao Hugues Bizac iz početka 16. stoljeća. On je bio suprug Karole Kantacuzen de Flory, kćeri Jamesa II de Flory, grofa Jaffe. Njena majka, Zoe Kantakuzen, bila je jedna od pet kćeri Georga Paleologa Kantacuzen, za koga Spandounes kaže da je bio djed njegove majke. Buzakovi su dokumenti objavljeni 1952. godine.⁷

Drugi izvor je neobjavljen. To je manuscript Angelusa Massarellusa, *Dell'Imperadori Constantinopolitani*, koji se čuva u Vatikanu (Codex Vaticanus Latinus 12127). Massarellus je bio papin sekretar. Umro je 1566. godine. Njegovi zapisi o dinastiji Paleologa i Kantacuzena predstavljaju prvorazredne izvore za kontrolu i dopunu informacija koje pruža Spandounosovo i Buzacovo djelo.

Ovaj manuscript Theodora Spandounesa predstavlja zanimljivu priču o historijskom razvoju Osmanske države, o formi vladanja u ovoj državi, društvenoj organizaciji, o vojnoj moći i njenoj hijerarhiji. Prva verzija ove knjige, napisana na italijanskom, pojavila se 1509. godine. Na francuski je prevedena 1519. godine. Konačna verzija talijanskog teksta dovršena je 1538, dok je svoje prvo izdanje doživjela 1890. godine.

Iako je odrastao pod okriljem bogatstva, moći i privilegija osmanskog dvora, Theodor Spandounes se iskazuje u životu i djelu kao veliki patriota koji želi ujediniti kršćanski svijet i protjerati Osmanlije iz evropskog kontinenta.

Knjiga koju je Donald M. Nicol preveo na engleski jezik i dopunio naučnom aparaturom, obogaćena je brojnim nužnim komentarima. Sastoji se od uvoda sa porodičnom genealogijom (vii-xxvi), prijevoda originalnog teksta na engleski, zabilješki i komentara, zatim bibliografije. Indeks u knjizi omogućuje čitaocu lakše pronalaženje određenih ličnosti i lokaliteta.

Za bosanskohercegovačku historiju ova je knjiga dragocjena, jer govori o rodbinskoj povezanosti vladajućih dinastija u 15. i 16. stoljeću: između Kosača i dinastije Kantacuzen; između dinastije Kantacuzen i vladajuće dinastije u Srbiji; o ro-

⁶ Isto, 46, 96, bilješka 91.

⁷ Hugues Buzac, *Informations sur la tres illustre des Cantacuzenes, de Carola Cantacuzene de Flory, fille de l'illustre Conte de Jaffa, et de ses enfants*, ed. V. Laurent, in E. Brayer P. Lemerle and V. Laurent, "Le Vaticanus Latinus 4789: histoire et alliances des Cantacuzenes au XIV-XV siecles", *Revue des etudes byzantines*, 9 (1952), 64-105.

dbinskoj povezanosti ovih dinastija sa ugarskom vladajućom dinastijom i porodicom Osmanlija. Stiče se utisak, na osnovu teksta ove knjige, da su sve vladajuće dinastije petnaestog i šesnaestog stoljeća bile rodbinski povezane, iako su među njima vladali jaki antagonizmi. ■

Hatidža Čar-Drnda

Philippe Gelez, *Petit guide pour servir a l'etude de l'islamisation en Bosnie et en Herzegovine; avec le recueil des sources connues, ainsi qu'un commentaire sur l'utilisation qui a été faite de celles-ci*, Istanbul, Les cahiers du Bosphore, XXXVII, 2005, 237.

Stalna aktuelnost fenomena širenja islama u Bosni je jedan od razloga što je turski izdavač ISIS ustupio broj čuvenih *Les cahiers du Bosphore* mladom istraživaču Philippeu Gelezu. Sa nepunih tri decenije života, ovaj profesor savremene književnosti, historije i srpskog i hrvatskog jezika, nedavno je odbranio doktorsku tezu o Safvet-begu Bašagiću. Pored toga, pišući manje studije o historiji bosanskohercegovačkih muslimana s kraja osmanskog i početka austrougarskog perioda, praveći bibliografiju vezanu za širenje islama u Anadoliji i na Balkanu, autor je uspio da formira jedan niz izvora i literature koje je u cjelini predstavio kao svojevrsan “vodič na putu istraživanja islamizacije u Bosni i Hercegovini”.

S obzirom na to da ćemo se zadržati na informativnom prikazu djela, ostat ćemo pri autorovoj ustaljenoj terminologiji, ne ulazeći u razmatranje njene opravdane ili neopravdane upotrebe (imenovanje bosanskohercegovačkih naroda, sam pojam “islamizacije” i sl.). Autor već na početku kaže da mu nije namjera da iznosi svoje mišljenje o širenju islama, da raspravlja o uzrocima i posljedicama ili da opisuje sam tok procesa. Cilj mu je bio da napravi jedan popis izvora te istraži do čega su historičari došli na osnovu njih.

U skladu s tim, ovaj vodič ima dvije strane: s jedne je to katalog izvora razvrstanih prema provenijenciji (uz nedostatak daljeg kategoriziranja), s druge strane su tu komentari kroz koje se može pratiti šta su historičari zaključili u vezi sa širenjem islama u Bosni i Hercegovini. Ono što se pokazuje neophodnim, prije čitanja ovog djela, jeste poznavanje historije Bosne i Hercegovine, bar u krupnim crtama. Čitalac bi, na primjer, trebalo da zna da je 1878. godine bosanski prostor došao pod austrougarsku okupaciju, nakon četiristoljetne osmanske uprave, da se ova posljednja počeo-

la uspostavljati i prije 1463. godine, te da je tek krajem 16. stoljeća obuhvatila prostore današnje Bosne i Hercegovine. Trougao kopna smješten između dalmatinske obale na Zapadu, crnogorskih vrleti na Jugu, Drine (i Srbije) na Istoku, te Save (i Hrvatske) na Sjeveru nije bio geografski stabilan. Različiti vladari – banovi, kraljevi, vojvode – koji su se smjenjivali u srednjem vijeku, držali su uvijek različit obim teritorije. Sa dolaskom Osmanlija isto će se dešavati, sad ovisno o uspostavljanju sandžaka, njihovoj stalnoj transformaciji, ukidanju jednih ili uspostavljanju novih od teritorija starih i novoosvojenih područja. U nemogućnosti da svoj vodič ograniči na prostor današnje Bosne, autor u naslovu ostavlja “Bosna i Hercegovina”, ali čitaocu prepušta da se sam informiše o teritoriji kraljevstva, sandžaka, a onda i Bosanskog pašaluka, kroz historiju, djelimično pomoću priloženih karata.

Politička historija Bosne se u srednjevjekovnom periodu odvijala u neprekidnoj teritorijalnoj fluktuaciji. Na jednoj strani, ona je uvijek stajala između Hrvatske i Srbije, Bizanta i Rima, oscilirala između ugarske hegemonije, autonomija pod relativnom unficiranom monarhijom i uvijek u čvoru katolicizma i ortodoksije. U svakom slučaju, konstatuje Gelez, to je područje karakteristično po brznoj sukcesiji ili jukstapozicioniranju pripadnosti (kulture, političke, religiozne).

Osmanlije su na ovom području već prisutni 1430. godine, na prostoru budućeg Sarajeva oko 1450; Porta uzima od kralja godišnji danak; islamski uticaj se već osjeća u izvjesnoj mjeri i među stanovništvom kroz agrarne odnose. To je upravo period kojim autor počinje prezentaciju izvora, i to svjedočanstvima istaknutih političkih ličnosti, počev od pisma bosanskog kralja Stjepana Tomaševića papi Piju II 1461. godine, preko korespondencije ugarskog kralja Matije Korvina i pape, diplomatskih bilježaka Luigi Fernando de Marsiglia, Chaumetta des Fossesa, pa sve do izvještaja *bailoa*, stalnog predstavnika Mletačke Republike u Konstantinopolju.

Iako je istaknuta savremena autorica Lucette Valensi stava da su ovi izaslanički izvještaji isključivo literarni žanr, Philippe Gelez im ne odriče historiografski karakter i ne libi se masovnog citiranja Marco Minioa, Marcantonio Doninija, Gianfrancesco Morosinija, Matteo Zanea itd. I Nacionalna biblioteka Francuske čuva izvore ovog tipa, a koji su indirektno vezani za proces širenja islama (bilješke Theodoro Spandugina, Antoine Geuffroya, Guillaume Postela i dr.)

Jedno poglavlje je isključivo posvećeno izvorima eklesiastičke provenijencije. Tako su izdvojeni oni:

- ortodoksne provenijencije (zapisi Marka Trebinjca, godišnjaci manastira u Pljevlju, Kunovski zapis, pravoslavni manastir u Zavali, mostarskog popa Joanikija Pamučine);

- katoličke provenijencije (izvještaji apostolskog legata Nikole Modruškog, izvještaji zagrebačkog biskupa Stefana Posedarskog za papu Leona X o islamizaciji

u području oko Save, bilješke Šimuna Erdedija, potom Frana Frankopana, izvještaji Bartola Kašića koji papu Pavla V obavještava o situaciji u Slavoniji krajem 1612. i početkom 1613, izvještaji apostolskog vizitatora Petra Masarecchija, oca Montalbano; zapisi katolika sa Neretve, Popova i Gradca – Josipa M. Bonaldija, Jeronima Pastrčića, Petra Borelli – Vukoslavića, Ivana Koretića i Blaža, Jeronima Zlatarića; bilješke Jeronima Lučić-Bogoslavića iz Vareša, Frančeska Baličevića, skadarskog biskupa Dominika Andrijaša, Benedikta Medvjedovića, Ivana Tomka Mrnavića, Andrije Kamengrađanina iz Fojnice, Antića iz Trebinja, Marijana Marnavića, Nikole Ogramić-Olovčića, trebinjskog biskupa Bunića, Nikole Lašvanina, trebinjskog biskupa Sigismunda Tudišića, Andrije Kačić-Miošića. Autor podvlači da Filip Lastrić iz Očevje u svojoj historiji Bosne ne pominje islamizaciju kao ni Prudentius Narentinus koji je napisao historiju Bosne do osvajanja od Osmanlija. Petar Bakula, hercegovački franjevac, pominje posljednju porodicu koja je prešla na islam, porodicu Helež. Tu je još Vjenceslav Batinić koji daje nekolicinu podataka vezanih za islamizaciju u visočkoj regiji. Iz druge polovine 19. stoljeća autor izdvaja Antuna Kneževića, Vida Vuletića, fra Grgu Martića. Vezano za izvore katoličke provenijencije ključak autora je da su Dominik Mandić, a poslije i Andrija Nikić zagovornici teze o nasilnoj islamizaciji. Autor primjećuje da pomenuta dva i još neki koji slijede panhrvatsku logiku Mandića, konstruišu jednu hrvatskobosansku historiju, predstavljajući građu o islamizaciji sa područja Bara i drugih crnogorsko-albanskih prostora kao tipičnu i za ondašnju bosansku svakodnevicu. Na ovaj način Philippe Gelez dozvoljava sebi kao kompilatoru podataka sa distance, da ostavi veliki znak pitanja.);

- protestantski izvori (Gelez upućuje na djelo Stephana Gerlacha, mnogo poznatije pod imenom *Türkisches Tagebuch*, do kojeg nije mogao doći ni u Francuskoj niti u zemljama bivše Jugoslavije);

Etnografskim tekstovima autor je posvetio cijelo poglavlje, uglavnom usmenoj tradiciji u kojoj ima brojnih tragova informacijama o konverziji na islam, oko kojih je narod ispleo široku mrežu mitova sa masovnim zastranjenjima u datumima, likovima i sl. Kao ključno svjedočanstvo ovih tragova je izreka poznata na širokom južnoslavenskom prostoru: “Do po dana Ilija, od po dana hazret Alija”; “Do podne Jure, od podne Ale”.

Između prvih sakupljača narodnog blaga kod kojih se mogu naći zabilježene informacije o islamizaciji Philippe Gelez navodi Vuka Karadžića, Mehmed-bega Kapetanovića Ljubušaka, Ivana Zovku, Zarzyckog, Emilijana Lileka, Savu Kosanovića itd. 20. stoljeće obilježit će etnografski zahvati Jevte Dedijera, Želimira Rukavine, Sejfidina Kemure i dr. Ovo je poglavlje u kojem autor daje neka ključna zapažanja oko rada na usmenim izvorima i naglašava stalnu prisutnost pitanja etničkog po-

rijekla muslimana: tj. da li su autohtoni ili pridošli. Ozbiljni historičari, konstatuje Gelez, ostaju pri evidentnoj autohtonosti, s tim što Hrvati i Srbi uvijek nameću argumente u dokazivanju prelaska na islam i porijekla muslimana od islamiziranih katolika odnosno pravoslavaca. Ne računajući prohrvatski ili prosrpski orijentisane muslimane, autor ističe da je većina muslimana sklona tezi bogumilskog i vrlo šutljiva kad je u pitanju mogućnost kršćanskog porijekla.

Teme koje se provlače kroz epske pjesme se uglavnom dotiču:

- prisilne konverzije (kad nemusliman više voli tamnicu ili smrt nego li da promijeni vjeru, kad djevojka neće da pređe u drugu vjeru, kad se optužuje nemusliman da je zaveo muslimanku, kad se vjerski službenik optužuje da je priveo neku muslimanku i da je hoće pokrstiti), kao i

- dobrovoljne konverzije (da bi oženio mladu muslimanku, da bi se osvetio majci, itd.)

Gelez navodi hronološkim redom slavenske historičare koji su se bavili pitanjem širenja islama na osnovu različitih izvora. Od srpskih historičara navodi Jovana Hadži-Vasiljevića i Dušana Popovića, od bosanskokatoličkih Nikolu Buconjića, bosanskopravoslavnih Vladislava Skarića, od bosanskomuslimanskih Safvet-bega Bašagića i Mehmeda Handžića, te poljskih Jana Długosza. Od neslavenskih historičara islamizacijom su se, u većoj ili manjoj mjeri bavili Francesko Sansovino, Hugo Favolius, Nikolo Doglioni, Paul Ricaut, Giovanni Sagredo, Johan Gottfried von Meiern, Demetrius Cantinir, Charles du Fresnes, Danielo Farlati, Gebhardi, Max Shimek, Mouradgea d'Ohsson itd.

U petom poglavlju je temeljito predstavljena dosadašnja obrada osmanskih popisnih deftera i dokumenata, kao i rad orijentalista Hazima Šabanovića, Adema Handžića, Tajiba Okića, Hamida Hadžibegića, Milana Vasića, Branislava Đurđeva, Ešrefa Kovačevića, Fehima Nametka, Ahmeda Aličića, Lejle Gazić, Fazilete Cviko, Hatidže Čar, Alije Bejtića, Medžide Selmanović, Behije Zlatar itd. Nisu zaobiđeni ni radovi Vladislava Skarića i Gliše Elezovića.

Osmanske hronike, takođe, nose podatke koji indirektno oslikavaju tok širenja islama, iako ne u velikoj mjeri. Philippe Gelez navodi Ašikpašazadea, A'alija, Evliju Čelebiju, Bašeskiju, Muvekkita, Muhamed Enveri Kadića itd.

Sumirajući sve navode iz izvora i literature, Gelez na kraju pokušava da sa neutralne distance oslika istinu o širenju islama u Bosni i Hercegovini, kao i pitanju identiteta. O velikom dijelu onog što je uzeo u obzir (i pored najsvježijih bibliografskih jedinica), u velikoj mjeri je već raspravljano na imponantnom skupu *O širenju islama i islamskoj kulturi u Bosanskom ejaletu*, (Sarajevo, 7-9. marta 1991. godine). Nijedan rad sa tog skupa nije našao mjesta u ovom vodiču, što nas navodi na zaklju-

čak da bi komentari koje autor daje na izvore i rad na njima bili umnogome precizniji i korisniji za onog koga zanima ovaj fenomen islamizacije. No, i pored toga, ovaj vodič doista može poslužiti za prvi pristup ovoj istraživačkoj temi. ■

Ramiza Smajić

*Sidžil Tešanjskog kadiluka (1740-1752) : (1740-1752) / prijevod i obrada
Hatidža Čar-Drnda. – Sarajevo: Orijentalni institut, 2005, 153.
– (Tomus undecimus; serija 5. Sidžili; knj. 1)*

Registri šerijatskog suda su vanredno značajan historijski izvor za izučavanje društveno-ekonomske, pravno-političke, kao i kulturne historije određenog područja, istovremeno i Osmanskog carstva u cjelini. Postoji više razloga zbog kojih je naučna javnost još uvijek uskraćena saznanja iz izvora osmanske provenijencije. Na prvom mjestu je problem iščitavanja i prijevoda, a potom brojne prepreke u vidu sredstava neophodnih za publikovanje priređene građe. Iako je, zahvaljujući projektu Orijentalnog instituta i trudu mr. Hatidže Čar-Drnda, bio preveden još prije agresije na Bosnu i Hercegovinu 1992. godine, tešanjski sidžil je jedan od rukopisnih feniksa kome je trebalo dugo da uzleti iz pepela. Njegov izvornik je bespovratno uništen tokom paljevine Orijentalnog instituta, tako da ovaj prijevod ostaje kao dragocjeno svjedočanstvo jednog perioda bosanskohercegovačke prošlosti, posebno tešanjskog područja.

Na osnovu iskustva stečenog radom na sidžilu Tešanjskog kadiluka 1740-1746, sidžilima Gazi Husrev-begove biblioteke, te sidžilu Visočkog kadiluka 1755-1810, Hatidža Čar je uspjela da prevaziđe poteškoće koje prate obradu ovakve vrste izvora. Ovdje prvenstveno mislimo na čitljivost teksta što uvijek ovisi o obrazovnom nivou pisara, a potom i na sposobnost samog obrađivača, njegovo obavezno poznavanje arapskog, turskog i perzijskog jezika, kao i institucija osmanskog društvenog sistema.

Iako su naučnici poput Ćire Truhelke, Sejfidina Kemure, Asafa Sokolovića, Alije Bejtića, Vanče Boškova, Fehima Spahe, Šabana Zahirovića i Saliha Jalimama dali svoje kraće priloge vezane za sidžile određenih područja, tek je jedan sidžil, mostarski, objavljen u cjelosti (Muhamed Mujić, *Sidžil Mostarskog kadije iz 1632-1634. godine*, Mostar, 1987). Nekoliko prijevoda sidžila koje je uradio Abdulah Po-

limac čekaju već decenijama da javnost prepozna potrebu afirmisanja naše kulturne baštine kroz njihovo objavljivanje. Od kolikog bi to bilo značaja govori i Hatidža Čar u uvodu izdanja kojeg predstavljamo, naglašavajući sadržaj bitan za ekonomsko stanje određenog područja i Osmanskog carstva u cjelini, trgovine i trgovačke etike, agrarnih odnosa i njihove evolucije, vakufa kao pravnog subjekta, političkih prilika u samom Osmanskom carstvu i na međunarodnom planu.

Dokumenti u sidžilu se mogu podijeliti na dvije cjeline:

- prvu, koju čine svi dokumenti koji nastaju pred kadijom u sudnici (kupoprodajni ugovori, ostavinske rasprave, vakufname, dokumenti o oslobađanju iz ropstva, inspekcija vakufskih prihoda, maksimiranje cijena, dokumenti o zastupništvu, dokumenti o naimenovanju staratelja za maloljetnu djecu ili stare osobe, vjenčani ugovori, brakorazvodne parnice, potraživanje duga, pritužbe na uzurpaciju imovine i slično) i
- drugu, naredbe i saopćenja koji dolaze od sultana, beglerbega i ostalih visokih administrativnih službenika. Ti dokumenti (fermani, berati,...) su prepisivani u sidžile, a kadije su nadzirali njihovu realizaciju.

Tešanjski sidžil kojeg ovdje predstavljamo sadrži ukupno 424 dokumenta različitog sadržaja:

- sedam fermana Mahmuda I (1730-1754);
- 22 bujuruldiye bosanskih namjesnika: Gazi Mehmed-paše, Jegen Mehmed-paše, Hekim-oglu Ali-paše i Sulejman-paše;
- 37 arzuhala različitog sadržaja;
- 210 bračnih ugovora;
- jedna ćefilema stanovnika Nove Palanke i
- različite tužbe iz društveno-ekonomske svakodnevnice Tešnja.

Već ovaj popis vrste dokumenata pokazuje da se u ovom sidžilu mogu naći brojne informacije o lokalnim prilikama u Tešanjskom kadiluku, vrsti naselja, broju i nazivima mahala, arhitektonskim objektima, njihovim graditeljima, imenima lica koja su obavljala dužnost zapovjednika tvrđava – dizdara, kapetana i dr. Izdvojiti ćemo podatke o poštanskim stanicama koje su reprezentativne za historiju poštanske službe u cjelini. Konkretno, u ovom tešanjskom sidžilu su zabilježene sve poštanske stanice na putu od Travnika do Dervente i od Dervente do Sarajeva.

Što se tiče naselja, jedan dio njih je vremenom nestao, dok su drugi preasli status koji su imali u to vrijeme.

Kao i iz ostalih sidžila, iz ovog sidžila može se rekonstruisati društvena struktura stanovništva. Gradsko stanovništvo činili su predstavnici sudske i upravne vla-

sti (kadije, kapetani, age, ulema), zanatlije i trgovci. Bilo je i Vlaha u statusu filuridžija. Kroz ove podatke mogu se pratiti demografska kretanja stanovništva, opadanje broja muslimanskog stanovništva u 18. stoljeću uslijed učešća u ratovima i epidemija zaraznih bolesti, naseljavanje vlašskog stanovništva u nenaseljena mjesta Tešanjskog kadiluka...

Čitaoci koje zanima privredna historija Tešanjskog kadiluka ovdje će naći podatke o prisutnosti sljedećih zanata: saračkog, krojačkog, kožarskog, berberskog, pekarskog, slastičarskog i nalbentskog. Jedan zanimljiv dokument govori o zabrani izvoza meda, masla i drugih proizvoda zbog nestašice u Bosanskom ejaletu. Pored informacija o porezima može se vidjeti da je bilo i zloupotreba lokalnih službenika, kad seljaci, neovisno o konfesiji, napuštaju svoje posjede i bježe u druge krajeve. U sidžilu je zabilježena adaletnama koja je izdana upravo u cilju zaštite stanovništva od zloupotreba ajana i muteselima koji su na svoju ruku uzimali od naroda poreze.

Ovo je tek jedan brzi hod kroz obilje građe koju pruža ovaj izvor. Orijentalni institut je prepoznao neophodnost prezentiranja svih dokumenata *in continuo*, a pošto je očito koliko nose dragocjenih elemenata za brojne naučne oblasti, opravdana je naša svesrdna preporuka da oni budu maksimalno iskorišteni. ■

Ramiza Smajić

Maglajski sidžili 1816 - 1840. Prevele i i priredile Dušanka Bojanić – Lukač
i Tatjana Katić, Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića,
Sarajevo 2005, 690.

U raznovrsnoj i bogatoj arhivskoj građi osmanske orijentalne provenijencije *sidžili* – kadijski protokoli, zauzimaju izuzetno važno i značajno mjesto. U njima su bilježene ne samo sudske presude i odluke, nego i sve vrste dokumenata koje je kadija dobivao od pokrajinske i centralne vlasti, a koji su se narodu morali obznaniti na području kadiluka. Slikovito rečeno, sidžili u dobroj mjeri podsjećaju na krvotok u ljudskom organizmu gdje i najmanji kapilari imaju svoje mjesto i ulogu. To je slučaj i sa svim vrstama dokumenata koje nam pružaju. Zahvaljujući tome osmanisti s pravom ovoj vrsti izvora posvećuju izuzetno veliku pažnju.

Maglajski sidžili 1816-1840. pisani su u vrijeme sultana Mahmuda II (1808-1839). On je u toku svoje vladavine izvršio brojne reformne mjere u cilje evropeizacije Osmanskog carstva.

Zahvaljujući Dušanki Bojanić - Lukač i Tatjani Katić uz nesumnjivu stručnu pomoć urednika i recenzenta prof. dr. Fehima Nametka i naravno uz pomoć i podršku Bošnjačkog instituta - Fondacija Adila Zulfikarpašića, kao i samog vakifa, u prilici smo da se upoznamo sa sadržajem 39 fermana, 53 bujruhdije, 15 popisa, 14 teskera, 9 murasela o postavljanju kadije i naiba, 5 arzuhala, 1 maruza, te 231 bilješke.

U *cirkularnim aktima* vidljiva je briga predstavnika osmanske vlasti za regulisanje poštanske službe, slobodi kretanja sultanovih podanika, te vrijednosti i kvaliteti novca toga vremena, kao i borba vlasti da suzbije njegovo falsifikovanje. Tu su i razne vrste dokumenata, kao što su *fermani* o rođenju prinčeva i stupanju na prijesto sultana Abdul Medžida. Uglavnom se radi o dokumentima koji su cirkulatno iz Istanbula slati u sve kadiluke Imperije.

Posebno su za historičare važni dokumenti *Maglajskih sidžila* koji se odnose na imenovanje novih bosanskih valija među kojima su Sulejman – paša Skopljak i Seid Ali Dželal – paša. Njima se u donošenju određenih odluka od strane Visoke porte daju široka ovlaštenja. To je vrijeme kada centralna vlada nastoji sprovesti reformne mjere zamjenjujući do tada klasične institucije koje su u međuvremenu prevaziđene, novim, po ugledu na evropske zemlje. U sklopu toga su i odluke o zabrani nošenja oružja u urbanim sredinama, vakufskoj kontroli, te imenovanju određenih ličnosti na značajnije dužnosti u ovoj pokrajini. Znajući da se još od Karlovačkog mira 1699. godine Bosanski ejalet nalazi na najisturenijem dijelu Osmanskog carstva u njegovom evropskom dijelu, država dužnu pažnju poklanja fortifikacionim objektima, njihovoj borbenoj sposobnosti i opskrbljenosti oružjem i municijom. Istovremeno, predstavnici vlasti vode računa i o prehrambenim namirnicama za potrebe stanovništva, posebno se interesujući za žitarice, ne dozvoljavajući njihovu prodaju van granica Bosne. Ovi dokumenti nalaze se u dijelu pod naslovom *Akta Bosanskog ejaleta*.

Treća vrsta dokumenata odnosi se neposredno na maglajski kadiluk. Zato su ih prevodioci i priređivači stavili u posebni dio pod naslovom *Dokumenta maglajskog kadiluka*. Zahvaljujući njima u prilici smo da vidimo da je tokom 24 godine, koliko je vremenski period ovih sidžila, dužnost kadije obaljalalo sedam, a naiba šest lica. To znači da je i pored slabljenja autoriteta centralne vlasti, u ovom kadiluku nastavljena praksa da sudsku vlast u jednom mjestu kadija može obavljati u prosjeku četiri do pet godina. Za historičare su interesantni dokumenti koji se odnose na taksit i druga poreska opterećenja. Tu su brojni spiskovi u kojima se precizno navode stavke za određene novčane izdatke, te brojni prigovori domaćeg stanovništva na određene poreske nepravilnosti.

Ne samo na državnom, nego i na lokalnom nivou, osmanske vlasti vode računa i o komunikacionoj povezanosti naseljenih mjesta. Tako je bilo i u maglajskom kadi-

luku. U cilju zaštite od uznemiravanja od strane odmetnika, lokalna vlast traži uzajamno jamčenje svih koji žive u jednom mjestu. Ta vrsta uzajamnog garantovanja je poznatija pod imenom *ćefilema*. Iz njih, iskusniji znanstvenici mogu saznati obilje podataka o naseljenosti mjesta, ali i o svakodnevnom životu sredine o kojoj je riječ.

Među dokumentima su i oni koji se odnose na zavještenja, brakove, razvode i slično. Interesantno je primijetiti da u maglajskim sidžilima nemamo ni jedan dokument koji se odnosi na vrijeme između 1830. i 1833. godine, tj. iz doba nama poznatog kao *Pokreta za autonomiju*. Šta je tome razlog, vjerovatno ćemo dobiti odgovor nekom drugom prilikom.

Kada čitamo dokumente *Maglajskih sidžila* naići ćemo i na vrlo interesantne podatke vezane za molbe i sporove. Kako su nam na to ukazali prevodioci i priređivači, ti dokumenti o međusobnom sporenju odnose se 40% na muslimansko, 40% na pravoslavno i katoličko, odnosno nemuslimansko, te svega 20 % na međusobne kršćansko – muslimanske sporove. Upravo nam ovo kazuje da su se ljudi i sporili zbog materijalnih, a ne konfesionalnih razloga. Time se negira teza o višestoljetnoj međusobnoj konfesionalnoj borbi stanovništva sa ovoga tla.

Slične primjere iz ovoga, kao i drugih kadiluka, imamo ne samo u prvim decenijama XIX, nego i iz ranijih stoljeća. Vremenom će historijska nauka, kada se bude govorilo jezikom činjenica, pobijati sve što se do sada zasnivalo na mitu, mitologiji i za dnevno - političke potrebe. I ovi maglajski sidžili nam to rječito potvrđuju.

Posebna vrijednost je da pored regesta, dr. Dušanka Bojanić – Lukač i mr. Tatjana Katić u ovoj knjizi donose kopije *Faksimila* i *Transkripciju dokumenata maglajskih sidžila* (str. 247- 659), te *Indeks vlastitih imena* i *Indeks geografskih pojmova* koji čitaocu i istraživaču pomažu da lakše dođu do informacije za ličnost i mjesto koje ih interesira.

Od početka do kraja, knjiga *Maglajski sidžili 1816-1840.* ne samo da upotpunjuje naša dosadašnja saznanja, nego pružaja svježinu u mozaičkom upoznavanju prostora kako Maglaja, tako i teritorije cijele Bosne i Hercegovine, ali i šire. Za ovako lijep utisak i znanstveni nivo najzaslužniji su prevodioci, koji su najstručnije uradili ovaj dio posla, kao što su cio rukopis priredili za štampu sa svojim brojnim veoma korisnim napomenama, komentarima i fusnotama, kao i *Bošnjački institut* kao izdavač. Sigurno je da će ovo djelo biti podsticaj da uskoro čitamo što više sličnih znanstvenih izvora i djela u korist nauke i sredine u kojoj nastaju i publikuju se. ■

Enes Pelidija

Husnija Kamberović, *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine*, Drugo izdanje, Naučnoistraživački institut "IBN SINA" Sarajevo, Sarajevo 2005, 551.

Drugo, neizmijenjeno izdanje publikovane doktorske disertacije Husnije Kamberovića *Begovski zemljišni posjedi u Bosni i Hercegovini od 1878. do 1918. godine* predstavlja jednu od rijetkih, na novim izvornim pokazateljima baziranih knjiga koja se pojavila u posljednju deceniju i po, a odnosi se na historiju Bosne i Hercegovine pod austrougarskom upravom. Činjenica da je u vremenu kada naučna literatura nije "u modi" ubrzo nakon prvog došlo do njenog drugog izdanja može govoriti sama za sebe. Iako se autor naslovom opredijelio da prati begovski zemljišni posjed u Bosni i Hercegovini u austrougarskom periodu, knjiga ima širu dimenziju i vrijedan je doprinos izučavanju pitanja koja su u različitim epohama bosanskohercegovačke i šire jugoslovenske historiografije jednostrano i simplificirano razmatrana, najčešće opterećena aktuelnim političkim trenutkom. Posmatrana tako, sadržajno je između datog naslova i ukupne historije begovskog društvenog sloja u austrougarskom periodu, koji predstavlja posljednju fazu begovske ekonomske moći u našoj zemlji. Nakon Iljasa Hadžibegovića koji je u svojoj knjizi (*Bosanskohercegovački gradovi na razmeđu 19. i 20. stoljeća*, Sarajevo 1991/2004) obradio bošnjačko-muslimansko gradsko stanovništvo koje je tada činilo apsolutnu većinu bosanskohercegovačkih gradova, Husnija Kamberović tretira drugu bazu ekonomske i političke moći bosanskohercegovačkih muslimana Bošnjaka u vrijeme austrougarske uprave u Bosni i Hercegovini.

Knjiga se može podijeliti na dva dijela. Prvi, razmatra historijski značaj i društvenu ulogu begova i begovskih porodica u Bosni i Hercegovini na prelazu 19. i 20. stoljeća i strukturu begovskih zemljišnih posjeda u Bosni općenito. Drugi dio knjige sadrži sveobuhvatnu analizu zemljišnih posjeda 46 krupnih begovskih zemljoposjedničkih porodica.

Prije nego se upustio u koštac sa postavljenim istraživačkim zadatkom doktor Kamberović je u uvodnom dijelu *Historiografsko naslijeđe. Izvori i metodologija* (13-38) porazgovarao sa dosadašnjom historiografijom koja je tretirala, ili se posredno doticala ovog pitanja. U ocjeni vrijednosti radova Kamberović je temeljit i selektivan. Temeljit utoliko što izdvojenim radovima ne prilazi površno već ih anali-

zira, ističući njihovu vrijednost i nedostatke. Selektivan je utoliko što ne nabraja sve radove koji su tretirali problematiku agrara uopće ili konkretno begovski sloj, već bira predvodnike i karakteristične stavove i mišljenja. Istovremeno sučeljava stavove historičara koji su pisali u istom periodu kao i one iz različitih, da bi ih na kraju sve podvrgao vlastitoj kritici i viđenju. Na petnaestak stranica susreli smo se sa Truhelkom, Bašagićem, Feifalikom, Smidtom, Thalloczyem, Čubrilovićem, Skarićem, Hadžijahićem, Hauptmannom, Ekmečićem, Imamovićem, Hreljom, Purivatrom, Tanovićem i drugim. Bez obzira na poširoku lepezu stavova o razmatranim pitanjima, nakon Kamberovićeve ocjene stiže se utisak da svi oni, neki manje neki više, nose breme kojeg se nisu mogli ili nisu htjeli riješiti – aktuelnog političkog trenutka, pa se čini da je sva dosadašnja historiografija o ovoj temi nosila navijačku zastavu, pri čemu je glavna odrednica bio stav vlasti prema begovima, agrarnom pitanju i zemljišnom vlasništvu općenito.

Izvršene pripreme omogućile su Kamberoviću da postavi “sporno i najvažnije pitanje šta to (beg) uopće znači? Ko su begovi? Je li to plemstvo ili nije? Ko je imao pravo nositi titulu beg? Kako se dokazivalo pravo na titulu? Kako se tokom historije mijenjalo značenje te titule? Da li se uopće mijenjalo? Kako su begovi postali krupni zemljoposjednici?”(39). Raspravljajući o tome u poglavlju *Značenje titule beg u austrougarsko doba* (39-108) konstatira da se u osmanskome periodu ovo pitanje i nije postavljalo i da će se tek nakon 1878. godine, kada je Bosna i Hercegovina postala sastavnim dijelom Monarhije i kada se postavilo pitanje položaja struktura bosanskog društva u odnosu na strukturu austrougarskog društva, pojaviti problem položaja bosanskih begova. Teorije koje su nastale od strane putopisaca ili diplomata, koji su uglavnom bili izvor informacija o begovima do pada Bosne pod austrougarsku vlast, a uglavnom su bosansku stvarnost razumijevali jednostrano i počesto pogrešno, “dokazivale su predosmansko porijeklo bosanskih begova, koji su time smatrani plemstvom”. (44) Kasnija literatura (od V. Čubrilovića /1937/ do S. Džaje /1992/ i M. Imamovića /1997/) “uvela je više reda, ali nikada nije odgovorila na pitanje da li se begovi imaju smatrati plemstvom ili ne, a sve s obzirom na suštinu osmanskog društva, koje – budući da se temeljilo na islamskom pravu nije priznavalo klasne razlike među ljudima, pa time ni bilo kakve povlastice koje bi eventualno mogli uživati predstavnici vladajuće klase...” (44) Čudi dilema Džaje i Imamovića kada je već ranije H. Šabanović (*Bosanski divan*, POF, XVIII-XIX/1968-69, Sarajevo 1973) ustvrdio da u osmanskome društvu postoji plemstvo, iako ne slično plemstvu kod drugih feudalnih država, i to isključivo vojničko plemstvo u koje je mogao dospjeti svaki podanik musliman ako se istakne zaslugama za državu. Plemički naslov beg pripadao je samo predstavnicima vojnog reda.

Autor analizira stavove austrougarske vlasti, domaćih političkih aktera grupisanih po vjersko-nacionalnoj pripadnosti kao i studije stručnjaka iz Monarhije koji su

nastojali osvijetliti ovo, dosta zamršeno pitanje. U pokušaju njegovog rasvjetljivanja oni su se, pored tumačenja pojmova beg, aga, zemljoposjednik nužno doticali i pojmova čifčija, čifluk sahibija, čifluk, kmet i kmetsko selište. Vezano za inicijativu austrougarskog Ministarstva rata, koje je marta 1911. zatražilo informaciju koji to bosanskohercegovački pripadnici imaju pravo nositi titulu beg, kako se ovo pravo dokazuje i kakav značaj, odnosno plemićki stupanj, pripada ovoj tituli (59), Kamberović je najviše pažnje posvetio studijama Ć. Truhelke i, pogotovo, L. Thalloczya čija je mišljenja Zemaljska vlada uzela kao podlogu prijedloga koji je dostavljen 28. juna 1913. Zajedničkom ministarstvu finansija. Thalloczy je zaključio da bosanskohercegovačka begovska titula označava historijski etabliran stalež *sui generis*; da ova titula ne znači ni austrijsko ni mađarsko plemstvo, ni plemstvo uopće, pa zbog toga begovi nemaju pravo označavati se kao plemići; oni nose begovsku titulu i oslovljavaju se sa “gospodin beg”; svaki beg koji podnese zahtjev za tu titulu ili mu je već titula priznata mora Zemaljskoj vladi ili Zajedničkom ministarstvu finansija priložiti dokaze o tome.

Zemaljska vlada je iznijela mišljenje da se prava pojedinih porodica da nose titulu beg ne mogu dovesti u sumnju i da lista najpoznatijih begovskih porodica koju je Thalloczy priložio svom mišljenju nije kompletna. Šef Zemaljske vlade Potiorek, svjestan implikacija koje bi ispitivanje prava na nošenje begovske titule moglo izazvati, predložio je da se ostane kod dotadašnjeg običaja, po kojem je uprava šutke podnosila nošenje titule beg od strane pripadnika odgovarajućih obitelji. Dajući zajedničku karakteristiku svih naizgled akademskih rasprava, Kamberović zaključuje da su one u pozadini imale širu austrougarsku politiku prema Bosni “u čijoj je osnovi bilo traženje načina da se izmire strateški politički interesi Monarhije, s jedne, te definiraju one društvene strukture unutar bosanskog društva koje će u izvjesnoj mjeri poduprijeti takve interese Monarhije, s druge strane.” (72) Upravo su begovi označeni kao vodeći socijalni sloj muslimanskog društva na koji se imala oslanjati nova vlast čime se kao logičan slijed stvari činilo zadržavanje njihove ekonomske i političke moći. U tom cilju vlast je isticala državotvornost begova i naglašavala njihovu ulogu kao čuvara državne tradicije. Dokazivala je teoriju o njihovom bogumilskom porijeklu i prihvatanju islama od strane plemića, čime je održavan kontinuitet sa bosanskim srednjim vijekom.

Kako ne bi upao u zamku pisaca studija sa kojima raspravlja, autor sebi stavlja u zadatak da begove austrougarskog perioda posmatra u kontekstu tog vremena, a ne onog koje mu je prethodilo (osmanskog) ili onog koje mu je uslijedilo (jugoslovenskog). Nakon iscrpne analize zaključuje da se u 19. stoljeću u Bosni formira novo plemstvo tako da “u vrijeme austrougarske vladavine unutar begovske strukture postoje izvorne begovske porodice - koje su se procesom čiflučenja transformirale u zemljoposjedničku elitu, i novije zemljoposjedničke porodice - koje u

osmansko doba nisu spadale u red begova (zaima) nego su izrasle iz procesa čiflučenja i, postavši krupni zemljoposjednici, ravnopravno se uključile u red begova. ... Ovo krupno zemljoposjedničko plemstvo nosilo je titulu beg, a ne aga.”(81). Pored krupnih zemljoposjedničkih porodica, begovsku titulu nose i porodice koje više nisu zemljoposjedničke, ali zbog svoje historijske uloge zadržavaju taj naslov. Upravo će neke od ovih porodica još potkraj osmanske vladavine postati jezgra muslimanske građanske klase u Bosni i Hercegovini. Formiranjem posebne izborne klase unutar prve izborne kurije za ugledne muslimanske velike posjednike, begove i age u izbornom redu Ustava, Austro-Ugarska je posrednim putem begovima, kao krupnim zemljoposjednicima, priznala poseban status u bosanskom društvu. Štaviše, autor tvrdi kako su upravo u austrougarskom periodu begovske porodice jasno odvajaju od ostalih socijalnih slojeva. Kada razmatra pitanje političkog opredjeljenja begovske strukture Kamberović ističe da ona nije bila homogena i da je veoma teško “uspostaviti jasan kriterij po kojem su se, u političkom pogledu, približavale ili udaljavale pojedine begovske porodice i okupljale oko pojedinih političkih partija. Begovi su ti koji su početkom 20. stoljeća najutjecajniji u obje bošnjačke političke stranke (Muslimanska narodna organizacija i Muslimanska napredna (samostalna) stranka, *prim. moja*), a koje su se inače razlikovale u čitavom nizu političkih pitanja”(96). Također, autor posvećuje dužnu pažnju ulozi begova u nacionalnom pokretu Muslimana Bošnjaka, pri čemu se suprotstavlja preovladavajućem stavu historiografije da oni zbog svoje socijalne strukture, ideološkog i obrazovnog profila nisu mogli biti predvodnici modernog nacionalnog pokreta. Bavi se i pitanjem iseljavanja bosanskih begova u Osmansko carstvo, utjecaja te emigracije na formiranje bošnjačke političke pozicije u Bosni i Hercegovini početkom 20. stoljeća, kao i pitanjem propadanja begovskog sloja o čemu zaključuje da, iako je saglasan sa tvrdnjom o kontinuiranom procesu slabljenja ekonomskih pozicija begova poslije 1878, ipak 1918. godine “njihov ekonomski položaj još uvijek (je bio) dovoljno stabilan da zadrže položaj političke i ekonomske elite unutar bošnjačkog društva.” (100). Navedeno je više primjera nasilja nad begovima i njihovom imovinom prvih godina nakon stvaranja jugoslovenske države, kada proces propadanja begova kao socijalne i ekonomske elite doživljava vrhunac.

Nemoguće je begove, čija je jedna od osnovnih odrednica u austrougarskom periodu zemljoposjed, a na osnovu kojeg grade i svoju političku moć, odvojeno posmatrati od agrarnog pitanja uopće. Toga je Kamberović bio svjestan pa dosta pažnje poklanja tretmanu agrarnog pitanja od strane nove vlasti i posebno premjeravanju zemljišta i uvođenju gruntovnih knjiga */Vrste i struktura zemljišnih posjeda (109-178)/*. Konstatira da je to bilo veoma važno za bega, jer je upisan u gruntovnici kao vlasnik čiflučke zemlje, ali je i kmetsko selište postalo predmetom gruntovnog upi-

sa, što ranije nije bio slučaj. I ovom prilikom nastojalo se institucije osmanskog zakonodavstva “prevesti” u austrougarske i općenito evropske okvire, pa su pravnici takvo vlasništvo koje je proisticalo iz mirijskog definirali kao nepotpuno, nešto što je između posjeda i svojine. Ovakav stav često je izazivao reakciju posjednika koji su optuživali vlast da su pri sastavljanju gruntovnice njihovu privatnu imovinu pretvarali u državnu, a njima ostavili samo pravo služnosti. Dalje Kamberović raspravlja o beglucima (dijelu zemljišta koje nije bilo opterećeno kmetopravom i kojim je zemljovlasnik mogao potpuno slobodno raspolagati) uz tvrdnju da su oni kao kategorija vlasništva nastajali pred kraj osmanske uprave, jer ih temeljni osmanski agrarni zakoni – Ramazanski zakon i Saferska naredba ne poznaju i da je razlika između kmetskog selišta i begluka nastala tek iza 1878. godine. Pored toga, suprotstavlja se uvjerenju da su begluci mali kompleksi zemljišta navodeći kao argument žalbe seljaka iz Posavine nakon Prvog svjetskog rata koji su tvrdili da su ponegdje begluci obuhvatali veću površinu od kmetovskih selišta.

Kamberović, u historiografiji uvriježeni naziv otkup kmetova s pravom zamjenjuje pojmom prodaja kmetovskih selišta, jer se, ustvari, nije radilo niokakvom otkupu već su kmetovi (čifčije) kupovali kmetovska selišta od begova i aga. U ovom poglavlju obradio je oblike prodaje kmetovskih selišta uvrštavajući i prijedloge koji nikada nisu ostvareni (slobodna pogodba bega i kmeta, podjela po pola, obligatni način, fakultativni način, prijedlog Čire Truhelke), intenzitet prodaje selišta, dodajući već poznatim brojkama otkupljenih selišta njihovu površinu i površinu otkupljenih begluka kao i koliko je od toga bilo čiste zemlje, a koliko šuma i pašnjaka. Autor analizira i vjersku strukturu posjednika i kmetova koji su učestvovali u procesu prodaja - kupovina kmetovskih selišta. Razmatrajući uspostavu novih kmetovskih odnosa, Kamberović taj proces posmatra kroz količinu slobodnih beglučkih posjeda i broja kmetovskih selišta koje su posjedovale pojedine begovske porodice, a ne samo kroz dijeljenje već postojećih kmetovskih selišta kako je to bilo u dosadašnjoj historiografiji.

U poglavlju *Teitorijalni okvir i porodična mreža (179-230)* autor nas vodi kroz bosanskohercegovačke regije (Sjeveroistočna Bosna, Bosanska krajina, Jugozapadna Bosna, Hercegovina, Srednja Bosna, Istočna Bosna) i prateći administrativnu organizaciju Bosne i Hercegovine upoznaje nas sa begovskim porodicama. Iako je u svim dijelovima zemlje bilo značajnih begovskih porodica, Kamberović izdvaja sjevernu Bosnu i Bosansku krajinu kao dva regiona sa velikim beglucima i koncentracijom krupnih begovskih porodica. U obradi pojedinih regija navodi sve begovske porodice na tom teritoriju, rangira ih po značaju koji su imale, navodi posjede koje su držali, tabelarno daje strukturu i analizira kmetovska selišta i begluke u vlasništvu begovskih porodica po pojedinim regijama kao i porodičnu mrežu unutar regije i izvan nje. Nakon provedene analize Kamberović zaključuje da su posje-

de u nekim regijama imale i porodice iz drugih krajeva Bosne, što upućuje na veliku isprepletenost posjeda pojedinih porodica početkom 20. stoljeća. Posebnu vrijednost ovom poglavlju daju napomene krcate zanimljivim i vrijednim podacima iz života begovskih porodica.

U drugom dijelu knjige naslovljenom *Zemljoposjednička elita* (231-476) Kamberović je temeljito i sveobuhvatno analizirao zemljišne posjede 46 najkrupnijih begovskih zemljoposjedničkih porodica u vremenu austrougarske vladavine. Autoru je kriterij za ulazak u krupne zemljoposjedničke porodice (fis, soj) bilo posjedovanje 100 ili više kmetskih selišta. Kamberović podvlači da je vrlo teško bilo uspostaviti čvrst kriterij na temelju kojega bi se mogao odrediti broj selišta kao granica između pojedinih slojeva unutar jedinstvene begovske društvene strukture i da se on u svom metodološkom pristupu držao teritorijalnog principa, istovremeno izdvajajući inokosne begovske porodice koje su posjedovale iznad 100 kmetskih selišta i iznad 575 dunuma beglučke zemlje. Radi brzog pronalaženja pojedinih porodica primijenio je abecedni redoslijed porodica čije je zemljišne posjede analizirao. Pri obradi ovih porodica Kamberović nastoji da se drži jedinstvenog pristupa: lociranje begovske porodice, njeno porijeklo, najznačajniji predstavnici, važni predstavnici iz vremena austrougarske uprave, porodična mreža, grananje porodice, te posjedi, njihova struktura i rasprostranjenost. Ovaj dio knjige, i u osnovnom tekstu i u napomenama, bogat je vrijednim podacima iz života obrađenih porodica i dobra je osnova za istraživače koji se upuste u pisanje historije neke od ovih porodica, koje su u bosanskohercegovačkoj historiji imale značajnu ulogu. Knjiga još sadrži *Zaključna razmatranja*, *Summary* na engleskom jeziku, impozantan popis korištenih *Izvora i literature* (256 bibliografskih jedinica), *Indeks imena*, *Indeks geografskih imena* i *Bi-lješku o autoru*.

Autor ove vrijedne knjige otvorio je niz pitanja koja su u dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj i jugoistočno-evropskoj historiografiji jednostrano i stereotipno prikazivana. Neka od njih uspio je upotpunosti rasvijetliti, dok će dio njih sačekati novu studiju ovog ili nekog drugog istraživača, koji se bude upustio u rasvjetljavanje ove zamršene, ali nadasve zanimljive problematike. To se prije svega odnosi na apsolviranje mjesta i uloge begovskih porodica koje svoj ugled i mjesto u bošnjačkoj eliti, u austrougarskom periodu, nisu temeljile na zemljišnom veleposjedu. Kamberović je uspio razbiti stereotipnu predstavu o bosanskim begovima kao društvenoj strukturi koja, od prerastanja iz vojničkog u zemljoposjedničko plemstvo u 19. stoljeću, ne igra ulogu društvene elite, nego se pojavljuje kao "parazitski" društveni sloj koji živi od haka svojih kmetova, koje uz to još pljačka i tiraniše. Iskoristivši veliki broj dokumenata iz arhiva u Sarajevu i Beču, objavljene izvore, štampu i relevantnu literaturu Kamberović je načinio vrijedno djelo kojim je obogaćena historiografija Bo-

sne i Hercegovine. Na kraju, savjetujem svima onima koji budu u prilici da pročitaju ovu knjigu, da se ne uplaše velikog broja stranica, jer se neki njeni dijelovi mogu čitati kao da se radi o književnom djelu i podsjećaju na priče iz rodnog kraja ili na scene iz filma *Kod amidže Idriza*. ■

Edin Radušić

Zoran Janjetović, *Deca careva, pastorčad kraljeva.*
Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941,
Beograd, 2005, 458.

Gotovo istovremena pojava nekoliko knjiga na prostoru bivše Jugoslavije na ovu temu govori o značaju nacionalnih manjina za Jugoslaviju između dva svjetska rata: o njihovom odnosu prema državi, o odnosu države prema njima, njihovoj ulozi u odnosima jugoslovenske države sa susjednim zemljama i obrnuto, ukazuje na položaj manjina u raznim sferama života: u kulturi, politici, privredi, crkvi. Komparativnim metodom Zoran Janjetović istražio je položaj pojedinih manjina između sebe i položaj pojedinih manjina u različitim dijelovima zemlje. Položaj nacionalnih manjina u Jugoslaviji poredi se s položajem jugoslovenskih nacionalnih manjina u susjednim zemljama, koje su većinom bile matične zemlje manjina koje su živjele u Jugoslaviji. Na kraju je izvršeno posmatranje svih manjina zajedno u raznim sferama života unutar prve jugoslovenske države. Ovom knjigom nisu obuhvaćene etničke zajednice koje državne vlasti nisu priznavale za nacionalne manjine: jevrejsko, makedonsko, bugarsko stanovništvo, Vlasi (Rumuni) u sjeveroistočnoj Srbiji, Cincari u Makedoniji. U knjizi se govori o: Albancima, Nijemcima, Mađarima, Rumunima u Banatu, Turcima, Rusinima, Slovacima, Česima, Poljacima, Italijanima.

Nakon kratkog istorijata naseljavanja pripadnika južnoslovenskih naroda na teritoriji Jugoslavije, autor je na osnovu statistike (za koju naglašava da je nepouzdana), pokušao utvrditi broj pripadnika nacionalnih manjina. U sažetom pregledu istorije odnosa jugoslovenskih naroda s manjinskim narodima konstatuje se da je vjekovni zajednički život stvarao podjele, ali i niti koje su povezivale. Brojni su razlozi što su novi vlastodršci poslije 1918. godine počeli da grade međunacionalne odnose, uglavnom na negativnoj strani vjekovnog zajedničkog života. Oni dijelom leže u dubini promjena na štetu jugoslovenskog stanovništva koje su izazvali pripadnici

manjina svojim naseljavanjem i djelovanjem, a dijelom u represivnoj politici propalih carstava za čije eksponente su ih južni Sloveni, ne sasvim bezrazložno smatrali, te dijelom u naraslom nacionalizmu i (ne uvijek prizatom) osjećanju kulturne i/ili ekonomske inferiornosti u odnosu na manjinsko stanovništvo.

Ulazak nacionalnih manjina u zajedničku državu s jugoslovenskim narodima odvijao se na različite načine, pa je u sjevernim dijelovima zemlje bio kraći i manje buran nego u južnom iz više razloga. Pripadnici nacionalnih manjina bili su nemoćni da utiču na svoju sudbinu u danima prevrata zato što je to bila stvar političkih odluka. Mirnom priključenju doprinijeli su i socijalni nemiri, koji su počeli da se šire bivšim habzburškim teritorijama i koji su omogućili da se lokalne elite, zarad očuvanja materijalnih interesa, isprva pomire sa srpskom vojnom okupacijom, što je omogućilo da uključivanje sjevernih krajeva prođe uz mnogo manje nasilja nego uključivanje južnih manjinskih oblasti.

Pravni položaj nacionalnih manjina bio je regulisan kroz tri vrste pravnih akata:

a) međunarodni ugovori, konvencije i sporazumi, kojih je bilo vrlo malo jer su jugoslovenske vlade nerado preuzimale međunarodne obaveze po pitanju manjina, u čemu su vidjele kršenje suvereniteta kao i zbog straha da takve međunarodne obaveze mogu postati osnova za miješanje u unutrašnje stvari Jugoslavije,

b) domaći zakoni, bili su oskudni, jer se Jugoslavija uvijek predstavljala kao jednonacionalna zemlja, a prisustvo nacionalnih manjina umanjivano je po broju i značaju, pa i po zastupljenosti u pravnim aktima. Jugoslovenske vlasti izbjegavale su sebi vezati ruke zakonima, pa su donosile uredbе koje su se lako mogle opozvati, ukinuti i izmijeniti, a prisutno je bilo i taktiziranje među zahtjevima različitih manjina,

c) uredbе, naredbe, uputstva i drugi akti privremenog karaktera, koji su bili vrlo brojni i odraz su stalnih promjena u politici prema nacionalnim manjinama.

Socijalnu strukturu nacionalnih manjina i njihovo učešće u privrednom životu u cjelini nije bilo moguće rekonstruisati, jer je njihov privredni i kulturni život bio skroman. Učešće pripadnika nacionalnih manjina u političkom životu i organima vlasti jedan je od bitnih pokazatelja kvaliteta njihovog položaja, zbog čega je autor nastojao utvrditi kakvo i koliko je bilo učešće pripadnika nacionalnih manjina u vođenju javnih poslova na državnom i djelimično lokalnom nivou u Jugoslaviji između dva svjetska rata. Cjelokupna politička istorija međuratne Jugoslavije do 1929. godine je razdoblje parlamentarizma, uz veliko miješanje dvora, a nakon 1929, po uvođenju diktature, autoritarne tendencije bile su vidno jače od demokratskih, što se odražavalo i na političku aktivnost pripadnika nacionalnih manjina. Njihovo učešće u političkom životu bilo je marginalno, jer su najjačim jugoslovenskim

strankama manjine bile potrebne samo kao glasačka vojska, a zauzvrat su im davale jako malo. Manjinska saradnja nije ostvarena jer su politički ljudi svake manjine vjerovali da mogu više postići saradnjom s vladajućim strankama. Stoga su nacionalne manjine sa svojim strankama i političarima bile samo *začin u mutnoj jugoslovenskoj političkoj čorbi*.

Životno pitanje nacionalnih manjina bilo je pitanje institucionalizovanog obrazovanja. Jugoslovenska država trudila se da cjelokupno školstvo stavi pod svoju kontrolu, i upotrijebi ga za vaspitanje mladih pokoljenja u duhu nacionalnog i državnog jedinstva. Praktično, to je značilo odgajati ih u lojalnom duhu i oslabiti njihovu nacionalnu svijest zanemarivanjem kvaliteta i kvantiteta nastave na maternjem jeziku. Sve ovo autor je potkrijepio mnoštvom statističkih podataka.

Manjinska štampa, koja je bila u funkciji da njeguje maternji jezik, obavještava pripadnike manjina o događajima i procesima unutar manjine, da izražava mišljenja o pitanjima bitnim za određenu nacionalnu manjinu, da iznosi želje, žalbe, zahtjeve prema većinskom narodu ili međunarodnoj javnosti, da povezuje rasute pripadnike manjine, stvara osjećaje zajedništva, bila je uvijek pod strogim nadzorom cenzure. Na polju štampe, kao i na mnogim drugim, cilj vlasti bio je da oslabe nacionalne manjine i da ih idejno oblikuju u skladu sa svojim željama.

Krajem 20-ih godina prošlog stoljeća bilo je oko 700 manjinskih kulturnih, prosvjetnih, zabavnih i humanih udruženja. Njihove aktivnosti su zbog ometanja od strane lokalnih vlasti ili učmalosti članstva bile minimalne. Autor je stoga ukazao samo na glavne pravce njihovog rada, na vrste udruženja posebno karakteristične za određene nacionalne manjine, kao i na uslove u kojima su radila. Kulturno-prosvjetna udruženja i organizacije bili su značajni zbog njegovanja nacionalnih tradicija i nacionalne svijesti, tako da znatan broj manjinskih kulturnih udruženja nije imao samo kulturno-prosvjetne zadatke.

U sjevernim krajevima zemlje postojala su vatrogasna i sportska društva te zadruge. Manjinske zadruge bile su nacionalne institucije koje su pomogle nacionalnu homogenizaciju na privrednoj osnovi. Rad dobrotvornih, vjerskih i zabavnih društava nije bio objedinjen, a odnos vlasti prema njima bio je donekle sličan onom prema kulturnim. U cjelini, bio je blaži, ako je rad društava orijentisan na privredu ili dobrotvorni rad, a ako je bliži sferi politike, kao i njegovanje nacionalne svijesti, bio je pod prismotrom vlasti.

Autor analizira kako su se sprovođenje agrarne reforme i kolonizacije odrazili na pripadnike nacionalnih manjina, šta su vlasti željele da postignu tim mjerama, kakav je bio rezultat njihovih nastojanja. Suviše veliki broj ljudi dobio je malo zemlje, mnogi kojima je bila potrebna nisu je dobili, dobili je mnogi koji nisu htjeli da je

obrađuju, mnogi koji su je imali i obrađivali su je izgubili. Agrarna reforma je, umjesto da riješi probleme, samo doprinijela njihovom produbljanju.

Kraljevina SHS/Jugoslavija bila je višenacionalna, multikonfesionalna država. Političkim ujedinjenjem nastao je jedan prostor sa tri velike konfesije i nekoliko manjih. Posljedica složenog istorijskog razvoja bila je ta da gotovo nijedna vjerska zajednica na teritoriji Jugoslavije nije bila jednonacionalna, nijedna narodnost nije bila jednokonfesionalna, iako su vodeći narodi u državi, Srbi, Hrvati, Slovenci, to u velikoj mjeri bili. Vjerske razlike unutar jedne iste nacionalne manjine često su bile značajne i vodile su do unutrašnjih napetosti koje su slabile dotičnu manjinu u odnosu na državu.

Kako je uticaj spoljne politike na položaj nacionalnih manjina oduvijek bio znaatan, autor razmatra ulogu i značaj pitanja nacionalnih manjina u Jugoslaviji u odnosima Kraljevine sa matičnim državama dotičnih manjina, kao i peticije koje su predstavnici manjina iz Jugoslavije upućivali Savjetu Društva naroda zaduženom da nadzire ispunjavanje konvencije o zaštiti manjina. Zbog širine ovog segmenta date su samo osnovne naznake pitanja manjina u spoljnoj politici Kraljevine Jugoslavije i matičnih država koje su imale nacionalne manjine u Jugoslaviji i glavne slučajeve gdje je Kraljevina morala da brani svoju politiku pred Savjetom Društva naroda od optužbi manjinskih političara i sila koje su iza njih stajale. Manjinsko pitanje je češće tretirano u štampi i parlamentima, nego u diplomatskim odnosima, u kojima je uvijek bilo u podređenoj ulozi u odnosu na strateška pitanja. Jugoslovenske vlasti izbjegavale su da pokreću pitanje nacionalnih manjina na spoljnopoličkoj sceni, jer su se plašile miješanja u svoje unutrašnje poslove, iako se intervencije matičnih zemalja nisu uvijek mogle izbjeći. Njihovi predstavnici su intervenisali kod jugoslovenskih vlasti za poboljšanje položaja svojih manjina, ali su se miješali i u unutrašnje stvari samih manjina, usmjeravajući ih u skladu sa svojom državnom politikom. Do poboljšanja položaja pojedinih manjina je zaista i dolazilo u direktnoj interakciji Jugoslavije sa njihovim matičnim zemljama. Žalbe predstavnika manjina Savjetu Društva naroda dijelom su odbacivane, a dijelom odugovlačene i na kraju, povoljnije rješavane u korist jugoslovenske diplomatije, nego po nacionalne manjine.

Kratak pregled položaja jugoslovenskih nacionalnih manjina u susjednim zemljama, je u funkciji boljeg razumijevanja njihovog značaja u međusobnim odnosima zemalja matica, kao i da bi se stekla uporedna slika o položaju nacionalnih manjina u regionu. Krajnji cilj bio je da se ocijeni da li je položaj nacionalnih manjina u Kraljevini Jugoslaviji bio bolji ili gori nego u zemljama u okruženju. Broj pripadnika jugoslovenskih manjina u susjednim zemljama bio je između 600.000 i 800.000 ljudi. Bilateralni odnosi Kraljevine Jugoslavije i njenih susjeda bili su uglavnom loši. Položaj manjina u svim zemljama bio je takođe uglavnom prilično loš.

Na kraju, dat je kratak pregled držanja tri "velike" nacionalne manjine (Nijemci, Albanci, Mađari) tokom Drugog svjetskog rata, jer je to na određeni način zao kružilo njihovu istoriju u građanskoj Jugoslaviji, i istovremeno bitno uticalo na postupanje s tim (ali i ostalim) manjinama po završetku rata. U cjelini se može reći da je međuratni položaj tri "velike" nacionalne manjine u jugoslovenskoj državi, praćen odgovarajućom propagandom zemalja matica i drugih zainteresovanih sila, odlučujuće uticao na njihovo svrstavanje tokom Drugog svjetskog rata. Politika jugoslovenske države prema glavnim manjinskim narodima u zemlji između 1918. i 1941. godine više je doprinosila narastanju nego smanjivanju nacionalnih napetosti, što je doprinijelo njihovom okretanju protiv nje tokom Drugog svjetskog rata. Razdoblje života u Kraljevini SHS/Jugoslaviji bilo je jedan od odlučujućih faktora koji su uticali na držanje pripadnika nacionalnih manjina tokom Drugog svjetskog rata.

Kraljevina SHS stvorena je protiv volje većine pripadnika nacionalnih manjina. Posezanje za predjelima u većini naseljenim nejugoslovenskim stanovništvom pravdano je ispravljanjem istorijskih nepravdi. Vlasti nove države od početka zauzele su odbojan stav prema većem dijelu manjinskog stanovništva, koje je doživljavano kao nužno zlo. Broj njihovih pripadnika smanjivan je iseljavanjem ili asimilacijom. Vlasti su činile sve da manjinsko stanovništvo učine politički nemoćnim, kulturno ga oslabe i ekonomski potisnu i to sljedećim mjerama: zabrana upotrebe maternjeg jezika u službenom opštenju s vlastima, ograničavanje mogućnosti za političko djelovanje i organizovanje, preraspodjela školskih kapaciteta i nesrazmjerno povećavanje nastave na "državnom jeziku", potpuno isključenje iz državne službe, agrarna reforma-slabljenje inorodnog veleposjeda, kolonizacija "nacionalnog elementa" u pretežno manjinskim krajevima i privredno slabljenje staljanjem pod sekvestar, tj. pod kontrolu vlasti putem "nacionalizacije" preduzeća. Podsticanje iseljavanja kao najekstremnija mjera, nije sprovedena sve vrijeme. Pripadnici manjina bili su izloženi i fizičkom nasilju (od prebijanja do pravih vojnih operacija uz upotrebu artiljerije u južnim krajevima). Nacionalnim manjinama nije time oduzet sav manevarski prostor, pa je na političkom planu, položaj pojedinih manjina bio dosta različit.

Ustupci koje su manjine dobile bili su skromni i dati preko volje. Manjinci su svoje nezadovoljstvo izražavali na sve dopuštene i nedopuštene načine, nakon čega je slijedila represija u vidu cenzure štampe, ukidanje kulturnoumjetničkih i drugih društava, ispadi batinaških bandi ili žandarmerijsko-vojnih akcija. Sve to nije pripadnike nacionalnih manjina moglo pomiriti s novom državom, nije razvijen osjećaj lojalnosti, a lijek svom stanju vidjeli su u iredentizmu. Ostvarivanje manjinskih prava postalo je samo privremeno rješenje dok iredentističko ne postane moguće.

Ovoj knjizi nedostaju arhivska istraživanja izvan Beograda i Srbije. Zbog obimnosti teme, pojedina poglavlja doimaju se samo kao naznake određenih pitanja.

Autor nije koristio ni nekoliko značajnih knjiga i radova, nastalih do 1992. godine, koji su mu bili dostupni. Nezaobilazan je zbornik *Migracije*, izdanje Instituta za istoriju u Sarajevu, kao i knjiga Dr. Petra Kačavende, *Nemci u Jugoslaviji, 1918-45*, Beograd, 1991. Radovi autora izvan Srbije, nastali nakon 1992. godine, korišteni su samo ako su objavljeni u Srbiji, pa je izostala analiza posljedica neuspjeha sistema zaštite manjina. Sa stanovišta struke, knjiga Z. Janjetovića je urađena vrlo korektno. ■

Senija Milišić

Gordana Krivokapić-Jović, *Oklop bez viteza. O socijalnim osnovama i organizacionoj strukturi Narodne radikalne stranke u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca (1918-1929)*, Institut za noviju istoriju Srbije, knj. 19, Beograd, 2002, 493.

Gotovo da je nevjerovatno da je toliko dugo historiografska scena bila uskraćena za jednu veću studiju u cijelosti vezanu za djelatnost Radikalne stranke (RS), u kojoj se s početka 20-og stoljeća stjecala na više načina moć, kako stranke, vlade i administracije, tako i politički značajnih pojedinaca i koja je dugo bila sjecište i polazište političkih promjena na prostoru najprije Kraljevine Srbije, a potom Kraljevine SHS i Kraljevine Jugoslavije.

Monografska studija saradnice Instituta za savremenu istoriju Srbije vremenski je situirana u tipičnu historiografsku periodizaciju za politički život Kraljevine, dakle odnosi se na period od kraja I svjetskog rata do uspostavljanja diktature 1929. godine, a kao osnovni zadatak postavljena je rekonstrukcija organizacione strukture Narodne radikalne stranke i to u osnovi ponuđena u dvije linije: rasprostranjenost stranke na novim teritorijama i obnavljanje stranke na starim prostorima i na već oformljenim osnovama. Identifikovane su grupe i pojedinci iz stranke, vrlo detaljno i bogato oslikani u vlastitim društvenim miljeima i okolnostima u kojima su započinjali svoj politički život. U mrežno prikazivanje teritorijalnog širenja stranke utkana je strukturalna i vremenska vertikalna, te je ovako složeno postavljen zadatak istraživaču ponudio identifikovanje težnji partijskog članstva, kao i zasnovanosti društvene moći u državi.

Uvodni dio studije nudi pregled djelovanja stranke do 1918. godine, kao i donekle diskutabilne teze o postignućima radikala - izgradnju demokratskih institucija

i oživotvorenje sistema demokratskog parlamentarizma, stvaranje Jugoslavije i iniciranje i otpočinjanje modernizacijskih promjena na selu. U ovom dijelu utkano je podsjećanje na program Radikalne stranke u ovim sudbonosnim vremenima, kao i na socijalni okvir u kome je ona djelovala – slabost varoško-gradskih elita jugoslovenskih nacija i dominacija agrarnih zajednica, čija je posljedica bila nedostatak modernih demokratskih sadržaja koji bi vodili državnu zajednicu koheziji, te posljedično, istorijsku propast radikalnog koncepta integracije.

U prvoj glavi pod nazivom *Socijalna struktura (1918-1929): osnove* daju se glavne karakteristike širenja RS po pokrajinama, složenom etničko-vjerskom, jezičko-kulturnom prostoru, gdje su male elite agrarnih zajednica odlučivale o prodoru radikalne ideologije i organizacije. Tu nalazimo npr. da su u Bosni i Hercegovini, “sa tradicijom ograničene političke saradnje”, radikali imali “sem zajedničkog sna o srpskom oslobođenju i ujedinjenju malo šta ... zajedničko ... sa srbijansko-vojevodanskim (ili pak sa slavonsko-hrvatsko-dalmatinskim).” Kao značajna činjenica u socioekonomskom i geografsko-političkom smislu podvlači se i raspored urbanih centara i njihova razlika, koje se poklapaju sa rasprostriranjem balkansko-orijentalne varoši nekadašnjeg Otomanskog Carstva i srednjoevropske varoši Austrougarske Monarhije.

Druga glava razmatra karakteristike organizovanja i socijalnih osnova RS u Srbiji, gdje se kao glavne odlike izdvajaju dominantnost provincijalnog građanstva prema beogradskom centru i pojačano prisustvo predstavnika agrarnog sloja, pri čemu se razlažu i neki problemi kao što su: smjena generacija u partiji, reprodukcija stare socijalne strukture, materijalno osiromašene zajednice, oskudica kapitala, nejedinstvo članstva u djelovanju, itd. Radikalna društva, krugovi, ugledni pojedinci, njihove biografije i karakteristike mjesta navedeni su po okruzima (sjeveroistočni, sjeverozapadni, središnji, jugozapadni, južni, te beogradski). Neće biti na odmet da se istakne napor istraživača da se predstavi ta šarolikost i bogatstvo podataka o ljudskim životima, političkim sudbinama i mjestima, koja pred nama iskrsavaju i nude nam sliku jednog iščezlog svijeta. Može se iščitavati precizna mapa lokalnih radikalnih zajednica i radikalnih vođa zaslužnih da budu zabilježeni kao pregaoci i sljedbenici jedne stranke koja je obilježila čitavu jednu epohu.

Isto obilje materijala nudi i treća glava koja obrađuje južni pravac organizacionog širenja i političkog uticaja Radikalne stranke, prostori koji su se u stranci smatrali integralnim, “uzim” dijelom srpskih zemalja: Sandžak, Stara Srbija i Makedonija i u kojoj među glavnim karakteristikama pronalazimo tradiciju zajedničkog života u balkansko-orijentalnoj varoši, što je bila osnova na kojoj je bilo moguće stvarati radikalni savez sa dijelovima ili cjelinom muslimanske čaršije, a koji se može nazvati savezom bogatih, koji je između ostalog svoje postojanje mogao zahvaliti i

velikom trijumfu demokrata i komunista na ovim prostorima neposredno nakon ujedinjenja.

Četvrta glava je posvećena organizacionom širenju i društvenom struktuiranju Radikalne stranke u zapadnim i jugozapadnim djelovima Kraljevine SHS, tj. u Bosni, Hercegovini, posebno sarajevskom okrugu / oblasti, te Crnoj Gori i Dalmaciji. Sve navedeno vrijeme Bosna je, kao i Vojvodina, smatrana glavnim prostorom širenja za stranku i ona je iskoristila grupe i organizacije koje su do rata činile Srpsku narodnu organizaciju, prateći socijalnu i organizacionu jezgu opštinskih, sreskih, odnosno okružnih administrativno-političkih okvira. Kao osnovnu, a neuspješnu akciju stranke autorica navodi nastojanje RS da sve strukture prijašnje vlasti uključi u sastav stranke i na taj način po francuskom modelu obavi modernizaciju i centralizaciju vlasti, nazivajući je pri tome "učtivom centralizacijom". Elaborirajući ekonomske osnove stranke, kao i njen socijalni sastav navedena je, kao i u prethodnim poglavljima detaljna analiza pojedinaca i radikalskih grupa u bosanskim urbanim sredinama, naglašavajući da je u pojedinim sredinama slabost radikalskog gradskog društva bila razlog što je stranka više ličila na nacionalni pokret nego organizovanu političku stranku. Rezultat navedenog, sasvim ispravno autorica konstatuje, je to da je RS u Bosni više ličila na polugu pomicanu u Beogradu, nego na stranku koja uspješno artikuliše vlastite interese.

U Hercegovini se veliki dio preporodnog nacionalnog pokreta slio u sastav stranke, te je pod paskom radikalskog vođe sa strane pokušano da se agrarne zajednice povežu sa lokalnom elitom trgovačkog tipa. Pojava radikalskog oponenta iz domaćih redova je rezultirala postojanjem dvije radikalske struje na ovom području. Vezu između ovih struja činilo je pravoslavno sveštenstvo, kako u Mostaru tako i u ostalim radikalnim zajednicama u Hercegovini, navedenim i sistematski obrađenim u ovom odjeljku.

Sarajevska oblast sa samim gradom u analizama domaćih radikala smatrala se "anacionalnim", pa je rezultat strukturisanja radikalne mreže bio neadekvatan naporem. S druge strane, do napetosti u ovoj oblasti dovodili su stalno potencirani zahtjevi iz Beograda za savezom sa bosanskohercegovačkim muslimanskim političkim snagama. Tako da je oštro centralističko opredjeljenje domaćih radikala vodilo "bosanskoj varijanti" stranačke politike, a po riječima autorice naročito je agrarno pitanje u Bosni "imalo malo veze sa opštim viđenjem i ponašanjem, kao i suštinskim stavovima, stranke u tom pitanju.

Sa svojim karakteristikama organizacija radikalske mreže na prostoru Crne Gore i Dalmacije takođe su dio autoričinog interesa prezentovanog u ovom poglavlju. Brojne ličnosti sa svojim sudbinama, kao i u prethodnim poglavljima izranjaju kao rezultat preciznog i sistematskog istraživanja i podsjećaju na jedan politički i društveni sklop do sada gotovo zanemaren u istoriografiji.

U petoj glavi je obrađen sjeverni pravac širenja Radikalne stranke – Vojvodina, Sremska Županija, Hrvatska i Slavonija, uz koju je ponuđen opšti pogled na socijalnu strukturu. Sa izrazito upadljivom manjinom radikali su na prostoru Vojvodine organizovali svoju stranačku mrežu, predstavljeni sa ljudima iz beogradskog centra i iz vojvođanskih intelektualnih krugova. Situacija u Hrvatskoj i Slavoniji je rezultirala time da je stranačko širenje bilo više smišljena akcija nego rezultat spontanog organizovanja članstva, što je za posljedicu imalo činjenicu da je pripadnost stranci poprimilo oblik otpadništva i od hrvatske i od srpske nacionalne zajednice. Osim toga, pokazalo se da je vještačka implementacija bila neuspješna.

Socijalna struktura Radikalne stranke sastavni je dio ovog poglavlja, u kome se razmatraju glavne karakteristike i nijanse u načinu provođenja i širenja stranke, te u njenoj prijemčivosti za sve sredine na spomenutim prostorima nove države. Metode širenja, stranački savezi i politika vodstva, kao i lokalnih radikalnih zajednica takođe su karakteristične za svaku pokrajinu. Naglašeno je da je put od teorije stranke pa do političke prakse na razičite načine iznevjeravao početne stranačke ideje. Naravno, kratki prikaz nije niukoliko dovoljan da navede sve činjenice, karakteristike, riješene probleme, te postavljena pitanja prezentovane u ovoj obimnoj i bogatoj studiji.

Organizacija Narodne radikalne stranke od 1918-1929. čini posljednju glavu ove monografije. U njoj je pregledno dat politički život stranke od ujedinjenja, preko organizacione strukture, politički put preko izbora, radikalskih zborova, skupština i konferencija u svim pokrajinama, kako tokom prvih godina u novoj državi, kada su postavljani organizacioni temelji, tako i tokom naredne faze završene izborima 1923. godine. Kao vremenski vrhunac djelovanja stranke naznačena je 1926. godina, kada je nastupila i kriza širokih razmjera čije se istinsko razrješenje neće desiti ni do objave diktature.

Naročito se važnim čini istaknuti pitanja koja su ostala van dometa rada, a koja su se nužno nametnula istraživaču. Po riječima autorice to je “odnos sela i grada na jugoslovenskom prostoru; određenje prirode srpske nacije čiji su pripadnici životom u rasejanju bili uronjeni u različite kulture i civilizacije; razmatranje pitanja mere integracije (mere objedinjavanja) jugoslovenskog prostora kao istoriografskog a ne ideološkog i političkog sadržaja i na kraju, razmatranje pitanja nestabilnosti (nezvesnosti i nesigurnosti) života i istorijskih postignuća na jugoslovenskim prostorima.” Čini se da svaki istraživač ovog perioda nužno nailazi na ova pitanja ili ona koja iz njihovog podteksta proizilaze.

Fotografijama, statističkim tabelama, kartama, navedenom literaturom i izvorima, korištenom statističkom građom, kao i dvadesetak stranica obimnim registrom ličnih imena obogaćena monografija pruža veliku pomoć u radu budućim istraživačima.

Na ovom mjestu vratiti ćemo se na mogući početak ovoga prikaza. Odabirući navedeni naslov knjige autorica nam asocijativno ukazuje na svoj stav o suštini moći, djelovanja i dometa politike Narodne radikalne stranke u prvih deset godina života Kraljevine, kao i o viteškim namjerama stranke, gdje se neuspjesi pripisuju lošoj sreći i nerazumjevanju, nedovoljnoj zrelosti ili nespremnosti na saradnju drugih sudionika političkog života. Mada je uvijek interesantno i dobrodošlo viđenje koje se unekoliko kosi sa uvriježenim i koje daje novu sliku fenomena koji se razmatra, ovdje je, čini nam se ono proisteklo u nedostatku istorijske kontekstualizacije i ocrtavanja realnosti koja je definisala radikalsku vlast u tom vremenu, a očitovala se u djelovanju stranke. Posmatrana na izvjestan način izolovano sa svim svojim idealima i uspjesima, odnosno neuspjesima doživljena je u ovoj studiji kao žrtva nezrelih društvenih i civilizacijskih okolnosti. Emotivni uklon koji autorica ima je možda mogao biti izbjegnuto i čini nam se da bi time i cjelokupna postavka studije bila mnogo uvjerljivija.

U svakom slučaju, sve preporuke idu uz ovu monografiju bez koje bi svako buduće istraživanje i promišljanje međuratnog perioda bilo uskraćeno. ■

Sonja Dujmović

Goran Miloradović, *Karantin za ideje: logori za izolaciju "sumnjivih elemenata" u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca 1919-1922*, Institut za savremenu istoriju, Beograd, 2004, 377.

Istraživanje istorije Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca još uvijek je puno nepoznanica, što dokazuje i pojava ove knjige. Goran Miloradović, saradnik Instituta za savremenu istoriju u Beogradu, bavi se proučavanjem društvene istorije srednje i istočne Evrope, a u njenom okviru istorijom ideja i psihoistorijom. Od mnoštva razbacanih podataka o postojanju logora, internaciji i karantinu nastala je monografija o logorima za izolaciju "sumnjivih elemenata" u Kraljevini SHS od 1919. do 1922. godine.

Prvi logori u Kraljevini SHS formirani su u prvoj polovini 1919. godine za građane sa teritorije bivše Habzburške monarhije i strance, radi zaštite od političkih aktivnosti koje su ugrožavale interese nove države. Nakon toga su, uglavnom radi prevencije od boljševizma osnovani, a dijelom se razvili iz prethodnih, logori za po-

vratnike iz zarobljeničkih logora u Italiji i Rusiji, koji su trajali od sredine 1919. do 1922. godine.

I kako to u istoriji biva, okončanjem burnih događanja Prvog svjetskog rata, Ruske revolucije, konferencije mira u Parizu, ušlo se u neke mirnije tokove. Jedan od njih donio je pojavu masovne izolacije, kojom je okončan proces povratka bivših austrougarskih vojnika, ratnih zarobljenika u Rusiji i Italiji svojim kućama u novostvorenoj Kraljevini SHS. Formirana je mreža logora za prihvatanje, privremenu izolaciju i obavještajno-policijsku obradu povratnika zbog sumnje da politička ubjeđenja i tadašnja aktivnost nekih od njih predstavljaju ili mogu biti prijetnja novoj državi.

Termini koje autor koristi podijeljeni su u dvije osnovne grupe. U prvoj su oni koji su vezani za ideje koje su prouzrokovale primjenu vanrednih mjera, a u drugoj, oni koji su vezani za tehnologiju sprovođenja tih mjera. Izrazi za nepoželjne ideje su:

- oni koji pripadaju desnoj strani političkog spektra (habsburški lojalizam i nacionalizam). Riječ je o relativno malobrojnoj skupini građana, uglavnom civila, pripadnika nacionalnih manjina u Kraljevini SHS (Mađari, Rumuni, Austrijanci), te pripadnicima tzv. državotvornih naroda Hrvata i Slovenaca, koji su kao nelojalni ili sumnjivog držanja privremeno izolovani prilikom povratka iz zarobljeništva ili zbog političkog djelovanja u novonastaloj državi,

- oni koji pripadaju lijevoj strani političkog spektra (boljševizam, komunizam, socijalizam, anarhizam). Ovaj korpus ljevičarskih ideja je u ratnoj i poslijeratnoj Evropi našao plodno tlo i bio glavni razlog za primjenu mjera masovne izolacije.

Unutar mnoštva povratnika iz Rusije i Italije nalazili su se oni koji su prihvatili i širili ideje koje su smatrane za destruktivne po državu. Ovi ljudi prošli su strahote rovova, poniženje zarobljavanja, (mnogi su sistematski indoktrinirani, psihički i fizički zlostavljani). Uz to vraćali su se u sredinu koja se bitno promijenila, a i oni sami bili promijenjeni, pa su kao takvi bili pogodno tlo za indoktrinaciju i manipulaciju.

Autor se opredijelio za sintagmu logori za izolaciju i krenuo od četiri početne ideje:

1. da je postojala razgranata i relativno izdiferencirana mreža logora i drugih objekata za izolaciju unutar Kraljevine SHS, koju je podržavala mreža njenih vojnih i diplomatskih predstavništava i punktova u inostranstvu, određene državne institucije, kao i neke inostrane institucije i međunarodne organizacije,

2. da su ove mjere bile samo jedan od aspekata šire politike, koja obuhvata i druge vidove (ekonomske, političke, vojne),

3. da pozadinu masovne izolacije u Kraljevini SHS tokom prvih godina njenog postojanja predstavlja prvi pokušaj podizanja boljševičke revolucije u Jugoslaviji i nametanja drugačijeg poretka stvari,

4. da ova tema obuhvata najširi krug pitanja, koja su se nametnula na osnovu teritorijalnog rasporeda logora i drugih lokacija za izolaciju "antidržavnih elemenata". Većina logora nalazila se na teritoriji bivše Dvojne monarhije, osim nekoliko manjih na sjeveru teritorije bivše Kraljevine Srbije. To se podudara sa nadležnošću I, II i IV armijske oblasti, koje su pokrivale uglavnom nove teritorije, a sjedišta su im bila u Novom Sadu, Sarajevu i Zagrebu. Predratnu teritoriju Kraljevine Srbije pokrivala je III armijska oblast i sa njene teritorije nije vršeno interniranje građana. Najveći broj izolovanih bio je rodom sa nekadašnje teritorije države Habzburga, ostali su bili stranci.

Autor konstatuje da postoji kontinuitet i cikličnost primjene mjera masovne izolacije na tom istom prostoru prije, tokom i poslije trajanja Jugoslavije, što ukazuje na postojanje veze između tipa društva i države i sklonosti ili podložnosti određenim procesima i pojavama.

Formalno gledano, ova tema se bavi nekim aspektima *vojne istorije* (sudbinom ratnih zarobljenika), *političke istorije* (prelamanje tadašnjih odnosa nekoliko država - Kraljevina SHS, Rusija, Italija, Njemačka, vodeće članice Antante, tranzitne zemlje kroz koje je sprovedena repatrijacija, susjedne zemlje i neke međunarodne organizacije - Društvo naroda, Međunarodni Crveni krst itd.), te *istorijom ideja* (bez kojih do pojave logora ne bi moglo doći).

Okosnicu analize čine odnosi između dva suprotstavljena idejna korpusa čiji su se predstavnici i zaštitnici nalazili u dva državna središta. Beograd je štitio korpus ideja državnog integriteta, suvereniteta, liberalizma, demokratije, monarhije, nacionalizma, religioznosti, a Moskva je pokušavala proširiti boljševički sistem vrijednosti i odgovarajući koncept države (planska privreda, egalitarizam, jednopartijski sistem, diktaturu, republikanizam, internacionalizam, ateizam).

To je i sukob dvaju elita - stare, koja čini vrh društvene piramide i koja daje upravljačku strukturu države, i nove - koja nastaje u okviru istog tog društva i pretenduje da uz pomoć spolja preuzme vlast. Obe ove elite nastale su unutar tankog građanskog sloja, a između njih se nalazi masa stanovništva oko koje, kroz koju i pomoću koje se vodi njihova borba. Ovo je i istorija jedne velike migracije, odnosno završne etape masovne seobe koja je uslijedila nakon Prvog svjetskog rata, čime je učinjen iskorak u polje društvene istorije.

Kako je period od 1919. do 1922. godine kratak, a materija specifična, klasični historiografski pristup uz hronološko izlaganje događaja korišten je u vrlo ograničenoj mjeri. Sociološkim pristupom tumače se procesi povratka ratnih zarobljenika i pojava masovne izolacije u njenoj kompleksnosti i slojevitosti. Iza prividno vojno-političke teme, vidljiva je pojava zavisna od dugoročnih društvenih procesa, koja je djelimično produkt kulturne i intelektualne istorije prostora na kome se ispoljila.

Logorske mreže ponekad su nastajale sukcesivno, a ponekad sinhrono, trajale i preklapale se vremenski i prostorno. Logori u Kraljevini SHS nastajali su jedan za drugim, u relativno kratkim intervalima. Jedno vrijeme trajali su paralelno, a onda, jedan za drugim nestali, ali u vrlo kratkom roku. U logore su zatvarani oni koji su bili zatečeni na teritoriji zaposjednutoj od srpske vojske (prošli su uglavnom samo kroz logore za internaciju, a to su bili ljudi osumnjičeni ili identifikovani kao boljševici, habzburški lojalisti, separatistički nastrojeni nacionalisti i razni prestupnici) i oni koji su se vraćali iz zarobljeništva u Rusiji i Italiji (prošli su uglavnom kroz prijemne logore u kojima je vršena istraga o njihovim političkim ubjeđenjima i djelatnosti za vrijeme bavljenja u inostranstvu, a najopasniji ili najsumnjiviji pojedinci iz nje ponekad su slati u logore za internaciju radi produženja kontrole).

U obe ove grupe su se među osumnjičenima ili identifikovanim protivnicima nove države nalazili pripadnici nacionalnih manjina, zatim pripadnici južnoslovenskih naroda sa bivše habzburške teritorije koje su se našle u sastavu nove države. Sa područja nekadašnjih kraljevina Srbije i Crne Gore niko nije prošao kroz logore za internaciju ili kroz prijemne logore. Do novembra 1919. prijemnim logorima upravljala je vojska, nakon čega ih je preuzela policija, dok je vojska zadržala pomoćnu ulogu. U nadležnosti vojnih organa bilo je staranje o prevozu, odjeći, obući, hrani, disciplini, ljekarskoj njezi, dezinfekciji, dok su civilni organi obavljali istragu i vodili evidenciju. U logorima za izolaciju najduža internacija trajala je sedam mjeseci, a u prijemnim najkraći boravak bio je osam, a najduži mjesec dana. Nema podataka da je u njima iko ubijen. Kroz prijemne logore prošlo je 82.000 ljudi, od čega 57.000 povratnika iz Rusije i 25.000 iz Italije.

Interesantno je napomenuti da su se od osam logora formiranih krajem 1939. i u 1940. godini za vanparlamentarne političke protivnike, četiri nalazila u Bosni i Hercegovini (Bileća, Višegrad, Kruščica kod Travnika, Baratovo kod Srebrenice) i da o njima još uvijek nemamo cjelovitu studiju. U knjizi nedostaje istraživanje građe koja se nalazi u Arhivu BiH, pa se o ovim logorima iznose već poznate stvari iz literature.

O logorima u Drugom svjetskom ratu autor govori uglavnom na osnovu podataka Vojne enciklopedije i literature u čiji su odabir morale ući knjige novijeg datuma (npr. iz edicije *Stradanja i otpori*, rađene u sklopu projekta JUGOSLOVENI U FAŠISTIČKIM ZATVORIMA, ZAROBLJENIČKIM I KONCENTRACIONIM LOGORIMA I POKRETIMA OTPORA DRUGIH ZEMALJA U DRUGOM SVETSKOM RATU: Dr Tomislav Pajić, *Prinudni rad i otpor u logorima Borskog rudnika 1941-1944*, Beograd, 1989; Sima Begović, *Logor Banjica 1941-1944, 1-2*, Beograd, 1989; Vladislav Rotbart, *Jugosloveni u mađarskim zatvorima i logorima 1941-1945*, Novi Sad, 1988, - logor u Bačkoj Topoli). Zapisnici Zemaljske komisije za ratne zločine okupatora njihovih domaćih pomagača nezaobilazan su izvor.

U dijelu teksta o mjestima za izolaciju nakon Drugog svjetskog rata neodovoljno je korištena memoarska građa, a ona partijskog i državnog porijekla, i pored toga što je uništavana, ipak je dostupna (Denis Bećirović, *Informbiro i Sjeveroistočna Bosna, Odjeci i posljedice sukoba KPJ-Informbiro (1948-1953)*, Tuzla, 2005). Ono što je autor propustio da zaključi jeste činjenica da su mjesta za izolaciju (logori) iz ovog perioda iskorištena za obračun sa svim protivnicima bilo koje vrste, čak i za privatne obračune.

Autor se ukratko osvrće i na logore nastale nakon izbijanja sukoba "tri zaraćene strane" u Bosni i Hercegovini 1991-1995. godine. Ovde se ne radi o tri zaraćene strane, već o agresiji i dvije zaraćene strane: agresorima i braniocima. Tvrdnja autora da su sve "tri međusobno zaraćene strane" imale i ratne zarobljenike i internirane civile dviju protivničkih strana, te da je teško povjerovati da se u svim slučajevima radilo o logorima i da je to sve bilo daleko od onog što su "fabrike smrti" zaista bile, u suštini je značajno pojednostavljivanje stvari i alimentiranje onih koji su stvarno imali logore (one logore koje autor kategorizira kao istrebljivačke). Prema autoru, stereotip o masovnoj izolaciji kao postupku sa isključivom svrhom istrebljenja određene populacije, koji je vezan za izraz koncentracioni logor, na tlu Jugoslavije pretvoren je u svojevrsno sredstvo za vođenje rata. U ovom ratu zatočenici logora bili su nesrbi, a cilj je bilo ubijanje i etničko čišćenje (dakle dvije kategorije koje jasno određuju ono što je autor nazvao istrebljivačkim logorima). Autor nije ponudio odgovor **šta je proizvela masovna izolacija**, koji je broj zatočenih i ubijenih, koje su posljedice.

Da su korištene enciklopedijske odrednice za izraze: internirci, deportirci, ratni zarobljenici, raseljeni, upućeni na prisilni rad, došlo bi se do zaključka da je u ovom slučaju riječ o etničkom čišćenju, slanju u logore, ubijanju, što je bilo povezano sa svim vrstama uništavanja nesrpskog stanovništva, tj. genocidom. Same lokacije srpskih logora potvrda su te tvrdnje. Zatvori i pritvori Armije R BiH bili su u objektima koji su i prije rata bili namijenjeni za te svrhe, osim u mjestima gdje takvih objekata nije bilo, pa su korišteni objekti koji su mogli odgovoriti svrsi (zatvora i pritvora). U odnosu na razloge i ciljeve formiranja, logori koje su formirali Srbi i Hrvati bili su definitivno istrebljivački: sve što nije moglo pobjeći je ubijeno ili završavalo u logoru, ili je naknadno ubijeno, ili je završavalo na razmjenama da bi se za civile-žene, djecu, starce, dobivali vojni ili politički kapitalci, te da bi se od rodbine izvlačila materijalna dobit, često u stotinama hiljada maraka. Kako je to bilo moguće? Autor u knjizi kaže da je iskustvo iz svake prethodne faze pri formiranju logora primjenjivano u narednim fazama, te su u tom smislu naredni logori bili "savršeniji" sve do "fabrika smrti". Obzirom da su Srbi raspolagali sa svim konceptima i analizama (vjerovatno i planovima) logora, sve su to dobro proučili, sublimirali sva iskustva i primijenili ih u agresiji na R BiH. Naravno, logori su bili jedna od metoda pri realizaciji agresije, a ne nikako posljedica. Stoga su prave logore sa svim elementi-

ma koji ih definišu u ovom ratu imali samo Srbi (kao i Hrvati 1993. i 1994). Najbolji primjer logora urađenog po uzoru na njemačke koncentracione logore iz Drugog svjetskog rata bilo je Sarajevo. Kako su sa osmatračnica na obodima, kontrolisane sve aktivnosti u logoru, tako su i po okolnim brdima četnici imali snajpere, mitraljevska i artiljerijska gnijezda sa kojih su kontrolisali kompletan život u Sarajevu, i kao što su Nijemci sa osmatračnica u logoru ubijali koga i kada su htjeli, i ovi su sijali smrt po gradu. Sarajevo je imalo sve odlike logora. Logori u Krajini, istočnoj Bosni, Hercegovini, klasični su koncentracioni logori i zatočeni u njima nisu pored silnih mučenja i ubijanja imali vremena za razmišljanje o stereotipima, niti su se stereotipima mogli braniti. Za to im je bilo potrebno oružje koje nisu imali.

U ovim logorima mahom su se nalazili **civili**, žene, djeca. Svi srpski i hrvatski logori u ovom ratu bili su istrebljivački. Tipologija logora data u ovoj knjizi suviše je pojednostavljena. Ne može logor definisati broj zatočeničkih mjesta niti broj osoba, već **razlozi** zbog kojih su ti ljudi zatvoreni (izolirani), njihova polna, starosna struktura, uslovi života i sve što se pod tim podrazumijeva, i tretman zarobljenih. Samo legalna vlada i njena armija nije imala logore u ovom ratu. Jer da nije tako autor ove knjige bi to mogao potkrijepiti podacima: koliko je Srba nasilno raseljeno, koliko ih je dobrovoljno (sami) otišlo. Kroz cijelu knjigu provlači se nit da su režimi i države ovim mjerama štitili sebe, prema tome i BiH je imala legalno pravo da se štiti. Ona to nije mogla zbog agresije izvana, kolaboracije iznutra, embarga koji se odnosio samo na legalnu vladu BiH, kao i zbog opredjeljenja da se poštuju odredbe međunarodnog prava. ■

Senija Milišić

Adnan Jahić, *Hikmet – riječ tradicionalne uleme u Bosni i Hercegovini*,
BZK Preporod – Općinsko društvo Tuzla, 2004, 206.

Kako duhovni i kulturni život Bošnjaka između dva svjetska rata nije bio predmet osobitog interesovanja u dosadašnjoj bosanskohercegovačkoj historiografiji, rad Adnana Jahića predstavlja određenu novinu i svježinu u tom pogledu. On je analizirajući tuzlanski list *Hikmet* pokušao pratiti vrlo složene intelektualne tokove među Bošnjacima u jednom izuzetno turbulentnom vremenu. Ovaj list je izlazio od 7. IV 1929. do 14. XI 1936. godine. Ukupno su izašla 72 broja na ukupno 2326

stranica, a vlasnik, glavni urednik i potpisnik oko 2/3 tekstova bio je Ibrahim Haki Čokić.

Iako se u posljednje dvije decenije pojavilo nekoliko vrijednih radova koji na naučnoj razini i iz raličitih perspektiva osvjetljavaju neke segmente duhovnih, kulturnih i prosvjetnih prilika kod Bošnjaka u međuratnom razdoblju, sam autor u uvodnom dijelu ističe da nema nikakve sumnje da će svako ko pristupi historijskoj analizi bošnjačke duhovne i kulturne stvarnosti ovog vremena morati se suočiti sa brojnim temama i pitanjima koja intrigiraju ondašnju bošnjačku javnost. Sva ta otvorena pitanja i teme inicirani su postojećim političkim, nacionalnim, ekonomskim i socijalnim datostima tadašnjeg vremena i ona su od bošnjačkog naroda, a posebno od njegove vjerske inteligencije, zahtijevala decidnije određivanje prema njima.

Primarnu građu za izučavanje duhovnih kretanja među Bošnjacima u doba Kraljevine čine ondašnja štampa, časopisi i kalendari, kao i razne brošure, knjige, prijevodi i prigodne publikacije. Na njihovim stranicama odvijao se intelektualni život Bošnjaka u pomenutom razdoblju. Tuzlanski Hikjmet predstavlja klasičan primjer društveno angažiranog medija koji je pratio sva aktuelna kretanja koja su se ticala Bošnjaka i njihovog islamskog identiteta. Dužina izlaženja, broj autora i saradnika koji je oko lista okupljen, njegova prisutnost kako među ulemom tako i među svjetovnom inteligencijom čine ovaj list nezaobilaznim u svakom proučavanju i pokušaju razumjevanja duhovnih tendencija među Bošnjacima u XX stoljeću. Iščitavanjem njegovih tekstova dolazi se do jasnije i potpunije predstave o tradicionalnoj islamskoj misli u Bosni i Hercegovini u prvoj polovini prošlog stoljeća, o njenom historijskom kontekstu, njenom značenju i dometima, te o reformističkim i modernističkim pogledima u okvirima ondašnje kulturne i društvene stvarnosti.

Čini se da je upravo taj zadatak autor postavio pred sebe kad je zaopočeo svoje višegodišnje iščitavanje Hikjmetovih tekstova. Cilj mu je bio razotkriti geneze, smisao i suštinu značenja i ideja, stavova i pogleda koje su zastupali Hikjmetovi autori. Jahić se u praćenju i analiziranju ondašnjih duhovnih i društvenih tokova ne oslanja samo na iščitavanje Hikjmeta već nastoji svoje analize potkrijepiti i svim drugim dostupnim relevantnim izvorima obavljene i neobjavljene provenijencije. Odnosno nastoji sva ta kretanja, tendencije, koncepcije, rasprave i polemike prisutne u ovom listu smjestiti u širi društveni kontekst vremena u kojem je list izlazio.

O ovome Jahić piše u prvom poglavlju knjige (13-56) gdje nastoji predstaviti društvena i duhovan kretanja prije Hikjmeta, što je po autorovim riječima bio i najkompleksniji zadatak. Akcentirana su dva ključna pitanja koja su izazvala najveću pažnju bošnjačke javnosti u doba Kraljevine, a to su *muslimansko žensko pitanje* i *vakufsko politika*. Oba ova pitanja predstavljala su trajnu inspiracija, kako za ulemu tako i za muslimansku svjetovnu inteligenciju. Oko ovih, kao i mnogih drugih, pitanja vođene su žustre rasprave s velikom intelektualnom strašću i duhovnom energijom.

jom. Obradivana su još neka pitanja koja su izazvala velika razilaženja među ondašnjom ulemom, a to su odnos prema bošnjačkoj narodnoj nošnji, pitanje nošnje fesa i šešira, ukidanje hilafeta i zaokupljenost oko obnove hilafeta. Bošnjaci su potpuno bili saglasni da je hilafet potrebno obnoviti. Postojala je izvjesna saglasnost oko ingerencija hilafeta u Bosni i Hercegovini, međutim bitne razlike odnosile su se na karakter i smisao hilafeta u novom vremenu.

Posebno pažnju Jahić je posvetio istupu reisul-uleme Čauševića na konferenciji bošnjačke inteligencije održanoj u decembru 1927. godine u Gajretovim prostorijama u Sarajevu. Čaušević je otvoreno progovorio o problemima preko kojih se više nije moglo prelaziti. On se nedvosmileno opredjelio za reforme koje bi trebale donijeti boljitak zajednici. Ovu priliku on je iskoristio i da javno osudi moderniste koji se udaljavaju od naroda i zanemaruju svoje vjerske dužnosti. S obzirom da je govorio s pozicije vjerskog poglavara ovaj istup naišao je na velik odjek u javnosti. Nastupilo je takvo duhovno vrenje i podignute su takve društvene tenzije da su to neki okarakterizirali kao "međusobnu vjersku borbu muslimana u Bosni i Hercegovini." Na Čauševićeve istupe uslijedila je lavina reakcija. Prva je došla od sarajevskog džematskog medžlisa, a ubrzo i od tuzlanskog odbora JMO koji je organizirao sastanak bošnjačkog građanstva u Tuzli i usvojio rezoluciju u kojoj se najoštrije osuđuje samovoljan istup reisul-uleme. Slična okupljanja i osude došle su iz Mostara, Dervente, kao i brojnih drugih mjesta Bosne i Hercegovine. Međutim, bilo je i onih koji su drugačije mislili i koji su pozdravili Čauševićev istup.

Generalno gledano, Bošnjačko društvo je različito doživljavalo reisul-ulemine izjave. Intelektualna reakcija ogleđa se, pored različitih napisa i komentara, i u štampanju većeg broja brošura i rasprava. Najstudiosnija kritika Čauševićevih izjava došla je od tuzlanskog alima i profesora Ibrahima Hakki Čokića. On je tim povodom napisao brošuru u kojoj je sa pozicija tradicionalnog islamskog mišljenja vrlo temeljito obrazlagao i pobijao Čauševićeve stavove. Uslijedile su kontrareakcije reformistički opredjeljene uleme i svjetovne inteligencije koji su na polju pisane riječi bili mnogo prisutniji i svoje su napore u prvom redu usmjerili na diskreditaciju tradicionalne uleme. Onemogućavanje da svoje stavove i replike pravovremeno objavi na stranicama pojedinih listova dalo je povoda Ibrahimu Hakki Čokiću za pokretanja Hikmeta - nove islamske revije koja je trebala omogućiti afirmaciju stavova tradicionalne uleme.

Nešto više o tim okolnostima u kojima je pokrenut Hikmet, zatim o profilu samog lista i idejama koje je protežirao, napisano je u drugom poglavlju knjige (57-101). Iako se u svom programskom članku uredništvo nije precizno izjasnilo o profilu lista, a u zaglavlju prvog broja pisalo je samo Hikmet, bez prateće odrednice orijentacije, što je bio slučaj sa ostalom bosanskohercegovačkom periodikom ondašnjeg vremena, već u narednom broju list je od strane uredništva okarakteriziran ka

“vjersko-poučni“, a u kasnijim brojevima najčešće se nazivao “islamska revija“ ili “islamski magazin“ bez pretenzije za preciznijom formulacijom.

Što se tiče ideje lista ona bi se mogla rezimirati u slijedećem: očuvanje i zaštita izvornog islama, autentično islamsko učenje, zdrava islamska nauka među Bošnjacima u Bosni i Hercegovini i Jugoslaviji. Isticanje potrebe očuvanja “islamske individualnosti“ Jahić tumači kao jasan pokazatelj koji ukazuje na nacionalne motive Hikmetove misije. Promoviranjem ovih ciljeva ljudi okupljeni oko Hikmeta nastojali su djelovati na očuvanju bošnjačkog identiteta na temeljima islamske posebnosti. Autor ove studije navodi više značajnih pitanja koje je list obrađivao. Tako je Hikmet, između ostalog, pisao o izvornom islamu, idžtihadu, bosanskoj ulemi, islamskom odgoju i obrazovanju, ženskom pitanju, muzici, plesu i zabavi. Značajan prostor posvetio je i monogamiji i poligamiji, zatim problematici fesa i šešira, islamskoj zajednici, vakufima i vakufskoj upravi, mezaristanima, pitanju kamata, narodnih običaja, šerijatskim brakovima itd. O svim tim pitanjima list se držao tradicionalnog islamskog mišljenja utemeljenog na stavovima klasničnih islamskih autoriteta.

U trećem poglavlju (103-117) analizirano je nekoliko glavnih radova koji su važni za razumjevanje Hikmetove teorijske misli. Glavni Hikmetovi radovi i sa metodološkog i sa predmetnog stanovišta su “Iman“, “Muahemd alejhisselam“ i “Es-sunne“. Iako ovi radovi direktno ne tretiraju goruća društvena pitanja, oni itekako mogu pomoći u cjelovitom sagledavanju lista, njegovog profila i značaja u kulturnom i društvenom kontekstu vremena u kojem je izlazio.

Četvrto poglavlje knjige je možda i najzanimljivije (123-168). Ovdje autor analizira polemičko-antireformističke radove Hikmeta koji su od izuzetnog značaja za adekvatno razumjevanje Hikmetovih ideja i pogleda na bitna društvena pitanja. Ovaj list je nastojao da svoj sukob sa reformistima predstavi kao sukob ideja, principa i stremljenja, a ne kao sukob društvenih slojeva: uleme i inteligencije, tradicionalista i modernista. Čak su, da bi izbjegli spočitavanja da se protive promjenama koje bi unaprijedile muslimanski duhovni život, napravili diferencijaciju između pojmova reformizam i reformaštvo. Prema Hikmetovom tumačenju reformizam je nešto što je legitimno i što podrazumjeva svaki rad i aktivnost koja će unaprijediti rad islamskih institucija, dok reformaštvo predstavlja samo pseudoreforme koje za cilj imaju uskladiti islamsko učenje i islamske vrijednosti sa kulturom i shvatanjima modernog zapadnog svijeta koji srlja u moralnu propast.

Za krizu vjere i morala, za život oblikovan na ulici, kafanama i zabavama optuživana je svjetovna inteligencija i društveni autoriteti koji odstupaju od načela izvornog islama. Sa druge strane, svjetovna inteligencija distancirala se od moralnih devijacija u bošnjačkom društvu koje, prema njenom mišljenju, mora biti otvoreno pre-

ma svim pozitivnim tekovinama evropske kulture i civilizacije, a optužbe za krizu vjere usmjerila je prema ulemi, koja je plaćena i zadužena da se stara o vjerskom odgoju mladih ljudi. Ovaj sukob uleme i ineteligencije Jahić označava kao sukob prioriteta u poimanju bošnjačkog nacionalnog razvoja u prvoj polovini XX stoljeća. Ulema je insistirala na vjeri, tradiciji, moralu, dok je na drugoj strani inteligencija davala prednost nauci, kulturi i nacionalitetu.

Posljednje poglavlje posvećeno je odnosu ovog lista prema islamskom svijetu (169-186). Kao što su to radili i drugi listovi i časopisi tako je i Hikjmet donosio brojne izvještaje o dešavanjima u islamskom svijetu. Međutim, Hikjmet se nije zanimao za stanje i prilike u islamskom svijetu da bi svoje čitateljstvo objektivno i nepristrasno informirao u savremenom smislu. Najveći dio tih tekstova, informacija i komentara objavljan je s ciljem legitimizacije vlastitih stavova, afirmacije tradicionalnog islama i mišljenja tradicionalne uleme, odnosno kritike modernističkog poimanja islama i reformi unutar islamskih institucija. I iz ovakvog selektivnog odnosa prema informacijama iz islamskog svijeta mogu se sagledati stavovi koje je list zauzimao prema ključnim temama koje je obrađivao. Autor se u ovom dijelu posebno osvrnuo na kemalističke reforme u Turskoj koje je dovodio u kontekst ovdašnjeg sukoba uleme i inteligencije. Značajni su Hikjmetovi pogledi na panislizam, mogućnost obnove hilafeta i uspostavu vlasti Ibn Sauda u Arabiji, koji je predstavljan kao oličenje islamske čistoće i profil muslimanskog lidera koji se nerijetko pominjao kao pozitivna suprotnost bezvjerničkom profilu Kemal-paše Atatürk. Upravo ova dva lidera simbolizirala su dva koncepta muslimanske politike XX stoljeća: prvi zasnovan na islamu i šerijatskim propisima, koji je uživao sve Hikjmetove simpatije i pohvale, i drugi, okrenut prozapadnim modernističkim reformama, prema kojem je list osjećao izrazit prezir i gnušanje.

Na kraju knjige ponuđena su zaključna razmatranja na bosanskom i engleskom jeziku u kojima autor sumira svoje istraživanje i još jednom akcentira značaj koju je list imao u odbrani i afirmaciji tradicionalnih islamskih vrijednosti u širem bošnjačkom društvu. Zbog svega toga Hikjmet predstavlja nezaobilaznu činjenicu u duhovnom životu Bošnjaka između dva svjetska rat. Kao glasilo tradicionalne uleme uspio je nadživjeti svoje vrijeme i postao relevantan izvor za historijsku analizu bošnjačke duhovnosti tog vremena. Autor ove monografije zaslužuje sve čestitke na izuzetno dobro obavljenom zadatku i iskreno se nadamo da će se ovom studijom otvoriti proces upotpunjavanja vrlo kompleksnog mozaika nedovoljno obrađene bosanskohercegovačke duhovne i kulturne prošlosti. ■

Edin Veladžić

Tomislav Dulić, *Utopias of Nation. Local Mass Killing in Bosnia and Herzegovina, 1941-42* (Studia historica Uppsaliensia 218), Uppsala 2005, 402.

U svojoj knjizi, objavljenoj pod naslovom *Utopias of Nation*, Tomislav Dulić, iznosi rezultate svoje disertacije koja analizira lokalna masovna ubojstva u Bosni i Hercegovini u vremenskom periodu od 1941. do 1942. godine. Za razliku od dosadašnjih analiza, fokusiranih na političke i elitne razine, autorova glavna intencija rada jest prikazati mehanizme lokalnih masovnih ubojstava kao rezultata interakcije političke i lokalne odnosno individualne razine.

Prvi dio disertacije (*The Problem*), posvećen je teoriji i metodologiji gdje autor predstavlja svoj trodimenzionalni model za analizu masovnih ubojstava, kojim sintetizira do sada samo separatno diskutirane aspekte ovog fenomena. Da bi se, naime, mogla vršiti komparativna analiza masovnog ubojstva kao i njegovo uvrštavanje na skali od masakra do genocida autor postulira pristup koji uzima u obzir sve tri relevantne dimenzije / faze zločina: *intencija / konceptualizacija; sistematizacija / implementacija; opseg / realizacija*.

U smislu svog trodimenzionalnog modela Dulić kao početnu fazu konceptualizacije masovnih ubojstava identificira političku labilnost države, njezino vojno pokoravanje ili slična politička unazađenja, koja omogućavaju političke tenzije, te dolazak na vlast političke elite s utopističkim obećanjima koja se prema njihovoj ideologiji mogu realizirati samo nakon odstranjenja konstruirane nepoželjne grupe predstavljene kao glavni razlog nepovoljne političke situacije. Istodobno na mikro razini, prema autoru, nastaje disolucija dosadanih normi te kriza identiteta, koja, u potrazi za sigurnošću, prihvaća ponudene nove norme kao i identitet ugrožene nacije koja se mora osloboditi nepoželjnih elemenata, što dovodi do etničke ili nacionalne isključivosti. Ukoliko ne dođe do eksternih poremećaja ovog procesa, počinje faza implementacije u obliku koncentracije, eksploatacije i uništavanja grupe koja može rezultirati etničkim čišćenjem ili čak genocidom.

Na pitanje koji su to razlozi što omogućuju masovna ubojstva velikog opsega, autor se jasno distancira od popularne teorije prahistorijskih međuetničkih antagonizama, te, oslanjajući se na teoriju Michaela Manna, upućuje na modernizaciju. Naime, unapređenjem ratne tehnologije, konceptom političke ideje nacije kao novim primarnim kolektivnim identitetom s težnjom prema homogenoj državi, te kvazi-

znanstvenim rasnim teorijama, modernizacija je omogućila rađanje ideologija totalitarnih režima, koje, uglavnom svojim esencijalističkim pogledom na naciju kao organsku jedinicu, nastoje osmisliti dominaciju vlastitoga kolektiva, što može realizirati jedino isključivanjem konstruiranog “nepoželjnog” susjednog kolektiva asimilacijom, deportacijom ili čak masovnim ubojstvom.

Drugi dio knjige (*The Antecedents*) tvori uvod u empirijski dio gdje se ukratko prikazuje utjecaj modernizacije na političkoj, socijalnoj i ekonomskoj razini u Jugoslaviji. Naime nakon osmanskog doba, u kojem se sistem bazirao na religijskoj toleranciji, moderni koncept nacije nije se uspio etablirati u smislu jedinstvenog nacionalnog identiteta kao substituenta za religijskim identitetom, što je na kraju rezultiralo trima etničkim identitetima sa suprotstavljenim političkim interesima za vrijeme Kraljevine SHS: federalističke tendencije od strane Hrvata, centralističke od strane Srba i muslimansko balansirane između njih kako bi se sačuvale ekonomske privilegije.

Modernizacija nije mogla eliminirati također ni ekonomsku labilnost agrarnim reformama te pridonijeti blagostanju zemlje, što je, nakon velike depresije i pada cijena agrarnih proizvoda, samo još više dovelo Jugoslaviju u nepovoljan i ovisan položaj koji je rezultirao 1930-ih ovisnošću države o tržištu sila Osovine. Ovi su uvjeti, naime, stvorili nestabilnu državu koja je, nakon kapitulacije Jugoslavije 17. travnja 1941. godine, omogućila formalno etabliranje ustaškog totalitarnog režima u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj, NDH, kao i četničke organizacije JVUO, koje su omogućile razvoj nacionalističkih ideologija u fazi konceptualizacije, čime se autor bavi u trećem dijelu (*Conceptualisation: State Dissolution and Nationalism*).

Pri komparativnoj analizi ustaške i četničke ideologije, kao primjer nacionalističkih diskursa u Jugoslaviji, autor za ustaški primjer koristi propagandni materijal u obliku novina, govora Ante Pavelića, postera, geografskih karata etc, dok sadržaj četničke ideologije uglavnom crpi iz Moljevićeva memoranduma *Homogena Srbija*.

U svome radu Dulić vrlo dobro zapaža da je jedinstvenu sličnost navedenih ideologija tvorilo cilj tj. stvaranje etnički homogene države s jasnom dominacijom vlastitog naroda, dok se definicija vlastitog i tuđeg identiteta zasnivala na vrlo različitim konceptima.

Koncepcija identiteta hrvatske nacije uglavnom se bazirala na nacionalnim, kulturnim, političkim i povijesnim aspektima koji su Hrvate predstavljali kao kolektiv, koji je već od 6. st. kao organizirana “nacionalna” skupina egzistirao na Balkanu. Iako su ustaše u svojoj ideološkoj retorici negirali separatnost ostalih kolektiva, njihov odnos prema njima drastično se razlikovao.

Dok je ustaška ideološka retorika muslimane prihvaćala kao “cvijeće hrvatske nacije”, što je rezultiralo njihovom inkorporacijom, nepoželjne kolektive sačinjavali su Srbi, Romi i Židovi, s time što su se glavne determinante srpskog identiteta ba-

zirale na kulturnim kriterijima, dok je židovski i romski identitet svoje oznake nosio u rasnim zakonima, usvojenim iz Njemačke. Ovu diferencijaciju autor posebno naglašava na osnovi koje su Srbi mogli izbjeći fizičko uništenje asimilacijom, tj. konverzijom na katoličanstvo ili iseljavanjem iz NDH, dok Židovi i Romi na osnovi nepromjenjivosti “rasnih karakteristika“ nisu imali navedene alternative (osim bijega ili priključenja partizanskom pokretu).

Dulić zaključuje da je ustaštvo predstavljalo “visoko-modernističku”, kvazi-znanstvenu ideologiju s revolucionarnim političkim programom koji je trebao služiti realizaciji homogenog hrvatskog *Volksgeist*-a uokvirenog u “demokratskoj” slobodi.

Četnički ideološki koncept, pak predstavljao je anti-modernistički, rojalistički, konzervativni model bez “znanstvenog” fundamenta, koji je Srbe predstavljao kao vječne žrtve eksterne agresije, dok su nepoželjne grupe tvorili Hrvati i Muslimani uglavnom zbog njihove političke neloyalnosti prema Jugoslaviji. Ideološki koncept, za razliku od ustaša, nije uključivao asimilacijske tendencije s mogućnostima konverzije ili denacioanlizacije.

Glavni dio disertacije (*IV. Implementation: Case Studies*) Dulić posvećuje fazi implementacije, koju analizira u lokalitetima gdje su masovna ubojstva bila najintenzivnija i čiji počinitelji se nedvojbeno mogu identificirati. Kao primjere za ustaške zločine Dulić navodi Gacko, Ljubinje, Trebinje, Bileću, Stolac, Prijedor, Sanski Most, Bosansku Dubicu, Bosanski Novi dok mu Višegrad, Foča, Rogatica i Goražde služe kao primjeri za četničke zločine. Kao glavne izvore za svoju analizu Dulić, pored sekundarne literature, koristi i kritički reflektira, između ostalog, i izvještaje o ratnim zločinima, dokumente počinitelja zločina, izjave svjedoka, privatne dnevnikere etc.

U svom opisu mehanizama ustaških i četničkih zločina, Dulić teži k vrlo detaljnom prikazu u kojem čitatelja ne šteti od grozota u obliku klanja, spaljivanja, strijeljanja ljudi, odstranjivanja određenih dijelova tijela kao i bacanja ranjenih zajedno s mrtvima u masovne grobnice.

Među posebne karakteristike ovog dijela ide autorovo nastojanje da osvijetli zlodjela iz raznih perspektiva, aktera i žrtava. Koristeći individualne i subjektivne refleksije, autor pridaje dakle i tragičnom dijelu povijesti ljudsku notu, često zaboravljenu u generalizirajućim teoretskim modelima iza kojih se kriju ljudski životi. Naglašavajući važnost individualnog iskustva čovjeka unutar povijesti kolektiva, autor osvježava svoju analizu ljudskim pričama pojedinaca, aktera, preživjelih žrtava ili pak pasivnih promatrača tijekom masovnih ubojstava. Neovisno o kojoj “kategoriji” ljudi se radi, Dulić ne zaboravlja konceptualizaciju svakog navedenog ljudskog poteza čime želi pridonijeti boljem razumijevanju tragičnih događaja

Pri komparaciji ustaških zločina u vremenskom periodu 1941-1942. godine autor zapaža nekoliko načela pri procesu destrukcije. U prvoj fazi tokom 1941. godine, pored nastojanja kulturne purifikacije u obliku lingvističke čistoće hrvatskoga jezika, uništavanja srpskih / pravoslavnih kulturnih spomenika te mijenjanja srpskih ili jugoslavenskih imena gradova i sela, ustaške zločine autor prepoznaje kao ideloški motivirane, koji su se najprije ograničavali na viši socijalni sloj srpskoga društva kao na potencijalne mobilizatore za organizirani otpor, a onda vrlo brzo prešli i na ostale socijalne slojeve.

Međutim, jačanjem partizanskoga pokreta, okupacijom istočnih dijelova BiH od strane talijanskih trupa te pritiskom od strane Nijemaca već 1941. godine ustaški su zločini prema Srbima postali političke prirode, s opadajućom tendencijom intenziteta ubijanja, što je rezultiralo također i preformulacijom ideologije, uključivši koncept denacionalizije Srba kroz priznanje tzv. Hrvatske pravoslavne crkve. Dulić stoga zaključuje da su ti zločini predstavljali organizirano nasilje, čiji je intenzitet bio politički dirigitiran.

Četnička lokalna ubojstva, iako su na određenim lokalitetima kao Foča, Goražde i Višegrad, trajala duže, ne ukazuju na specifičnu periodizaciju i sistematizaciju etničke homogenizacije. Često bi se svodila na incidentna ubijanja kojima nisu pretходила kulturna purifikacija ili uništavanje elitnog sloja, čije su žrtve bili civili na koje bi akteri naišli bez obzira na rod ili starost.

U završnom dijelu Dulić zaključuje da je ustaška implementacija bila mnogo kompleksnija, sistematičnija, organiziranija te na kraju i efikasnija. Autor to objašnjava činjenicom da su ustaše posjedovale državni aparat, koji je organiziranom propagandnom, infrastrukturu, administrativnim korpusom, koncentracijskim logorima, omogućio destrukciju u modernom stilu, koji se prema Hilbergovom modelu sastojao od deprivatizacije i nacionalizacije dobara nepoželjnih članova društva, čiji nastavak su mogli sačinjavati deportacija ili nasilna konverzija (jedino u slučaju Srba) ili pak fizičko uništavanje dok se četnička implementacija može okarakterizirati uglavnom predmodernim atributima tj. organizacija na lokalnom nivou, nedostatak efikasnog širenja propagandnog materijala, nedostatak tehničke opreme za masovno uništavanje stanovništva, što reducira Hilbergov model na samo tri faze: definicija, koncentracija i masovna ubojstva.

Nakon kvantitativne analize statističkih podataka u petom i zadnjem dijelu knjige (*Realisation: Quantitative Analysis*), koju autor uglavnom zasniva na sekundarnoj literaturi, glavni zaključak djela glasi: Kada je četnički zločin u pitanju, Dulić iako spominje Moljevićev projekt "Homogena Srbija" od 30. juna 1941, te Instrukciju Draže Mihailovića od 20. decembra 1941, u kojoj se predviđa "čišćenje Sandžaka od muslimanskog i hrvatskog življa", zaključuje da nije jasno je li u početnoj fazi bila intencija totalnog uništenja muslimanskog i hrvatskog stanovništva. Među-

tim, na temelju statističkih podataka zaključuje da nije počinjen genocid ni na jednoj navedenoj grupi. Ovaj zaključak će zasigurno izazvati reakcije drugih povijesničara, koji drugačije gledaju na ulogu četnika i njihovih zločina u Bosni i Hercegovini.

S druge strane, Dulić naglašava da u slučaju ustaškog zločina to ovisi od grupe žrtava. Dok je nad Židovima i Romima jasno počinjen genocid, jer, pored statistike, o tome također svjedoči i jasna intencija totalnog fizičkog uništenja navedenih grupa, u slučaju srpskog stanovništva prisutne su genocidalne razmjere ubojstava bez intencije totalnog fizičkog uništenja, što se moglo očitovati i u mogućnostima konverzije odnosno deportacije iz NDH.

Dulićevo djelo pridonosi povijesnoj analizi događaja Drugoga svjetskoga rata u Bosni i Hercegovini. Ipak, svojim teoretskim postavkama te alternativnim pristupom empiriji, naglašavajući mikro (individulane) i makro razine, knjiga zacijelo zaslužuje pozornost analitičara kao i šireg kruga čitatelja. ■

Iva Lučić

Ladislav Hladký: *Bosenská otázka v 19. a 20. století*. Brno: Mezinárodní politologický ústav Masarykovy univerzity v Brně, 2005, 388.

Opsežne monografije o bosanskoj povijesti obično potječu od autora iz same Bosne i Hercegovine odnosno iz neke od okolnih južnoslavenskih zemalja. Valja stoga upozoriti na svaku uspjelu publikaciju koja se tome određenju izmiče, te nudi do neke mjere specifični pogled na teme iz povijesti Bosne. Takvom knjigom možemo smatrati i *Bosansko pitanje u 19. i 20. stoljeću* (Bosenská otázka v 19. a 20. století) češkoga historičara Ladislava Hladkýja koji se već godinama bavi ovom tematikom.

Recenzirani rad predstavlja do sada najkompleksniju obradu bosanske historije nastalu u češkoj sredini. Autorovom primarnom namjerom je temeljito proučiti složeni proces formiranja modernih naroda na prostoru Bosne i Hercegovine te problematiku njihova suživota u 19. i 20. stoljeću. Naglasak je pri tome stavljen na prikaz prijepora što su se u rečenom razdoblju pojavljivali između tih nacionalnih zajednica. U uvodu knjige Hladký jasno definira bosansko pitanje kao *“problem suživota bosanskih Srba, Hrvata i Muslimana (Bošnjaka) koji stoljećima nastanjuju oblast Bosne i Hercegovine i zajedno je smatraju rodnom zemljom, no s državno-političkoga gledišta su (osobito što se tiče državne samostalnosti i teritorijalnoga integriteta te zemlje) prema njoj u prošlosti imali i do danas imaju nejednak, ako ne i izravno oprečan odnos“* (str. 7).

Ovaj se nacionalno-partikularistički pristup odražava i u historiografiji. Dokaz tome je uvodni pregled dosadašnjih historijskih radova o bosanskoj problematici što ga je sastavio sam autor. Hladký tu, na osnovi definiranja različitih idejnih ishodišta pojedinačnih povjesničara, razlučuje tri nacionalne struje historiografije (srpsku, hrvatsku, bošnjačku) koje se odlikuju drugačijim, pa i proturječnim, interpretacijama bosanske povijesti. Slijedi popis relevantnih radova historičara koji stvaraju na engleskom i njemačkom jeziku uz nabranje prednosti i nedostataka njihovih istraživanja. Bosanski je problem, prema autorovu nazoru, najobjektivnije obrađen u djelima južnoslavenskih znanstvenika, *“koji su još prije izbijanja rata u Jugoslaviji dulje vrijeme djelovali u inozemstvu pa stoga nisu bili pod direktnim utjecajem procesa bolne dezintegracije svoje zemlje”* (Ivo Banac, Srećko M. Džaja ili Jože Pirjevec, str. 19). Nekoliko stranica Hladký također posvećuje pregledu češke historiografije, pri čemu zaključuje da je u češkoj sredini nastalo dosta knjiga s bosanskom tematikom, ali je sve do devedesetih godina 20. stoljeća većina njih bila *“više-manje popularizacijskoga karaktera”* (str. 25).

Iako se autor usredotočuje na povijest Bosne i Hercegovine u 19. i 20. stoljeću, proučavani problem uvrštava u širi historijski kontekst. Teško bismo mogli razumjeti bosansko pitanje u cijeloj njegovoj složenosti bez poznavanja povijesti regije za srednjovjekovlja i pod osmanskom vlašću. Izlaganje je stoga strukturirano kronološki te njegov značajan dio čini sažeti ekskurz u stariju povijest područja od dolaska Slavena na Balkan do kraja osmanskoga doba. Čitatelj će, zahvaljujući tome, stvoriti cjelovitu predodžbu o povijesti Bosne i Hercegovine i njezina stanovništva od najstarijih vremena do danas. Upoznat će se sa svim posebnostima prošlosti Bosne što proistječu prije svega iz njezine multikonfesionalne i multikulturalne prirode. Na osebnosti bosanske historije autor štoviše obraća pozornost u samostalnome poglavlju u kojemu, između ostaloga, podsjeća na činjenicu da su *“interesi moći okolnoga svijeta također bili nezanemariv faktor koji je modelirao razvoj Bosne”* (str. 29). Prikazima djelovanja tih vanjskih utjecaja Hladký posvećuje značajan prostor imajući na umu da su napokon *“geopolitički odnosno čak geostrateški razlozi koncem 20. stoljeća ponovno odlučili o očuvanju Bosne i Hercegovine kao integralne države u svojim predratnim granicama”* (str. 347).

Težište ovoga djela ćemo, dakako, naći u povijesnom periodu od Berlinskoga kongresa (1878) do danas. Naime, tek za vrijeme austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine (1878–1908) možemo govoriti o definitivnom oblikovanju srpske i hrvatske nacionalne svijesti među bosanskim pravoslavicima, odnosno katolicima. U ovo se doba također susrećemo i s prvim pokušajima definiranja nacionalnog identiteta bosanskih muslimana. Na povijesnoj pozornici po prvi puta tri zajednice, nedavno čisto konfesionalne, istupaju s jasno formuliranim političkim programima.

Autor stoga izuzetno detaljno istražuje nastanak prosvjetnih društava i političkih organizacija bosanskih Srba, Hrvata i muslimana na početku 20. stoljeća, te uspoređuje njihove idejne koncepte bogato se koristeći člancima i programskim spisima objavljenima u ondašnjim periodikama.

Analiza međusobnih odnosa bosanskih naroda potkrijepljena obimnom bibliografijom, te praćenje razvoja njihovih različitih zamisli vezanih za rješenje bosanskoga pitanja, čini jezgru autorova izlaganja u svakome sljedećem poglavlju. Hladký u njima, između ostaloga, temeljito raščlanjuje razvoj bosanske problematike u kraljevskoj Jugoslaviji, za vrijeme Drugoga svjetskog rata te u poratnoj jugoslavenskoj federaciji. Raspravljajući o ovim trima povijesnim etapama u prvom redu karakterizira i komparira tri različita rješenja bosanskoga pitanja podastrta od međuratnoga srpskog monarhističkog režima, ustaša i, najzad, Titovih komunista. Osim toga, iscrpno proučava nacionalno-emancipacijske težnje bosanskih muslimana što su kulminirale na prijelomu šezdesetih i sedamdestih godina 20. stoljeća priznavanjem te zajednice kao samostalnoga južnoslavenskog naroda – Muslimana. Autor također detaljno razmatra vanjske i unutarnje uzroke krvavoga raspada SFRJ, odnosno bosanskoga rata. Razmjerno opširno su opisane i posebnosti razvoja postdaytonske Bosne i Hercegovine te aktualne poteškoće s kojima se ova zemlja susreće.

Zaključak rasprave donosi sažeti sadržaj svih dosadašnjih modela koegzistencije bosanskih nacija. Autor ne nalazi jednoznačan odgovor na pitanje može li se Bosna i Hercegovina danas održati kao samostalna država u postojećim granicama. Najprihvatljivijim rješenjem u suvremenoj situaciji mu se čini *“očuvanje Bosne u obliku unutarnje decentralizirane države (bilo kao federacije koja surađuje, bilo kao države koja se sastoji od samoupravnih kantona s brižno odmjerenima nacionalnim pravima svih građana)”*, čemu dodaje da je *“očito samo takva država sposobna zbrinuti još uvijek izrazito raznorodne interese mjesnih Bošnjaka, Srba i Hrvata”* (str. 348–349).

Nužno je naglasiti da Hladký u čitavome djelu nastoji sačuvati maksimalnu objektivnost pri ispitivanju povijesnih procesa. Stoga često navodi nekoliko različitih interpretacija iste pojave ili događaja. Međutim, dosljedno upozorava na mnoga iskrivljena, zavodljiva uvjerenja i sanjarske koncepcije koje su, u slučaju historiografije o bosanskome pitanju, učestale. Svakoj analiziranoj temi pridružuje odgovarajuću bibliografiju pomoću koje se mogući znatiželjnik može dublje upoznati s danim segmentom bosanskoga pitanja.

Monografija *Bosenská otázka v 19. a 20. století* donosi jedinstveno cjelovitu i kompleksnu obradu složene problematike nacionalnoga suživota u Bosni i Hercegovini u posljednja dva stoljeća. Ujedno se radi o pregledno, argumentirano i sažeto napisanoj raspravi o specifičnostima i nejednakim interpretacijama svih epoha bosan-

ske historije. Knjiga se odlikuje rijetko trezvenim pogledom na brojne nejednoznačne aspekte međusobnih odnosa između Bošnjaka, Srba i Hrvata. Napisao ju je češki povjesničar koji ima pozitivan odnos prema svim bosanskim narodima. Smatram da zbog toga zaslužuje pozornost svih zainteresiranih za proučavanu tematiku. ■

Petr Stehlík

Pobeda nad fašizmom-60 godina kasnije Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945, Beograd, 2005, 154.

Društvo za istinu o antifašističkoj narodnooslobodilačkoj borbi u Jugoslaviji 1941-1945. (u daljem tekstu *Društvo za istinu*) osnovano je u Beogradu 1994. godine. Njegovi članovi su ljudi najrazličitijih profesija i shvatanja. Povod za njihovo okupljanje bilo je klevetanje NOB, rušenje tekovina NOB, njene istine, njenih heroja i mučenika, rušenje avnojske Jugoslavije. Željeli su iskazati svoje nemirenje sa fašizmom, sa podvalom koju inspiriše potreba da se sakriju vlastiti zločini, sa kolektivnim ludilom i nemoralom, apsolutnim sljepilom i apsolutnom neodgovornošću.

Društvo za istinu je u sklopu obilježavanja pobjede nad nacifašizmom u Drugom svjetskom ratu, organizovalo tribinu pod naslovom “60 godina od pobjede nad fašizmom”. O ogromnom doprinosu pripadnika jugoslovenskog narodnooslobodilačkog pokreta svjetskoj antifašističkoj koaliciji govorili su historičar i politikolog Latinka Perović, predsjednik Evropskog pokreta u Srbiji Živorad Kovačević, profesori Filozofskog fakulteta u Beogradu Olivera Milosavljević i Žarko Korać. Njihova izlaganja čine jezgro ove publikacije, u koju je uvršteno više članaka iz listova ili ranije štampanih tekstova. Radovi su antifašističkog opredjeljenja, kao zajedničkog imenitelja svih autora, mada postoje određene razlike u njihovom pristupu pojedinim pitanjima.

Kako je onda fašizam ostao, ko ga je štitio i u kom obliku je buknuo? Šta je to i kako slavila Srbija u sklopu proslave jubileja antifašističke pobjede? Autori su saglasni da je odnos prema fašizmu i antifašizmu izraz političke zrelosti. Evropski narodi su svoj odnos prema fašističkoj i antifašističkoj prošlosti podigli na nivo mjerila kulturne i političke zrelosti svakog od njih. Nakon 1945. godine u nove međunarodne odnose ugrađeni su i ekonomski, socijalni i pravni mehanizmi, kao realne brane da se kataklizmičko iskustvo dva svjetska rata ponovi. I pored toga rat se pono-

vio, kao i stradanja, zločini, materijalni gubici, siromaštvo. Kritičko historijsko mišljenje uvijek podrazumijeva historijsku perspektivu, tako da se o fašizmu i antifašizmu ne može 2005. godine govoriti onako kako se govorilo 1945. Naime, u tih 60 godina ugrađeno je mnoštvo procesa i događaja: raspad antihitlerovske koalicije na ideološkoj osnovi, hladni rat, blokovska podjela svijeta, lom komunističke ideologije, pad režima u zemljama istočne Evrope, pad Berlinskog zida, kao stvarnog i simboličkog znaka podijeljenosti Evrope, ubrzanje integracije Evrope.

Godišnjica pobjede nad fašizmom u Srbiji je obilježena donošenjem zakona, kojim su saradnici nacifašističkog okupatora proglašeni za antifašiste i ignorisanjem 9. maja, dana pobjede nad fašizmom. Rezultati te borbe priznati od sila saveznica u antifašističkoj koaliciji, omogućili su, između ostalog, da se udare temelji novoj jugoslovenskoj državi, jednoj od osnivača Organizacije ujedinjenih nacija.

Učesnici tribine posmatraju antifašizam kao egzistencijalnu civilizacijsku vrijednost koja udružuje i predstavlja široku platformu društvenog angažovanja. Stoga svijest da ta opasnost postoji poziv je na nemirenje i podsticaj za angažovanje. *Društvo za istinu* ovaj jubilej posmatra prvenstveno u kontekstu aktuelnih zbivanja, polazeći od uvjerenja da odnos prema antifašističkoj borbi nije samo odnos prema prošlosti nego i pitanje od koga zavisi budućnost zemlje i sudbina njenih građana. Savremena Evropa nastala je na tekovinama antifašističke borbe, a odbacivanjem tih tekovina, falsifikovanjem historijskih činjenica, Srbija Evropi okreće leđa.

Prije 60 godina započela je izgradnja novog, drugačijeg svijeta u kome nije trebalo da bude šanse za povampirenje fašizma i nacizma. Tada su pokrenute mnoge značajne inicijative koje su po prirodi bile antifašističke: suđeno je ratnim zločincima, stvoren je globalni sistem bezbjednosti kroz UN, donesena je Povelja o ljudskim pravima, više od 50 godina realizuje se grandiozni projekat evropske integracije. Njemačka nije bačena na koljena kao nakon Prvog svjetskog rata, već je Maršalovim planom (Zapadnoj Njemačkoj) i na drugi način pružena podrška za demokratsku transformaciju.

Antifašizam je ugrađen u same temelje nove Evrope. Pobjeda nad hitlerovskom koalicijom likvidirala je fašističke režime koji su izazvali Drugi svjetski rat. Ali fašizam time nije nestao sa historijske scene. Javljao se i javlja u dva vida: stvaranjem neofašističkih režima u Aziji, Latinskoj Americi, na Balkanu (ti su režimi uglavnom srušeni); i političkom praksom i tendencijama koje imaju mnogo fašističkog, kako u unutrašnjem društvenom životu mnogih zemalja, tako i u međunarodnim odnosima.

Olivera Milosavljević konstatuje da je proslava pobjede nad fašizmom u Srbiji 2005. godine pokazala da tu ne postoji historija mimo interesa vladajuće ideologije, te da prošlost ima samo upotrebnu vrijednost. Pobjeda nad fašizmom od prije 60 godina interesuje političku elitu Srbije samo onoliko koliko procijeni da je to potrebno, i to iz dva razloga: da zadovolji antifašističku Evropu i da zadovolji biračko tijelo.

lo koje će glasati na sljedećim izborima. Stoga, šizofrena strana srpske sadašnje prošlosti nema mnogo veze sa onim što se desilo prije 60 godina, ona ima veze samo sa mnogo bližom prošlošću, sa ratovima devedesetih i sa ideologijom koja ih je vodila. U Srbiji se slave gubitnici, izjednačavaju sa pobjednicima nad fašizmom samo zato da bi njihova ideologija nastavila da živi. Rehabilitacija četničke ideologije je stvarnost, kojom srbijanska politička elita želi rehabilitovati ratove 90-ih koji su tom ideologijom vođeni. Zbog toga je omogućeno falsifikovanje istorije u korist danas jedino poželjne četničke ideologije.

Srbija se istupanjem iz pobjedničkog stroja upisala u snage poražene u Drugom svjetskom ratu. Žarko Korać vidi njenu političku elitu kao nezrelu, nacionalističku. Ta elita u skupštini Srbije ponovo piše istoriju koja poražene u Drugom svjetskom ratu rehabilituje i pretvara u pobjednike.

Dubravka Stojanović je analizirala razloge zbog kojih su četnici u Srbiji izgubili rat. Oni nisu ni ratovali, usvojili su strategiju čekanja, a od jeseni 1941. bili su u različitim oblicima kolaboracije sa okupacionim njemačkim jedinicama. Kada je rat izgubila Njemačka, izgubili su ga i lokalni partneri. Krajem ljeta 1944. četnici su donijeli odluku da je došao trenutak za borbu, nakon čega je slijedio sukob sa partizanskim jedinicama, a ne sa okupacionim. Da bi u borbi protiv partizana bili uspješni, postigli su sporazuma sa Milanom Nedićem o zajedničkoj borbi i potpisali sporazum sa Srpskom državnom stražom i Dobrovoljačkim korpusom o zajedničkom vojnom nastupanju. U pokušaju da spriječe partizanske jedinice u njihovom probodu kroz Srbiju, četnici su bili vojno poraženi. General Mihailović sa Vrhovnom komandom prinuđen je da napusti Srbiju, a građanski rat na teritoriji Srbije završen je pobjedom partizanske vojske.

Javna rehabilitacija četnika započela je u Srbiji 80-ih godina. Taj proces je kontinuiran i imao je državnu podršku. Istorijske nauke tu nigdje nema, zbog čega je i sama kriva. U posljednjih 15-ak godina, izuzev radova četnicima bliskih istoričara, nisu se radile magistarske i doktorske teze na te teme. U udžbeniku istorije za 3. i 4. razred gimnazije iz 2002. godine izvršena je potpuna revizija Drugog svjetskog rata. Nakon toga, u decembru 2004. skupština Srbije usvojila je zakon kojim su četnički i narodnooslobodilački pokret izjednačeni. Na taj način udžbenik je postao temelj državne politike, umjesto da se državna politika drži istorijskih činjenica. Igre sa istorijom nisu u Srbiji time završene, one se nastavljaju, a sva pitanja iz ove oblasti i dalje ostaju otvorena.

Učesnici tribine saglasni su da je Srbija učinila sve da se u sklopu obilježavanja 60 godišnjice pobjede nad fašizmom solidariše sa poraženim snagama, kvislinzima i kolaboracionistima. Kako je to bilo moguće, odnosno kako su se istopila integrativna dostignuća antifašističke borbe jugoslovenskih naroda, u jednoj vrlo zanimljivoj analizi pojasnio je Nikola Visković. Otpor fašizmu 1941-1945. i komuni-

stička revolucija ojačali su integraciju etničkih skupina Jugoslavije, postavili osnove za industrijsku, urbanu i kulturnu modernizaciju jednoga nerazvijenog društva. Komunistički sistem je ove funkcije integracije i modernizacije uspješno obavljao do kraja 60-ih godina i to putem jedne partijske etatiističke oligarhije, s novom rukovodećom nomenklaturom radničkog i seljačkog porijekla i određenih oblika neposrednoga društvenog upravljanja (samoupravna demokratija). Već 60-ih godina modernizatorska moć sistema se istrošila, naročito u privredi. Zbog toga je trebalo pokrenuti dublje reforme koje bi omogućile autonomnije i kreativnije društvene tokove. U narednih dvadesetak godina propalo je nekoliko reformskih inicijativa usljed otpora ogromnog birokratskog aparata kome su nedostajala tehnološka i politička znanja i koji se plašio socijalnih potresa što su ih reforme mogle donijeti. Podmlađivanje rukovodstva u federalnim republikama radi ubrzanja reformi završeno je neuspjehom 70-ih godina. Nove ekipe iz Slovenije, Hrvatske i Makedonije svrgnute su od centralnih vlasti zbog nacionalističkih zastranjenja, a odlučna reformistička ekipa iz Srbije smijenjena je zbog pretjeranog liberalizma. Taj dvostruki neuspjeh reformizma u privredi i kadrovskoj obnovi, glavni je izvor opšte krize u koju je Jugoslavija pala u narednim desetljećima. Zbog nesposobnosti sistema da sam sebe inovira, Jugoslavija je izgubila korak sa naučno-tehnološkom revolucijom i s društvenim preobražajima savremenog svijeta. Kompromitovala je svoj projekat samoupravnog socijalizma i u njoj je došlo do teških frustracija i sukoba u svim oblastima života. Te frustracije i sukobi imali su sve uslove za prebacivanje i degenerisanje u iracionalne i teško kontrolisane međuetničke sukobe. Dobrom dijelu rukovodstva ustvari je dobro došlo izbijanje etničkog sukoba koji je prikrio njihovu odgovornost za krizu. Zbog toga su ona bila tolerantna prema svojim nacionalizmima, s njima su saradivali, predvodili ih pošto su ih prethodno proizveli svojom nesposobnosti upravljanja društvom. Ta nesposobnost upravljačkih klasa i društvena nazadovanja koja je ona donosila izazivali su neizbježno i opoziciju protiv komunista i njihovog političkog sistema. Zahvaljujući produblivanju krize, nestanku Tita, slabljenju Partije, nacionalističke ideologije brzo su osvajale prostor u svim etničkim grupama i postajale preovlađujući način mišljenja.

Dragoljub Todorović je utvrdio da je Memorandum SANU iz 1986. godine prihvatio sve ideje Stevana Moljevića i da je doživio potpunu reinkarnaciju u skoro svim segmentima (ideologiji, ciljevima, čak i u imenu, ponašanjima, obilježjima, folkloru) u ratovima vođenim na teritoriji Jugoslavije 1991-1995. godine. Identifikacija starih i novih četnika išla je do najmanjih sitnica.

Najobimniji rad u ovoj publikaciji je onaj Đure Rodića o četničkoj kolaboraciji u Drugom svjetskom ratu. Analizirane su faze i karakteristike kolaboracije. Kolaboracionistički mozaik sadržavao je legalizaciju četnika kod Nedića, njihovo potpuno potčinjavanje Nijemcima u Srbiji, apsolutno savezništvo sa Talijanima u njihovoj

okupiranoj zoni od Crne Gore do Slovenije i u dijelu NDH gde je NOP postajao sve masovniji, neprestano šireći slobodnu teritoriju u Bosni, dijelom i Hercegovini. Četnici, sve inferiorniji u odnosu na NOP, zaključili su preko 50 sporazuma sa ustašama i Nijemcima, često se stavljajući pod njihovu neposrednu komandu. Na kraju je uslijedilo potpuno stavljanje pod kontrolu okupatora i učestvovanje u borbama protiv partizana. Na Teheranskoj konferenciji četnički pokret Draže Mihailovića ocijenjen je kao kolaboracionistički, za razliku od NOVJ, koja je jedina cijelo vreme i sa uspjehom vodila antiokupatorski rat, pa je samo ona priznata kao članica antinacističke i antifašističke koalicije. Kolaboracija u Drugom svjetskom ratu, analogno tome i Mihailovićeve, predstavljala je tešku povredu Haških i Ženevskih konvencija o pravilima i običajima ratovanja, zločinima protiv čovječnosti i ratnim zločinima. Amnestiranje četnika, njihovo proglašavanje za antifašiste nije ništa drugo nego otpisivanje zločina i amnestija zločinaca.

Nakon ratova od 1991. do 1995. i demonstracije fašizma, ne može se govoriti o pobjedi nad fašizmom. Stoga je ključno pitanje kako je fašizam preživio od 1945. do 80-ih godina prošlog stoljeća. Kako i gdje je "njegovan" (u kojim krugovima i institucijama), pod kojim uslovima i zarad kojih interesa se reaktivira? ■

Senija Milišić

Richard J. Crampton, *Balkan posle Drugog svetskog rata*, naslov originala: *The Balkans since The Second World War*, Pearson Education Limited 2002, prevela sa engleskog Ksenija Todorović, Clio, Beograd 2003, 510.

Svjedoci smo da savremena svjetska historiografija veliku pažnju poklanja prostoru Balkana. Poslije brojnih knjiga stranih autora o općoj povijesti Balkana, od kojih su neke prevedene i na južnoslavenske jezike, Ričard Dž. Krempton u knjizi *Balkan posle Drugog svetskog rata* predstavlja politička i ekonomska dešavanja na ovom prostoru u drugoj polovici 20. stoljeća, ne pridržavajući se principa historijske distance nego usmjeravajući našu pažnju i na najnovije događaje.

Knjiga je podjeljena na tri hronološke cijeline, sadrži dvadeset poglavlja i veliki broj potpoglavlja.

Prva cijelina (15-155) obuhvata prvo poslijeratno razdoblje (od 1944. do 1948. godine). Najistaknutije mjesto autor posvećuje Jugoslaviji zbog njenog ogromnog utjecaja na cjelokupan prostor. Krempton analizira dešavanja u ratu i uspon komunističke partije na vlast koju, po njegovom mišljenju, komunisti stiču surovim obračunavanjem sa četnicima Draže Mihailovića, a i svih drugim suparničkim pokretima. Stupanjem na vlast 1945. godine komunisti su uspjeli preuzeti upravu u cijeloj zemlji i nisu dopustili djelovanje ostalim političkim strankama, osim onim uključenim u Narodni front. Period poslije rata je doba uspostavljanja veza sa drugim socijalističkim zamljama. Te veze će biti prekinute sukobom Staljina i Tita. Po autoru, pored neslaganja oko federacije Jugoslavije i Bugarske i Balkanskog saveza jedan od osnovnih razloga izbacivanja Jugoslavije iz Kominforma je kritički i nekontrolirani neprijateljski stav Jugoslavije prema Zapadu. Pažljivijim čitanjem ovog poglavlja može nam se učiniti da autor nije računao na ugled koji je Komunistička partija svojim djelovanjem u ratu uživala bar kod jednog dijela stanovništva Jugoslavije.

Poslije pregleda dešavanja u Jugoslaviji data je slika promjena u drugim balkanskim državama. Albanija je zamlja na koju je Jugoslavija imala najveći utjecaj pa se uviđa velika sličnost organizacije komunističke partije, njen dolazak na vlast i političke i privredne raforme u ovom periodu. Međutim, pored naočigled dobrih odnosa, pomoći koju je Jugoslavija slala Albaniji, Albanci su odlučili jače se osloniti na Sovjetski Savez konfrontirajući se sa Jugoslavijom.

Komunistička partija u Bugarskoj u sklopu Otadžbinskog fronta značajniju ulogu dobiva uz pomoć Crvene armije jer je Bugarska pristupila Trojnom paktu u mar-

tu 1941. godine. Sukob komunističke partije, tzv. Bugarske radničke partije i *agraraca* bio je obilježje izbora 1945. i 1946. godine koji su bili put uspjeha komunista kojem je kao rezultat bio usvajanje ustava 1947. godine i proglašenje Bugarske *Narodnom republikom*.

Rumunija, kao i Bugarska, stupila je u savez Centralnih sila. Razvoj ratnih događanja uslovit će velike promjene u Rumuniji početkom 1944. godine kada će biti potpisano primirje, vojska prelazi na stranu Crvene armije, što velikom brzinom snaži komunističku partiju koja je do tada bila najslabija organizacija ovog usmjerenja na Balkanu. Komunističkoj partiji u sukobu sa Narodnom seljačkom strankom i Socijaldemokratskom partijom u sklopu vlada generala Konstantina Sanateskua i generala Nikolae Radeskua, direktno je pomogao Sovjetski Savez podsticanjem kriza u zemlji kako bi se organi vlasti prikazali nesposobnim da uvedu red čime bi se otvorila vrata da na vlast dođu oni koji mogu taj red uvesti – tj. komunisti uz sovjetsku pomoć. Autor detaljno analizira ove sukobe, nemire u zemlji, izbore, rad vlade Petra Groze, djelatnot kralja i ulogu Velike Britanije, SAD-a i Sovjetskog Saveza u tim dešavanjima. Abdikacija kralja Mihaila u decembru 1945. godine otvorila je put pobjede komunističkog Narodnog demokratskog fronta koji je Rumuniju proglasio Narodnim republikom i čvrsto je uklopio u sovjetski blok.

Sudbina Grčke u mnogo čemu se razlikuje od ratnih dešavanja u drugim balkanskim državama. Tokom čitavog rata se osjećao presudan utjecaj Velike Britanije, koja budno pratila sukobe dvije najznačajnije organizacije u Grčkoj: EDES-e kao republikanske i ELAS-a / EAM kao komunističke organizacije. Iako navodi težnje i zahtjeve grčkih komunista koji imaju za cilj političku stabilnost, autor kao da ne vjeruje u iskrenost tih težnji navodeći da su glavnu podršku imali kod omladine koja je po prirodi naivna i jedina koja je u tom trenutku mogla vjerovati da će im bolji život i slobodu donijeti komunistički sistem. Građanski rat, koji je trajao sve do 1949. godine, bio je poguban za cijelu zemlju, a velika pomoć Britanije i SAD-a odlučice rat u korist nekomunističkih snaga.

U drugom dijelu knjige autor analizira dešavanja u pomenutim državama u mnogo dužem periodu, u periodu hladnog rata 1948. do 1989. godine. I ovaj dio započinje uvodom u kojem su komparativističkim pristupom date osnovne naznake dešavanja u pojedinim državama.

Jugoslavija i ovaj put ima posebno mjesto. Autor detaljno piše o dešavanjima u zemlji, odvajanju od Sovjetskog Saveza, traženju sopstvenog puta, privrednim reformama, provedbi ustava, ravnoteži između sovjetskog i zapadnog bloka, ali i sukobima centralističkih i federalističkih domaćih struja. Fenomen jugoslavenstva, nacionalizacija privrede, radničko samoupravljanje odvijalo se pod čvrstom rukom Tita i nekolicine saradnika i autor smatra da je takva politika slobodnog strijelca upravo i odgovarala Sovjetima koji bi *da Tito nije postojao sami bi ga izmislili*. Dešavanja

na Kosovu krajem šezdesetih, Hrvatsko proljeće 1968-1971. i čistke koje su uslijedile (1971-1976) u samoj partiji i državnom aparatu dokazali su da, pored nezadovoljstva rezultatima privredne reforme, nacionalno tj. etničko pitanje ima ogroman značaj. Ekonomsku krizu nakon Titove smrti vjerno je pratilo jačanje nacionalizma koje će na osoben način doprinijeti padu komunizma i u isto vrijeme raspadu federalne države.

Na osnovu spoljnje politike tj. usmjerenja i oslonca Albanija u ovom dugom razdoblju prolazi kroz tri perioda: Sovjetski period 1948-1961. godine, Kineski period 1961-1978. godine i period izolacije. Promjene spoljnopolitičkog kursa u potrazi za osloncem koje su pratili siromaštvo i nezadovoljstvo u zemlji, prema autorovom mišljenju, albanski režim pretvorilo je u najokrutniji u Evropi.

Sukob Staljin-Tito praćen je u svim balkanskim državama i imao je različitog utjecaja, mada su sve komunističke države preispitivale članstvo komunističke partije koje se dijelilo na Trockiste, Titoiste i Staljiniste. Pored toga, kolektivizacija i nacionalizacija industrije su zajednička karakteristika svih balkanskih zemalja u kojima se provode čistke koje su, prema autorovom mišljenju, pogadale ustanove i pojedince u obliku smrti, egzila, slanja u ropstvo, prinudnog rada ili zatvorskih kazni. Provođene čistke nisu imale za cilj razvoj i jačanje partije već jačanje vodeće ličnosti.

Takva ličnost u Bugarskoj je bio Todor Živkov, koji je Bugarsku pretvorio u najdosljednijeg pratioca Sovjetskog Saveza i njegove politike. U cijelom tom periodu Bugarska se suočavala sa problemom statusa Roma, Makedonaca i Poljaka. Osamdesete godine su iznijele na vidjelo pogubnost oslanjanja na Sovjetski Savez i velika ekonomska kriza, nakon dolaska Gorbačova na vlast u Sovjetskom Savezu, pretvorila se u političku, a Živkov je bio primoran da podnese ostavku 1989. godine.

Ulogu neprikosnovenog vođe u Rumuniji imao je Georgij Doža. Međutim, Rumunija će biti prva zemlja koja će djelimično započeti sa destaljinizacijom još šezdesetih godina, koju će druge zemlje provoditi tek u drugoj polovini osamdesetih godina. Iako će i Nikolaj Čaušesku od 1965. godine voditi nacionalističku politiku odvajanja od Sovjetskog Saveza narednih četvrt stoljeća njegova politička djelatnost biće jednaka diktaturi zasnovanoj na nasilju, sukobima i nezadovoljstvu i završiće se jednako tragično.

Iako je uživala veliku političku i materijalnu pomoć SAD- a, Grčka će u ovom periodu prolaziti kroz faze stabilnosti i nestabilnosti unutar same zemlje, čemu će doprinijeti i stalne nesuglasice sa Turskom oko rješavanja kiparskog pitanja i Albanijom oko statusa grčke manjine.

Treći i najveći dio knjige posvećen je postkomunističkom Balkanu i dešavanjima devedesetih godina. Stotinu stranica knjige odnosi se na Jugoslaviju, jugoslavensku krizu, rat u Bosni i period poslije raspada Jugoslavije. Razbijanje jednopartij-

skog sistema imalo je za posljedicu raspad zemlje i ratne sukobe u Sloveniji, Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini a kasnije i na Kosovu. Autor dešavanja karakteriše kao rat pun cinizma, neiskrene saradnje i prijateljstva, demonizacije kulture i religije, najgorim oblikom genocida i urbicida. Govoreći o tome upućuje na nedovoljnu koordiniranost umiješanih svjetskih organizacija Evropske Unije, Ujedinjenih Nacija i NATO-a. U poglavlju *Jugoslavija i države nasljednice poslije 1992. godine* (368-407) pojedinačno su predstavljena detaljna dešavanja u zemljama nasljednicama i to sve do 2000. godine. Iznoseći političke činjenice Krempton pokušava uporediti dešavanja u postjugoslavenskim zemljama, ali nedovoljno naglašava složenost i značaj tranzicijskih procesa i njihovu međusobnu vezu.

Ovo desetljeće postkomunističkog perioda u Albaniji je obilježio sukob Socijalističke partije Albanije i Demokratske partije Albanije dok je zemlja bila stalno u ekonomskoj krizi i sporu sa Grčkom oko grčke manjine u Albaniji. Nemiri 1997. godine srušili su vladu Beriše i obrazovane međunarodne snage su raspoređene u Albaniji.

Autor naglašava da je Bugarska jedina zemlja koja se pravno obračunala sa komunističkim liderom, ali nasljednici komunističke partije i dalje uživaju značajnu političku ulogu. Različite političke igre i smjene na vlasti, nagle privredne promjene samo su još više vodile zemlju u ekonomsku krizu. Nova vlada izabrana 1997. godine na čelu sa Ivanom Kostovim uspjela je bar djelimično da stabilizira stanje u zemlji.

Kao i u Bugarskoj, Rumunija je u ovom periodu teško preživljavala period političke i privredne tranzicije za koju, prema autorovom mišljenju, brojne nestabilne stranke i premijeri nisu imali ni dovoljno znanja ni sigurnosti. U spoljnoj politici nakon 1996. godine osjeća se veća otvorenost, ali autor navodi poražavajući činjenicu da se 1999. godine u anketi javno mnjenje u procentu od 60% izjasnilo da je bolje živjelo u doba komunizma.

Grčka politika se u ovom periodu pokušavala prilagoditi promjenama koje su se desile u ostalim balkanskim republikama. Uživajući veliku pažnju Evropske Unije i SAD-a od kojih je, u cilju sprječavanja teže ekonomske krize, dobila novčane zajmove, Grčka se suočila sa pitanjem Makedonije kao države i priznavanja makedonske nacije, problema sa Albanijom, i također već starim sporom sa Turskom oko statusa Kipra. Pored toga što grčka javnost nije opravdavala NATO-ve operacije u Srbiji, zvanična grčka vlada ih je podržala, a istovremeno spoljnopolitička dešavanja polako se normaliziraju zahvaljujući unutrašnjoj ekonomskoj stabilizaciji.

Treće poglavlje završava epilogom u kojem autor, koristeći metodu sinteze, daje kratak pregled sudbine komunističkog režima ukazujući na njegove osnovne probleme, nedostatak političkog pluralizma, kriminal, pad nataliteta, masovnu emigraciju i narastajući destruktivni nacionalizam.

Čitajući autorovo detaljno izlaganje uviđa se razlika u redukcijama koje provode balkanski komunistički sistemi, koji su pogođeni inflacijama, ali ne opravdava zabranu upotrebe privatnih pisanih mašina, usisivača i frižidera u Rumuniji. Represije su postojale, ali se takve nisu mogle zamisliti u Jugoslaviji.

Autor povezuje događaje koji naizgled nemaju dodirne tačke i na više mjesta u knjizi koristi brojčane podatke da bi dodatno obrazložio svoje stavove. Nešto slobodnijim stilom prezentira mnoštvo činjenica, mada bi neke podatke, posebno one koji se odnose na ratna dešavanja u Bosni i Hercegovini, trebalo provjeriti. Krempton pomalo zbunjuje terminima kao što su *dobrovoljno etničko čišćenje*, koristi izraz *muslimani*, *bosanska zavrzlama* i navodi netačan broj poginulih civila na sarajevskoj pijaci Markale u augustu 1995. godine. Ne pominje ratna dešavanja u Bosni i Hercegovini i promjene koje nastaju 1995. godine, rješenje ratnog sukoba podiže na visoki evropsko-politički nivo koji je, kako ističe, tek ratnim strahotama tokom 1995. godine bio natjeran da odlučno reaguje.

Na samom kraju knjige predstavljeno je devet mapa Balkana i pojedinačnih država. Potom slijedi impozantna bibliografija predstavljena na četrnaest stranica, koja se dijeli na opštu tj. literaturu koja se obnosi na cijeli prostor, i posebnu, koja se odnosi na pojedine balkanske zemlje. Autor je, uglavnom, koristio literaturu objavljenu zadnjih dvadeset godina u Velikoj Britaniji, ali i djela prevedena na engleski jezik čiji su autori naučnici iz balkanskih zemalja.

Ova značajna knjiga mnoštvom podataka nudi uvid u dešavanja velikog prostora u dugom vremenskom periodu. Iako se politička događanja u ovom periodu na Balkanu uglavnom vežu za uspon i pad komunističkih partija, autor je otvorio pitanja mnogih paralelnih procesa, ali i procesa koji su devedesetih godina bili tek u nastajanju. Stoga, cilj knjige nije da zaokruži cjelinu nego da iznese sopstveni uvid u najnovija dešavanja na Balkanu i bude predhodnica novim naučnim istraživanjima, a pitanja koja, i pored kratke vremenske distance, svojom ozbiljnošću se sama nameću historijskoj nauci. ■

Dženita Sarač

Igor Duda, *U potrazi za blagostanjem (O povijesti dokolice i potrošačkog društva u Hrvatskoj 1950-tih i 1960-tih)*, Zagreb, Srednja Europa, 2005, 166.

Do sada su u okviru historijske nauke, uglavnom, izučavani ratovi, bitke, potezi vođa i državnika, ali rijetko svijet porodice, život muškaraca i žena, njihove navike, kako su putovali ili kako su se zabavljali. Igor Duda, historičar iz Pule, u knjizi pod naslovom *U potrazi za blagostanjem*, analizira potrošačko društvo u Hrvatskoj 50-tih i 60-tih godina dvadesetog stoljeća. Premda naslovljena parafrazom, knjiga predstavlja naučno djelo koje je utemeljeno na raznovrsnoj historijskoj građi.

Ona oslikava promjene kroz koje je Hrvatska prolazila kako na kulturnom, društvenom, političkom tako i gospodarskom polju u veoma burnom periodu nakon Drugog svjetskog rata. Subjekt istraživanja su stanovnici Hrvatske, dok je predmet istraživanja mijenjanje načina života i odmaranja kao posljedica rasta standarda. Autor se nije zadovoljio samo pukim iznošenjem statističkih podataka nego ih je radi potpunije slike upoređivao sa istovremenim podacima u Evropi. Tema knjige je sagledana iz osam uglova, ili kako autor navodi “osmodjelne leće”, a rezultati su izloženi u pet poglavlja. Duda se ne bavi psihologijom turista i potrošača nego opisuje modernizacijske procese pedesetih i šezdesetih godina u Jugoslaviji, s posebnim osvrtom na Hrvatsku.

U uvodu autor skreće pažnju na probleme sa kojima se susreću svi istraživači socijalne historije – obimna izvorna građa. Metodološki pristup u knjizi je interdisciplinarnan, s obzirom da autor veoma često posuđuje metode pomoćnih historijskih nauka. Duda je uspješno kombinirao dostupne izvore i prezentirao rezultate do kojih je došao na način koji plijeni čitatelje. I pored toga što je bez francuskih Analista teško i zamisliti neku historiografsku granu koja se bavi socijalnom historijom, autor je najviše koristio britansku literaturu, te je pristup i obrada teme pod uticajem anglosaksonske historiografije.

U prvom dijelu knjige Duda čitatelje upoznaje sa začetcima socijalne historije, školom Anala, i kao dio dvadesetostoljetnih strujanja, postavljanja pitanja dokolice kao istraživačke teme, čije začetke smješta u sedamdesete godine pod okriljem socijalne historije u Britaniji.

Cilj drugog dijela knjige je odrediti trenutak nastanka potrošačke kulture i slobodnoga vremena. Pitanje koje se proteže kroz cio drugi dio knjige jeste: Šta čini

neko društvo potrošačkim i u kojoj mjeri industrijska i potrošačka revolucija utječu na shvatanje strukture vremena i koja je njihova zasluga za "otkriće slobodnog vremena". Stoga Duda u ovom dijelu prezentira društveno-ekonomske okolnosti u kojima dolazi do mijenjanja potrošačkih navika, na osnovu odnosa proizvodnje i potrošnje.

Povećanje životnog standarda u Jugoslaviji nakon Drugog svjetskog rata je tema narednog dijela. Upravo povećanje standarda je imalo veliki utjecaj na mijenjanje životnih navika, kako u Hrvatskoj tako i u cijeloj Jugoslaviji. Glavni potrošač postaje porodica, a kao potvrdu toj tezi Duda podsjeća na veoma popularnu pjesmu tog vremena "Moja mala djevojčica" koja je postala poznata po početnom refrenu "Tata kupi mi ...". Analizom dobara koje posjeduje, autor zaključuje da je porodica radije trošila na zabavu i slobodno vrijeme nego na kućanske aparate.

U narednom poglavlju autor se osvrće na korištenje godišnjih odmora. Osvrće se na zakone koji su donošeni o trajanju slobodnog vremena. Kao bitan faktor u stvaranju navike odlaska na odmor, godišnji ili na vikend, veliku ulogu imali su časopisi, koji sve više prostora posvećuju upravo odmoru. Ali kao konkurencija odlasku na odmor postojala je navika odlaska rodbini na selo. Ne treba zanemariti činjenicu da mnogi u povratku sa sela donose sa sobom razne poljoprivredne proizvode neophodne svakoj kući, kao i to da na selu porodica nije izložena velikim troškovima kao na odmoru koji se provodi na moru. Ipak šezdesetih godina plaćeni odmor je postao predmet masovne kulture i zajamčen je građanskim pravom. Na odmor se odlazilo, uglavnom, kolektivno, većina po prvi put u životu. Kao osnovno prevozno sredstvo za putnike bili su vlak i veoma rijetko privatni automobil. Uživanje u vikendu, vrhunac popularnosti, doživjelo je tek u drugoj polovici šezdesetih godina, kada je on postao dio već razrađenog potrošačkog sklopa. Kao najpopularnija pojavljuju se odredišta povezana sa narodnooslobodilačkom borbom kao i prirodno-kulturne ljepote. Ipak statistika pokazuje da na vikend odlaze uglavnom one porodice koje posjeduju vlastiti automobil, a takvih je 60-tih svaki 272 stanovnik, a 70-tih svaki 28 stanovnik u Hrvatskoj.

Socijalni turizam, turistička štednja, otvaranje odmarališta su tema posljednjeg dijela ove knjige. Uz slike kao ilustraciju autor nas upoznaje i sa razlikama u ljetovanju koje su posljedica društvenog i socijalnog statusa gostiju. Razlika je, ipak, bila najvidnija među stranim i domaćim turistima. Ona nije bila samo u jeziku nego i u opremljenosti potrepštinama za plažu i rekreaciju. Upravo svojim prisustvom strani turisti su, nesvjesno, mijenjali životne navike domaćih gostiju na odmoru.

Na kraju knjige nalaze se zaključak, popis priloga, izvora i literature, rezime na engleskom jeziku, bilješke o autoru i sadržaj.

U knjizi se nalaze i brojne ilustracije, isječci iz časopisa, odlomci iz pjesama i filmova, koje je autor izabrao kako bi slika tog vremena bila što jasnija.

Knjiga je napisana na veoma raznovrsnoj historijskoj građi koju je autor obo-
gatio egzaktnim podacima i analizama. To nikako ne znači da je knjiga namijenjena
samo stručnoj publici. Naprotiv, knjiga obrađuje veoma interesantno vrijeme indu-
strijskog zamaha i vrijeme stvaranja navika u društvu kakve će ostati u sljedećim de-
setljećima. Stoga ne sumnjamo da će ona pronaći širok krug čitatelja, a posebno no-
stalgičara kojima će ekonomski polet i bezbrižan život oslikan na njenim stranicama,
u vremenu koje trenutno preživljavamo, izgledati kao “dobra stara vremena”. ■

Hana Younis

Norman M. Naimark i Holly Case (ur.): *Jugoslavija i njeni povjesničari. Razumijevanje balkanskih ratova u 1990-im*. Zagreb, Srednja Europa, 2005, 229, preveli: Krešimir Krnic, Draženka Kešić i Silvije Devald.

Knjiga *Jugoslavija i njeni povjesničari. Razumijevanje balkanskih ratova u 1990-im* sadrži 11 članaka čiji su autori dobri poznavaoци balkanske povijesti. Radi se, većim dijelom, o američkim historičarima (među njima su Wayne S. Wucinich i Charles Jelavich), te o nekim evropskim povjesničarima (Arnold Suppan iz Austrije). Ona predstavlja zbornik radova sa konferencije organizirane na *Stanford Department of History*. Radovi su različite znanstvene vrijednosti, ali svi doprinose boljem razumijevanju pojedinih razdoblja jugoslavenske povijesti, posebno uvjeta iz kojih je izrastao rat 1991-1995. godine. Čak i oni radovi koji se bave starijim razdobljima (kao što je rad Bariše Krekića o dubrovačkoj povijesti i diplomatskoj aktivnosti raguških državnika) uspješno se dovode u vezu sa događanjima na prostorima bivše Jugoslavije koncem 20 stoljeća. Neki radovi, poput rada o makedonskom pitanju i nestabilnosti na Balkanu (autor Andrew Rossos) i o problemima identiteta u Srbiji (autor Thomas A. Emmert) bit će jako korisni za bolje razumijevanje budućnosti toga dijela Balkana.

Zbornik govori o ulozi historičara u razumijevanju sadašnjosti i budućnosti postjugoslavenskih zemalja. Prvi dio knjige, naslovljen sa *Slike prošlosti*, posvećen je historiografiji o Jugoslaviji i njenim nasljednicama, te o pojedinim temama koje oslikavaju pojedine fenomene u balkanskoj politici i kulturi, a koji su važni za razumijevanje uzroka rata na Balkanu u 90-im godinama. Dušan J. Djordjevič, doktorant povijesti na Stanfordu, gdje završava disertaciju o nacionalnom pitanju u međuratnoj Jugoslaviji, u eseju pod naslovom *Klio sred ruševina. Jugoslavija i njene pret-*

hodnice u novijoj historiografiji, prikazuje opća stremljenja o povijesti jugoslavenskih zemalja u nekim djelima nastalim u 1990-im godinama u Americi i Britaniji, pri čemu je težište na povijesti 19. stoljeća i prvoj polovici 20 stoljeća. On ukazuje na određenu marginalizaciju, u kojoj su se našli znanstvenici koji su pokušavali pisati ozbiljna naučna djela, na račun novinara, koji u svojim djelima spajaju “visoku učenost sa “terenskim radom” novinskih izvještača i, uglavnom, dominiraju u javnim rasprava općenito u svim kriznim situacijama, ne samo na prostorima Balkana nego i Istočne Evrope.

Wendy Bracewell u eseju “*Ponosno ime hajduka*”. *Odmetnici kao dvoznačni junaci u balkanskoj politici i kulturi* raspravlja o ulozi odmetnika-junaka u nacionalnoj svijesti balkanskih naroda i o predstavama balkanskih odmetnika u zapadnoj literaturi. Bracewell raspravlja o tome kakav su utjecaj na razumijevanje ratova u 1990-im imali ovi mitovi o odmetnicima kao junacima. S pravom zaključuje da njegovanje kulta junaštva i odmetnika u povijesti nije vodilo računa o promjenama koje kroz koje su tokom vremena prolazila balkanska društva.

Larry Wolff u tekstu *Uspori i pad “morlakizma”*. Južnoslavenski identitet u Dalmatinskoj Zagori analizira susrete između Mlečana i Morlaka (primitivnih slaven-skih stanovnika dalmatinskoga zaleđa, a Bariša Krekić u eseju *Otok mira u nemirnom svijetu. Državništvo u staroj Raguzi kao paradigma za suvremeni Balkan* pokazuje kako bi bilo dobro da su se balkanski lideri s kraja 20. stoljeća mogli ponašati poput starih Dubrovčana, koji su u svom Dubrovniku, tom “otoku mira u uzburkanom svijetu”, držali se ključnog načela: “Što god činiš, čini to razborito i brini se za posljedice”.

Wayne S. Vucinich u eseju *Transhumanca* govori o ljetnoj seobi seljaka i stoke iz Rudina kod Bileće u okolne planine. Esej obiluje brojnim sjećanjima samog Vucinicha i poticajan je za razna antropološka istraživanja.

Drugi dio knjige je naslovljen *Jugoslavija i poslije?* i više vezan uz sam rat u Jugoslaviji. U ovom dijelu se pokušava proniknuti u političke uzroke raspada, ali i ukazati na budućnost država na prostorima bivše Jugoslavije. U eseju *Južnoslavensko obrazovanje. Je li postojalo jugoslavenstvo*, Charles Jelavich pokazuje kako jugoslavenski obrazovni sistem ipak nije bio u stanju izgraditi jugoslavenski identitet. Arnold Suppan također analizira razvoj jugoslavizma u 20. stoljeću (esej pod naslovom *Jugoslavenstvo nasuprot srpskom, hrvatskom i slovenskom nacionalizmu. Politički, ideološki i kulturni razlozi uspona i pada Jugoslavije*).

Andrew Rossos, profesor povijesti sa University of Toronto, piše o povijesti Makedonije (*Makedonsko pitanje i nestabilnost na Balkanu*), a Thomas A. Emmert u eseju *Kriza identiteta. Srbija na kraju stoljeća*, fokusira se na problem Srbije na koncu 20. stoljeća.

John V. A. Fine u eseju *Heretička razmišljanja o postkomunističkoj tranziciji Nekadašnje i Buduće Jugoslavije* kao izlaz iz krize u kojoj se našla bivša Jugoslavija nudi stvaranje Nove Jugoslavije. "Na žalost, obnova Jugoslavije još nije na vidiku; Balkan može očekivati još više previranja u godinama koje dolaze. Zato se bojim da će balkanski narodi biti suočeni s desetljećem ili čak i više daljnjih gospodarskih patnji, iskorištavanja od strane međunarodnog finansijskog kapitala, kratkovidnim i sebičnim vodstvom, lokalnom korupcijom, a vjerovatno i više etnički i kriminalno motiviranog nasilja. Ali protusile se moraju pojaviti prije ili kasnije, i tada, pod novim naraštajima, vidjet ćemo i prije kraja dvadeset i prvog stoljeća (uz uvjet da će države i dalje biti bitne u Evropi tog vremena) ono što je toliko značajno u interesu svih naroda, ponovnu uspostavu Nekadašnje i Buduće Jugoslavije" (str. 164). Sasvim suprotno od ovih "heretičkih" razmišljanja profesora Fine misli Gale Stokes (*Rješavanje ratova jugoslavenske sukcesije*). On nudi suprotna, ali također dosta provokativna rješenja za stabilnost na Balkanu. Prema njegovom mišljenju, Jugoslavija kao država je prošlost, a budućnost ovih prostora je u ocrtavanju državnih granica na Balkanu koje će slijediti etnička razgraničenja. "Stabilnost će se ostvariti kada se državne granice prekroje u skladu s etničkim, kao što je to učinjeno u ostatku Evrope (...) Ako nam je europsko iskustvo ikakva vodilja, stvarno, dobrovoljno, multietničko rješenje može se dogoditi na Balkanu tek kada se dovrši proces prekranja granica" (str. 175).

Ovaj se zbornik razlikuje od svih ostalih knjiga koje se bave ratovima na Balkanu i raspadom Jugoslavije koncem 20 stoljeća po tome što ona u prvi plan stavlja ulogu historičara, ali ne u stvaranju uvjeta za raspad, nego u tome koliko su oni svojim radovima doprinosili da se ljudi na Balkanu međusobno (ne)razumiju i uđu u rat, i osobito koliko su historičari svojim pisanjem o historiji doprinosili da javnost u svijetu razumije što se to dešava na Balkanu poslije 1991. godine.

Iako neće naći odgovore na sva pitanja koja nudi sam naziv knjige, ipak će ovaj Zbornik biti interesantan profesionalnim historičarima, ali i širem čitateljstvu. Studenti povijesti također mogu koristiti pojedine dijelove kao poticajne za izradu svojih seminarskih ili diplomskih radnji. Vrijednost knjige je i u tome što ona sadrži i radove sa drukčijim ocjenama, pa je ona donekle i polemična. Osim toga, ova knjiga može biti vrlo poučna i za vladajuće elite u zemljama Jugoistočne Evrope, ali i za vladajuće elite u svjetskim velesilama koje utječu na budućnost ovih prostora. ■

Husnija Kamberović

Dragoljub Todorović, *Knjiga o Ćosiću*, izd. "Treći milenijum",
Beograd 2005, 368.

Advokat Dragoljub Todorović (1948) autor je ove izazovne knjige o Dobrici Ćosiću – Gedži, kontroverznoj ličnosti, plodnom piscu, političaru, ambicioznom i uticajnom teoretičaru srpske nacionalne orijentacije, dugo čovjeku iz sjene o kome je izuzetno mnogo pisano, koji je "uspio" da epskom patetikom i literarnom zavodljivošću svojih političkih poruka svoja djela pretoči u stvarnost, da mnoge ljude povuče za sobom. Ćosić je napisao da je u svijet stupio "u prtenim gaćama, bosonog i u svinjskim opancima, sa bolešljivim okom i strahom od grada". U knjizi je fokusirano Ćosićevo djelovanje do raspada SFRJ i njegovog imenovanja za predsjednika nove, srpske "Jugoslavije", bez obzira na sve njegove ranije tvrdnje da je upravo, dva puta stvarana Jugoslavija bila "tamnica naroda", najstrašniji "poraz u miru", "tragična zabluda srpskog naroda, koji gubi u miru ono što je dobio u ratu". Bio je predsjednik SRJ (1992-1993), u vrijeme kada su izvršeni najveći zločini u BiH, za šta snosi i komandnu odgovornost. U Ženevi je u septembru 1992. postigao dogovor sa dr. Franjom Tuđmanom, predsjednikom Republike Hrvatske, da "sve učine, ne samo da omoguće već i preporuče dobrovoljno i civilizovano premeštanje (stanovništva) kako bi rešili probleme u krajevima gde je ugrožen opstanak neke zajednice, bilo u Srbiji, bilo u Hrvatskoj", što je 1995. imalo za direktnu posljedicu egzodus Srba iz Hrvatske. Karl Poper je upozoravao da se treba čuvati lažnih proroka koji imaju rješenja za sve, naročito ako imaju i topove za podrške svojim stavovima. Etnički nacionalizmi u istočnoj Evropi jesu i posljedica nastojanja da se ostvare partikularni interesi frustriranih intelektualaca.

"Fenomen" Dobrice Ćosića je paradigmatičan slučaj za duhovno shvatanje jedne dugovječne mentalne matrice. On je nazivan "ocem moderne nacionalne svesti kod Srba", "srpskim Atlasom", jednim od ljudi "koji su uticali na formiranje kolektivne svesti u svojim knjigama", ali i tragičnim interpretatorom "kajmakčalanske istorije", "glavnim ideologom obnovljenog nacionalnog projekta", "patrijarhom srpskog nacionalizma", "rodonačelnikom epistolarnе diplomatije", "piscem pisma-reke", "akademikom-kalemарom", "zlim demijurgom istorije". Rodoljub Čolaković je u Ćosiću vidio ličnost bez ozbiljnijeg teorijskog utemeljenja: "Uobražen, smatra da svojim pisanjem vrši veliku misiju, samozvani zaštitnik srpske nacije i miljenik

UDB-e. U suštini seljak nacionalista, ne veruje u radničku klasu, batrga se, jadikuje, uzbuđuje, jer svetu ne ide tako kako je on to kao seljačić skojevac zamišljao”. Todorovićeve knjige obiluje citatima koji ilustruju ne samo ime i djelo D. Čosića već i vrijeme i prilike u kojima se on uzdizao. Autor je veoma oštar u analizama i ocjenama djelovanja Dobrice Čosića i intelektualnog kruga oko njega.

Razočaran krahom koncepta unitarne Jugoslavije i integralnog jugoslavenstva, detronizacijom Aleksandra Rankovića kao simbola takve Jugoslavije, s kojim je bio tijesno povezan, Čosić je od privilegiranog komunističkog vjernika i zagovornika jugoslavenstva, postao posrednik između srpskih nacionalista i dogmatske struje unutar SKJ, te agresivni glasnogovornik srpskog nacionalnog pitanja. Na XIV sjednici Centralnog komiteta SK Srbije, održanoj krajem maja 1967. oštro je kritikovao politiku jačanja državnosti republika, naglašavajući da je to koncepcija primitivnog, birokratskog i siromašnog društva. Uočavajući da politička kretanja idu “neželjenim tokom”, nagovijestio je tada zaokret u politici Srbije, koji se dvije decenije kasnije i desio: “Ako u Jugoslaviji potraju i pobjede tradicionalne, odnosno nacionalističko-etatističke politike i partikularističke orijentacije... mogao bi se i u srpskom narodu razgoreti stari historijski cilj i nacionalni ideal – ujedinjenje srpskog naroda u jedinstvenu državu”. Čosić je govorio da je nakon Rankovićevog pada, svog govora na XIV-oj sjednici CK SK Srbije i isključenja iz SKJ, postao disident, opozicionar, da mu je dodijeljena “uloga žrtvenog jarca; kao i narodu kome pripadam”. Dragoljub Todorović je, međutim, nizom primjera nastojao da pokaže da je njegovo “opozicionarstvo” bilo zalaganje za još veću centralizaciju SKJ i društvenu uravnilovku, za više komunizma i unitarizma. Pitanja na kojima se Čosić razišao sa Titom su suštinski principi državne politike, kojom je Tito nastojao reformirati državu. Tito mu nije odgovarao jer je osujetio Rankovićev puč i koncepciju srpske ideje Jugoslavije, što je prekinuo primjenu antistaljinističkog staljinizma, zalažući se za decentralizaciju i time za očuvanje Jugoslavije, u kojoj Srbi neće imati presudnu riječ. Nakon pada Rankovića, Čosić je Tita smatrao izdajnikom komunizma i revolucije, mada je o njemu 1961. pisao kao oličenju svega najuzvišenijeg, da treba titovski misliti i imati titovski stav. Nacionalizam izrasta na interesima. On nije cilj, već je sredstvo za dostizanje cilja. Srpski separatizam je razočarani hegemonizam. Srpski narod se bio identificirao sa Jugoslavijom, smatrajući je prevashodno svojom državom, zanemarujući da tu žive i drugi narodi.

Todorović konstatira da je Čosić, djelujući i kao opozicija, kao institucija paralelna zvaničnoj vlasti, zadržao političke stavove, opredjeljenja, u šta je počeo da vjeruje još od 1939. kao đak srednje poljoprivredne škole u Bukovu kod Negotina, produbio kao komesar Rasinskog partizanskog odreda, ilegalac u svom selu (gdje špijunira i otkriva neistomišljenike), urednik u “Mladom borcu”, funkcioner u SKOJ-u, Agitpropu, Centralnom komitetu, poslanik u Skupštini, povjerenik UDB-e i A. Ran-

kovića na Golom otoku, Budimpešti 1956, pisac Programa SKJ, putnik na "Galebu". Todorović ustvrđuje da je nesumnjivo Ćosićevo koautorstvo knjige *Slučaj Andrije Hebranga*, objavljene u Beogradu 1952, "koja od prve do poslednje rečenice sadrži samo laži bez ijednog autentičnog istinitog i tačnog podatka", a koju je potpisao Mile Milatović, general UDB-e i Hebrangov isljednik.

Nakon razlaza sa zvaničnom politikom Ćosić je iznašao druge forme i metode društvenog angažiranja. Prelaskom u opoziciju, kontrolira sve punktove, žarišta, koja su se stvarala i izazivala političke napetosti. Jezgro beogradskog opozicionog kruga, kako ga je definirao Ćosić, i kome on pripada od 1968, formiralo se i počelo agilnije djelovati pojavom časopisa "Praksis". Preko profesora-*praksisovaca* i ljevičara inspirira, organizira i nadzire u junu 1968. studentske proteste u Beogradu. Bio je čovjek nesumnjivog autoriteta u srpskim intelektualnim krugovima. Todorović piše da je Meša Selimović zbog Ćosića napustio "naciju, grad, republiku, rodbinu". Ćosić je, pak, ocijenio da je Selimovića iz Bosne prognao "bosanski i muslimanski staljinizam. Bilo mu je teško i preteško u "teretnoj zemlji Bosni". Spasao se i provincijske zlobe i pakosti sredine, panjkanja i klevetanja malih i nemoćnih pisaca". Početkom 1970. Ćosić primjećuje da je jugoslavenstvo antisrpska ideologija, da je razorila srpski nacionalni identitet. To je bila osnova na kojoj se potom izgrađivao novi sistem vrijednosti. On je predsjednik Srpske književne zadruge (1969-1971) - središta nacionalističke opozicije koja se zalagala za odlaganje svih promjena do Titove smrti; redovni član SANU postaje 1977. kada u pristupnoj besjedi ističe da je "jugoslovenska država bila u suštini nepovoljna za Srbe", drži slovo koje se od tada nadalje interpretira mahom kroz samo jednu rečenicu: "Srbi su pobjednici u ratu, a gubitnici u miru"; učestvuje u radu tzv. Slobodnog univerziteta; započinje akciju oko pokretanja časopisa "Javnost". Utemeljitelj je i glavni protagonist tzv. "kamaraderije", koju odlikuje bliska i potpuno zatvorena grupa intelektualaca, povezanih zajedničkim interesima. U tu grupu se teško ulazi. Njena glavna karakteristika je međusobno pomaganje, promicanje njenih članova i sektaški odnos prema svima koji joj ne pripadaju. Koncept unitarne Jugoslavije prerasta u ideju o kulturnom jedinstvu srpskog prostora. Kada je, pak, o Srbima i srpskom narodu riječ, prema Ćosiću, ustvrđuje Todorović, za Srbe jednostavno važe jedni, a za ostale drugi kriteriji.

Ustav iz 1974. Ćosić je doživio kao kraj Jugoslavije, kao pokušaj potpune dezintegracije srpskog naroda. Tih godina uticaj Ćosića u SANU, gdje se nalazi dosta njegovih pristalica, naglo raste. SANU postaje uporište i centar paralelne vlasti, institucija u kojoj on i njegovi sljedbenici dominiraju. Početkom 80-ih godina organizira peticiju Srba sa Kosova, koju je potpisalo 215 srpskih intelektualaca. Kosovski Srbi su instrumentalizirani ne da bi se riješilo kosovsko pitanje, nego da bi se otvorilo srpsko pitanje u Jugoslaviji. U ulozu ključne figure u profiliranju opozicije, Ćosić djeluje na više kolosjeka: vrši pripreme za eventualne promjene Ustava, sprema

kampanju o ugroženosti srpskog naroda i stvara prostor za plasiranje “Memoranduma” - predložka “separatnog programa buduće samostalne države ujedinjenog srpstva sa teritorije čitave Jugoslavije”. Velika je ironija, životni i logički apsurd, da ličnost kao što je Ćosić, sa policijskom karijerom, piše Todorović, osnuje i predsjedava 1984. Odborom za odbranu slobode misli i izražavanja. Ćosićeva zalaganja za odbranu slobode misli slikovito je okarakterizirao Vlado Gotovac: “Dobrica Ćosić me brani tako da me ponizi svakim razlogom te odbrane. On mi pruža svoju superiornost kao zaštitu koja se ne služi silom, nego milošću, ako je to korisnije i uvredljivije. On me ne brani zato da umanjim ili osporim moju krivicu, da zaštitim moja prava, nego zato, da proslavi svoju velikodušnost”.

Ćosić je u definiranju srpskog nacionalnog programa imao, pored nekoliko akademika, ključnu ulogu. Kulminacija tog djelovanja bilo je donošenje “Memoranduma” 1986. koji predstavlja sažet, objedinjen, jasno formuliran kompletan Ćosićev politički program, pisan jezikom kvazi-teorijskih analiza, oslonjen na moć i upućen masi. Sredinom tih 80-ih godina, kada je još egzistirala Jugoslavija u kojoj su “žive li svi Srbi”, SANU je, naime, angažirala svoje najjače potencijale da napišu taj memorandum i ponude Srbima svoju viziju budućnosti za izlaz iz “inferiornog položaja”, identificirajući je kao “sudbinsko pitanje”, predviđajući “sudbonosne zadatke”. “Teologija smisla istorije” građena je po obrascu i potrebama pragmatičkih političkih ciljeva. Tekstovi akademika “memorandista”, koji su otvorili “srpsko pitanje” i ponudili projekte nacionalne homogenizacije, imali su u početku užu čitalačku publiku, ali su u “godinama raspleta” njihove teze bombardirale javnost sa stranica režimske i bulevarske štampe, iz elektronskih medija, ponavljane su na masovnim mitinzima, na “dogođanjima naroda”, naučnim skupovima, na pijacama i u kafanama. Njihove “istine” su brzo prihvatili i ponavljali neuki i nepismeni. SANU je proglašena za “kolektivnu pamet” koja će potom, pratiti i ocjenjivati realiziranje “projekta” u izvođenju režima Slobodana Miloševića. Srbija je proizvela Miloševića, a ne Milošević Srbiju. Iza njega je stala naučna, duhovna, vojna i politička elita. Ćosić je govorio da je Milošević najpopularnija ličnost srpskog naroda u 20. veku, da podržava njegov cjelokupni državni program, “iako ga u demokratskom smislu smatram nedovoljnim”. Milošević je proizvod vremena, sprege antikomunističkog i postkomunističkog nacionalizma. Nacionalizam je bio direktna posljedica unutrašnjeg birokratizma u društvu. Negirajući docnije odgovornost SANU za stvaranje “Memoranduma” i formuliranje programa koji je razbio Jugoslaviju, Ćosić će tvrditi da ti “kriptotitoisti i srbofobi uporno lažu i krivotvore taj dokument koji je bio kritika titoizma sa izuzetnom jugoslovenskom usmerenošću”.

Dobrica Ćosić se, nakon dvije decenije učestvovanja u zvaničnoj vlasti i moći, i dvije decenije rada, formiranja, upravljanja i vođenja paralelne vlasti, konačno odvažio da organizira narod, pokrene mase za osvajanje konkretne vlasti, odbranu socija-

lizma, i konačno rješenje srpskog nacionalnog pitanja po njegovoj viziji. Prvo je započeo sa Srbima sa Kosova. Nakon toga pomaže Miloševiću na pučističkom preuzimanju i učvršćivanju vlasti; biva 1990. aktivno uključen u stvaranje Srpske demokratske stranke u Hrvatskoj i u BiH; stvara lidere - psihijatre dr. Jovana Raškovića i dr. Radovana Karadžića, i na kraju postaje prvi predsjednik treće Jugoslavije, tumačeći to svojim "patriotskim pokušajem" da se novom politikom preobrazi Srbija i srpski narod izvede iz izolacije, spasi sankcija. Evropejstvo i liberalizam smatrao je, pak, ideološkim floskulama, a pacifizam mirovnih pokreta smatrao nedemokratskim i nepatriotskim. Pisao je 1992. da treba "optimalno iskoristiti preimućstva zaostalosti", jer su "ona naš početni intelektualni kapital", ukazujući da treba "uvideti i imenovati preimućstva civilizacijske zaostalosti, a ona postoje, osobito u sferi ekonomije i urbanizacije. Naša današnja razvojna politika nije ih uvažavala". On tada objavljuje da je u malim nacijama prva moralna dužnost podređivanje pojedinca – zajednici, narodu, državi: "Srbin je čovek koji nije čovek ako nije Srbin, ako nema svest o narodu, bilo da ga slavi ili psuje". Rekli su da je jedva napisana surovija rečenica tih godina. Čosić je dalje ustvrdio: "Laž je vid našeg patriotizma i potvrda naše urođene inteligencije. Lažemo stvaralački, maštovito, inventivno".

On je, prema Todorovićevom sudu, jednostavno umislio da ima modus za definitivno rješenje srpskog pitanja, da je našao formulu za rješenje svih srpskih problema i u toj fantaziji će istrajavati. Čosić je prije raspada Jugoslavije iznosio da su Srbi na raskršću, da se srpsko pitanje ne može riješiti političkim sredstvima, već narodnim pokretom, borbom, revolucijom. To je, zapravo, bio poziv u rat i uvlačenje u projekte za koje nije bilo fizičkog potencijala. Ideologija o etničkoj državi svih Srba, uz snažno funkcioniranje populizma, ekskluzivizma, mitsko-poetske svijesti, fanatizirala je mase. On piše: "Istoricizam nije više idejna, filozofska koncepcija u književnosti i društvenim naukama, istoricizam je prozeo i svakodnevicu, svačije mišljenje i razmišljanje o društvu i narodu, osvojio kuće, kafane, međuljudske odnose", tražeći u ostvarenju tog cilja potpuno jedinstvo: "Da bismo pobedili tolike neprijatelje, da bismo od ovog surovog sveta i pokvarene Evrope oteli nešto prava i pravde, moramo da mobilišemo celokupne svoje umne, moralne i fizičke snage".

Čosić je bio izuzetno oštar u sudovima o islamu i Bošnjacima. U julu 1972. zapisuje: "Zar nastajanje muslimanske nacije u Bosni nije legalizovanje najnižeg nagona tog tla? Nagona vere i verske mržnje, najrazornije sile u primitivnom društvu. Proglašavanje vere za naciju smatra se naprednošću, demokratijom, ideologijom samoupravnog socijalizma; dakle, taj, ideološki eksces dobija socijalističku legitimnost! To je Titova karta za nesvrstani svet; dokaz njegovog internacionalizma". Srbi su, po Čosićevom pisanju iz 1989, bili najveća prepreka i najveći protivnik "turskim osvajanjima Balkana i Evrope, onaj protivnik koji im je naneo najveće vojničke poraze. Ali su Srbi pod Titom omogućili povratak i obnovu islama u Evropi". Preko

lista "Politika" Ćosić u januaru i julu 1991. sugerše da je "opstanak Jugoslavije utopija", da "Srbi nemaju nacionalni i demokratski razlog i pravo da sprečavaju Hrvate i Slovence da se otepe od Jugoslavije i stvore svoje samostalne države", ali istodobno ukazuje da oni "zasnivanje samostalnih država mogu da izvrše samo na svojim etničkim teritorijama", te ako "zasnivanje država vrše i aneksijom srpskih etničkih teritorija, oni će biti zavojevači i izazivači rata". Nalazeći u zajednici različitosti razloge sukoba, u pismu Kongresu srpskih intelektualaca u Sarajevu 26. marta 1992. godine, poručuje da se treba razdijeliti "da bismo uklonili razloge da se mrzimo i ubijamo". Onima koji to tako tumače, ostavljao se rat za razgraničenje. Iste godine piše: "Mi smo ponovo u XIX veku. Ponovo moramo da stvorimo svoju Srbiju. Moramo da stvorimo takvu Srbiju u kojoj će svi Srbi na planeti videti svoju otadžbinu", ukazujući dalje: "Ne težiti etnički čistoj Srbiji, ali osloboditi one koji se sa Srbima ne osećaju slobodnim i koji Srbima ograničavaju i zagađuju slobodu na njihovoj zemlji". Režim Slobodana Miloševića bio je koncentriran na osvajanje teritorija neprimjerene demografskom potencijalu, a ne na ujedinjenje svih Srba. Ćosićeve teze da "izlazak iz Jugoslavije mora da se plati", te da, ako nije mogla opstati multinacionalna Jugoslavija onda nije mogla ni multinacionalna BiH, imale su brojne sljedbenike.

Kao krivce za raspad Jugoslavije on će, poslovično neobjektivan, markirati elite svih nacija, sem Srba, koji nisu bili "ideološki opsednuti istorijom", već je "istorija sveta i Evrope opsela Srbe i sručila se na nas dovodeći nam u pitanje i goli opstanak". Za njega je srpski nacionalizam demokratičan, "a hrvatski i muslimanski su šovinističke ideologije koje su izazvale rat". Sa agresijom na BiH, intenzivirana je kampanja protiv Bošnjaka kao i protiv države Bosne i Hercegovine, koju je Ćosić, nazvao "istorijskom nakazom", upozoravajući na opasnost od "džihadskog karaktera rata u BiH" i od "islamskih fundamentalista koji žele da od Bosne stvore mostobran za ekspanziju islama u Evropu". Misao o "nakazi" preuzeo je od V. Dvornikovića koji je davno napisao da je Bosna pred 1463. bila "nakaza" od države. Ćosić će tvrditi da rat u BiH nisu započeli Srbi, već "Muslimani koji su hteli da stvore muslimansku državu". Nilsu Heldvigu Petersenu, predsjedniku Savjeta Evropske zajednice, piše da Srbi ne čine najteže zločine zato što takve zločine čine i drugi, a nije hrišćanski mjeriti težinu zla. Izražavaće nadu da će njegov "srpski" projekat budućnost opravdati.

On je i 1994. još uvijek vjerovao u mogućnost stvaranja ujedinjene srpske države, prepoznajući u krvoproliću u Hrvatskoj i BiH srpski oslobodilački rat. Stvaranje jedinstvene države srpskog naroda, po njegovom sudu, trebalo je ukinuti "naše ideološke antagonizme i raskole iz građanskog rata i Drugog svetskog rata... Dakle: nacionalno pomirenje izvršila je sama istorija". Egzodus Srba iz Hrvatske u ljeto 1995. najjasnija je, piše Todorović, i najistinitija posljedica Ćosićeve politike. Po-

sljednju deceniju XX stoljeća Ćosić će, tražeći spas u metafizičkoj apsolutizaciji srpskog duha, tumačiti kao vrijeme pravljenja nove srpske države koja se pomjerila na sjeverozapad. Ostajući u sferama “nacionalne slave” u vremenu srpskih poraza u Hrvatskoj i BiH, ustvrđuje u ljeto 1995. da “svaka predaja ne zaslužuje prezrenje”, da “kapitulacija nije nacionalna sramota”, ali da to jeste “kapitulacija pred Hrvatima i muslimanima” i da on na tu “sramotu i poraz” ne pristaje. Za njega je, prema ocjenama dr. Olivera Milosavljević, potpuno irelevantan individualan poraz pripadnika nacije, ukoliko nacija kao “individua” može nastaviti ka ostvarenju njegove pobjedničke “vizije”. Krajem 1998. govorio je da se, nakon svega, srpski narod integriše i homogenizuje, “sabija se i zaokružuje svoj životni prostor koji dobija etničke granice... zgušnjava se na svom životnom prostoru”, “primorani smo da stvaramo državu po sopstvenoj meri i snazi”. Ne pominje ipak koje su to granice, jer ih sve još uvijek smatrao otvorenim: “SAD i Evropa su nas kaznile okupacijom BiH”. Sredinom 1999. Ćosić će “zamoliti” Miloševića da podnese ostavku. Krajem te godine, polazeći od pretpostavki nevinosti i nužne odbrane, on dolazi do spasonosnog odgovora - “razbijena nam je država”, “osuđeni smo”, “proglašeni smo”, “pretrpeli smo”, “branili smo”, zaključujući da je “otkazao” historijski “um”, da srpski narod nije imao dorasle “predvodnike i političare”, i kao kruna svega, da je njegova politička odgovornost “kolektivna”. Savjetuje da treba ujediniti “crkvu i državu u brizi za srpski narod”, što je zapravo stari, organistički obrazac vladike Nikolaja Velimirovića o odnosu crkve i države. Krajem 2002. Haški tribunal uputio je poziv Ćosiću da se pojavi kao svjedok u procesu protiv Slobodana Miloševića, uz garanciju tužioca da “neće biti uhapšen za dela koja potpadaju pod jurisdikciju Tribunala pre, tokom i nakon razgovora”. Odgovorio je da ne može svjedočiti jer je star i bolestan. Ponavlja često: “Istorija nas je na kraju ovog veka porazila”. “Politika” u novembru 2003. prenosi njegove riječi: “Ja spokojno stojim pred sudom savremenika i istorije”. Prognozira, pak, da će bitna promjena srpskog položaja nastati sa promjenama evropske i svjetske konstelacije i neminovnim razbijanjem djelujućih monolita u globalnoj imperijalnoj strategiji.

Patološka Ćosićeva želja, ustvrđuje Todorović, za vlašću, za “usrećivanjem ljudi”, i njegova ideja da samo on može definitivno riješiti srpsko nacionalno pitanje, dovela je na kraju XX stoljeća srpski narod u inferioran položaj i izolaciju. Izostala je, kako ukazuju brojni analitičari, samorefleksija, posebno kada su u pitanju počinjeni masovni zločini. Ćosićeva argumentacija da bi insistiranje na vlastitoj odgovornosti “protivničkoj strani dalo argument da nas ucenjuje” inferiorna je u intelektualnom i moralnom pogledu. Bila mu je potrebna historija narisana crnim bojama da bi umirio svoju savjest, da bi se prikriji katastrofalni promašaji. Hobsbaum je primjetio u *Dobu extrema* da je možda najupadljivija karakteristika kraja XX stoljeća,

napetost između ubrzanja procesa globalizacije i nesposobnosti i društvenih ustanova i kolektivne svijesti ljudi da taj proces prihvate.

Nakon čitanja Todorovićeve knjige ostaje utisak da je Dobrica Ćosić sinonim za jedan dominantni, anahroni mentalni sklop u Srbiji krajem XX ali i početkom XXI stoljeća, da se ne radi samo o jednoj ličnosti, već o generacijama intelektualaca izrašlih na jednoj problematičnoj ideologiji, u čijoj je suštini ostala i dalje upravo Ćosićeva misao. Na Balkanu ratovi u glavama generacija mentalno dugo traju i nakon svog fizičkog okončanja. Mentalitet se, kao i identitet, formira u procesima dugog trajanja. Zagovaranje ideologije “novog legalizma” i “demokratskog nacionalizma” u balkanskim uvjetima jeste naknadno pravdanje tribalizma. Karlo Sforca je napisao da, što su greške veće, što su njihove posljedice krvavije ili prijete da će biti takve, tim ljudi teže priznaju da su se prevarili. U pisanju historije postojanja i raspada Jugoslavije moraće se, imajući u obzir sve činjenice, pričati sa više obazrivosti i znanja, uz ispitivanje odgovornosti dijela vodeće, kompromitirane srpske elite, svih onih koji su bili ideolozi ratne politike i zločina. Svako se mora suočiti sa istinom o sebi, kao preduvjetom samoosvješćivanja. Dr. Latinka Perović je upozorila kako bez pune svijesti, u prvom redu onih koji se smatraju “solju nacije”, o tome da su upravo oni napravili stratešku grešku, nema ni stvarnog preokreta u narodu. Davno je uočeno da su doktrinirani projektanti budućnosti isključivi - samo oni posjeduju istinu, što proizvodi nekrofilni svijet u kome se sve napada što je van zamišljene budućnosti. Oni nikada ne uče od drugih, oni hoće samo da podučavaju druge. ■

Safet Bandžović

Živorad Kovačević, *Srbija i svet: Između arogancije i poniznosti*, izd. Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji, Beograd 2004, 327.

Živorad Kovačević je ličnost bogatog životnog i profesionalnog iskustva. Kao američki postdiplomac magistrirao je političke nauke na Kalifornijskom univerzitetu (1960), zatim je specijalizirao međunarodne odnose na Harvardu, uz profesora i mentora Henrija Kisindžera. Bio je gradonačelnik Beograda (1974-1982), član Savezne vlade SFRJ za ekonomske odnose sa inostranstvom, posebno zadužen za odnose sa SAD (1982-1986), potom preposljednji jugoslavenski ambasador u Vašingtonu (1987-1989). S tog mjesta je opozvan zbog neslaganja sa tadašnjom "politikom Beograda", jer "nije mogao, niti hteo da se prilagodi novim tendencijama koje su, ustvari, razbijale jedinstvenu jugoslovensku spoljnu politiku". Jedan je od rijetkih političara koji je već u vremenu produblivanja krize jugoslavenske države "video dalje i hteo drukčije". Kao diplomata susreo se sa šest američkih predsjednika: od Džona Kenedija do Džordža Buša starijeg. Nakon prijevremenog penzionisanja posvećuje se pisanju i objavljivanju dva rječnika: "Srpsko-engleskih idioma, izraza i izreka" i "Englesko-srpskog frazeološkog rječnika"; aktivno se angažuje u nevladinim organizacijama kojima su antiratna opcija i tolerancija osnov programa. Djeluje u Evropskom pokretu u Srbiji, Forumu za međunarodne odnose i Igmanskoj inicijativi.

Kovačevićeva knjiga, koju čini izbor njegovih tekstova, javnih nastupa i iskaza 1990-2004, objavljena je u okviru afirmirane edicije *Svedočanstva* Helsinškog odbora za ljudska prava. Ona je dokument o stanovištima koje je Kovačević zastupao i sa kojih je djelovao. Posebnu pažnju u ovoj knjizi izazivaju njegova razmatranja američke politike na Balkanu kao i ocjene o mjestu i ulozi Srbije u savremenom svijetu, njenu destruktivnu vezanost za prevaziđene ideološke i geopolitičke paradigme. Reakcija međunarodne zajednice, o kojoj se ipak ne može govoriti u jednini, već u množini, na raspad Jugoslavije i na ratove koji su uslijedili, bila je spora, neodlučna i često nekonzistentna. Jugoslavenska kriza je od početka sagledavana kao evropski problem, iako Evropa, odnosno Evropska zajednica nije bila pripremljena za događaje u Jugoslaviji. Evropa, zabavljena Mاستrihtom i impresionirana ujedinjenjem Njemačke, potcjenila je sukobe na Balkanu i razornu energiju nacionalizma, podržavala jedne protiv drugih i više dolivala ulje na vatru nego što je gasila požar. Razli-

čiti stavovi evropskih zemalja spriječavali su usaglašavanje zajedničke politike prema krizi. Bosna je doista dugo bila “svačija Španija”. Plaćena je na ovom dijelu Balkanu visoka cijena za godine neodlučnosti, indiferentnosti glavnih međunarodnih faktora, nedostatka sveevropske koncepcije, kalkuliranja i iracionalnog eksperimentiranja. Tu je, u razrješavanju konflikata i smirivanju napetosti, posebno bila značajna i složena uloga SAD.

Tradicionalna američka podrška socijalističkoj Jugoslaviji zasnivala se na očekivanju da ona može postati model jednog istočnoevropskog sistema, nezavisnog u odnosu na SSSR. “*Sve dok je trajao hladni rat, Jugoslavija je bila zaštićeno i ponekad maženo dijete američke i zapadne diplomatije*” – govorio je Voren Cimerman. On je bio prvi koji je, kao novi američki ambasador u SFRJ, donio važnu poruku koja u Beogradu nikada nije shvaćena, da Jugoslavija više nema ono mjesto koje je imala, ne zato što se ona promijenila, nego što se promijenio svijet. Jugoslavija nije imala više geopolitički značaj kao ravnoteža između NATO i Varšavskog pakta. U Beogradu, pak, nisu primjetili tektonske promjene, niti shvatili da nastaje nova era, da se Berlinski zid nepovratno urušio, nego su snage usmjerili na organiziranje novog kongresa SKJ, na jedinstvo komunista. Kako su se stvari dalje odvijale, mijenjao se i stav zvaničnog Vašingtona. Cimerman će u maju 1992. u jednom povjerljivom izvještaju iz Beograda, sa koga je oznaka tajnosti skinuta u martu 1997, ustvrditi da se razbijanje Jugoslavije nije moglo ostvariti bez masovnog nasilja: “najveći dio kritike na račun američke politike prema Jugoslaviji zasniva se na tvrdnji da smo bili slijepi na pritiske za nezavisnost i da smo zato propustili da uskočimo u voz sa većinom. Mi nismo bili slijepi; samo smo vidjeli da taj voz vodi u “Armagedon”. Nacionalizam polarizuje; u Jugoslaviji, nakon kolapsa Markovićevog eksperimenta, nije postojao prostor između Tuđmana i Miloševića, na kome bi Zapad mogao da djeluje. Markovićeva Jugoslavija je naginjala ka demokratiji, Miloševićeva Jugoslavija se udaljavala od nje. Zato su SAD i Evropska zajednica bile jednostavno prisutne destrukciji, umjesto da su doprinosile njenom stvaranju”. Za njega je “ubistvo Jugoslavije bio zločin domaćeg nasilja”.

Politika SAD prema jugoslavenskoj krizi bila je, imajući pritom u vidu problematični koncept američke posthladnoratovske spoljne politike i vizije rješavanja globalnih problema, mješavina dosljednosti i nedosljednosti, jasnog sagledavanja situacije i pogrešnih procjena, kontinuiteta i zaokreta, principa i pragmatizma, punog angažiranja i pasivnosti. Američka politika bila je u mnogo čemu ambivalentna i imala je krivudav tok – od aktivnog zastupanja očuvanja nezavisnosti, jedinstva i teritorijalne cjelovitosti Jugoslavije na početku krize (šest mjeseci poslije drugih priznala je otcjepljenje republika), pa sve do dezangažiranja, pod strahom da ne bude uvučena u drugi Vijetnam, uspostave distance i prepuštanja inicijative i odluka Evropi u jesen 1991. da se uključi i potraži rješenja. To je bila velika greška sa te-

škim posljedicama, jer se Evropa, nedovoljno politički integrisana, loše pripremljena, nije pokazala spremnom i dolasom da tu tešku krizu u rubnom regionu ozbiljno rješava, stavljajući svoje sopstveno jedinstvo iznad principa i adekvatnog reagiranja. Strategiji iza ograničenih akcija nedostajala je koherentnost. Roj Gatman, američki novinar, dobitnik Pulicerove nagrade za izvještavanje tokom rata u BiH, reći će 2005. godine: “*da je bilo do Evropljana, BiH bi bila zbrisana sa lica zemlje. Oni su bili spremni zatvoriti oči pred nestankom te zemlje, ali su se Amerikanci umiješali*”. Američki pritisak je uvijek bio potrebnii sastojak u odnosima sa tromom, dugim procesima sklonom Evropskom unijom.

Amerikanci su dugo vodili “cik-cak politiku”, ocjenjuje Ž. Kovačević: priznali su BiH, što nije spriječilo niti odložilo izbijanje sukoba, već ga je, po svemu sudeći, samo ubrzalo; minirali su Vens-Ovenov plan, oko koga je bio postignut konsenzus u Evropskoj zajednici; nisu se mnogo uzbudili zbog hrvatske ofanzive na Krajinu, ali kada su hrvatske i bosanske trupe došle na domak Banjaluke, poslali su Ričarda Holbruka da ih zaustavi, jer nisu htjeli da se potpuno promijeni balans snaga. Medlin Olbrajt će navesti da su tri stvari zapravo okončale rat u BiH. Prva je bila gubitak svake mjere kod paljanskog rukovodstva bosanskih Srba. Godinama su igrali, dosta uspješno, na kartu nemoći Zapada, ali nisu znali kada i gdje trebaju stati. Druga stvar je bila uspješna hrvatska ofanziva na Krajinu početkom avgusta 1995. kada je bosanskim Srbima upućena jasna poruka da nisu nepobjedivi, da više ne mogu računati na Miloševićevu pomoć. Treća stvar je bila spremnost predsjednika Klintona da “uzme stvar u svoje ruke”, iskazujući još jednom američku “hipermoć” u međunarodnim odnosima, posebno prema “staroj Evropi”.

Za razliku od unutrašnje politike, u američkoj spoljnoj politici postoji jedan bazični, bipartijski konsenzus. U suštini nema pretjeranih razlika. U toj politici postoje stalno dva ekstrema: jedan je *vilsonijevski*, moralizatorski, vredonosno zasnovan, a drugi se uslovno može nazvati *kisindžerovski*, sa fokusom na *raison d`état*, zasnovan na realpolitici. Amerikanci nastoje da se između njih ne opredjeljuju, već da, ukoliko mogu, sretno kombiniraju oba principa, smatrajući prvi dosta naivnim i ne-realnim, a drugi suviše ciničnim i neproaktivnim, iako ovaj drugi češće preovlađuje. Mada vole da se pozivaju na prvi, sam Dejtonski sporazum 1995. – jedan međunarodni protektorat nad cijelim regionom, izraz je pomirenja ta dva principa.

Sa Dejtonom, koji je bio njihova ideja, Amerika se ponovo vratila balkanskom regionu na velika vrata, ali sada u stilu jedne maksimalno pragmatične politike. Kovačević piše da Amerikanci nemaju evropsku sklonost prema velikim koncepcijskim šemama, da svoju politiku grade na postignutim uspjesima. Ništa ne uspeva kao uspjeh - omiljena je američka uzrečica. U Dejtonskom sporazumu nađena je ona srednja linija između dviju stalno prisutnih determinanti američke spoljne politike moralizma i realpolitike. Danijel Server, direktor Američkog instituta za mir, ustvrdio je

da su SAD tokom posljednje decenije XX stoljeća htjele izbjeći stvaranje *“islamske državnice kao rezultata bošnjačko-srpskog i bošnjačko-hrvatskog sukoba. Za SAD bi takva tvorevina bila platforma za iransko teroriziranje Evrope. U to vrijeme ovako nešto izgledalo je kao ozbiljan rizik... Federacija BiH, čije sam stvaranje tokom ratnog perioda i lično podržao, imala je ključnu ulogu u onemogućavanju stvaranja islamske državnice”*. Dolazak američkih vojnika i u ovaj dio Balkana je investicija na duži rok. Oni su došli da tu i ostanu.

Nakon Dejtona opet je došlo do još jednog, ali prelomnog zaokreta, u američkoj politici prema Miloševiću, pragmatiku željnom apsolutne moći. Oni mu nikada nisu do kraja vjerovali, pa su smislili “spoljni zid sankcija”. Pošto je njegov režim sve grublje i agresivnije ispoljavao svoje autoritarno lice, u Vašingtonu se došlo do kardinalnijeg zaključka: ne samo da Milošević ne može biti više smatran faktorom mira i stabilnosti u regionu, već obrnuto, on je upravo taj - sada “balkanski kasapin”, koji tu stabilnost direktno ugrožava. Nova promjena američkog kursa značila je konačno otpisivanje Miloševića.

Srpski nacionalizam i populističke tendencije imaju dugu tradiciju i duboke korijene. Projekat “Velike Srbije” bio je, ne samo anahron i naopak, već i nerealan, jer je pretpostavljao premještanje stanovništva i etničko čišćenje velikih razmjera i potpuno preuređenje granica na Balkanu. Svako razuman je morao znati da međunarodna zajednica, bez obzira na sve svoje slabosti, to neće dopustiti. Paradoksalno zvuči, ali možda je upravo iracionalnost čitavog projekta, ustvrđuje Kovačević, doprinijela masovnoj opijenosti srpskog naroda svojim vođom, uz masovne propagandne poruke o antisrpskoj zavjeri i uvjerljivost koju su toj tezi i legitimitetu projekta dala mnoga zvučna imena.

Srbija je od početka krize potcjenjivala međunarodni faktor, prosuđujući da će razlike među velikim silama onemogućiti donošenje jedinstvenih mjera osude i kažnjavanja, te da se izvrđavanjem i odugovlačenjem mogu izbjeći prihvaćene obaveze. Politika Srbije, odnosno Slobodana Milošević prema SAD je pogrešno prosuđivala stavove SAD i loše čitala poruke i česta upozorenja. Milošević je mjesecima 1989. arogantno odbijao da primi Cimermana, ambasadora SAD, jer je bio “besan na njega” što nije prisustvovao mitingu na Gazimestanu. U prvom razgovoru, nakon te “kazne”, Milošević je, poluprijeteći, njemu rekao: “Ako dođe do secesije, Srbija je znatno veća od Slovenije. Tačnije, veći smo od mnogih evropskih zemalja. SAD treba da gledaju tamo gde leže njihovi interesi”. Beograd je u velikoj mjeri u posljednjoj deceniji XX stoljeća potcjenio značaj i snage svjetskog, a naročito američkog javnog mnjenja. Strašne slike su odgovorne za opredjeljivanje ljudi i vlada o agresoru i žrtvi, a ne CNN kojih ih je prenosio. Srpska politika je neadekvatno interpretirala američke motive i interese, neutemeljeno računala sa tradicionalnim ili ideološkim saveznicima i živjela u iluziji da se stvari mogu prethodno faktički svršiti na te-

renu, a onda Amerikancima i Evropi neće preostati ništa drugo nego da se pomire sa novim stanjem stvari i njihovim legaliziranjem. Ta politika, u jednom periodu izazivačka, a u drugom ponizna, bila je u suštini ignorantna, potcjenjivačka i diletantska u odnosu na međunarodni faktor i posebno SAD. Iznudeni i zakašnjeli koraci predstavljaju najgori mogući izbor u politici. Kovačević smatra da se srpska shvatanja o svijetu, o zavjerama i novim svjetskih poretcima, o tradicionalnim prijateljima i neprijateljima, o procesu donošenja odluka u svijetu – vrlo provincijalna. Spoznaje o svijetu su stvarno sporadične i najčešće neutemeljene. Dug je put do samosvjesnog građanina koji ima razvijenu kritičku svijest, koji nije opterećen naslagama prošlosti, problematičnom etnifikacijom politike i traumama poniženog nacionalizma. Vatra isto gori, kazao je Aristotel, u Grčkoj i Persiji, ali se ideje o dobru i zlu razlikuju od mjesta do mjesta. Svijet se mijenja, svi se prilagođavaju novim realnostima, pri čemu glavni motiv nisu ljubav, mržnja, tradicionalno prijateljstvo, duhovno, slavensko ili pravoslavno srodstvo, već uvijek i samo sopstveni interes. Još polovinom XIX stoljeća, lord Palmerston, britanski premijer, u Donjem domu je izrekao diktum koji i danas važi: *“Mi nemamo vječite saveznike i trajne neprijatelje. Naši interesi su jedino vječiti i trajni, i naša je dužnost njih da štitimo”*. Demokratski principi za-državaju se na Zapadu mahom za unutrašnju upotrebu.

Živorad Kovačević je svojevremeno napisao jedan članak za beogradsku “Politiku” pod nazivom *Tri bukagije na nogama Srbije*. Bukagije su olovne kugle koje nose zatvorenici da ne bi mogli ići brzo. Ta tri okova Srbije, po njemu, su: Hag, Kosovo i odnosi sa Crnom Gorom. Bez te tri bukagije ona bi išla mnogo brže. Srbija mora dobiti sopstveni okvir u kome može preuzeti suvereno odgovornost za evropsku budućnost. Kovačević ustvrđuje da je Jugoslavija nakon svog “klasičnog samoubistva”, završena priča, i da bi kompletan slogan pod kojim će region graditi svoju evropsku budućnost trebao glasiti: stabilnost, mir, demokratija i razvoj. Demokratija i multikulturalizam posjeduju neke zajedničke principe: toleranciju, benevolentnost prema razlikama, otvorenost prema drugom i drugačijem. ■

Safet Bandžović

**Suad Ćupina, *Izdaje i odbrana Hercegovine '91-'95,*
Vijeće Kongresa bošnjačkih intelektualaca, Sarajevo, 2006, 674.**

Sve što se napiše i objavi na ovu temu pozitivno je zbog činjenice da su se ljudi osmjelili da pišu. Pisati i dati svoje viđenje agresije i rata na prostoru Bosne i Hercegovine, koji su se odvijali od 1991. do 1995. godine (a u nekim svojim pojavnim oblicima traju i danas), nije nimalo lak posao. Šutnja je najgora. Stoga je autor iskazao hrabrost da svoje viđenje pretoči u knjigu i ostavi još jedan vrijedan dokaz (dokument) da je na Bosnu i Hercegovinu izvršena agresija i genocid.

Generalno, nije dobro što većina ljudi koji su nešto značili u ratu (obavljali odgovorne političke i vojne funkcije) drže dokumente nastale u tom periodu kod sebe, kao da je riječ o njihovom privatnom vlasništvu. Ti dokumenti su nedostupni istraživačima jer nisu u arhivima gdje im je mjesto. Naime, bez dokumenata nema pune istine, pa stoga nema ni istorije. A ako nema istorije nema ni naroda, što onima koji su izvršili agresiju na Bosnu i Hercegovinu itekako ide na ruku.

Sve što je do sada napisano na ovu temu, iz pera domaćih ljudi, osvjetljavalo je samo jedan aspekt, jednu stranu dešavanja: neprijatelja i agresiju. Ovaj je rukopis vrlo značajan jer pored ostalog otvara i drugi aspekt-unutrašnji, tj. šta se događalo unutar snaga odbrane, u redovima ljudi koji su se našli na udaru dvije države: SRJ i Hrvatske, i uz to morali su se nositi sa domaćim kolaboracionistima.

Knjiga Suada Ćupine sastoji se iz dva dijela. U prvom dijelu detaljno su analizirani različiti aspekti srpskog fašizma u agresiji na Bosnu i Hercegovinu. Pripreme za oružanu agresiju podrazumijevale su oduzimanje oružja od teritorijalne odbrane i stavljanje iste pod kontrolu vojnog vrha u Beogradu. U tom smislu autor predočava stavove i naređenja za razoružanje TO BiH, te pobraja lokacije i daje broјčane pokazatelje o oružju TO BiH.

Problemi mobilizacije (koja je prilagođena velikosrpskim planovima), posmatrani su kroz otpore i sankcije prema jednoj strani, i kroz mobilizaciju Srba u Bosanskoj krajini na drugoj strani. Nakon toga uslijedili su teror, prijetnje, demonstracija sile, sve vrste propagande, četničke barikade i dr. Dok JNA demonstrira silu, a srbijanski i crnogorski rezervisti u redovima JNA siju teror, dotle srpska skupština SAO Hercegovine uz podršku JNA ruši civilnu vlast. Dakle, politički scenarij SDS za Hercegovinu je prepoznatljiv iz dešavanja u Hrvatskoj: na razne načine stvara-

nje psihoze ratnog stanja, produbljivanje haosa, kulminacija terora i na kraju ostvarena agresija.

Procjena komande 2. vojne oblasti još je jedan u nizu dokaza o planovima agresije na Bosnu i Hercegovinu. Iz nje se vide planovi, aktivnosti i način djelovanja JNA s jedne strane, dok sa druge, očigledno vojni vrh JNA već tretira Bosnu i Hercegovinu kao srpsku i "onu drugu". Ova procjena je dokaz da se general Kukanjac stara samo o snagama tzv. JNA, rezervistima i dobrovoljcima, odnosno onim snagama koje su u funkciji "srpske stvari", brine o njima i naoružava ih. Sve druge Kukanjac posmatra kao neprijatelje. Pored JNA i SDS naoružava Srbe, čime se dodatno povećava haos i uznemirenost nesrpskog stanovništva.

Autor nizom dokumenata, opservacija i zaključaka dokazuje planske i koordinirane pripreme za agresiju na Bosnu i Hercegovinu, te realizaciju iste. Iz teksta je očigledno da su sve operacije "strategije sukoba niskog intenziteta" vođene iz jednog centra, te da su u tom smislu i "spoljna i unutrašnja kliješta" u potpunosti sinhronizirana. Nakon aktivnosti na pripremama uslijedio je čin otvorene agresije (rat). Dakle, rat je u potpunosti prenešen iz Hrvatske u Bosnu i Hercegovinu (ovdje treba reći da autor ispravno određuje datum otpočinjanja agresije na BiH: septembar 1991, napad na selo Ravno).

Republičke institucije u pokušaju zaštite od haosa i terora provode referendum za suverenu republiku Bosnu i Hercegovinu. Eskaliranjem terora uslijedile su aktivnosti na organizaciji odbrane, mobilizaciji u redove branilaca, te zahtjevi da JNA napusti BiH. U međuvremenu, četnički vojvoda Vojislav Šešelj dolazi u Hercegovinu s ciljem dodatne organizacije i "pravljenja fašističkog poretka", te organizovanja i koordiniranja progona i ubijanja Bošnjaka muslimana.

Dakle, četnici su krenuli u ostvarenje svog sna o velikoj Srbiji progonom Bošnjaka iz istočne Hercegovine. O tome svjedoče spiskovi ubijenih i izvršilaca zločina za Nevesinje, Bileću, Gacko i Fazlagića kulu. Nakon ovih, dešavaju se zločini u centralnoj Hercegovini. Dokaz za to su popisi nestalih iz Mostara, ali takođe i popisi zločinaca, saučesnika i artiljeraca koji su granatirali Mostar.

Iz pokazatelja o stanju kadra do rata u osnovnim i srednjim školama te javnim ustanovama Mostara, jasno je da su na svim nivoima Srbi dominirali. Ovo je samo još jedan dokaz da je floskula o ugroženosti Srba bila u funkciji priprema za otpočinjanje otvorene agresije. Uništavanje kulturno-istorijskog naslijeđa, svega onoga što svjedoči o postojanju Bošnjaka na ovim prostorima, kao i zajedničko agresorsko rušenje mostova, potvrđuje dogovorenog urbicida nad Mostarom kao i drugim hercegovačkim gradovima.

U smislu zajedničkog djelovanja oba agresora (SRJ i Hrvatske), autor podcrtava dogovore Milošević-Tuđman, kao i dogovore na lokalnom nivou o podjeli Hercegovine i samog Mostara. Iz ovog perioda, sa jednog od sastanaka o podjeli, osta-

la je zabilježena opaska jednog od učesnika: "Neretva je granica, mi desno, vi lijevo." Na upit drugog: "A šta sa Muslimanima?", prvi je odgovorio: "Zna se. Oni niz Neretvu." Pored ovoga, iz teksta je vidljivo da je "strategija trećina", koja je inaugurisana u NDH još u Drugom svjetskom ratu, i ovdje primjenjivana. Autor to vrlo zorno pokazuje dokumentirajući progone, ubistva, te pokrštavanje muslimana Bošnjaka Hercegovine.

U drugom dijelu knjige analizirana je uloga Tuđmanovog režima u agresiji na R BiH. Cilj je bio (u dogovoru sa Srbima) podjela Bosne i Hercegovine. S tim u vezi organizovana je i inaugurisana hrvatska zajednica Herceg-Bosna, a nakon toga i HVO kao njena oružana komponenta. Formiranjem općinskog stožera HVO Mostar, shodno odlukama HDZ-a, HVO je definitivno stavljen u funkciju uništenja R BiH. Naravno, u ovom je imao svesrdnu pomoć HV, na čelu sa generalom Jankom Bobetkom.

Posljedice fašističke politike HZHB na čelu sa HDZ-om bili su progoni, ubistva, uništavanje objekata obrazovnog sistema, zdravstva, privrednih i komunikacijskih objekata, te pljačka svega što se dalo opljačkati. Ultimatumi legalnoj vlasti R BiH, dati od strane kvislinške vlasti HZHB, odnosno HV i HVO, klasične su ucjene i dokazi o agresiji. HZHB i HVO bili su u svakom pogledu podređeni Republici Hrvatskoj, a njihova djelatnost bila je usmjerena na ukidanje legalnih vlasti u Hercegovini, te podjelu države Bosne i Hercegovine.

Autor iscrpno analizira pravce djelovanja paradržavne tvorevine HZHB i podcrtava razaranje Mostara, katastrofalnu humanitarnu situaciju, pljačke, oružani sukob A RBiH i HVO, te ulogu određenih ličnosti koje su djelovale na području Hercegovine (Dajdža, Jasmin Jaganjac, Ismet Hadžiosmanović, Juka Prazina, te zbijanja na Igmanu).

Predočavanjem niza dokumenata, autor ukazuje na djelovanje HDZ prema R BiH i bošnjačkom narodu, koje je u osnovi imalo iste sadržaje i karakteristike kao i djelovanje SDS, s ciljem nestanka države Bosne i Hercegovine. Dok četnici nisu zauzeli lijevu obalu Neretve, HDZ i HVO su bili samo u prigradskim naseljima Cim i Ilići (još od septembra 1991. godine). Nakon što su četnici zauzeli lijevu obalu Neretve, te uz podršku istih, kao i bošnjačkih izdajnika, HDZ je počela preuzimati i diktirati vlast. Jedini argument im je bio dobra logistika i bezrezervna podrška Hrvatske.

Savjet za posebne namjene općinskog odbora HVO je svom žestinom krenuo u pljačku Mostara i zloupotrebjavao svoj položaj. Nisu mu bili strana ni hapšenja ni ubistva. Autor navodi da do rata kriminogene osobe, u toku rata postaju moćnici i biznismeni u Mostaru i Hercegovini. Grunt i katastar pokazuju da su do rata bili sirotinja u odnosu na ono čime danas raspolažu.

Kada se govori o podjeli Mostara, riječ je o podjeli dogovorenoj između Srba i Hrvata, na srpski i hrvatski dio, pri čemu za Bošnjake tu, kao i u čitavoj Hercegovini nema mjesta. Sve druge podjele se generišu kako bi se prikrla ova ključna podjela.

U vezi sa odbranom Mostara, jasno je da se ovaj grad nalazio u najspecifičnijem obliku odbrane u smislu da je od maja 1993. godine vodio borbu (branio se) sa dva neprijatelja, od kojih je i jedan i drugi želio svoj dio Mostara-Srbi lijevu, Hrvati desnu obalu Neretve. Autor podvlači da je odbrana od agresije u Hercegovini bila koncipirana na osnovama iskustava antifašističke borbe iz Drugog svjetskog rata.

U pojedinim situacijama izvanredno su povučene paralele sa dešavanjima u Drugom svjetskom ratu. Ima mnogo sličnosti kada su zločini i izvršioци zločina u pitanju, s tom razlikom što su u završnici zlikovci iz onoga rata pobjegli do prašuma Južne Amerike, a ovi današnji još uvijek vode glavnu riječ i na istaknutim su političkim pozicijama (dovoljno je vidjeti koliko je žilava struktura vlasti HDZ u Stocu). Nakon Drugog svjetskog rata Nirnberškim procesom energično je završeno poglavlje nacizma i zlikovaca. Danas, deset godina nakon završetka rata, MZ nas ubjeđuje da će ratni zlikovci biti uhapšeni najkasnije kada umru prirodnom smrću.

Zbog toga mislim da je autor mogao više reći o odnosu stranog faktora (Međunarodne zajednice) prema BiH, što u potpunosti korespondira sa odnosom prema Mostaru ili Sarajevu. Premalo je u knjizi rečeno o ulozi MZ kada su glavni potezi u pitanju u vezi sa Mostarom (MZ je pristala na faktičko stanje). S ovim aspektom slika bi bila kompletna. Isto tako nedovoljno je obrađena uloga katoličkog klera u Hercegovini (posebno biskupa Perića).

Ova knjiga nastala je iz pera učesnika ratnih zbivanja, odnosno odbrane R BiH. U njoj autor donosi prvi put na jednom mjestu izuzetno važne dokumente koji sve ono o čemu piše i potvrđuju. Ovom je knjigom otvoren unutrašnji aspekt događanja u redovima branilaca BiH (ili "branilaca").

Uložen je veliki napor da se progovori o svemu, da se sve zabilježi, jer je zbog istine sve bitno, zbog čega se tekst u pojedinim dijelovima doima preopširno, a opet u pojedinim čini se da se moglo još toga reći. Bez obzira na to, pojava ove knjige zaslužuje pažnju kako naučne, tako i šire javnosti, kao i svih onih koji imaju šta da kažu i napišu o izdajama i odbrani Hercegovine. ■

Senija Milišić

Ibrahim Alibegović, *U potrazi za istinom o ratu u Bosni*,
izd. "Ljiljan", Sarajevo 2004, 430.

Ibrahim Alibegović (Ključ, 1935), general-potpukovnik JNA, bio je načelnik Škole opštenarodne odbrane i ujedno zamjenik načelnika Centra visokih vojnih škola "Maršal Tito" u Beogradu. Visoku vojnu karijeru je svojevrijem prekinuo u aprilu 1992. zbog agresije JNA na BiH i zločinačkog odnosa prema bošnjačkom narodu. Duboko uvjeren kako do oružanog nasilja u BiH nije trebalo doći, da posebno bošnjački narod nije tome dao povoda, otvoreno je osuđivao i markirao namjere i postupke pristalica velikosrpskog nacionalizma. O tome svjedoče brojni članci koje je napisao i objavio 1992-2000. dok je, kao penzioner, živio u Beogradu. Oni su sada objedinjeni unutar ove knjige, nastale pod snažnim uticajem misli A. Čehova "da se čast ne može oduzeti, ali se može izgubiti". Alibegovićeva pisanje, uz snažna emotivna, dramatična preživljavanja, bilo je ujedno i otpor prijetećem osjećanju da mu je "dotadašnji život promašen, a preostali bez smisla. Pitao sam se bezbroj puta kako to, da nikada nisam ni pomislio, a kamoli mogao da povjerujem, da može doći do unutrašnjeg sukoba... Tek mi je ovo vrijeme u kome sam počeo da ulazim u zrele godine otvorilo oči i pružilo šansu da shvatim istoriju velikosrpskog nacionalizma". Čitav splet "čudnih" okolnosti, koje će jednom valjda biti razjašnjene, uticao je da se general Ibrahim Alibegović ne nađe 1992. u BiH, u jedinicama i vrhu Armije RBiH. General Rasim Delić je, u predgovoru ove knjige, pored ostalog, ocjenjujući Alibegovića kao autoritativnog, iskusnog, sposobnog vojnog stratega i komandanta, koga je svojedobno upoznao kao pukovnika JNA i komandanta divizije u Tuzli, istakao: "I danas mislim da bi sa generalom Ibrahimom Alibegovićem na čelu Armije RBiH postigla još bolje rezultate".

Alibegovićeva knjiga dokumentarno čuva od zaborava i otkriva dio te bliske, ali složene prošlosti kroz prezentiranje dijela njegove spisateljske djelatnosti, onog što je, osjećajući se pozvanim i prozvanim, uz duboka unutrašnja proživljanja i sve tragove koja ona ostavljaju, iznosio u štampi, na brojnim nevladinim forumima ili, motiviran raznim povodima, upućivao na razne adrese, kao i kroz neke svoje publicističke priloge. Kao čovjek, intelektualac, penzionisani general JNA, smatrao se moralno obaveznim da kaže ono što misli i da iskaže spremnost da za to snosi eventualnu odgovornost. Da bi se Alibegovićevi članci i prilozi mogli potpunije shvatiti, potre-

bno je dobro poznavati vrijeme i ambijent u kojem su nastajali. U njima je sadržan i znatan dio životnog puta autora koji je, kao i čitava njegova generacija, doživio zanešenjački uspon i strmoglav pad ideja koje su ih nosile u njihovom poletnom “jurišu na nebo”, otvarajući, nakon svega, puteve nimalo jednostavnog, kritičkog preispitivanja sopstvenih biografija, života i iluzija. Uostalom, kako piše Solženjecin, *“niko još od zemnih ljudi nije uspio da predkaže sve neočekivane korake historije”*. Brojne ličnosti iz dobrog dijela tih generacija su, pak, u svom životnom vijeku konvertitski prešli put od poletnih, mladih komunista do ostarjelih antikomunista i ostrašćenih nacionalista, postajući radikalni misionari potpuno različitih ideja. Alibegović navodi slučaj trijumfalnog nastupa generala Ratka Mladića, u jeku rata u BiH, pred nekoliko hiljada penzioniranih oficira bivše JNA u “Sava centru”, na Novom Beogradu. Mladićevo izlaganje bilo je popraćeno burnim odobravanjima i ovacijama za “podvige” VRS.

Borba pisanom, argumentiranom riječju iz beogradske sredine za prodor činjenica o onom što je zadesilo BiH i bošnjački narod je moralna obaveza koju se usudio da prihvati tek mali broj bošnjačkih intelektualaca u Beogradu, ali i u Srbiji i Crnoj Gori, u situaciji kada je svaka javna djelatnost nosila izolaciju, svojevrtni rizik i često se doimala kao usamljeni, beznadežni glas “vapajućeg u pustinji”. Alibegović navodi da je bio u prilici da u Beogradu na skupovima nevladinih organizacija vidi one “koji su u namjeri da budu zapaženi od policijskih doušnika davali do znanja kako se ne osjećaju muslimanima iako nose ta imena”. I takvi su dio bošnjačke priče i fatuma. Fihte je davno napisao da je svako odabrao takvu filozofiju kakav je čovjek. Alibegovićeva istupanja je bilo smion čin u teškim okolnostima nastojanja uspravnog stajanja i pokoravanja straha, u napetom okruženju pored svega čemu se nezaštićeni pojedinac izlaže, potvrda nemirenja i otpora sumornoj stvarnosti i “vremenu nepodnošljive lakoće umiranja”, intelektualna pobuna protiv rata, razaranja, propagiranja mržnje i falsificiranja istine. Za ulazak u jednu beogradsku vojnu ustanovu Srbi i Crnogorci imali su, prema navodima “Borbe” krajem marta 1993, plave propusnice, dok su ostali, koji su u najkraćem roku trebali otići iz Vojske Jugoslavije, imali propusnice žute boje, što je neodoljivo asociiralo na žute trake iz vremena nacizma. Alibegović se, u takvim okolnostima, odvažio da, ne kalkulirajući, djeluje i kada je bila *“u ćutanju sigurnost”*, nalazeći se na strani pravde i istine.

Alibegovićeva knjiga posebno fokusira ulogu JNA “oružane sile svih naših naroda i narodnosti”, u “godinama raspleta” i pokušaja redefiniranja jugoslavenske države u pravcu zahtjeva srpskog nacionalizma i “srpskog mlađahnog vođe” Slobodana Miloševića. Armijski vrhovi su još od kraja sedamdesetih godina prošlog stoljeća, na osnovu dramatičnih analiza o ugroženosti socijalizma, narastanju opozicije, jačanju antijugoslavenskih aktivnosti, konfuzno razrađivali scenarije i mehanizme za očuvanje Jugoslavije, socijalizma i svoje vlasti. Odbrana poretka koji je dr-

žao na okupu jugoslavenske narode bila je primarna unutrašnja funkcija JNA. Predimenzionirana u odnosu na državne mogućnosti i potrebe, ona je bila ideološka, partijski vođena institucija, bastion pravovjernog konzervativnog komunizma i garant državnog jedinstva. Alarmantno stanje prešlo je u sve izraženiju paniku nakon Titove smrti, bez obzira na poznatu devizu *“I poslije Tita – Tito”*. Milovan Đilas je tada zapazio: *“Ako Armija ne može biti demokratizovana, razbiće Jugoslaviju”*. Tokom 1988. JNA je napustila dotadašnju stratejsku organizaciju, u kojoj su se armije kopnene vojske načelno poklapale sa republičkim granicama. Tada se formiraju vojne oblasti – vojišta koja se ne poklapaju sa republičkim granicama, sa centrima u Beogradu, Skoplju, Zagrebu i Splitu. Iz centra prvog vojišta u Beogradu kontrolisan je veliki dio Srbije, skoro čitava BiH i dobar dio Slavonije. Nakon pada Berlinskog zida vojni vrh, prema svjedočenju B. Jovića, ocjenjuje da američka i zapadna strategija prema Jugoslaviji *“počiva na dve tačke: prvo - na višepartijskom sistemu kojim misle da razore SKJ, a drugo, veruju da će preko višepartijskog sistema održati Jugoslaviju i prevesti je u građansku (zapadnu) Evropu”*. JNA, višedecenijski privilegirana i nedodirljiva, oslonjena na ratničku tradiciju srpskog naroda, istinski nikada nije prihvatila ustavnu odredbu da su republike zapravo države. Silazak komuniste sa vlasti u Sloveniji i Hrvatskoj bio je popraćen saopštenjima o *“privremenoj pobjedi kontrarevolucije”* i oduzimanjem oružja teritorijalnoj odbrani. Zbog svoje ideološki konzervirane osnove, spora i nedorasla iskušenjima, nije mogla preživjeti raspad SKJ, nakon čega je, da bi *“spasila Jugoslaviju”*, pristupila haotičnom razmatranju ideja o alternativnoj orijentaciji - od vojnog udara, iluzija o *“bratskoj pomoći”* SSSR-a i njegove oružane sile, zbog čega se general Veljko Kadijević, savezni sekretar za narodnu odbranu, u više navrata tajno sastajao sa maršalom Jazovim i Krjučkovim, šefom KGB-ea, - do konačnog oslonca *“slobodno lebdećeg federalnog tela”* na Srbiju i srpski nacionalni program. Nastojeći da očuva svoje dugogodišnje, velike privilegije, svoj atrofirani sistem, reducirala se u vojsku za *“bitku za Jugoslaviju”* i *“konačno ostvarivanje srpskog državnog i nacionalnog interesa”*, postajući instrument srpskog režima i stožer Miloševićeve agresivne politike. Misterije sadržaja njenih planova pod konspirativnim nazivima *“Ram”, “Avala”, “Jedinstvo”, “C-1”, “C-2”* plijenice još dugo pažnju naučnika.

Među alternativama u Jugoslaviji krajem 80-ih godina XX stoljeća, koje su bile antikomunističke, nije bilo one demokratske i jugoslavenske. Nacionalno pitanje postalo je jedina ideologija. Tradicija nacionalizma bila je jača i temeljnija nego tradicija demokratije. Planovi o nasilnom prekomponiranju jugoslavenske državne zajednice izašli su iz krugova srpske političke elite koja je mahom tretirala Jugoslaviju kao srpsku državu u kojoj žive i drugi narodi. Militarizacija Srbije intezivirana je već nakon Titove smrti. Na čelo Srbije tada dolazi general Nikola Ljubičić, koji je prije toga bio 13 godina na čelu Jugoslavenske narodne armije. Njegova teza da će *“Jugo-*

slaviju braniti Srbi i JNA” iskazivala je vladajuće poimanje Jugoslavije kao srpske države i JNA kao njene vojske. Još jedan general, Petar Gračanin, nakon smjene Ivana Stambolića, došao je na čelo Srbije. Vojska je bila institucija koja je tradicionalno uživala podršku u Srbiji. Srbija je, u predvečerje rata, insistirala na centraliziranoj vlasti sa osloncem na represivni aparat, posebno na vojsku. U svim planovima Beograda značajnu ulogu je imala upravo JNA. Nisu rijetki analitičari koji ukazuju da se ona već sredinom 80-ih godina XX stoljeća opredijelila za svoju neslavnu, rušilačku ulogu u kojoj će Jugoslavija biti poražena iznutra. Identificirajući se sa politikom S. Miloševića, koga smatra za “jedinog zagovornika” SFRJ a time i njenih interesa, JNA je od faktora jedinstva i očuvanja Jugoslavije postala srpska vojska - faktor njevog razaranja, braneći je od svih naroda koji su je sačinjavali, sem od Srba”.

Nemoguće je zanemariti kvantitativnu srpsko-crnogorsku etničku dominaciju u sastavu starješinskog kadra JNA, kao i nacionalizam kojim je bilo zahvaćeno i armijsko tkivo. Oficirski sastav JNA će doživjeti veliku ideološku transformaciju. Prema podacima iz 1985. među oficirskim kadrom bilo je 57,17% Srba, što je bilo 20,87% više od idealnog omjera u odnosu na broj stanovnika. U istoj godini oficiri Srbi, činili su 66,7% zapovjednika bataljona, 70,2% zapovjednika pukova-brigada i 52,8% zapovjednika divizija. Admiral Branko Mamula je ustvrdio da su Srbi (bez Crnogoraca) činili 60 odsto starješinskog kadra. Od oficira JNA koji nisu bili učesnici NOR-a, a rođeni su ili su vodili porijeklo sa teritorije BiH, u čin generala je 1983-1991. bilo proizvedeno 40 pukovnika. Od toga su bila četiri Hrvata, pet ih je bilo sa bošnjačkim imenima, dok su svi ostali bili srpske nacionalnosti. Alibegović iznosi 1992. da je zastupljenost oficira JNA bošnjačke nacionalnosti u njenom rukovodećem sastavu, posebno na istaknutim položajima, bila minorna i svedena na pojedinačne slučajeve, kao i njihovo školovanje na visokim vojnim školama. Uzroke nedovoljne zastupljenosti, treba tražiti i u nezainteresiranosti bošnjačkih predstavnika u političkom rukovodstvu BiH osamdesetih godina prošlog stoljeća, kao i među onima iz vojnog vrha koji to pitanje, čak ni u neslužbenim razgovorima, nisu pokretali. Bila je potiskivana i nacionalna svijest oficira JNA iz reda bošnjačkog naroda, pa su pojedinci do pred sam kraj postojanja JNA izjašnjavali kao pripadnici drugih nacionalnosti.

Tokom dva službena boravka u Sarajevu 1991. godine, generalu Alibegoviću su bošnjački političari govorili da prenese vojnom vrhu da su “Bosanci i Hercegovci spremni da daju svaki drugi lični dohodak za potrebe JNA”, da veze “između Srbije i Bosne može da se zasniva samo na tekovinama Narodnooslobodilačkog rata, a ne preko namjera Draže Mihailovića”, da se žele takvi odnosi da se “Srbi osjećaju na Baš-čaršiji kao da su na Oplencu”. Bošnjački političari su jedino tražili “da na teritoriji BiH bude regularna, dobro organizirana i disciplinirana vojska”. Alibegović piše da oni nisu željeli niti su bili spremni za rat. Odupirali su se i svim silama nasto-

jali da ne dođe do rata. On je bio svjestan tadašnjih podjela i napetosti u vrhu rukovodstva BiH, ali i problema u vrhu JNA. Nesreća je, piše on, bila u tome što u “vojnom vrhu JNA nije bilo ni dobre volje ni poštenih namjera”. JNA je orvelovski brzo prešla put od moćnog, decenijama maženog čuvara “klasnog bića” socijalističke Jugoslavije do isključivog zaštitnika “vaskolikog srpstva”. Predratna maršuta nošenja moštiju kneza Lazara poklapala se sa onom kuda su potom prošli tenkovi JNA. Ona je otvoreno izdala Jugoslaviju. JNA je, umjesto Jugoslavije, izuzetno složene višenacionalne zajednice, stala u odbranu režima u Beogradu, odigravši primarnu ulogu u određivanju karaktera ratova koji su nastupili. U zabilješkama Borisava Jovića, jednog od najbližih saradnika S. Miloševića, pod naslovom “Planovi vojske za obaranje vlasti u Sloveniji i Hrvatskoj i izlaz iz krize” od 25. februara 1991. godine, objavljenih u njegovoj knjizi “Poslednji dani SFRJ” stoji da Vojska sa osloncem na Srbiju, Crnu Goru i “srpske partije u BiH i Hrvatskoj” treba da kombinovanim političkim i vojnim mjerama srušiti prvo vlast u Hrvatskoj, a potom u Sloveniji”, a u “kolebljivim republikama” - Makedoniji i BiH, “kombinovanim političkim merama - demonstracijama i pobunama - treba srušiti rukovodstva ili ih preokrenuti u drugom pravcu”. Ove aktivnosti je trebalo kombinirati i sa nekim vojnim akcijama. Agresivna, mobilizirajuća retorika o historijskim pravima i nepravdama, utjerivanju individue u plemensko biće, najavila je tragični raspad Jugoslavije. Slobodan Milošević je polovinom aprila 1991. bio jasan: “Mi moramo obezbediti jedinstvo ako želimo da kao najveća i najbrojnija republika diktiramo dalji tok događaja. To su pitanja granica, suštinska državna pitanja. A granice, kao što znate, uvek diktiraju jaki, nikad ne diktiraju slabi”. Jugoslavija je poražena i opustošena iznutra. Primarni ciljevi ratova su bili revizija republičkih granica, prisilna razmjena stanovništva i prestrukturalizacija političkog prostora. Takvi ciljevi nikada nisu realizirani mirnim putem. Pratiće ih, nakon svega, sinhronizirani naponi da se, uz uspostavljeni konsenzus negiranja i poricanja vlastite odgovornosti, sa iznuđenim, enigmatskim i ciničnim izvinjenjima, počinjeni zločini deontificiraju i relativiziraju, te se svedu na pravno-proceduralna pitanja. Najrašireniji element kolektivne odgovornosti jeste ignoriranje zločina. I amnezija je kolektivna bolest.

Među prilozima u Alibegovićevoj knjizi posebnu pažnju pobuđuje tekst ”Poveli ste rat protiv naroda – optužujem sebe što sam vam poverovao” objavljen u beogradskoj “Borbi” krajem jula 1993. kao reagiranje na knjigu *Moje viđenje raspada generala Veljka Kadrijevića, nekadašnjeg saveznog sekretara za narodnu odbranu SFRJ i njegovo viđenje raspada Jugoslavije i uloge JNA*. Za mnoge će analitičare upravo ovaj general biti jedan od najodgovornijih ličnosti za raspad Jugoslavije. Veljko Kadjević je napisao da je JNA predstavljala osnovu iz koje su “*formirane tri vojske (Vojska SRJ, Vojska Republike Srpske i Vojska Republike Srpske Krajine... Ovaj zadatak je vrlo bitan. Njena je rukovodstvo JNA utvrdilo kao prioritetni zato što su dru-*

gi narodi u Jugoslaviji počeli da na razne načine stvaraju svoje vojske, a srpski i crnogorski narodi su JNA smatrali svojom vojskom kao što su i Jugoslovensku državu smatrali svojom državom, pa je, shodno tome, i obaveza JNA bila da novoj Jugoslaviji i cjelokupnom srpskom narodu obezbijedi njegovu vojsku, bez koje na ovim prostorima i u uslovima koje su neprijatelji nametnuli, nema ne samo slobode, već ni života". Ocjenjujući Kadrijevićevu knjigu kao djelo naknadne pameti, Alibegović priznaje svoju krivicu što nije proniknuo u dvoličnu politiku generala Kadrijevića: "Ja optužujem sebe što sam mu u jednom trenutku kada je trebalo biti čovjek, povjervao i da je sve iskreno, ako se apeluje da se ulože naponi da se sve mirnim putem riješi. Ni na kraj pameti mi nije bilo, da se može tako nisko pasti na moralnom planu sa tako visokog vojnog posta". Alibegović na Kadrijevićeve navode o građanskom ratu u BiH odgovara da je to, po svim pokazateljima, antigradski rat, što potvrđuje i rušenje džamija po Banjaluci, ustvrđujući da se u BiH radi o klasičnom artiljerijskom ratu u kome se artiljerijska priprema napada vrši mjesecima, pri čemu je Sarajevo očit primjer za historiju.

Ratujući prikriveno ili otvoreno za srpske nacionalne interese, JNA (odnosno Vojska Jugoslavije) i njeni detaširani dijelovi - tzv. VRSK i VRS, u sadejstvu sa brojnim "paravojskama" sa standardiziranom vojnom opremom, ostavili su za sobom teške tragove nasilja i nehumanosti, kršeći sva moguća pravila ratovanja. General Aleksandar Vasiljević, bivši načelnik Uprave bezbjednosti JNA, na suđenju Slobodanu Miloševiću u Hagu, kao svjedok će 2003. izjaviti da su postojale "dve vojske u dve države, prema kojima se treća država - SRJ - odnosila kao da su vojske te države, SRJ, koja ih je finansirala, naoružavala i obezbeđivala im komandni kadar". Prema njegovom svjedočenju, oko 13.000 oficira VJ služilo je 1992-1995. u vojskama drugih dviju "srpskih država": VRSK i VRS.

Alibegović smatra da su posebno pozivi bošnjačkih političara 1991-1992. re-grutima da se ne odazovu za odlazak na odsluženje vojnog roka, kao i u jedinice rezervnog sastava JNA bili pogrešni. Bošnjački političari, po njegovom sudu, jednostavno nisu imali kompetentnih saradnika i savjetnika, pa se nisu u toj veoma delikatnoj vojnopolitičkoj situaciji snašli. Nisu bili za rat i vjerovali su da do njega neće ni doći. Zaboravili su na važnu činjenicu da su 1941. komunisti agitirali da se ide u vojsku da se dođe do oružja. Nedostajala je vizija kako da se u takvom nepovoljnom odnosu snaga postave i koje optimalne poteze da povuku: "Moralo se strategijski misliti o položaju oficira JNA iz svojih redova koji su se nalazili u aktivnoj vojnoj službi. Morao se i mogao ostvariti uvid u nacionalni sastav jedinica koje se formiraju po planu strategijskog razvoja na teritoriji Bosne i Hercegovine i izvući zaključke o njihovom uticaju na razvoj situacije, ako događaji krenu nepovoljno po muslimanski narod. Odaziv u te sastave mogao je biti iskorišćen upravo kao faktor odvratanja.

Trebalo je dalje da se vide stvari, a to je bila obaveza onih sa čela, da prepoznaju da nam politika nezamijeranja uvijek na poklon donosi ulogu stradalnika”.

Alibegovićevi radovi su tu i da opomenu, da se nad prošlošću Bošnjaka i BiH mora duboko zamisliti, jer ona je, bez lažne patetike, bila tragična. Ono što je jednom bilo stvarno, to ostaje vječno moguće. Budućnost se time čini maglovitijom. On ukazuje: “Mislim da moramo svi sebi da zamjerimo zbog opuštenog i neopreznog načina življenja i olakog prelaženja preko pojava koje o nečemu govore... Naše nacionalno biće mora se uvažavati prvo od nas samih, da bi se poštovalo i od drugih”. Čovjek bez nacionalne svijesti, po njegovom sudu, isto je što i “čovjek bez ljudske svijesti. Na takav stav nakon svega bošnjački čovjek ima moralno pravo”. General Ibrahim Alibegović je svojim člancima otvorio niz značajnih pitanja na koja bi naučnici trebali detaljnije odgovoriti. To će svakako obuhvatiti ne samo iznijansirano, “novo viđenje” JNA, stavove vojnog i državnog vrha Jugoslavije, već i ponašanje državnog rukovodstva BiH u “godinama raspleta” radi objektivnijeg, studioznijeg promišljanja tog vremena i potrebe kritičkog preispitivanja onoga što se danas nudi, sa kratke vremenske distance, kao “zvanična” istina, iako se potraga za njom nikada ne zatvara. ■

Safet Bandžović

Azra Junuzović, *Sarajevske ruže: Ka politici sjećanja*
(*Sarajevo Roses: Towards politics of remembering*), prevela Azra Junuzović,
Sarajevo: Armis Print i Udruženje za zaštitu tekovina borbe za Bosnu
i Hercegovinu, 2006, 286.

Azra Junuzović magistrirala je sociologiju na Bosfor / Bogazici Univerzitetu u Istanbulu 2004. godine, a profesionalno se bavi predstavljanjem historijskih događaja u udžbenicima i područjem usmene historije. Nakon povratka u Bosnu i Hercegovinu, zatekla je na ulicama svoga grada *Sarajevske ruže*, kao simbole stradanja njenih sugrađana tijekom rata, što ju je potaklo napisati knjigu. O *Ružama*, ali i o drugim mjestima komemoracije napravila je inventivan sociološki zapis koji čitatelja podstiče na razmišljanje u sopstvenoj percepciji ratnih događaja. Mada se u svakodnevnom životu govori o tranzicijskim pomacima ka boljem životu, težina ratnih sjećanja pritišće ljude, a stalno izmjenjivanje optužbi stvara tjeskobu življenja u današnjem bosanskohercegovačkom društvu.

Prvo poglavlje *Sjećanje na protekli rat u Bosni i Hercegovini (19-44)* osim osnovnih informacija o postdejtonskom državno-političkom ustrojstvu, pruža nam i neke od načina prisjećanja na rat putem dnevnih novina, filmova i udžbenika. Ali, prije prezentiranja rezultata, čitatelji su upoznati sa metodologijom istraživanja. Ispitanici su različito odgovarali na postavljena pitanja, ali su tražili od autorice povratnu informaciju o svojim odgovorima, što je autoricu dovelo pred dilemu "(...) da li je uopće dobro započeti istraživanje o jednoj tako emocijama nabijenoj tematici; hoću li biti kritizirana što pišem o sopstvenim sunarodnicima ukoliko se oni ne slože s argumentima koje predstavljam. Izazov tog pokušaja da balansiram ove dvije perspektive je zahtijevao svjesnost da na moje zaključke zaista utječe i kontekst u kome se odigrava istraživanje, moj doživljaj rata i akademsko iskustvo". (str. 31.) Prvi osvrt predstavlja način na koji se o ratu piše u vodećim bosanskohercegovačkim dnevnim listovima (*Dnevni avaz, Oslobođenje, Nezavisne novine i Večernji list*). Godina istraživanja je 2003, a predmet istraživanja su spomeni na tragične ratne događaje. Na samom početku uočljiva je različitost imenovanja rata od 1991-1995. godine (rat, bosanski konflikt, agresija, građanski rat, domovinski rat) u pojedinim etničkim zajednicama, što se prenosi i u novine koje strogo diferenciranim načinima donose vijesti o istim događajima, a sve to upućuje na praksu uspostavljanja okvira za komemoraciju svakog naroda ponaosob prema ustaljenoj navici življenja u postdejtonskoj Bosni i Hercegovini. Za razliku od novina, filmovi (*Welcome to Sarajevo, Ničija zemlja, Gori vatra*) pokazuju više mogućnosti za promišljanje proteklog ratnog iskustva, uz naglašavanje da je rat utjecao na život svakog čovjeka u Bosni i Hercegovini. Treći uklon istraživanja rata odnosi se na udžbenike iz nacionalne grupe nastavnih predmeta (*maternji jezik, geografija, historija, vjeronauk i poznavanje prirode i društva*). Mada su razne međunarodne organizacije uključene u analizu sadržaja udžbenika naročito po pitanju osjetljivih i kontroverznih pitanja, taj posao je daleko od zadovoljavajućeg, a pokazalo se da je ovaj problem i političke i akademske naravi. Mada ova tri izvora istraživanja (*novine, film i udžbenici*) svaki na svoj način govore o proteklom ratu, uočljive su bitne razlike u viđenju istih događaja u ovisnosti kojem nacionalnom diskursu pripadaju, osobito kada su u pitanju novine i udžbenici.

Za razliku od prvog poglavlja, koje nastoji da kontekstualizira pitanja u vezi sa sjećanjem na rat u Bosni i Hercegovini, drugo poglavlje *Važnost spomen mjesta u procesu sjećanja (45-83)*, pruža teorijski okvir za koji se veže važnost lokacija gdje se nalaze spomenici u procesu sjećanja. Osim osvrta na neka spomen obilježja iz prošlosti i njihove uloge danas, kao i odnosa historije i sjećanja, autorica predstavlja neka od suvremenih mjesta komemoracije. Cijelu problematiku smješta u teorijski okvir definiranja spomenika prema različitim autorima (*Winter, Sturken, Young, Koselleck, Lowenthal,...*), te analizira njihovu ulogu u procesu sjećanja. Poseban naglasak postavljen je na dva najdominantnija današnja mjesta komemoracije, na memo-

rijalne komplekse u Potočarima i na Kovačima.“(...) Čini se da i Kovači i Srebrenica postaju simboli vremena koje je iza nas i koje treba biti obilježeno. S druge strane, ostaje pitanje koliko nam ova mjesta omogućavaju da radimo kroz našu prošlost. Jasno je da nas podsjećaju na prošlost projektujući pojedine poruke o ratu i o potrebi da se diskutira o ratu, ali je teško reći kako će nam omogućiti da živimo sa svojom prošlošću. Srebrenica naglašava strpljenje ili *sabur* preživjelih i potrebu drugih da priznaju patnju, dok Kovači ukazuju na potrebu da se prisjećamo agresije i onih koji su se borili ovdje i poginuli” (82-83).

Međutim, u trećem poglavlju, *Sarajevske ruže (85-101)*, istraživanje je usmjereno na pitanje kakve poruke one šalju i što nam govore o ratu. U novinama i u službenoj dokumentaciji relevantnih institucija o njima ne nalazimo podatke za koje smo zainteresirani. Ali bez obzira na to, *Sarajevske ruže* – fenomen ispunjavanja crvenom bojom tragova nastalih od detonacija i eksplozija granata, stoje na trotoarima sarajevskih ulica kao podsjetnik nedavnoj prošlosti. Uz ova mjesta nema pisanih komentara tako da prolaznicima ostaju samo pretpostavke o njihovoj prošlosti. Mada se nalaze duž važnijih ulica, nema nekog naročitog reda u njihovom obilježavanju, a kada se uoče, *Sarajevske ruže* prenose svoju poruku tiho, na jedan vrlo suptilan način, ostavljajući svakom prolazniku mogućnost stvaranja pojedinačnih sjećanja. U ovom poglavlju, *Ruže* postaju mjesta na kojima je moguće ispitati odnos između historije i sjećanja, ali i granicu među njima koja je maglovita, pa je teško razlikovati što je to historija, a što naše sjećanje. Nakon traganja za odgovorima o nastanku *Sarajevskih ruža*, autorica je došla do profesora Nedžada Kurte, koji je ideju kreiranja *Ruža* pronašao u kolektivnoj patnji stanovnika Sarajeva tijekom opsade. “Profesor Kurto je objasnio da nije želio napraviti neki grandiozni, socrealistički spomenik koji bi govorio o mjestu. On je radije htio pokazati kako su se eksplozije desile na *tlu* dok su ljudi ležali na *tlu* ili u blizini, pokušavajući da se skriju od granate koja je dolazila na *tlo*. Stoga je *tlo* u poimanju profesora Kurte imalo veoma simbolično značenje a sama komemoracija je trebala biti smještna na tom istom mjestu. (...) Prema njegovom mišljenju, potrebno je smatrati da *Ruže* imaju dokumentarni značaj, stoga one mogu nestati bilo kada, jer ih nije neophodno održavati redovno. On je pojašnio da namjera Sarajevskih ruža nije bila da budu pretjerano stimulirajuće i ne pretjerano spomenikom. Profesor Kurto je naglasio da je njihova namjera bila da privuku, na diskretan način, pažnju onih koji su već znali o čemu su ova mjesta i pojedinci trebaju zapažati *Ruže* nasumice” (99). Tako pojednostavljenom formom komemoracije naglašeni su užas eksplozije, ljudska patnja i golema količina straha. *Sarajevske ruže* nisu ogroman spomenik, ali svojim prisustvom na trotoarima podsjećaju na strahote rata i to u pojedinačnom sjećanju i preživjelim odaju počast u njihovoj patnji tijekom opsade grada.

U sljedećem, četvrtom, poglavlju predstavljeno je *Istraživanje i elaboracija (103-132)*, koje donosi odgovore na sljedeća pitanja: kada su ispitanici prvi put zapazili *Ruže*; tko su njihovi kreatori; kakav je njihov odnos prema imenu, obliku i boji; da li one ukazuju na patnju, na žrtve ili na “nas”; da li govore o Sarajlijama ili o osobama koje su granatirale grad ili pak samo o ratu; da li one ukazuju na opis da se “ovo zaista desilo nama” ili “trebamo li se sjećati ovoga”? Ovo poglavlje u knjizi je izuzetno zanimljivo jer su analizirani različiti aspekti sjećanja na protekli rat u Bosni i Hercegovini kroz prizmu fenomena *Sarajevskih ruža*. Elaboracija govori i o problemu njihovog prisvajanja od strane sadašnjih građana Sarajeva, a u odnosu na druga spomen obilježja, *Sarajevske ruže* imaju sasvim drugačiji način sjećanja na ratno iskustvo.

U *Zaključku – Sarajevske ruže i politika sjećanja (133-137)* autorica ukazuje da *Ruže* ne projektiraju poruke slične onima u spomen obilježjima u Potočarima i na Kovačima. Dok prethodna dva potcrtavaju kolektivnu patnju jednog određenog naroda – Bošnjaka, žrtve u slučaju *Sarajevskih ruža* su nepoznate osobe iz neidentificirane nacionalne skupine, zna se samo da su bili privremeni ili stalni građani Sarajeva. Ova knjiga je inventivna u smislu otvaranja novih pitanja u proučavanju društvenog pamćenja, kao npr.: da li je buduće prisustvo *Sarajevskih ruža* u sukobu s realnošću svakodnevnog života u kojem blijedi sjećanje na rat; kakvo značenje će *Ruže* imati za drugu generaciju ako uopće ostanu na sarajevskim ulicama i, hoćemo li se uspjeti uhvatiti u koštac i suočiti s prošlošću? I, na kraju, u pogovoru knjizi *Možemo li učiti iz ‘prošlost’?* dr. Meltem Ahiska, profesorica odjela za sociologiju Bogazici / Bosfor Univerziteta u Istanbulu, postavljajući ovo pitanje visoko ocjenjuje ovu knjigu u doprinosu proučavanju društvenog sjećanja. Osjetljivo sjećanje *Sarajevskih ruža* ocjenjuje kao briljantno urađenu analizu u kojoj razumijemo što se to dešava u društvenom sjećanju, jer postavljanje spomenika nam obično ne pomaže u učenju iz prošlosti, jer oni kao da zamrznu prošlost koja i dalje ostaje kontroveržno mjesto različitih sjećanja.

Knjiga Azre Junuzović *Sarajevske ruže – ka politici sjećanja* je vodič za naše razmišljanje i sjećanje o gradu, ratu u njemu, o patnji ljudi tijekom opsade, o sugrađanima koji su poginuli ili umrli, ali i o onima koji su preživjeli. Na stranicama knjige autorica je ponudila bezbroj ideja za istraživanje i za razmišljanje. Nakon pročitane knjige na sasvim drugačiji način se razmišlja o *Ružama* koje se susreću tijekom šetnje gradom. Vraća vam se sjećanje na ratne godine, na sugrađane, na patnički život u gradu ... I u vlastitim mislima postavljaju se opet pitanja: da li su blijedi tragovi crvene boje adekvatni i našim sjećanjima koja iz godine u godinu blijede; da li nam je žao što su neki novi asfaltni slojevi prekrili neke od *Ruža*; da li bismo željeli da se bojom obnove da bi nas podsjećale u zaboravu, ...? Vjerojatno, svaki čitatelj će imati nova, drugačija razmišljanja, jer knjiga brojnošću ideja prevazilazi broj strani-

ca u njoj. Vrijedne analize u ovoj knjizi mogu nam pomoći da se suočimo sa prošlošću, što je i glavna preporuka čitateljima da *Sarajevske ruže* svakako pročitaju jer ih neće ostaviti ravnodušnim. ■

Vera Katz

Gračanički glasnik – časopis za kulturnu historiju, broj 20,
Gračanica, maj 2005, 220.

I pored svih izazova i poteškoća sa kojima se znanstvene i kulturne institucije Bosne i Hercegovine suočavaju već duže vrijeme, određene sredine sa svojim entuzijastima uspijevaju premostiti sve nedostatke i višestruko obogatiti mjesta i regije u kojima žive i rade. Takav jedan svijetao primjer je i Gračanica. Ovdje već više od decenije jedan broj intelektualaca nesebično radi na što svestranijem upoznavanju ovog kraja, kako kod mlađih generacija, tako i svih onih koji se interesiraju o ovom mjestu i njegovoj okolini. Rezultat toga je da su prije 10 godina pokrenuli časopis *Gračanički glasnik*, koji je u protekloj deceniji štampan dva puta godišnje. Zato je sada pred nama njegov 20 - jubilarni broj. I do sada je *Gračanički glasnik* štampan sa vrlo dragocjenim radovima. No, ovaj 20 – ti broj je sa svojim člancima i drugom vrstom priloga bogatiji i raznovrsniji.

Na ukupno 220 strana Redakcija časopisa sa glavnim i odgovornim urednikom mr. Omerom Hamzićem u šest posebnih rubrika donosi relativno veliki broj radova i priloga. Prva dva rada su posvećena desetogodišnjici štampanja 20 brojeva *Gračaničkog glasnika*, i dat je njegov historijat u rubrici *Povodom*. O tome pišu Omer Hamzić i Atif Kujundžić. Sljedeće rubrike su: *Teme*, *Zavičaj*, *Prošlost*, *Riječ*, *Listovi i Dodatak*. U njima je uvršteno ukupno 28 radova.

Prvi radovi posvećeni su aktuelnim pitanjima kao što su toplifikacija Gračanice, te o ljekovitim svojstvima gračaničkih “Terma”. Autori ove dvije teme su Omer Hamzić, Hasan Mostarlić i Abdulkadir Šišić. U sklopu iste rubrike *Teme* je i prilog iz izvoda magistarskog rada mr. Muhameda Ibrahimovića, *Političko - pravna koncepcija lokalne samouprave i njeno funkcionisanje u Bosni i Hercegovini* pod naslovom *Participacija u odlučivanju o javnim lokalnim poslovima u općini*. Ove teme su tradicionalno aktuelne, ali po mome mišljenju njihova aktuelnost posebno dolazi u vrijeme koje je pred nama. Naime, u narednom periodu o svim vitalnijim pitanjima vezanim za jednu sredinu u prvom redu treba da se odlučuje na lokalnom i regionalnom nivou.

O danima evropskog naslijeđa – promociji kulturnog blaga općine Gračanica piše glavni i odgovorni urednik. U njemu daje informacije da je u Tuzli od 19. do 25. septembra ove godine organizirana Centralna manifestacija, deveta po redu, pod naslovom *Dani evropskog naslijeđa*. I ovoga puta Gračanica je imala šta kazati o sebi i svojoj prošlosti koja seže od antičkih vremena. Kako ističe mr. Hamzić, najzapaženiji dio je bio arheološki, što ne umanjuje značaj i kasnijih epoha. Mislim da na ovakav način ljudi koji se interesiraju za prošlost kraja u kome su rođeni i posebno ako se time i profesionalno znanstveno – stručno bave, upravo oni na najbolji način mogu i trebaju nametnuti se sa upoznavanjem svoga kraja šire regije. Time će još više zainteresirati naučne radnike iz drugih sredina. Upravo u sklopu toga je i rad *O nastanku naselja Doborovci i njegovom nazivu*, autora Rusmira Đedovića. Ovim radom Đedović nastavlja upoznavati ne samo svoje Gračanlije, nego i šire o okolnim mjestima ovoga područja. To čini još bolje ne samo kao geograf, nego i dobar poznavalac prošlosti Gračanice i okoline.

Ništa manje interesantno je čitati rad mr. Omera Hamzića koji se odnosi na Rizu Mehinagića, jednog od najboljih bosanskohercegovačkih novinara u proteklih četiri – pet decenija. Na ovome mjestu g. Hamzić donosi i cio niz vrlo interesantnih podataka vezanih za porodicu Mehinagić. Mislim da ovim radom navedena tema nije iscrpljena i da u nekom od narednih brojeva ovoj nesumnjivo izuzetno interesantnoj i poznatoj ličnosti treba i dalje poklanjati pažnju.

U rubrici *Prošlost* uvršteno je ukupno osam radova i priloga. Upravo ova rubrika je po broju strana i najobimnija, što govori i podatak da su se radovi iz ove rubrike štampali od 46. do 158. strane, te da predstavljaju pola časopisa. Nastavljajući tradiciju iz prethodnih brojeva, ovoga puta 20-ti jubilarni broj *Gračaničkog glasnika* obogaćen je vrlo vrijednim i značajnim radovima čiji su autori Adem Handžić sa dva, te Aladin Husić, Rusmir Đedović, Ramiza Smajić, Nedim Zahirović, Mina Kujović i Omer Hamzić sa po jednim radom. *Popis doseljenih Vlaha stočara u nahiji Sokol i Opširni popis nahije Sokol u Zvorničkom sandžaku iz 1548. godine*, preštampani su prijevođi sada već rahmetli dr. Adema Handžića koje je autor našao u Arhivu Predsjedništva vlade iz Istanbula, a koji su se kao kopije nalazili u Orijentalnom institutu u Sarajevu. Ovaj izuzetno vrijedan dokument pisan 1528. godine direktno se odnosi na područje Gračanice. U njemu se donose brojni podaci ne samo o Vlasiima stočarima, nego i broju njihovih kuća, pratećih objekata, broju muslimana koji se u popisu navode, te mnogih drugih podataka koji su korisni za poznavanje kao konfesionalnih, tako i privredni prilika popisanog područja. Slično je i sa drugim radom dr. Adema Handžića, a odnosi se na opširan popis nahije Sokol u zvorničkom sandžaku iz 1548. godine. I ovo je jedan opširan dokument iz Tapu Tahrir deftera čiji original se nalazi u Arhivu Predsjedništva vlade u Istanbulu, a kopija je bila pohranjena u Orijentalnom institutu u Sarajevu. Od 53. do 112. stranice donose se izuzetno bo-

gati i zanimljivi podaci o Gračanici i njenoj okolini. Nastavljajući pisati na ovu temu Rusmir Đedović nam donosi sumarne podatke na osnovu izvora koje su prevodili Adem Handžić, Aladin Husić, Međida Selmanović i Amina Kupusović. To su podaci koji se odnose kako na urbani dio Gračanice, tako i na njena brojna okolna mjesta.

Ramiza Smajić sa radom *Vjenčanja u sidžilu gračaničkog kadije* upoznaje nas sa jednim gračaničkim sidžilom čije pisanje je započelo 1209. po hidžri, tj. 1794. godine. Kako su sidžili za historičare jedan od primarnih izvora, upravo na osnovu ovoga koji nam govori o vjenčanjima ljudi sa ovoga područja upotpunjujeme svoja dosadašnja saznanja iz jednog od najznačajnijih segmenata društva, a to su brak i porodica. Pored toga, vrijednost ovog sidžila je u tome što pored imena upisanih, donosi i prezimena porodica sa ovog područja. Time obogaćujemo saznanje o spomenutim porodicama. Tu su i radovi Nedima Zahirovića o dokumentima i rukopisima iz biblioteke hfz. Ibrahim ef. Mehinagića, te Mine Kujović koja piše o učenicima i nastavniciima Narodne osnovne škole u Gračanici iz 1915. i 1916. godine. Ova rubrika se završava sa radom Omera Hamzića koji piše o djelatnosti Narodne biblioteke i ulozu njenog osnivača Mustafe Kamarića.

U preostalim rubrikama *Riječi* i *Listovi*, te *Dodatku* doneseno je ukupno devet priloga raznovrsne tematike od kojih su posebno interesantni *Listovi gračaničkog kalendara od 13. 5. do 29. 10. 2005. godine*, te biografije i bibliografije Omera Hamzića, Rusmira Đedovića i Mirzeta Hamzića, urednika i najvrednijih saradnika ovog časopisa u proteklom periodu. Nadati se da će kao i u proteklom vremenu i u narednom periodu ovaj časopis zadržati stare i proširiti saradnju sa novim autorima, te redovno izlaziti. ■

Enes Pelidija

FENOMEN "KRSTJANI" U SREDNJOVJEKOVNOJ BOSNI I HUMU

ZBORNİK RADOVA

Sarajevo - Zagreb, 2005.

INDEKS AUTORA

- Armağan A. Latif, Faculty of Language-History and Geography, Department of History, University of Ankara/Turkey.
- Bandžović Safet, Institut za istoriju, Sarajevo
- Bećirović Denis, Tuzla
- Brkljača Seka, Institut za istoriju, Sarajevo
- Čar-Drnda Hatidža, Orijentalni institut, Sarajevo
- Čošković Pejo, Filozofski fakultet, Sarajevo
- Dujmović Sonja, Institut za istoriju, Sarajevo
- Forić Melisa, Centar za Balkanološka istraživanja Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Jovanović Vladan, Institut za noviju istoriju Srbije, 11000 Beograd, Trg Nikole Pašića 11, Srbija
- Kamberović Husnija, Institut za istoriju, Sarajevo
- Katz Vera, Institut za istoriju, Sarajevo
- Kurtović Esad, Filozofski fakultet, Sarajevo
- Lučić Iva, Uppsala Univerzitet, Švedska
- Milišić Senija, Institut za istoriju, Sarajevo
- Özden Neşe, Faculty of Language-History and Geography, Department of History, University of Ankara/Turkey.
- Pelidija Enes, Filozofski fakultet, Sarajevo
- Pustahija Amila, Filozofski fakultet, Sarajevo
- Radušić Edin, Filozofski fakultet, Sarajevo
- Redžić Enver, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo

- Sarač Dženita, Institut za istoriju, Sarajevo
- Smajić Ramiza, Institut za istoriju, Sarajevo
- Stehlík Petr, Historický ústav Akademie věd České republiky, Veveří 97, 602 00 Brno, Česká republika
- Šaćić Amra, student, Filozofski fakultet, Sarajevo
- Šadinlija Mesud, Arhiv vojske Republike Bosne i Hercegovine, Sarajevo
- Šehić Zijad, Filozofski fakultet, Sarajevo
- Šljivo Galib, Filozofski fakultet, Tuzla
- Veladžić Edin, Institut za istoriju, Sarajevo
- Younis Hana, Institut za istoriju, Sarajevo

UPUTE SARADNICIMA

Časopis *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu* objavljuje ove kategorije članaka:

1. izvorne naučne radove
2. pregledne članke
3. historijsku građu
4. izlaganja sa naučnih skupova
5. stručne članke
6. prikaze knjiga i periodike
7. bilješke, vijesti o radu Instituta i slično.

Kategoriju rada predlaže autor, a konačnu odluku donosi Redakcija.

Oprema rukopisa:

Uz radove treba poslati:

1. naslov rada
2. ime i prezime autora
3. naziv institucije i adresu
4. E-mail adresu
5. sažetak i ključne riječi na bosanskom/hrvatskom/srpskom jeziku
6. Summary and key words
7. bilješke i literaturu

Dva primjerka rukopisa pisana na računaru i disketu sa proredom do 30 redaka (Times New Roman: 12, 1,5) na kartici /formata A4/, poslati poštom na adresu Instituta za istoriju s naznakom "za časopis *Prilozi*" ili predati osobno. Radovi ne mogu prelaziti dva arka (32 kartice). Autori objavljenih radova dobivaju 10 otisaka svoga članka i besplatan primjerak *Priloga*.

Upute za pisanje bilježaka u časopisu *Prilozi Instituta za istoriju u Sarajevu*:

1. ime i prezime autora – kurent (obična slova)
2. naslov knjige – kurziv (udesno nagnuta slova)
3. naslov članka – kurent
4. naslov časopisa - kurziv
5. naslov novina – kurziv
6. isto – kurziv
7. isti – kurent
8. n.dj. – kurziv

Citiranje knjige:

Ibrahim Kemura, *Narodna uzdanica*. Sarajevo, Bošnjački institut, Institut za istoriju, 2003, 51-66. (kod broja stranice ne mora se koristiti skraćunica str. ili s. nego se samo piše broj stranice)

Isto, 79.

Kad se isto djelo ponovo navodi u tekstu na drugom mjestu treba upotrijebiti skraćeni naziv:

Npr. I. Kemura, *Narodna uzdanica*, 98.

Samo u kraćim radovima i s malo bilježaka može se upotrijebiti kratica n. dj. ako se od istog autora spominje samo jedno djelo.

Citiranje članaka u časopisima:

Ibrahim Karabegović, U povodu četrdesetogodišnjice postojanja i rada Instituta za istoriju. Sarajevo, *Prilozi*, Institut za istoriju, 2000, br. 29, 39 -44.

Isti, 40.

Citiranje priloga u knjigama ili zbornicima radova:

Vjekoslav Perica, Uloga crkava u konstrukciji državotvornih mitova Hrvatske i Srbije. u: *Historijski mitovi na Balkanu. Zbornik radova.* (gl.ur. Husnija Kamberović), Sarajevo, Institut za istoriju, 2003, 201-221.

Citiranje novina:

U Potočarima otvoren Memorijalni centar i ukopano još 107 identifikovanih Srebreničana, *Oslobođenje*, LX; br. 20337, Sarajevo, 21.IX. 2003, 4-5.

Citiranje arhivskih fondova:

Arhiv Bosne i Hercegovine (dalje: ABH), Sarajevo, Vlada Narodne Republike Bosne i Hercegovine 1945-1953, (dalje: VLBH), kut. 15, sign. 123/46.

Citiranje s World Wide Web:

Grad Sarajevo.jedinstven informacioni sistem grada Sarajeva.

[http://www.Sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/\(25.02.1999\)](http://www.Sarajevo.ba/aktivnosti/Jisg.htm/(25.02.1999))

Redakcija zadržava pravo konačnog odabira radova za objavljivanje.

Rukopisi se ne vraćaju.

Adresa:

Institut za istoriju

71000 SARAJEVO

Alipašina 9

Bosna i Hercegovina

tel. / fax : ++387 33 21 72 63; 20 93 64

<http://www.iis.unsa.ba>

E-mail: nauka@bih.net.ba

PRILOZI
INSTITUT ZA ISTORIJU U SARAJEVU

Za izdavača:
Dr. Husnija Kamberović

Prijevodi rezimea na engleski jezik:
Senada Kreso

DTP:
Tarik Jesenković

Štampa:
DES, Sarajevo

Za štampariju:
Džemal Bašić

Izdavač:
Institut za istoriju
71000 SARAJEVO
Alipašina 9
Bosna i Hercegovina
tel. / fax : ++387 33 21 72 63; 20 93 64
<http://www.iis.unsa.ba>
E-mail: nauka@bih.net.ba

Časopis izlazi godišnje

Časopis *Prilozi* je referiran u Central and Eastern European
Online Library (Frankfurt am Main)
(<http://www.ceeol.com>).